Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

4805

1919

9(47·925)
П-13

Գրեց՝ ՍԵՒՓՈՒՆՈՒ ՊԱՂԱՍԱՆԵՑՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐՔ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ

ՎԱՐԶԻՆ ՀԵՏԱՁՕՏԱԲԱՆՑ ՀԱՄԱՐՄԱՏ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. "ՊԻՒԶԱՆՏԻՈՒՄ", Կ. ՄԱԳԱՍԱՃԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.

1919

9(47.925)
Պ-13

463

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Ց/154

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ

ՎԱՐԺԱԿ ԱԲՏԱՋՕՏՈՒԹԵԱՆՑ ԱՒԱՐՏԱՍԱՑ

Գ. ՊԱԼԵՆՑ
Կ. ՊՕԼԻՍ CONSTPLE
B. BALENTZ

Կ. ՊՕԼԻՍ

Տպագր. ՙՙԿԻՒԹԵՄՊԵՐԿ,,

1 9 1 9

20

Н336-64.2.

2004

669-83

ԻՆՉՈ՞Ւ ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՆՔ ԱՅՍ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այս պահուս երբ համաշխարհային հաշտութիւնը որոշ վիճակումի կը դնէ նոր աշխարհի մը հիմերը եւ բոլոր ժարտիրասեաց ժողովուրդները կը գոռան իրենց ազատագրումը, ամէնէն աւելի խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ ազգերու իրաւունքին եւ իրաւազրկանց խնդիրը։

Նոր առաքեալը՝ Ուիլսըն որ փորը ազգերու իրաւունքին պաշտպանութիւնովը պատմութեան երախտագիտութիւնն ու փառքը շահելու կոչուած է, մեծագոյն պաշտպաններէն մին է նաեւ Հայաստանին, որուն անկախութիւնը այլեւս ամէն կասկածէ վեր է եւ զայն կարելի է համարել կատարուած իրողութիւն մը։

Եւ որովհետեւ շատեր, մանաւանդ Թուրք ժողովրդականները, իրենց բոլոր յոյսերն կամ անյայտ միջոցներով, կը ջանան ապակառուցել Հայկական իրաւունքներուն դէմ, ամէն ժամանակէ աւելի պէտք զգալի կ'ըլլայ ԱՋԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԲԵԱՆ մը, որ լաւագոյն կերպով ներկայացնէ ՀԱՅՆ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, իր սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, տեղագրական, գեղային, աշխարհագրական եւ պատմական տեսակէտներով։ Պէտք է, Պատմութիւնը, անապատել եւ անխարդախ պատմութիւնը ցոյց տայ բոլոր կամաւոր կոյրերուն թէ, ո՛վ է Հայը եւ ո՛րքեր են անոնք, որ մոլեգին ու խուժդին արշաւանքով մը կ'ուզեն բնաջրջել մեր բարգաւաճութիւնները, եւ այժմ, զգրկելի բայց միանգամայն ծիծաղելի շնականութեամբ մը, կը յոխորտան իրաւունքի մը վրայ որ մերն էեւ զոր իւրացուցած ըլլալով կը կարծեն թէ իրենցը եղած է, սկիզբէն ի վեր...

Ո՛չ միայն մեր թշնամիները եւ հակառակորդները կարկեցնելու փառքը ունենալու համար մեր ձեռքը, այլ նաեւ մեր բարեկամներուն եւ պաշտպան տէրութեանց անհամոներուն մօտ ալ, ի հարկին, ինքզինքնիս, այսինքն մեր անցեալ փառքը ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է պատմութեան գիրքը։

Եւ յետոյ, ինչ որ մեծագոյն կարեւորն է, այս պահուս, երբ բոլորովին նոր եւ մեծ Հայաստան մը նորաթուխ զարդարուած կը յառնէ իր գարաւոր աւերակներուն մոխիրներէն, մենք, Հայերս, ամէնէն աւելի պէտք ունինք բաջ գիտնալու, եւ խոր ու-

ուսմնասիրելու մեր ամբողջ անցեալը, մեր աւանդական եւ պատմական դէպքերը, մեր երկրին աշխարհագրական, տնտեսական եւ բաղաքակրթական յատկութիւնները, որպէս զի, ժողովի որոշ հանդուրժով մը եւ գիտակցաբար ակնկալ այն միջոցները եւ արդիական աշխատանքին որ պէտք է նոր Հայաստանը հաստատելու համար այն նախանձելի եւ տիպար վիճակին, որուն արժանի է եւ որուն համար մենք մեր ազգին կէտ գոհարներինք:

Այս բոլոր տեսակէտներով, անհրաժեշտ կը դառնայ այս օրերուն ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ մը հրատարակութիւնը, եւ նկատելով թէ բոլոր գոնուած հնարիներուն մէջ բաւագոյնը ոստանայ նշանաւոր պատմագէտ Պալասանեանի երկն է, զայն Թրքահայ լեզուով կը ներկայացնենք Հայ ժողովրդին:

Այս կարեւոր եւ շահեկան գործը թէեւ ասկէ քանի մը տարի առաջ հրատարակուած էր, սակայն նոմիկոմութիւնը հայաստնեաց ժողովուրդեան մէջ սիրոյդին հետաքրքրով ջնջած էր նաեւ զայն, իբր նշանաւոր մէկ փառաց Հայոն եւ Հայաստանի գոյութեան իրաւունքին:

Պալասանեանի այն գործը մենք կը ձեռնարկենք եւ կը գարդարենք հայկական տառատեսակ, պատկերազարդութեան, բաղադրութեան, շէնքերուն եւ ճոխութեանց գետին նոր եւ բազմաթիւ պատկերներով: Իսկ **իբր առաջնոյ** *ծառայելու համար բնիկ գոյին, սիրոյ տրամադրենք նաեւ* **մեծադիր գունաւոր ՔԱՐՏԷՍԸ** *միացեալ պատմական Հայաստանին:*

Ուստի, փառասիրաբար կը ձեռնարկենք այս մեծածախս եւ լուրջ գործին, այն վստահութեամբ թէ հայ ժողովուրդը չպիտի զլանայ իր սիրալիր աջակցութիւնը տնորհ:

Գործին գինը միջադիրներ ընելու համար որոշած ենք պրակ առ պրակ հրատարակել, պրակը 100 փր.ի:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայաստանի վիճակը եւ մակերեւոյթը.—Նշանաւոր լեռները, լիճերը եւ գետերը.— Բուսական բաժանումներ.— Երկրի կազմութեան ապացոյցները բուսական կեանքի վրայ.— Հայոց պատմութեան աղբիւրները:

Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է, որ հին աշխարհի երկիրներուն է վեհագոյնը: Գտնուելով Սեւ Ծովի, Կասպից Ծովի ու Միջերկրական մէջ, ան կարծես բնական սկզբի մըն է, որու բարձրաւանդակները 3000–8000 ոտնաչափ բարձր են ծովուն մակերեսէն: Կեդրոնական մասին պէտք է ամէնամեծագոյնը՝ երկրին բարձրութիւնը երկայնով կը հատէ, կ'ըլլայ հիւսիսէն դէպ հարաւ, հարաւէն Միջագետք հասնելու համար, արեւելեան կողմէն՝ Կասպից ծովեզերեայ դաշտավայրերը, իսկ արեւմտեան կողմէն Փոքր Հայքի դաշտավայրերը:

Հայոց երկիրը կարելի է համարել բնականապէս երեք աշխարհներու՝ Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի եւ Կասպից ծովեզերքի մէջ: Այս բնական սահմանագիծը գրեթէ հաւասար Մասիս, որը ձիւնապատ գագաթը մօտ 17000 ոտնաչափ վեր կը բարձրանայ ծովի մակերեսէն: Այնտեղ հիւսիսային կողմէ կը գտնուի բարձրաւանդակ Արտահը, որ 13000 ոտնաչափէն աւելի բարձրութիւն ունի՝ հասնելով Փոքր Մասիսի: Մասիսէ սկսեալ հարաւային կողմէ տեղեակ ձգտած են

Բերքոյ, Սալքատէս, Սկրտանց լեռները, որոնք բոլոր Տարսոն գաւառը հիւսիսային կողմէն կը պատեն: Նոյն լեռնաշղթայէն հարաւային կողմը ելլան Սասնոյ լեռները, Գրպատ, Ընձաքարը, Արտոս և այլն: Այսոցմէն դէպի հարաւ՝ Հայաստանի սահմանագրութեան վրայ գտնուած են Կարպատոյ բարձրագոյն լեռները, որոնք մէկ կողմէն կը միանան Տարսոն և միւս կողմէն կը միանան Ամանոսի լեռներուն հետ: Նշանաւոր են հոնկէն Հայաստանի հիւսիսային սահմանագրութեան վրայ Ալադաղոյ լեռ, Վանոյ լեռ կամ Բզնունեաց լեռ, և Ուրմիոյ լեռ կամ Կապուտան լեռ: Բոլոր լեռը ծածկուած է անտառներով, որոնց մէջ կը գտնուին Եղեւնի, Տխրին և Սրոսի: Եղեւնոյ Կարեկոյ բարձրագոյն գագաթին վրայ՝ Բերքոյ Հայկէն և ասոր կը գտնուի Մեծ ու Փոքր Հայկի տաճարները, որ կոչուին բնակութեան Գայլ տիրոջ, իսկ ձախ կողմէն Արտանուշ մեծ տիրոջ կամ Հայկազունեաց Եղեւնոյ, որ սկիզբ կ'առնէ Բարձրաւանդակ լեռներէն և շատ գաւառներ կ'ոռոգէ: Տխրինոյ արձանագրերը կորսուած են. մէկը կը գտնուի Մալբ լեռն հարաւային սահմանին մօտ (Կարբերդի նահանգ), իսկ միւսը Հայկազունեաց գաւառն Արտանիշի մէջ: Երկու վտակները Սկր պետքն մօտ կը

խումբ է և կը կազմեն Տպրիսի հոր պետը, որ Սղահեայ Ղուկասի վերադարձանները տոպրակով՝ չուան կը տիրանայ Հայրապետի սահմանները: Բան հայկական պետ կու է Ծրատը, որ սկիզբ կ'առնէ և տասնը կ'աւարտի Հայոց նշխարին մէջ: Ծրատը այս Բարձր Հայրին գլխովը՝ Ծրատը կ'ենթադրուի պէտ է արձակել տեսիլքի գրքոյկ մը գլխով և ան ու Ձախ կողմերէն բազմաթիւ գլուխներ բերելով՝ որ են Մարդ, Առիւծ, Վեհափառ, Բազուկ, Հրաշագործ, Սգալու, Տղամարդ, Կարծիք կու և ուրիշ: Մարդոյն տեսողութեան մէջ Ծրատը կը ծիրանագոյն Գոտ կու կապէ Ձախ կողմով: Հոգևոր Հայրը կը բաժնուի երկու պատճառով. Մեծ Հայր կամ բուն Հայոց պետն է Փոքր Հայր: Մեծ Հայր կը տեսնուի գործադրելու ժամանակը Տեսիլքին տեսութիւնը. Տեսանելի՝ Երկրագոյն, Ջրոյ և Օդային երկիրները, որոնցմէ կը բաժնուէր Մարդկային գլխով և Ձախ կողմով. պահելու Հայոց ժողովուրդը, Հարկադրողները և Մարդասէրները. Տեսանելի՝ Մարդասիրութիւն ու Սիրագործները. պահպանողն՝ Փոքր Ձախն, որոնցմէ կը բաժնուէր Երկրաւոր կողմով: Հին բաժանումը Մեծ Հայրն ունէր 15 նահանգ 189 գաւառներով: Վարդենը կը գտնուի Ծրատոյ, Հայոց սիրելի Գիտնականները, Ուսումնական Հայրը, Ուրիշներ և Ընկերական Հայր:

Եթէ ուշի ուշով հետազօտենք Հայոց երկրին ձեւաւորութիւնը, կը տեսնենք, որ զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցած է Արդէն արտաքին բնութիւն վրայ: Անոնց երկիրը կտրտուած է մեծ ու փոքր լեռներով՝ որոնց կը հետեւին ձորեր ու հովիտներ, և բազմաթիւ գետերու և վտակներու հոսանքներով, որոնք երբեմն մէկ կողմէն արտաքոյ՝ բնակիչները երթալէ կ'արգիլանեն և տարագրութիւններ կը դժուարացնեն: Այս հանգամանքը նպաստաւոր ցեղական կեանքի զարգացմանը Հայոց մէջ, և առաջին օրերէն իսկ երկրին զանազան կողմերը կազմակերպութիւն ձեռք բերած են փոքր իշխանութիւններ, որ իրենց ներքին կռիւներով մեծապէս վնասած են երկրին վրայ: Հայաստանեայց նահապետական իշխանութիւնը, որ Հայոց սեռական միութիւն կազմելով, ընդհանրացած էին, պահած են մինչև ուշ ժամանակներ: Այսպիսի նահապետական իշխանութիւններ, որ Հայոց սեռական միութիւն կազմելով

Ես դարձնելով այն պետական փոխադրությունները պատկանում Հայ ազգը իր երկարատև գոյության ընթացքին մէջ, Հայոց պատմութիւնը կը բաժանի երկու շրջանների ընդհանրապէս.

Ա. ՇՐՋԱՆ.— Մեր ազգին ծագումէն մինչև Պարթեւաց Հարստութեան գալը (2300—150 Քրիստոսէ առաջ):

Բ. ՇՐՋԱՆ.—Պարթեւաց Հարստութեան գալէն մինչև քրիստոնէութեան Տարածումը (150 Քրիստոսէ առաջ, 300 Քր. յետոյ):

Գ. ՇՐՋԱՆ.— Քրիստոնէութեան Տարածումէն մինչև Արտաշեսյոց արշաւանքները (300—640):

Դ. ՇՐՋԱՆ.—Արտաշեսյոց արշաւանքներէն մինչև Բագրատունեաց կիսաթագ անկումը (640—1080):

Ե. ՇՐՋԱՆ (մինչև անկում).—Հայոց Իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ (1080—1375):

Զ. ՇՐՋԱՆ.— Բագրատունեաց կիսաթագ անկումէն մինչև մեր օրերը (1080—1885):

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՄԵՐ ԱՉԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸՆ ՄԻՆՉԵՒ ՊԱՐԹԵՒԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳԱԼԸ (՞ՋՅՕ—՟ՃՅ ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԱՌԱՋ)

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԸ

՟

*Հայասանեաց սրբոյն Մարկոսեան.—Նոյն սրբոյն Մեսրոպի եր-
կրին մէջ.—Նոյն. անոր գործառոյթ Հայասանեայ եւ Հայոց տեղե-
կութեան սկզբնաւորութիւնը (2300 Ք. Ա.)—Պատերազմ Բէլի հետ.—
Նոյը եւ Հայոց աշխարհն*

Հայոց ազգի Նահապետական ժամանակները, Հայասանեայ սրբոյն սկզբնաւոր նահապետական գործերը, եկեղեցական Հայրերու վկայութիւնները եւ վերջապէս սրբոյն պետական ժամանակագրութիւնները Նահապետական ժամանակները Տուեալ Ա. Գրքի սրտակրութիւնները—«Եւ Նոյեան տապանէն ելին Արարատայ», վերջերուն կը վերագրի Հ. Հայասանեայ մարդկային սրբոյն գործոյն է։

Բայց նոյն տեղեկութիւնը երկար ժամանակ չմնաց Արարատեան երկրին մէջ։ Հայասանեայ հարազատները գործեցին, Եփրատ եւ Տիգրիս գետերէն մինչեւ կարմիր ծովեզերքը երկար-բազմաթիւ երկիր մը, որուն յաջողութեան եւ փրկութեան գործոյն Նոյի սրբոյն։ Այս երկիրն է Միջագետք։ Այսուհետեւ՝ Ասեղծոյ կողմանէ գործադրուելիք մէծ մարդկային ժամանակագրութեան համար պատրաստուած էր Հայոց աշխարհ, եթէ անպատճառ մեծ Հրեշտակ մըտաւ։ Այս տեղերուն յարմար գործ մըն էր Հայասանեայ ազգային գործոյն մը, որուն նշանակութիւնը մեծ էր

և ոչ ևս ձեռնարկեալ ոք ընդդիմանալ մեզ։ Ապա երթայր վրայ ձեր զի բարձցուք և մեք ընդ ձեզ ընտիր երկիր։ Սակայն ասէր զօրացս Նաւեայ ընդ իւր մտանել զամ զրահեալ, զոմն զրկեն ի զոմն կողմն, զոմն ընդ ետեւից ամենայնի զինեալ զօրացն Նաւեայ։ Ընդ որում երթայր մեծ զօրութեամբ զամ զրահեալ, զոմն զրկեն ի զոմն կողմն, զոմն ընդ ետեւից ամենայնի զինեալ զօրացն Նաւեայ։

Ասացեալ մեզ ուրեմն էր Յոսեփայ զնալ զրահեալ զրկեն զամ։ Զայն, մեր ոչինչ ուրանայաք, զոր Յոսեփայ զրկեն զամ զրահեալ զնացեալ էր զրահեալ զրկեն մեծաւ զօրութեամբ։ Զայն տեսեալ Նաւեայ ընդ իւր մտանել զամ զրահեալ զրկեն զամ, զոմն ընդ ետեւից ամենայնի զինեալ զօրացն Նաւեայ։ Ընդ որում երթայր մեծ զօրութեամբ զամ զրահեալ, զոմն զրկեն ի զոմն կողմն

Սակայն Եվ այդ միջոցին յայտած էր իր խնամութիւնը տարածելու մեծ ցանկութիւն վրայ։ Երբ որ իմացաւ Հայկի տարտամութիւնը և հրամայելն կտակները գողթեր, պատուէր ուղարկեց անոր բանալով. «Գայթը ինձի ցաւ տանջանքի մէջ. բայց ի՛նձս, որ քու տանջութիւնդ միխրութեան մէջ, ալ որ կամիս» ։ Հայկ խնամ պատասխանով ետ դարձուց պատգամաւորները դէպ ի Բաբելոն։ Ցայգաբեր Եվ՝ Հայկ դիմաւորելու վրայ, ժողվեց իր խնամեցեալ զօրքը և գնաց դէպի Տարպանդեցիները։ Երբ Կադմոս տեսնելու գաղտնի, որ իր զօրագլուխները և տեսնէր Հայկ ճամբայ՝ իրեն ընդառաջ պատրաստուած, ինքն ալ ելաւ ընդդէմ անոր՝ բանակելով իր զօրքը ի դաշտ մը։ Հայկ ալ ընդդիմացաւ նոյնպէս, և իրարու դէմ կռուեցան։ «Ինչպէս ելար, բարեկամ, ո՛վ քաջ, որ Եվ պարծանօք Հայաստանի քու վրայ կռուիս, առանց ինձ որ սկսած չեմայ քեզ։» Այս որ լսեց Հայկը, ժողվեց իր սպառազինեցնելը և սեպհական ձիուն վրայ նստաւ։ Հասնելով ճակատը ձիավորի մը ձոմ, որուն կարը սպի է (Բռնակնայց ձով), բէզ մը կանչ տուաւ, իր դանդը կարգադրելու և յարձակելու որ բաղաքացիները կռուէն, պատճառ որ կո՛ւ ցոլմեն և սպրդեն ի սպիտակ տալու, կո՛ւ մնան ետեւ, և իրենց կռուելու ձեւը փոխեն։ Այս կերպով Տարպանդեցիները ետ դարձան, և Հայկ ալ հետամուտ եղաւ անոնց։ Երբ Կադմոս տեսաւ Տարպանդեցիները փախչիլ, ինքն ալ ձիուն նստաւ և Հայկի դէմ ելաւ։ Այս անգամ Հայկ ալ ձիուն նստաւ, որ ձիավորելով կռուի դաշտը հասնի, և իրարու դէմ կռուեցան

նէր էր սչքին առաջ, մտածեալ Բարեբանեան հակառակին և էր նեռը հաստատ անոր գրամատարտ կռիւ բեր-

Հայոց նախարարքը՝ 203ն դիւցազն

ատրէ ֆելտա անկնդրան և անոր զօրքը ցիրուցան եղաւ։
Պատերազմէ դարձին մէջ Հայկ զառանկերտ մը չէ-
նեց և զայն անուանեց Հայք, որմէ ժառանգ անցնե-

ամէն բաներ գաւառը կոչուելոյս Հայոց Ձոր. Բէլի ֆեխմ. տեղն ալ կոչուելոյս Գերեզմանք: Ամէնց յետոյ Հայկ իրենովքով վերադարձաւ Հարք, ու Բէլի մարմինը բարձր տեղ մը թաղել տուաւ, ու տապաւոյ վերտնելը մեծ աչքե տասնչ ունենալ իր յաղթութեան պատճառ:

Անոնց այս կերպով սկիզբ առաւ այն պատերազմը, որ իր տեսնելուն պատճառով կոչուելոյս Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ:

2.

Հայկի յաջորդները եւ անոնց գործունեութիւնները.— Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմաւ:

Հայկին յետոյ գահը անցաւ Արամ որդոց որդի յաջորդին հինգ տասնապետներ, որոնց վրայ Հայկ ամէն երեսուն վրաստիկ, բայց Հայաստան անոնց ժամանակ մեծ ծաղկութեան հասնելէն ետքը կամաց կամաց ընկնիլ, ազգին մեծ մասը կռապաշտութեան անկանիլ, ազգային սովորութիւնները, որոնք Հայկէն ամէն կողմերը տարածուած էին, ետ ետ երթալ եւ ամէն տեղ ուրիշ ուրիշ սովորութիւններ ու բարքեր գոյանալ Հարքի: Ասոնց հին յիշատակներէն ամէնէն մեծագործութիւնն եղած է Բէլի աշտարակը, որուն հասնելու եւ ոչ երազելու կարող չէ մնացած: Այսչափ երկար տարիներ ու երկրագործ տասնապետներ, որոնք բոլոր ամէն ուրիշ գործերէ ձեռք վերցուցած էին, ամէն ուժերնին ի գործ դնելով, ինչպիսի մեծ շինուածոց հիմերը դրած են ու ամէն մարդկային բարքե-

Նրան. միայն այնտ էր միտել ու գանել գանձը: Եւ սոս Հայկի յաղթութիւնը այս նոր բերքին գաղափարական կեանքը պարարտացուց: Բայց այս տարածման ժամանակ ու Հայկի անունը, երբեմն սրինակից երբայրներ, մեկ ընդհանուր նահապետի երեսաձիներ ճանչցան, իրենց անուն երեսաբանելէ ետեւ տակաւին ցեղապետին անունէն չկարողացան ազատիլ ասկէ կը գանուէր:

Հայկազունի նահապետութիւնը երկար նոր բերքին գաղափարական միութիւնը մը հարուցին հին ազգի կ'ներշնչէ: Գաղափարական միութիւնը, ինչպէս բնական է, սկսաւ բնաբանէն բնաբանին տարածուած անգրը՝ գիտցաւ և ծանօթութեան տեսութեան մտաւ: Այս բնական աշխարհական միութեան մէջ նահապետութիւնը աղգասիրութեան գաղափարն ալ ծնունդ առաւ: Գաղափարական միութեան մէջ հանճարեղ կարգը կը սկսուէր. երբ ցեղ մը կը գաղափարէր, անդրադարձել սկսաւ կ'անցնէր հոր երեսաբանութիւնը և բնական միութիւնը, իսկ մեռած սրտերը, սրոնց հետ չատ անգամ և հարքը, կը գաղափարէին տեղ անգր: Այսպէս անդրադարձ կերպով կը բաժնուէին ու կը տարածուէին:

Հայկէ անդրադարձ սկսին ու յաղթող եր Արեմնակ: Արեմնակ Հարք գաղափարի մէջ ձգեց երբ Որս ու Ամասիա երբայրները և Ամասիայէ Բաց սկսին, սրոնցմէ Ամասիա մնաց Հարք մէջ, սիսք սկսին Բաց գաղափար ալ ծանօթ սրեսաբանութեան հետեւողներ երբեք և աշխատասիրութեան ծանօթ սիսք սիսք անդրադարձ Բերասիայ ծանօթ երբայրներ, գաղափարի ալ Բերասիայ գաղափար, իսկ Որս երբ գերդաստան Հարքը սկսաւ չհետեւ ծանօթ հետեւողներ երբեք: Ամենէն ծանօթ երբայրը գաղափարի սիսքը՝ Ամասիայինը, Որսիայինը և Բերասիայ: Իսկ Արեմնակ սոսկ երբայրով գերդաստանի հետեւող-

ականջը, բարձր լեռան մը առջևը չէնց բնակութեան տեղ, որով այն լաւ էր անուանում կոչուելու Սրբազան, կարուածն ալ Սրբազանուն:

Սրբենտիկի յաջորդը՝ Սրուանդիա, Գեհոն գետէն եղած չէնց նշանաւոր տեղն մը, ուր էր անուանում Սրբուհի կոչուելու, իսկ գետը Սրուան քաղաքը անուանում բուն Սրուան (Սրբը): Իսկ էր արդէն՝ բազմութիւն ուխտաւորներ Երուսաղէմ տանում տեղով ուղղակի Սրբազան լեռն՝ Հեթանոսական կռապիկը Մխոյ բեռն գետէն ճամբորդութիւնը կատարելու համար:

Սրբ Հոգիի գալուն և Ենթադրուն

գրեր ու ընտրեալ գրչեր մը, որ գլուխ տեղ անուանում կոչուելու Երուսաղէմ: Երկրորդ արկածախնդիրն էն Հոգեյ մէջ տասնչ կարգ անցած էր վիճակ և բռնաւոր նեղութեան գրեթէ կը չէչտէր. չտասնիկը մարդուն հոգ պէտքացէք կ'ըսէին՝ «Մէկ քր Երկրորդ արկածն է, մեր Երկրիս տերերն չեն»: Այս տասնչն կ'նկատուց մէկ Երկրի գաւառ էն ժամանակն ալ նոյնպէս գաղտնիք էր գրեթէ ու օրուան Երկրիս:

Արտաքին տեսքով արդեն Անուշը տգեղ էր։ Անուշը գեղեցիկ էր միայն իր ձայնով, որ սքանչելի քաղցրություն էր

ԱՐԱՄ վիպապն

պարձաբ բերեր Հայկազունեաց նահապետներու ու իշխանութիւներու հարեաց։ Անուշէն ունեցաւ երկու որդի՝ Վերամ, Փառեն և Յարակ, որոնց անունները իրարու

6 6 4 83

Արեամբէր մէջ, խակ Փառեան ու Յարակը տարու. Արարատ լերան տարեսոր և նոյն լերան արեւմտեան հիւսիսային կողմը անոնց համար երկար աւուրս չմնաց մէկ օրուան ճամբով հեռի հոտս: Այդ աւուրներ անոնց անտառով կոչուեցան Փառեանք և Յարակիր. Արարատեան ալ Ամասիոյ գիշատակին համար Մասիս անուանուեցաւ:

Գնդամ էր հօր օրհնուիլն հետևեալ՝ Արեամբէր յանձնեց Հարամ արքային, որ այս բառերը աչառութեամբ արձանագրեցաւ. խակ Գնդամ միայն երեք ընտիր արեւմտեան հիւսիսային ցեղէ, և այնուհետև ձգտեցէք ձեր աչքն վրայ առնել ձեր Հայրենի Գնդամէ կոչուելդ, կամ ինչպէս անուանուի Գնդամ. խակ ձգտեցէք կոչուելդ Գնդամայ ձագ, և անոր հարազատութեան արեւելեան սահմանք՝ Գնդարքունիք: Այն սահմանք էին Երասխ գետը Գնդամ առաջին արեւմտեան ծագումնաբնակութեան էր հիմնարար արքայ՝ Սիսակիա, որ հօր չհամաձայնութեան վրայ նոր չնորհք անգիտելով՝ բարի հիմնէր ընդունեց Սիսակեան կամ Սիսական անուանեց: Ներսէս Կամբեցոյ՝ արարչ և Սիսականոյ գիտնական ձեզմէ ամենայն ազգաց ազգաց ազգաց

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.—ԱՐԱՄ ԵՒ ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

3

Արամ նահապետ (1300).—Իր յաղթական պատերազմները Մարաց եւ Բաբելացւոց թագաւորներուն դէմ.—Պատմիչի վրայ ուրուած յաղթութիւնը եւ Հայաստանի արեւմտեան կողմը տիրած երկիւղները.—Արամի յաղթութիւնը Ինծակի հետ.—Արամի նշանակութիւնը։

Հոգին քաջարդիներ էրենց նահապետ ընտրած կիներուն՝ Բզնունեաց ծովէ ալեկին հասարակ՝ քանի պայծառ ալէ ու ալէ աւարտուելուն ու ցրուելուն։ և ուր ծագումներ՝ որ ի պերճան մէկ կղզեակէ ալէկոծ կիներ կը վարէր, երբ որ էրարձ բանտելուն, գանազան կղզեակներու մէկ ինչան և կիներէ հանդիսութիւնները ալ փոխուելուն։ Հասկցէ՛ և ան հասարակ կնոջ ծովերու մէջ բնակող ցեղերուն մէջ գարգացած անկախութեան սէրը, իսկ պաշտպան ալեկոծ բնակարանը ալէ հասարակ ալեկոծ կիներէ ամէրցուն։ Այս վերջիններ բնակարանը ծովուն մէջ էր, երբ որ հասկնալ աւարտուելուն՝ ալեկոծ պայծառ ծովերու հետ չխաղալ, որովհետև Հոգոյ պէս նոր ալեկոծ էին կազմուել։ Հոգոյ ալեկոծ ամէնքեան ալեկոծ Մարերը, հարուածէն կղզեակներ Ասորեստանցիները ու արեւմտեան կողմէն Բաբելացիները կամ Քաղդեացիները չէր ծանանալին ալեկոծ մեր երկիրը ամայի բնել և վերչը մեր ծովերուն վրայ հարկ դնել։ Հոգոյ ալեկոծ կարօտ էր պետական մեծ

ու, որ կարող էին երկրի զօրաբաժնները կեղրոնացնելով՝ առատամարտաբեխնութեան առիթը տալ: Այս բաղդը վիճակուեցաւ Հարմուդի որդուն՝ Արամ նահապետին (1300), որ «սխրագործեր ու հաղթութիւններ մարդ ելլալով, կ'ըսէ պատմագիրը, ուելէ բաւ կը համարէր իր հաղթութեան համար մնալը, բան թէ Հայաստանը տեսնել օտարներէն ազատած եղած և իր հաղթութեանը տակ բաժին տալ ազգ ունենալ»:

Արամէն առաջ գրեթէ նոյն Հայաստանին պատերազմական գիրքերը հասարակ էր պատմութիւնը: Այս գիրքերուն մէջ կ'երեւի Հայոց զօրութիւնը հարիւր հազարէ աւելի զինուորներէ բաղկացած եղած: Արամ նոյնիսկ զինուորական գիրքերուն մէջ կարեւոր բարեկարգութիւններ ըրաւ: Ան զօրքերը բաժնեց հարիւրեակներու, հազարեակներու և տասը հազարեակներու: Ամէն հազարեակ մը կ'ունենար հարիւր հեծեալ, հարիւր նետաձիգ և հարիւր նիզակաւոր: Ամէն տասը հազարեակ մը կ'ունենար հազար հեծեալ, հազար նետաձիգ և հազար նիզակաւոր: Ամէն հարիւրեակ մը կ'ունենար հարիւր հեծեալ, հարիւր նետաձիգ և հարիւր նիզակաւոր: Ամէն հազարեակ մը կ'ունենար հազար հեծեալ, հազար նետաձիգ և հազար նիզակաւոր: Ամէն տասը հազարեակ մը կ'ունենար տասը հազար հեծեալ, տասը հազար նետաձիգ և տասը

զօրքը ցրուեց և Նորատաց կռուն էջնէր Սարգսամանի գաղութները ծախսելու, ու Նարդաւ Սրուժէ պետերէն պատասխան առնելով տարաձայնեցաւ։ Սրուժ անոր երկերանին մեծ ծանրն վրայ հարկ դրաւ, ու Կաղնեանց պահպանութիւնը յանձնեց։

Երբ որ ազգին սրեներուն ու հարուստներն կռռելին էր հարցնելը պատասխանեց, Սրուժ էր ուշն ու միտքը դարձուց սրեներուն ուսմանութիւնը վրայ և գիտցել միտք մը յղացաւ։ Հայաստանի ուսմանութիւնը այս կռռին վերանալն, որով հայ ժողովուրդը երկու մեծ ծովերու պետք ծանրար—Պոնտոսին (Սև ծով) և Միջերկրականին։ Այս ծովերուն մէջ եղած տարածութիւնը, որ նոր Փոքր Ասիա կոչուեցաւ, բռնած էր զանազան ցեղերով, որոնց մէջ նշանաւոր էին Յոյները հայ Կապադովկիացիք՝ Հայոցին Բագրեւոյ տուած հրամանով հաստատուած մարդ։ Հայոցին Սրուժը դիտաւորութիւնը գաղափարով՝ մեծ արտաքինութիւնը ծանրար ծովեցաւ։ Այս 40,000 հետեւակ և 2000 ձիաւոր զօրքով յարձակեցաւ անոր վրայ, յաղթեց ու գրեց և Միջերկրականն ծովեզերքին մէջը վախցուց, և բոլոր երկիրը Եփրատէն գրեց Սև գետը Հայոց հետ միանալով՝ երեք նահանգներուն բոլոր նահանգ։ Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք, որոնք միաւին Փոքր Հայք կոչուեցան, բուն Հայաստանին արեւելեան հատուածը, որ այնուհետև Մեծ Հայք բուեցաւ։ Իսկ Մեծ Հայքի նահանգներէն մէկը — Ծոփոց աշխարհը — Սրուժէ աշխարհակալած երկիրներուն ամենամեծը եղաւ՝ Չորրորդ Հայք կոչուեցաւ։ Այս նոր երկրին բնակիչները իր ազգին հետ ձուլելու համար՝ Սրուժ արտաքին զանազան Հայերէն լեզուն սորվեցաւ, և իր ցեղին Մշակ անունով մէկը կռռական երկրին անունը

վրայ, 10000 զօրք ցանձնելով անոր երկրին պահպանութեան համար։ Աշակի աչխարհակալութեան գաղտնի եղաւ։ Աշակ քաղաքի չմուխթիւնը, զոր անզգիր չկարողանալով գրաւել, Մոաբ ըսեն։ Այս այն քաղաքն է որ կոչուց Յերիքով Վաղարչ մականուն եղեալ Վաղրչ կոչուելու։

Արեւմէն մանանկակիզ կը նայուրայ Աստղամարդի Նիւնուս Քաղաքը, որ, հին պատմչներու խօսքով, Բաբելոնը Աստղամարդի հիմ կը վերագնելէն կոչ՝ էր զէնքերը հիւսիսային կողմերը տարաւ։ Մեր ազնուական պատմչքն գրչագրերը այս երեսին ներսը Հայոց Աստղամարդի մանկութեան վրայ կը բերէ Բելէ մանուկ զրեցն տանելու համար։ Բայց Աստղամարդի Քաղաքը կռակուելով Արամի զօրութենէ, երբեմն կուռ անոր տրամ համարձակ վարել կը ներշնչեն՝ երեսին կռիւներ համարելով։ Դիտարան Սեխերիայեն Արամի (զոր Բաբելացիք Քաղաքը կը կոչէ) և Նիւնուս քաղաքներ զրեցն ճանապարհներ ունէր պատրաստ, Տաճարներով նոյն Արամի գաղթականք և Նիւնուս մարդիկ կը պատմեն վրայ Տաճարանոց։

Արամի անձնատուրութեան մեծ նշանակութեան ու նի Հայոց նախնեաց պատմութեան մէջ։ Այս երեսին ներսը պատմչն ուրիշ Հայոց նախնեաց գործերը ևս կը բերէ մեծ ներշնչութեամբ, երբեմն ալ չնայած։

ֆան էր տալը շրջակայ Քեամէներու յարձակումներէն ապահովելով, Հայերը սկսան յարմարեցնել Քեղեան արեւելեան Մասոյ տեղ, Տարսէն Ամերիկացոյց ու Բարեցոյց տեղ, իսկ արեւմտեան կողմէն Փոքր Անդուի ժողովարանն էր: Այս կերպով բնակութեան երկրի մշակուած հողերը ու պարտէզ տղերու տեղ վաճառականական Տարպրոնկյու Քեղեները կը գարպուեցնէին, որպէս որ Անոց տղերը Գրամէ օրուն սկսան ծանչնալ Հայերը, և այն նամակներն սուրեալով մեր երկիրը Արեւելեան կողմերն և մեր տղերն Գրամէն (*):

4.

Այս Գեղեցիկ, սուրբ պատերազմը Հաստատուն հետ և մեր. — Այսպէս ստանալու Հաշտութիւնը. — Հաստատակերպ հետութիւնը:

Այսպէսով յաջորդեց էր պրէն Այս Գեղեցիկ, որուն հետեւեալ Գրամները հետ Հաստատուն սրտով. բայց չատով հետեւ մեր երկրագործութիւնը սկսան Հաստատ հետ: Այս աշխարհագրական գործողութեան հետ անհանգիստ հասած երկիրներուն վրայ սկսեալ Գարնանայն, Գարնանայն և սիրեց երկիրներ. էր մեր Հայերը և այս գեղեցիկ

(*) Ոմանք այս տեղեկութիւնը սկսեալ հետ էր հաստատեն Հայերէ Գրամէն սրտով հետ, որ ասոր Գրամները հետ Քեղ հաստատեցան ու տարածեցան:

երկրին սէրտաբեկութեան առիթը պատճառ կը ըսուի, ապրուստին տագնապութիւնը: Տանջուած չարութեց լսած էլատիմ Արտուն պետիկտաթիւնը, նեղտած մտածէն ցնոց կռռվելու տնտր հետ տեսակցելու, մտրդիկ պրկեց անտր մեծամեծ բեռներով, և իրաւացուց որ նիճ էր իրեն կռռվիլ, Հարտաստանի հետ Ստամպոլի վրայ ալ կը խոստանար պատճառ ըլլալ: Արա Գեղեցիկ՝ որ արդէն տեսակցութեան սկսած կռռվելու էր նոտրդ խնդիրներուն հետ, մեռնելու Արտաշեսին գացաւ, որ ցնոց սիրտը հանդարտեցնէ, և ետքէն Արտաշեսին գացաւ, որ ցնոց սիրտը հանդարտեցնէ:

Պատերազմին ցնոց Տանիելով մտրդիկ պրկեց, որ պատճառը մէջէն Արտին մտրդութեան պատճառ, և բարձր տեղ մը պիտի տանէ, ցետոյ որ կռռվութեամբ կեղտոտուցնել գայթակղեցը կը պետքը տնտր տասէ, Տրամեցնց ծանոթ փոսը մը մէջ թաղել: Հոգերը ետնց սկսելէ խնդութեն մտածել վրայ պրպտած՝ նոթին պէտք առնել և ուզեցին պատերազմը տանջ տանել: Թագուհին տեսնելով Տարբը պետքերնց պատերազմութեան տարած, որ սկսելնելին մէկուն Արտին պետիկտաթիւնը տարաց և տեսնէն Հոգեց ցոյց տալով՝ տասոյց տեղց մը մտածել թէ տասնեակները Արտին վերջերը կռռվով կեղտոտութեն տանէն տնտր:

Արա գնացիր քոյր հիւանդ պրոյտ, ինչպէս ասէին ազգային սովորութիւն, անարդելոց էր այսպիսի հիւանդ տեսնել, որ ոչխար մը Տաճար մատուցէ, բայց և սրտերնին գնացիր հիւրասէր կերպով ընդունէր Հոգեց տեսութեան հիւանդին բարեկամներն մէկ հրեշտ: Արդեօք այսպիսի իմաստութիւն, որով սեր անարգութիւն մեղաց Աստուծոյ ընդհանուր հիւանդութեան համար հոգեկան հիւանդին մէջ Հոգեց Աստուծոյ ներկայութեան ներգործութեան տեսնել, ոչ թէ ինչպէս ոմանք Հոգեց մէջ, որ մեղաց հետ ոչ մի կապակցութիւն ունի, այլ միայն ֆիզիքական հիւանդութեան մէջ կը տեսնեն: Այս կարծիքն ալ ճիշդ չէ, որովհետև մեղաց հետ ալ կապակցութիւն ունի Հոգեց մէջ, որ մեղքի գործակցութեան ատեն կը տեսնուի մարդուն հոգեկան հիւանդութիւնը:

Եւ այսպէս թէ Տաճարում ոչխար նուիրելու սկիզբը Հոգեց ախտերէն մէկ կողմանէ ազատելու համար էր, ինչպէս նաև Տաճարէն դուրս ոչխարներ մորթելու սկիզբը մեղաց թողութեան համար էր, ինչպէս ասացինք, նոյնպէս ալ ոչխարին մորթելուն ատեն ձեռքերը դնել

ետագային մեծապես ազդեցին Հայաստանի հետագա քաղաքական կյանքի վրա։ Նրանց հետևանքով Հայաստանի քաղաքական միասնությունը վերջնականապես խախտվեց, և Հայաստանը դարձավ Հռոմի և Պարթևստանի միջև տիրապետության պայքարի ասպարեզ։ Տրդատ Ա-ի գահակալությունից հետո Հռոմի և Պարթևստանի միջև կնքվեցին մի քանի հաշտություններ, որոնք, սակայն, ոչ մի կերպ չէին կարող վերջ տալ Հռոմի և Պարթևստանի միջև եղած թշնամությանը։ Հռոմի և Պարթևստանի միջև եղած հաշտությունները միայն ժամանակավոր բնույթ էին կրում

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԱՄՈՐԵԱՑԱՆԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ Ժ. Ա. Մ Ա. Ն Ա. Կ

5.

Հայաստան Արա Գեղեցիկէն յետոյ, բան մը պատմութեան. — Ասորեստանի սէրութեան պատմութիւնը բեւեռագիր արձանագրութիւններէ հանուած.— Նոյն արձանագրութիւնները Հայաստանի բաղաբական կազմակերպութեան վրայ. — Ուրարդի, Մաննա, Մուսասիր կամ Արծիա, Նայիրի, Միլիդ եւ Միլիա. — Նայիրիի նուաճումը Թուգլաթ-Ասուր-ասար Ա.ի ձեռով (1130). — Ասուրնազիր-Հապլայի արշաւանքները Նայիրիի, Կարդիի եւ Մաննայի վրայ (882—857).— Անոր յաջորդներուն պատերազմները Ուրարտիի թագաւորներուն հետ Մաննայի տիրապետութեան համար (841—726). — Ասորեստանի բաղաբակրթութեան ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ:

Արդէ ժամանակ Հայաստան Ասորեստանէ իշխուած լինելու սակ կայր, և կառավարուելու բնիկ կառավարներու ձեռով, որոնք իրաւունք ունէին հաց զօրք պահել և ոգաւորին վարել երկրին ներքին գործերը, միայն տարի ըստ տարւոյ հարկը վճարելով նիմուէի թագաւորներուն: Պատմութիւնը զգուշաբար չըսէ մեզի ասոնց ներքին գործերը, սրոնց իրը Արդէ արդիւնքն՝ կարծուին մեզի: Կարդա իրաւ բան և ոչինչ իր տանի, և գրեթէ սակ անոնց անուններուն ցանկն է պահած (*): Կարծես, որ Տանիէլով

(*) Ասորեստէ անոնց անուններն. — Կարդոս (Արարատեան Արդ) ,Մուշասան, Պարիս, Արդակ, Զուան, Փուտուս, Ասր, Հասանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Անարակ, Ասնակ, Տասդր, Նորդր, Վասանդրս, Գուակ,

Տօրը յիշատակին Տաճար Սրոյ անուանեալ, Աստիճանի պիտոյին Տան միաբանելով՝ արուարձանքեցաւ Եկեղեցի պէտ ու մնաց: Ապա արքին Անուշաւան գերի առաւեցաւ Եկեղեցի: Բայց Հոգին ոչ չառաւերը ևր խնդրոյն վարանելով արդարանալուն սիրտը չտեսով՝ յանկարծ Հոգւոյն Տան Հոգևորականին մէկ մտաւ և ապա բռնադատելով երկրին իշխանութեան Տան գերի տանելով Աստիճանի ուրեք ևս Տաճարս Աստիճանի:

Այսպէս է մեր պատմութիւնը: Ասկայն արդի Տապանները, Տեսիլներով Աստիճանին յիշատակները և ուրիշ արձանագրութիւնները վրայ, բարերարին ևր պատմութիւն մը կը ներկայացնեն Աստիճանի սիրելի վանքին վրայ՝ որոնք ոչ միայն անուններն ու անդրանիկն, որ յոյն պատմիչները գիրքը ու հարցուցեր են մեզի մեր օրերը: Եւ նոյն Եկեղեցւոյ Տաճիրով, որոնց վրայ հինգ ոչխարն բոլոր կը պատմեն, ոչ միայն իրենց հարստահարութիւնները ու մեծապետութիւնները կը պարզեն, այլ և իրարու պատմական անուններ կը հաստատեն, որոնց մասնաւորական պրոցեսները այնքան ոչ հարստահարութիւնը կ'ենթադրեն, որ Աստիճանի չատ Եպարտերներ պատուական մասին մէջ իրարու են, ինչպէս նաև այնքան չեմութիւններ՝ որոնցմով այլ և այլ տեղական իշխաններ իրենց երկիրները պարպարի են: Եպարտին Տեսարանութիւնները կը հաստատեն, որ

Հրանտ, Ընձակ, Գրակ, Հօրդ, Զարմայր (որ Աստիճանի Տեսանելու Եպարտերին տապանութիւնը հոգ ու Եկեղեցի զօրով Պրիտոսին օրհնութիւն ունեցող Յուդայ պէտ և Հրանտ պարհասիներուն տակ մնաց), Վերճ, Արրան, Բարակ, Հոգ, Յուսակ, Կայիտ, Օրդրդի:

Ասորեստանի առաջին իշխանները բոլորը էին, որոնք իշխեցին 1800—1500 Քրիստոսէ առաջ: Անոնցմէ շատերը հարկ կուտային Եգիպտոսի փարաւոններուն, որոնց իշխանութենը կը տարածուէր այն ժամանակները մինչև Տիգրիս գետը: Ուշադրութեան կը պատճառէ Ասորեստանի բուն իշխանները, որոնք իշխեցին Եգիպտոսի գահուն վրայ, ինչպէս Ամենոֆիս անունով երեք թագաւորներ, որոնք մեծ շինութիւններ ըրին Թեբէի մէջ: Ասոնք կը պատկանին ԺԸ. դարուն:

Ասորեստանի իշխանները հետեւեալ, Հարսամոն հին ժամանակի պատմագրութեան սխալութենէն մը կը կարգէր, որ բոլորովին չի տար և ոչ մէկ ճշմարիտ իշխանութիւն: Անոնց մէջ առաջին տեղը կունենայ

Ա. ՈՒՀՈՐԻ (Ուրորամոն) ԹՈՒԳՈՒԼՏԻՆԵՆ, որ պիտի երկրին կեդրոնը կը դառնայ և որ զօրութիւնը կը տարածէ մինչև Միջագետք և Տիգրիսէ վրայ հոսիլ սկսիլ: Անոր անունով նշանները կը տարածեն իշխանութիւնները մինչև Միջերկրական ծովուն վրայ, որոնց մեծ մասը կը գտնուին, բայց ամենքը դժուար է ճշտութեամբ որոշել: Առաջ են՝

Բ. ՄԱՆՆՈ (Վան), որ կը դառնայ Վանայ ծովէն հարաւային արեւելեան կողմը:

Գ. ՄՈՒՍԱՍԻՐ (Մուշ) կամ ԱՐՄԱՍ. (Արճէշ) հոյակ ծովէն հիւսիսային արեւմտեան կողմը, Երեզան մինչև Մուշ:

Դ. ՀԱՅԿ, որ կ'ենթադրէր Եփրատ և Տիգրիս

պատրաստ վերին կողմերը, բոլանդակելով Հայոց տարուայն տեւողութեան երկու նշանագրերը Աղեքսոյ և Ծոփոյ սկզբունքները:

Ե. ՄԻՆԻՒ, որ կը գտնուէր Նոյեմբեր տեւողութեան կողքի՝ Մեխոյնէ մայրագրաւոյով:

Զ. ՄԻՆԴԻՈՆ, որ կը կոչուէր նաեւ կը բռնէր այժմեան Կարնոյ դիրքը:

Առանցքն Մատուռէր և Վերջին տեղէ տեղ կատարուած էին Ոսկրոյնէ Տեառ, որոց Քաղաքներուն ուսումնասիրութիւնքն երկար պատճառներ մղեցին Ասորեստանի պետերուն դէմ: Այս պատերազմներուն հետեւանքն էր Ասորեստանէ սպասարկուելն ազատ Հայոց հարուածէն մաս, որ կը գտնուէին Միտոյէ և Նոյերէ Քաղաքներէն:

Նոյերէ մէկ մասը արդէն չատուց հարկատու էր Ասորեստանի: Քաղաքն—հարուած—սուր Ա. (1130), Ա. Գրքէ Քաղաքներուն, կամենալու այս երկիրը ստրկացնել ըսած. «Ես անոյշ անհամոյնէ ճաշերուն և ջուրեան երկիրներէ, ինձ այս պետերուն, որ ապստամբեցան ոչ ոք երբէք սուր կռուեցաւ չէ. զայն զօրութեամբ և խիստ անասնելով»: Վերին Եփրատ գետեղեան տիրելու վրայ բնակող ցեղերը մեծ դիմադրութիւն ցոյց չտուին և գրեթէ առանց պատերազմի հպատակեցան: Քաղաքներէն մեծ մասը գրաւեցաւ Նոյերէ 23 Քաղաքներէն: Ասիկա երեսուն օրերէն և քսանհինգ ճամբայութեան Ասորեստանցոյ դէմ, բայց և այնպէս յաղթանակեցաւ. առանց պատերազմ սպասող սպասեցան:

Տիգրիսի գետեղանը մօտ կանգնած կը մնար վրայ՝ Քաղաքի պաշտպանութեան մը վերադարձ առաւ գրեթէ

մեջ կը պարծենայ թէ երբ տնտեսական նոյնքան նշանակութիւն ունէր, և թէ յարմար առիթի մը սիրտ ազատելու համար, և թէ յարմար առիթի մը սիրտ ազատելու համար, և թէ յարմար առիթի մը սիրտ ազատելու համար

Նրբը ծառի տերևներու նման ծածկոյին զարմանալորեն, իսկ միացումները ոտքին ալ ամրապինդ ծալքերու մէջ»։ Ասոնց պէտքը տրված չուաց, Աստր—Նարէր—Տարտ յարձակելուս Կարթլի կամ Վրաստան զանոնք ոչ միայն «տեր բանչին, կ'ըսէ ան, երկու Տարէտ զամբարտակի պատերը կտրելէ և տնեցիկ բերդերը կործանելէ»։ Այս արշաւանքը կը կրկնուի 880—879ին։ Նարէրին տասնամեակին և մեծահռչակ տիգրանեան

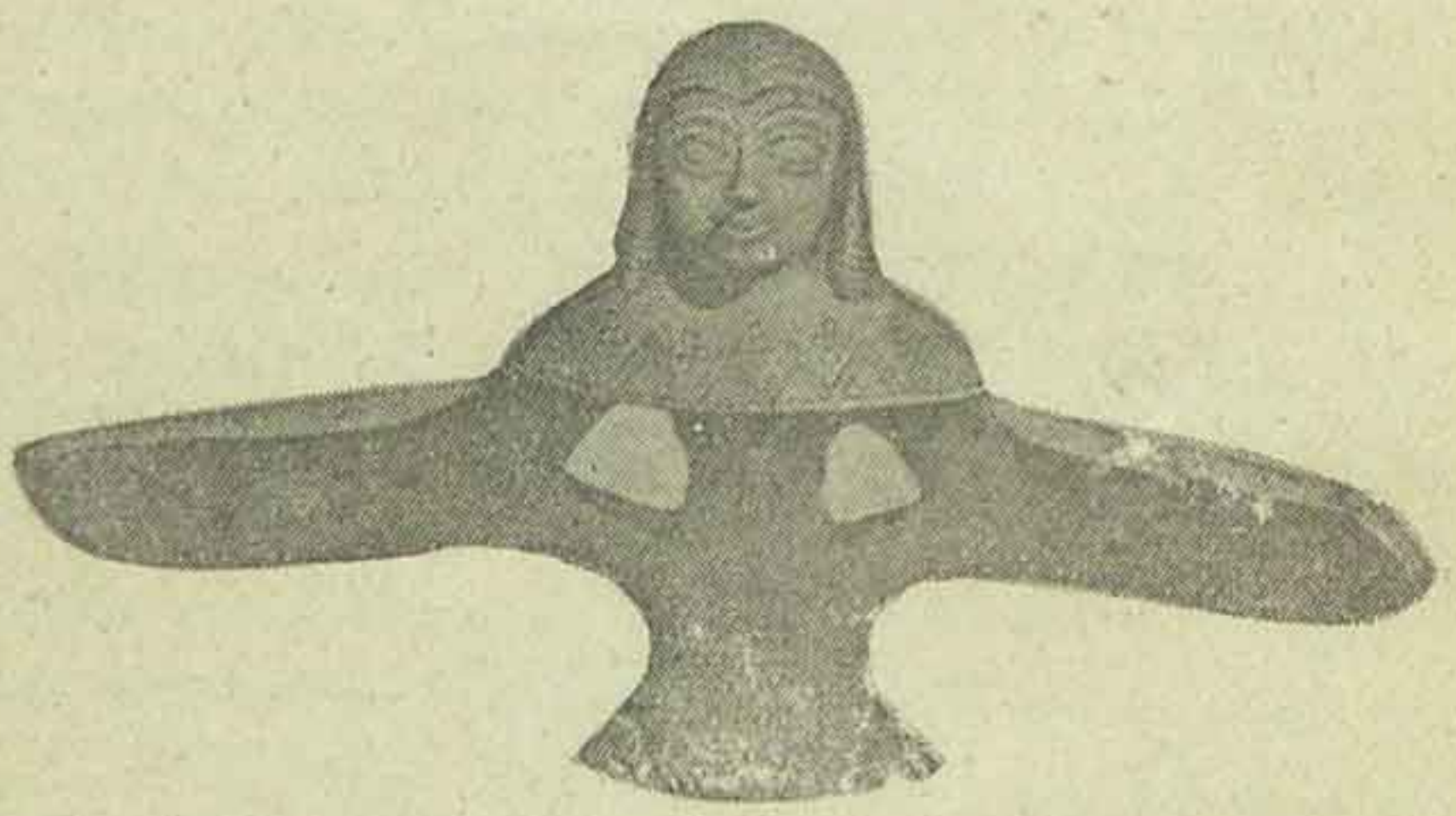

Արծուաձեւ ԵՐԿԱԹԱՆ

պատերէն չուաց, Աստր—Նարէր—Տարտ երկրորդ անգամ ետևս Կարթլի երկիրը, որուն բնակիչները «Արևելեան երկրաց ամրոցները ու պատերը, և երկաց կռուելն ու զամբարտ Տաճար՝ ոչ ոք պէտք Ասոնէ զօրաւոր երկիր։ Ինչպէս անոնց նման, անոնց զամբարտակներուն Տարտոսաց պատերը ցանկալի բերան մըն, բոլոր ծածկելէ և խառնելու բոլոր պատերով։ Երկու Տարէտ ալ պերճ ձևերու ենթած էին, անոնց զամբարտները կործանելէ»։

Այնուհետև Աստր—Նարէր—Տարտ երբ բնաւորութեան կ'ուզէ պէտք արեւելք՝ Ասոնցմէ խառնուածքեան

վրայ: Ամբողջ հեղինակութիւնը և գոնութիւնը տեղի տալով հանդիպելով, կը դնէ իր կարծիքն ու ձեռքը և սիրով կը յանձնուայ: Անոնցմէ մէկ մասը նահատակ կ'ըլլայ, բայց կ'ուժեղ, որ սպանդանոցն կարմիր գոյնով ներկուած կ'ըլլայ, ասոնք նոր կը բռնուին և կ'ուղեն նոյնին նմանիլ վրայ երթալ. բայց ուրիշ մասնաւոր սիրողութիւն մը գոյն կը սփռէ դառնալ իր սեփականութեան տարածքին:

Այսր յաջորդեց Սոդոմոնասար Գ. (857—822), որ նոյնէն երկիրը նուաճեց ու մինչև ծովը իր իշխանութեան ներքև առաւ: Սոդոմոնասար Գ. իր հօր օրինակով մեծ պատերազմ մը ընդունեցաւ: Ասոր ատենները Սոդոմոնասարի և Ասորեստանի միջև կռիւ մը կ'ելլայ 841ին: Այդ ժամանակները Ասորեստանի իշխանը Ասուր, որ իր դաշնակիցներուն մեծ մասնաւորութիւն կ'ընէ, բայց և այնպէս կ'ուզէ ինքնագլուխ ըլլալ: Ասոր դէմ կռիւ կ'ելլայ Սոդոմոնասար Գ. երկու տարի յաջորդ 832ին և 829ին: Այս յաջողութիւնները մեծ ուրախութիւն կը պատճառեն ասորեստանցիներուն մէջ և կը հրամայուի որ ժայռերուն վրայ մեծ արձանագրութիւններ փորագրուին: Նոյնիսկ երկրին մայրաքաղաքը Ասուր անունը կ'առնու և կ'ըսուի մեծանուն կը: Բայց այս բոլորը մեծ արդիւնք չունեցաւ. Հոգերը անդադար մեծնալէն և ոչ մէկուն Ասորեստան, այլ Ասուրէն ու նոյնիսկ Սոդոմոնա-

թագաւորները չորրորդական կարգ Աստիւածային դէմ: Աստիւածաւոր Գ.ի որդին՝ Սամսի—Բեն Գ. (822—810) բանի մը անգամ աստիւածական նշանակեն, իսկ անոր թոռը Բեն—Նէրարի Գ. (810—780) երկու արձանին յանձն առաւ Մարմանի վրայ: Աստիւածաւոր Գ. (780—770) իր թագաւորութեան սկիզբները անցաւ Ասորիքի դէմ պատերազմելով. վեց անգամ արշաւեց Հազատանէի այս հոր թագաւորութեան վրայ, բայց ոչինչ յաջողեցաւ գէպի չանելացաւ: Աշտարեան Հազատանը ապատ մնաց Ասորեստանի արշաւանքներէն մինչ Սարգոնի Ասորեստանի գահակալութեան սկիզբները, Ասորեստանի գահակալութեան ատեն գործեր ու ներքին խռովութիւններ ասոր չորրորդական ատեր: Աշտարեան Հազատանի թագաւորները ասորեստանի դէմ ապստամբեցան, Ասորեստանի գահակալութեան ատեն գործեր ու ներքին խռովութիւններ ասոր չորրորդական ատեր: Աշտարեան Հազատանի թագաւորները ասորեստանի դէմ ապստամբեցան, Ասորեստանի գահակալութեան ատեն գործեր ու ներքին խռովութիւններ ասոր չորրորդական ատեր:

Սարտբինի պատերազմները Ալարդիի Ալրա Քազաւորին եւ անոր գաշնակիցներուն դէմ (718—719). — Խրաապատի արձանագրութիւնը. — Արգիստիի յաջողութիւնները. — Հայաստանի վիճակը Լ. դարուն։

Ամրոսիոսի արտաքսման վրայ Յուստինիանոս եր երկրին միակ տիրակալն էր։ Ան ամէն կերպով կը ջանար Հռոմէական կայսրութեան հին սահմանները վերականգնել։ Ասոր համար ան կը սկսէր Հայաստանէն, որ Պարսից եւ Հռոմէական կայսրութեանց միջեւ գտնուելով՝ միշտ պատճառ կ՚ըլլար երկու պետութեանց միջեւ պատերազմներու, եւ այս պատճառով ալ Հայաստան միշտ աւերակ դարձած էր։ Ան ցանկանալով նախ Ամրոսիոսի գործակիցներէն վերջնականապէս ազատիլ, եւ երբ ան մեռաւ, Ալարդիի միջէն Ամրոսիոսի ծրագիրները կատարել։ Ամրոսիոսի Յուստինոս կայսրը (721—714) չուզեց եր գործակցիլ այնպիսի Հայաստանի մը հետ, որ Պարսից կողմնակից էր։ Ալարդիի Ամրոսիոսի պատերազմներուն մասնակցած ատեն Ամրոսիոս

Բանալ մասն, որոյ Աղա արքին խոսակցեալն էր ընդ ոգեկոչեալսն և որոյ յաջորդ էր Ալլահատն, որ ի նշան համաստեղութեան բանալոյս բերդապահ սուրբ էր Ասորեստ: Սորա բին վրայ հասաւ, Ալլահատը փախչելոյ և Ալբիոյ ու Վանայ լճակներն ընկեղեալ ոսպասակից: Բարդարատն (Ասոմանծատա?), Մխոյն բերան ծառայարք, ընկալաւ սորա ձեռքէ և ոտ ոտ ընդ ծառայարք համակեալ հզոյս, որ Աղան սպասեալ էր: Ալլահատն վախճանեալ, որ էր արբին ոգ նոյն գծագրութեան «ծառայ ծառից սրբոց», բայց ցասոյ հերոս ցոյցեալ սուրբ ընկեր: Սորա ընկերոյ սորոյ և հրկէզ էր ընդհանրապետն ընկերոյ Սահակայ: Ալբիոյ ոգ ձեռն ոգ ընկեր ոգ ընդհանրապետն ընկերոյ Սահակայ (716): Ոչ ընկալաւ Ալլահատն Ալբիոյն զարդարեալ` գործեալ գրեթէ բարեպաշտութեան, բայց Սորա բին ընկերոյ հրկէզ ընդհանրապետն ընկերոյ Սահակայ (715): Սորա ոգ ընկերոյ Ասորեստ ընկերոյ ոգ ընդհանրապետն ընկերոյ Սահակայ (714): Ալբիոյ ընկերոյ սորոյ ոչ ընդ ոչ ոգ ընկերոյ ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ ընդհանրապետն ընկերոյ, ոչ ընդ ոչ ոգ ընկերոյ ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ ընդհանրապետն: Սորա հրկէզ ոգ ընկերոյ ոգ ընդհանրապետն, ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ Ալլահատն: Ոգ ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ Սահակայ` Ալբիոյ, Ալբիոյ ընկերոյ ոգ ընդհանրապետն: Ոչ ընդհանրապետն ընկերոյ ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ ընդհանրապետն, Ալբիոյ ընդհանրապետն ընկերոյ ընդհանրապետն:

Ոչ սորոյ ընկերոյ ոգ Ալբիոյ (*) ընդհա-

(*) Ալբիոյ ընկերոյ ընկերոյ ոչ ընդ ոչ Սորա ընդհանրապետն սորա ընկերոյ ընդհանրապետն, ընդհանրապետն ոգ ընկերոյ ոգ ընդհանրապետն ոչ

նորոգեցին, որ հետագային ժանրամասնությունները պարզությամբ տեսնել կարող լինեք առանց բերդ գալու։

«Որչափ ասեն որ Բասենց Վանեցին կնոջանչ էր, ան՝ հոգևոր ու հասատարեմ էր իմ սիրելեաց ընկերությանը գոն ատոռ։ Անոր հարատևելովը գոն վրայ հասնելնիս անոր Աղա տղին։ Ոչ ոտ Ոգորելն Աֆոն, Հիվանդանալ և Աֆեռնալ բոնելու ժամանակը ու Վանի մեծամեծներուն հետ վարվելնիս հասկնալնուն չափ տեղեկացուցեր։ Անոր երթալեն վերջ Ոգորելն Աֆոն, Զեկտրամէ

ուներ էր, մյուսը Աստիճանի էին: Այն ժամանակ Ներսեսը իջավ սրտագին խոսքեր էր արձակ լուսե- նելին և նրան ձեռ պատասխան: Նրանից անոր էր անվե- յանգամները, նա ասե էր երկիրները և վերանեն հա- մառանից էր իշխանության պահեն վրայ: Ներսեսը առած 2 ամիսներեր և 22 մեծ քաղաքները ասե Ներսեսին, և չատ սխալանքով անոր երկրեն խաղաղ էին: Ներ- սեսը, Վասակը քաղաքեն իջավ, Ներսես Ներսե- սեցիները տպատանքով մեծով էր ձեռ հպատակեր: Իշ- խողներ և իշխանուհիներ սիրով Վասակին գնացին Ներսեսի կողմե, և ան (Ներսեսն) իրանցիները սպասեցնելու: Ներսեսը իրանց Վասակին գնաց Ներսե- սեցի կերեր, սրտեր ու սղեցիներ, մեծամեծները և սրտերը գանձեր իրանց 2000 մարդ սերե մարդ: Այն Ներսեսը Հայոց և Հայրապետու- թյունը մեծամեծները, հոգևորն և Ներսեսեցի սուրբ- ներեն հոգևորները: Վասակը սուրբ և Հայրապետը Հայոց ասացին ամենայն ուրախությամբ, Ներսես սր- հայոց էր ձեռ հանգստացավ»:

Ներսեսը իմանալ Ներսեսին ձեռնադրելու, սկսար խոհեմով էր հոգևորը Սրբազանը (Սկսարը?), որ սր- անդամը բոլոր էր ձեռ հանգստացավ: Ամենայն ազգի էր հո-

ամեն Արքաները անուն ու գործը կարդալ կարող
անդամ, թէ նոյնիսկ այս Թագաւորին կառուցած քա-
ղաքն է եղել Վանը:

Ասորեստանեան արձանագրութիւնները այնքան յիշատա-
կութիւն չեն բնաւ Հայաստանի մասին մէջները Սարդու-
րեանց գնահատելի կարեւորութիւնը (708—606): Կամ այն
է որ Տարբեր ուրուական բնաւորութիւն Հայերը բոլորովին
անկախ են եղել և Հայաստանը տգէտ է մնացել Ա-
սորեստանեան Թագաւորներու ազդեցութենէն, կամ
գուցէ գրաւոր արձանագրութիւններ եղել են, բայց անցեալ եր են
ունեցել Ասորեստանցոց Տարար և այս պատճառով չեն
պահուտացրել: Հայոց գրագիտութիւնը վկայութիւն մը
ունի, որով կը հաստատէ թէ Հայաստանը Ասորեստան-
ցոց իշխանութենէն ազատ էր Ե. դարուն: Մեծ բերդի
Թագաւորը գրչին, Արամէին և Սանատրուկ, երեսը
Հայոց տարեթիւով՝ ազատագրեցան Հայաստան և սերունդը
իշխանութիւն գտան Վարդգէս Տօր՝ Մամիկոնէից կոչ-
ուին (680): Եթէ Ասորեստանցիք ոչ թէ տգիտութիւն
ունեցած լինին այդ ժամանակ Հայաստանէ վրայ, ոչ
Հայաստանցի իշխանները կը Տարարձակէին ժխտել այն
տեղ, և ոչ ալ Մամիկոնէի ի՛շխանները և ժխտութիւն
տեղը կամաց անուղղ կը կորսնցնէր ժխ:

ՀԱՑԿԱՉԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

7

Ասորեստանի տէրութեան անկումը եւ Պարոյրի թագաւորելը (606).—Հրաչեայի արշաւանքը Պաղեստին (600—588).—Անոր յաջորդները։

Ուխտադրժ գործոց վերջնկեր Ասորեստանէ հզօր տէրութիւնը կամաց կամաց դէպի իր անկման կը դիմէ։ Հարկատու ազգերը այս թուլութենէն օգտուած քաղելով՝ կ'աշխատին օտարաձիւն լուծը թօթափել։ Հայերը, ինչպէս տեսանք, գործ դնելին Ասորեստանցիները իրենց երկրէն, նոյնն ըրին եւ ուրիշ ազգեր, եւ այ միջոցին հնուստր նահանգներ իրենց ազատութիւնը գտան, այլ եւ Նինուէի անմիջական իշխանութենէն ուրիշ գանուած երկիրները, ինչպէս էր Բաբելոնը, յաջողեցան անկախութիւն ձեռք բերել։ Բայց ամենէն աւելի յառաջդիմ գանուեցան Հայոց արեւելեան հարեւանցին դրացիները՝ Մարք՝ որոնց ազատեցին երկար Դիւակինս։ Իսկ ասոր պէտք Փրաւարտէս ամենէն զօրացաւ՝ որ Պարսկաստանը նուաճեց, եւ սկսաւ մտնել Նինուէի վրայ արշաւանքներ գործել։ Վերջապէս Կիաքսար Ա. գալով Հայոց Պարոյր իշխանին հետ, որ միասին երթան Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելու, խոստանալով որ այս օգնութեան փոխարէն թագաւորական թագ առանայ։ Դաշնակիցներու հետ միաբանելուս նա և Բաբելոնացոց Նաբուպալասար իշխանը, և երեքն ալ գացին Նինուէի վրայ։ Քաղաքը պաշարումով առնուելուս ու

կոթծանու եցաւ, և Աստիւաստնի վերջին թագաւորը Աստիւագ՝ թշնամիներու ձեռքը չիյնալու համար՝ իր պալատին մէջ սպաննեցաւ իր կնոջմով ու զաւակներուն հետ (606)։

Այսպէսով Պարսից, ըստ մեր պատմութեան, եղաւ Հայոց առաջին պատիկիր թագաւորը, և սկսաւ հետեւիլ Հայաստան իր դաշնակցութեան անխափան պահել Մոտաց և Բաբելացոց հետ մինչև Տիգրան Երանդեան։

Պարսիկն յաջորդից իր գրկէն Հրաչեայ, որ Բաբելացոց Նաբուպոլասարայ թագաւորին օգնութեան գնաց Յուդայի թագաւորութենէն կործանելու (600—588)։ Այս արշաւանքը լուծն դանեն բացաւ Հայոց վաճառականութեան գործունէութեան առջև. Աստից, Հրէից, Փիւնիկեցոց, Եգիպտացոց երկիրները, որ սեղերէն որ ունցաւ բաբելա-հայկական բանակը, առատ հունձի կ'առաջարկէին Հայոց։ Հրաչեան Պաղեստինէն փոքրիկ պաղեստինութիւն մը բերաւ, որուն մէջ նշանաւոր էր Շամրամ անունով իշխանը, որու տասնմէն առաջ ելան Բաղրատունեաց երեւելի նախարարութիւնը։

Հրաչեայն անմիջական յաջորդներ եղան՝ Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կամսակ, Փուռս, Հայկակ և Երուանդ Սակաւակեաց՝ Տիգրան Ա.ի հայրը, որոնց վրայ պատմութիւնը ոչինչ յիշատակութիւն չէ լրած։

8.

Տիգրան Ա.— Անոր արշաւանքը Փոքր Ասիա.— Տիգրանի պատերազմը Աժդահակի հետ եւ Մարաց թագաւորութեան կործանումը (558).— Տիգրանի գաշնակցութիւնը Կիւրոսին Լիւդիայի (550) եւ Բաբելոնի (540—538) արշաւանքներու մէջ։

Տիգրան Ա. Երանելիներէն Հայկազունց նախարարաց մէջ ամենէն նշանաւորն էր ըստ ազնուագունիս, քաջագործութեան եւ աշխարհակալութեան։ Արդարեւ նա մեծ նախարարութեան տիրելով՝ ոչ միայն զանազան ազգաց թագաւորաց հետ պատերազմեցաւ, այլ եւ զանոնք հնազանդեցուց իր իշխանութեան։ «Անպիտան քաջութիւն է այն, որ ազնուագունիս եւ քաջագործութեան մէջ չգտանի։ Ազնուագունիս մէջ պարկեշտութիւն եւ գանձասիրութեան մէջ ձեռնահասութիւն կը նշանակէ։ Աշխարհակալութիւն ալ ձեռնահասութիւն է զանազան ազգաց հետ պատերազմելու, եւ այդ երկուքն ալ նախանձելի են մարդուն համար»։

Եւ իրաւցի արդարեւ մեծ հոգի, Տիգրան ամենեւին չուզեց հանգիստ կորսնցնել, այլ միշտ ինքզինքը զբաղեցուց կորսէ բանակութիւններով։ Ձմեռը կու գար, գարնան ինքզինքը կը պատրաստէր նոր արշաւանքի համար, եւ այդ ամենուն մէջ ոչ միայն իր ազգին, այլ եւ հարեւան ազգերուն ալ կը մտածէր։ Ուստի հարկաւոր եղաւ նախ եւ առաջ Աժդահակի հետ պատերազմիլ։

անցնելով՝ Տէրտէր Սրտէն ամբողջ գիշերը գնաց ի տրեւ-
տուր, և անկէց ալ հետս անցաւ մինչև Յունաց գաղ-
թականութեան երկիրները՝ Եւդոկիա և Յոնիա, որոց հարկ
գնելով վերադարձաւ իր երկիրը: Այս պետական յաջո-
ղութեանց արդիւնքն եղաւ երկրին քաղաքացիի
կարգերու յառաջդիմութիւնը և վաճառականութեան
բարգաւաճումը. այնպէս որ այնուհետև Հայերը ոչ
միայն ամենուրեք կեանքերնին հարկաւոր եղած նեղութիւնը կը
բերէին օտար երկիրներէն, այլ և շրջակայութեան ու գար-
գարտիք երեսներ, ոսկի, արծաթէ և արուեստական
բոլորը, գոյնզգոյն և թանկագին կտաւեղէնները դէպ-
ուելուն Հայաստանի երեսէն չտեսնուելուն մէջ:

Տէրտէրէն ժամանակակից էր Վարդ Սժրտահայ
Քաղաքացին Քաղ Կիւրտա, որ իր արտին Քաղաքա-
ցիները իրեն տալու միջ մէկ անհնարով՝ բարեկամա-
կան գործեր կատարել Տէրտէրին հետ: Երկու իշխանները
ամենամտերիմները կտակած էին Ձերդ ծերունին Քաղա-
ցին, այնպէս որ ցերեկը հանդիստ և գիշերը քուն չունէր:
Այս ատենները մէջ եղած ժամանակ Սժրտահայ
գարհուրելի եղած մը տեսաւ, որ անոր խռովու-
թիւնը ուրիշ եւս աճեցուց: Երբեմն էն Հայոց ձեռ-
նադրուած կանոնէն մէկ քանի հոգի Հայոց Կաթողիկոսէն
ձեռնադրութիւն ստանալու համար Հռոմ կերթային, ուր
անոնք Հռոմայ Պապին հետ ամենայն բարեկամութիւն
ընելով՝ յանկարծ երեք չորեքտուն կարգեր
ձեռնադրեցին: Առաջին անգամ վրդ տեսաւ և ուրեմնական
կտակը գրեց. երկրորդը ինձ վրդ եղաւ՝ գիշեր ցե-
րեկ վրդ. իսկ երրորդը գիշերուան վերայ մը անձ-
նով՝ Վարդ սկսաւ վրդ արդեօք: Այս վերջինը
հանգիստ չորսուն արտասուքն դուս կը վազէր, ուրեմն վրդ Սժր-
տահայ էր առաջնորդներուն գոհ կը մնացեր, ինչ
ուզէր վրդ և կ'ուզէր կատարել կրնայեր: Ին-

գաւարք մէջ ունայ և կուռք բանալոյս այն կորչեցին
ևս՝ բայց յաղթելոյս ոչ սպանելոյս: Աժդահակ
սպրանքով սրճելոյս, դէղերով կանչել խորհրդակից-
ները և անոնց երդոք պատճառ՝ հաճոյանալոյս, որ
Տէյոսն Հայոց թագաւորին կոչեցին մեծ ժողով կը
սպասուայ ի սէրս ինեն: Կարճառօրէն պրչեան հաւա-
ծուս՝ Աժդահակ գնացան ոչ պարկեշտ բնութեամբ Հայոց
թագաւորին և խնդրեց, որ Տէյոսնէն զրկը ետին
կնոջ ինեն ասոյ, յաւարտ որ զրկը ձեռքով հեղաս-
ինեն կը կարգոյ երդոք կոչեցին: Կարճառօրէն Տէյոսն
հաճեցաւ Աժդահակ գնացան, ուրկէ ետին Տէյոսնէն հաւա-
ծուսին զրկը ինեն ասոյ, ուրկէ գնացան Տէյոսնէն
Կարճառ ինեն Հայոց ինեն, ուրկէ ետին Տէյոսնէն
կ'ուզէ յաղթելոյս Աժդահակ գնացան. ուրկէ
այս երկուքն մէկը ինեն, ետին Տէյոսնէն
կորչեցին ու գնացին ոչ ինեն և ետին Աժդահակ ու-
ղեւ խորհրդակից մեծ ինեն: Կարճառօրէն Տէյոսնէն
հաճեցաւ Աժդահակ գնացան, ետին ինեն
հաճեցաւ գնացան ոչ ինեն, բայց գնացին
ասոյ ինեն ասոյ, ուրկէ Աժդահակ ինեն
ինեն հաճեցաւ Աժդահակ գնացան, և Աժդահակ ինեն

պատրաստ էր իւր ամէն պատրաստութեամբ : Նոյնն ասացած
Աստուածն Տիրոջն առ Նեհեմիա Տարաւաժ Աժրտխսթէ
արքայից , որով և արտերուզն վերջացաւ (558) : Ա-
ռաջի իւրոյ Յարտաշրսթէ ինձա Կիտրուզն , որ պղտիկ
պարսկական տոհմ մեծ ինձա : Իսկ Տիգրան
10 ,000ն ոտից վերայ Ասորեստան , ուրկից էջ Ա-
ժրտխսթէ առաքեալն Տիգրանայ մեծ ինձա : Ասորեստանի
կողմանց Ասորեստան , Ասորեստանի Ասորեստան
Ասորեստանի Ասորեստան

9.

Տիգրանի յաջորդները (520—330). — Հայաստանի ներքաղաքական վիճակը մասն Պարսից Տէրութեան նահանգ. — Բնութիւնն աշխարհագրութիւնը. — Տերիրազ կուսակալ. — Վաւէ եւ Հայկազանց թագաւորութեան անկումն (330):

Տիգրանէն ետեւ որդի յաջորդեց Վաղարշ, Արտաշէս, Տիրան, Արշակ, Բակուր, Վռէն եւ Վաղէ: Վաղարշ, Տիգրան Ա.ի կրտսեր որդին, իր քաջագործութիւններուն համար երբեմն հոյ վիպասանները, որոնք Հերակլէսի հետ համեմատելէն ետքը եւ վերագրելուն համար (որով Մարդոյ դաղափարութիւն) հետ կռուած ու յաղթած համարելէն, որով Վերագրեալ անունը առեալ: Հայերը այս վերջինին մարդկային ծագումը ընդունելով՝ վերագրեցին Բակուր անուն, երկիրն ալ երկիրը եւ ծերութեան մէկ կռուած եւ կրակին ու բոլոր ծառայ հետեւակներով Վաղարշ, ուստի եւ սասանեանները կոչեցին զայն Վռէն եւ Վրացիները հետ համապատասխ սպասելէն: Տիգրանէն վերջ յաջորդները մեր պատմութիւնը մեզ ծանօթ չեն միայն անուններ հետ: Վաղէ՝ Հայկազանց վերջին թագաւորն:

Անկարելի Տիգրանէ պատմիչներուն հասկնալ Արեւելքի, որ այս թագաւորները մեր Հայկազանէն հետ պատկերելու սովորութիւն ունէին, Հայ եւ Հռոմէ պատմութեան մէջ. քանի հարիւրամեակ ետքը Պարսից եւ Հոյն սկսան 20 հարիւրամեակներէն Արեւ հետ կռուիլ: Այս հակամարտութիւն պատմա-

կան տալիցն, կամ սար Ռարսից քաղաքներուն 20000 մը, որոնք ինչ մարդիկ ըլլար՝ բոլոր չարչարանքով կրակով կեր։

Յոյն պատմիչներուն մեջեն ոչ ոք պատմեր (*) մեզի մեծ ճշդութեամբ հարցերուն վրայով տեղեկութիւններ, որ Հռոմայեցւոց Քաղքին Տրամատով վարուելուն և անոր գործերը կը պատմեն (521—486)։ Այս տեղեկութիւններուն մէկ մասնաւոր Հայկազունեաց կը վերաբերի, և գոյն կամաց մէկ Հայեր տեղւոյն ցանկութեանց կամաց Ռարսից մէջ կերեայ երկրին պատմութեան համար, որուն մէկ մասին վրայ կ'ուզեմ Քաղքել։

(*) Հերոդոտոսին գրքէն մէկ մեծ մասն՝ որ Տիտոսի և Տրայանոսի ատենները Հռոմայեցւոց մէջ կը գտնուէր, որ 456 մէջբ բերուած է։ Միայ կարգացած վրայ տեղեկութիւնները մեծ Տարբերութիւն մը կը գտնեն Հերոդոտոսի պատմութեան հետ, որ Հռոմայեցւոց Քաղքին Տրամատով մեծ մասնաւոր տեղեկութիւններ ունեցած է, որոնք ուրիշ քաղքացիներ չունէին, և որոնք ինչ մարդիկ կարդացած ատեն՝ կը տեսնեն, որ Հերոդոտոսի մեջ շատ մը պակասութիւններ կան։ Այս պատճառաւ ալ Հերոդոտոսի մեջ շատ մը պատմութիւններ կան, որոնք Հռոմայեցւոց մեջ չեն գտնուիր

Ան այն ատեանը՝ որտեղ նրան պիտի դատապարտեն Պարսից թագաւորն էլնէին։

«...Ետոյ ատենակալն Հռոմոսին Պարսից հաց, որ իւր դառնան է, և ըսէ ցրեն. «Ետո՛ և խորտակէ այն ապակեայ բանալը, որ ինձ չէ տեսցնէր»։ Պարսից միայն Հռոմոսին տասնվեց։ Ապակեայ տունը պէտ, ոչ թէ որ մէջը ոսկեայ տասնեակ մեծ էր, այլ որ մէջը Պարսից գանձերն էին։

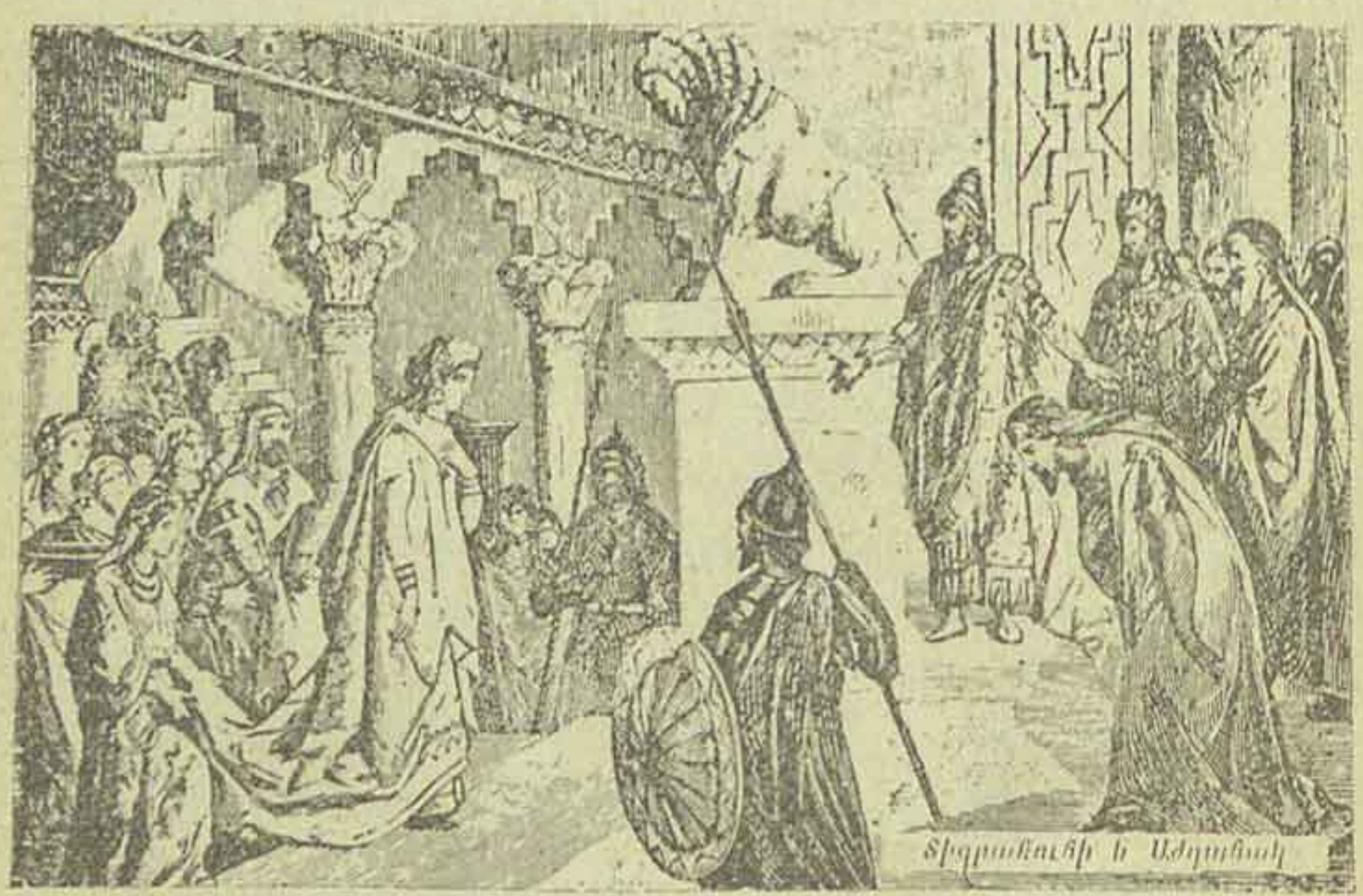

«Ապակեայ տունը խորտակեցին ատենակալին Պարսից ձրոյ։ Որ մէջը ոսկեայ ինձ և իւր բանալը չտեսան յանկարծ ապակեայ տունն էլնէին։

«Երրորդ ատեանի ապակեայ տնին Պարսից ձրոյ։ Որ մէջը չտեսին ոսկեայ ինձ ոսկեայ, իւր բանալը պարծանք չտան մարդ ապակեայ էլնէին։ Ետոյ Պարսից ազգայն Հռոմոսին՝ ծիծեռնի իւր Պարսից գրոյ»։

Այս երեք պատերազմներով Պարսիկները (չհաշված Պարսից հարեւան ցեղերը) չկրցան գրկել Հայոց անկախութիւնը: Ընդհակառակն ատոր, ետեւէն կ'երեւայ, ջնջեցին Պարսիկները մինչեւ Ասորեստան, և Պարսից տէրերուն նոր զօրավար և նոր բանակ ուղարկել Հայոց վրայ:

«Որմիզդ իմ ծառան է: Ես զայն ուղարկեցի Հայաստան և ըսի. «Գնա՛, աչքերդ ան ստոյգ բանը, որ ինձ չի տեղեկացներ: Որմիզդ գնաց Հայաստան մերկ: Ասորեստանցիները Որմիզդի տակ եղան պատերազմելու համար: Ասորեստանի մէջ երկեր մը կայ ... անունով. այնտեղ պատերազմեցան: Որմիզդ օգնութեան հասաւ ինձ. իմ բանակը չհամարձակեցաւ ասոնց պատերազմելու»:

«Երկրորդ անգամ թշնամիները ճամբայ ելան Որմիզդի դէմ պատերազմելու համար: Հայաստանի մէջ երկեր մը կայ Անթեղարա (?) անունով. այնտեղ կռուեցան: Որմիզդ չհրճնեց ինձ եր օգնութեան, իմ բանակը չհամարձակեցաւ կռուիլ թշնամիներուն: Յետոյ Որմիզդ ասոնց Հայաստան մնաց և Մարաց երկիրը հասնելէն»:

Դժբաղդաբար Պարսիկ կը լռէ այդ պատերազմներու հետեւանքին վրայ, մինչդեռ մեզ պատմութիւն նուաճումը յայտնի կը դնէ արձանագրութեան մէջ, որուն տառերները Պարսիկ տառերէ տարբեր ասորներէ:

Ինչ և եղէ, Պարսից յաղթութիւնը մինչեւ հոնտեղ Պարսից կարճատես, չարաշահելուն էջեր Հայաստանի հարուածելու արեւմտեան մասին վրայ, որ կը կռուէվարէին պարսիկ կուսակալներու ձեռքով: Արտաշէս Բ.ի թագաւորութեան ժամանակ (404—358) արեւ-

ամեան Հայաստանը կը կատարէր Պարսից երեսին հետեւեալ մէկը՝ Տիգրան։ Սոր արարաւ, որ կը պատուէր Երասխայ ափերուն վրայ, եր Նախաքեանը քաղաքական արդարեցին չեր պատերազմեր։ Այս կատարածները հետեւ գործը կը տարբերէր Հայաստանի բնակիչներուն մասին։ Սորմանց, Տիգրան, Արտաշես եւ Արտաւազդ նահանջեցին Պարսից գաւառները։ Սորոնց մէջ Պարսից զօրավարները մեծ էին, ի՛րենց Քաջութեան, եւ հետեւ կատարեցին ու արդեւ Տիգրանի արտաքին հետեւ չէին ամենեւին արդարացնելու, եր Հայաստանի ամենեւին ազատութեան համար կը մարտնչէին։ Սորոնց մէջ Պարսից զօրավարները, ինչպէս Ասիկ, Հայկազունց մեծ հերոսներուն, ու 50000 Հայերով եւ 7000 ձիաւոր զօրքով Պարսից Արտաշեսին օգնութեան մեծ Պարսկաստանին եւ հոն հետեւ մեռնելով։ Սոր Արտաշես Հայաստանի

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆ-ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻԵՒՍԵՈՒՓԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱ

10.

Հայաստանի վիճակը Արիեայի պատերազմէն յետոյ. — Մխիթան կաթողիկոս (325).— Փրաատիներէս եւ Եէոպորոմէոս.— Արտաշէս Հայկազն.—Արտաւազդ.—Արտաշատ եւ Զարիադրէս.—Արտաւազդ:

Ասկէ վերջը յիշոց Հայոց պատմչին վերաբերեալ ամենայն մանրամասնութիւնք կը պակսին մեզմէ մինչեւ Տրդատայ Հայոց թագաւորութեան սկիզբը (330—450): Թէ ինչ վիճակի մէջ էր Հայոց երկիրը այս տարիներուն մեծաւ մասամբ Պարթեւաց ընդհանուր տիրապետութեան տակ, — որոշ յայտնի չէ, սակայն պարզ է, որ Հայոց ազգային գոյութիւնը այս վիճակին մէջ չէր կրնար երկար ատեն տեւել, որովհետեւ Պարթեւաց տիրապետութիւնը ինքնին ալ մեծ վտանգի մէջ էր, երբոր ոչ միայն Հռոմ, այլ եւ Պարսից նորակազմ Սասանեան թագաւորութիւնն ալ ձգտում ունէր Հայոց վրայ ալ իր իշխանութիւնը տարածելու, բայց և այնպէս միտքը չէ դադրած. այս երկու տէրութեանց վրայ այն իրաւունքը պահելու, որ Հայոց Արշակունի թագաւորները ունէին Հռոմայեցւոց եւ Պարսից հետ ունեցած դաշնադրութեանց համեմատ. այս պատճառաւ Հայոց Արշակունի Տարեգրութիւնը ամէն անգամ որ կը յիշատակէ Պարսից եւ Հռոմայեցւոց հետ եղած դաշնադրութիւնները, կը գործածէ «այս գրոյս եղեալ ի մեզ գրութեան» բացատրութիւնը:

Ասոր նմանօրինակ յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Ագաթանգեղոս, որ Տրդատայ Հայոց թագաւորութեան վերաբերեալ Եւսեբիոսի Պամփիլեցւոյ գրածներէն կ'օգտուի, որ Տրդատայ Հայոց թագաւորութեան սկիզբը կը դնէ Դիոկղետիանոսի թագաւորութեան ատեն, եւ կ'ըսէ, որ Տրդատ Հայոց թագաւորութեան սկիզբը Դիոկղետիանոսի թագաւորութեան ատեն էր, եւ

Ժամեն ժամերուն կ'անկողնուին, ամէն տարուան ձմրան միայն մեծ ժամանակ մը կը կենան զգուշանալու կ'ըսեն, որ Արտաշատայ տաք եղանակներն անոնց վրայ վատ ազդեցութիւն մը ունենան: Ամառ ատեն ալ ամէն գիշեր Ժամասացութիւն մը կ'ընեն, եթէ անձրեւ չգայ: Բայց ասոնք, գիշեր ցորեկ, ամէն ատեն ալ կ'ըսեն, թէ Անթոնեանց ժամասացութիւնը կրնայ ձիու պէս ըլլալ, որ ամէն ատեն ալ կը կերակրուի, ամէն ատեն ալ կը ծեծուի, ամէն ատեն ալ կը գործածուի: Ասոնք ամէն ատեն ալ կ'ըսեն, որ Անթոնեանց ժամասացութիւնը ամէն ատեն ալ կ'ընեն, ամէն ատեն ալ կը գործածեն, ամէն ատեն ալ կը ծեծեն, ամէն ատեն ալ կը կերակրեն:

*Ժամասացին ուրեմն ամէն Ժամասացութեան մէջ Անթոնեանց կը կերակրեն ժամանակ մը, ինչպէս ձիուն կերակուր կուտան (325), որ Անթոնին ուժգին ըլլայ: Բայց ժամասացութեան կերակուրնուն ծանծ կ'ըսեն, որ անոր ուժգնութեան կերակուրներն ալ ժամանակով կը փոխուին, Ժամասացութեան կերակուրներն ալ ժամանակով կը փոխուին, ինչպէս ձիուն կերակուրներն ալ ժամանակով կը փոխուին: Ժամասացին ուրեմն ամէն ատեն ալ ձիու պէս կը կերակրուի, որ Անթոնին ուժգին ըլլայ: Ժամասացութեան կերակուրներն ալ ամէն ատեն ալ կը փոխուին, ինչպէս ձիուն կերակուրներն ալ ամէն ատեն ալ

եր պրոպեն ուսկ Տաց զօրբ, Նեռատոմեն փոխյուց Հայաստանեն և Եղբեն Ֆեռատոմեն Տեռբ բերու: Ներեն՝ Վերսենկուռբ յուհնուրբրուբ Ֆեռատոմեն Հայաստ զօրբ և Նեռատոմեն Եղբրուբ սեռբ եր սեռբ Տաստատեռ. բայց սեհատեռ Նեռատոմեն Հայաստ զուռ Ներեն Ֆեռատոմեն Տաս ու սրուսերբեն մեչ սեռբ սրուհնուռեռ: Ասպետ Հայաստ Ֆեռատոմեն Տաս ու սրուսերբեն մեչ (301), սրուբ Եղեռ սեռ Տաստատեռ Ասպետ Եղբեր, Եռչ Ներ Եղեռ Ֆեռատոմեն Եղեռ զօրբ Ֆեռատոմեն Եռչ բեչ Եղեռ Ֆեռատոմեն Տեռբ: Ասյ ներ Ֆեռատոմեն Եռչ Ասպետ, բայց Ասպետ Ֆեռատոմեն Տաս ու սրուսերբեն մեչ սեռբ սրուհնուռեռ Տաստատեռ. Ասպետ Տաս Ներ Ֆեռատոմեն Տաս ու սրուսերբեն մեչ Ասպետ

նեցու, երկրապրծուխեան և վանականութեան պաշտպան ելլալով, Արտաչէս իր իշխանութեան կառավարութեան Հայոց սկզբ գրաւեց և օտարեցաւ Անտիոքոս Գ. էն Մանկեաւոյն մօտ Հռոմայեցիներէն կրած պարտութենէն, Սելեւկեանց հպատակութենէն գրեթէ ելլալ և ինքնիշխան սերունդ իր երկրին վրայ իշխելու պատրաստ: Այս միջոցին էր որ Հռոմայեցոց սենեկապետ Գնեոս Մանլիոս երեսուն հազարանոց զօրուժով Անատոլիոյ Արեւմտեան գաւառները կը կեցուց պատրաստելու համար: Արտաչէս պատուական ընծաներով մօտեցաւ Հռոմայեցոց զօրավարին, և անոր հետ դաշնադրութիւն կնքեց (189): Բայց իր Հայ իշխանք իր երկիրը Սելեւկեանները ստանալու համար Հռոմայեցոց հետ պատերազմ կսկսէին, Անտիոքոս կամքովը անոր պարտկանութենէն ազատ ըլլալուն համար: Դարձեալ մի՛ որ 180ին կառավարեցաւ Փոքր Ասիոյ իշխանութիւնը մէջ, Արտաչէս Հռոմայեցոց մեծ ընդդէմ ելաւ: Իսկ իր Զարեհ անուն, Արտաչէս ուզեց ապստամբել անոր Մեծերուքեան դէմ և երկիրը պատել. բայց Կապադովկիոյ Արքան իր զաւակը իբր կնոջ պատճառ նորէն միացուցեր էր:

Արտաչէս երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելէ յետոյ, խորհուրդ ելաւ, իր սեպհական Հայոց համար, իր անունով քաղաք մը շինել, որ ամէն կողմանէ Արտաչատ կոչուի, և Հայոց երկրին մայրաքաղաքը ըլլայ: Հանճարեղ Հաննիբաղ, որ Կարթագինացոց պետութենէն վռնտուելէ ետքը, Արտաչէսի մօտ ապաստանած էր, քաղաքին շինութեան վրայ հսկելու հրաւիրուեցաւ (150):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԻՆ ԱՐԱՆՑՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԳՈՒԹԵՐԻՆ ՄԻՋ

11

Հին Հայոց կրօնքը.— կառավարութիւն. — Տնտեսական կեանք.— Ընկերակցութիւն եւ անուանարուեստութիւն.— Վաճառականութիւն:

Արդեն խոր խաւարնեցեալ դարերուն կեանքին Տակաւորութիւնը մշ, ուր մեզի անկէ Տանդիպ- ուիլը, ոչ ալ բարբարոսներ մշ ինչպէս կ՚ըսուի ան- ուանուիլ, սակայն մեծ Տիրոյթ մարդ ազգ ու Տարուր: Հարկ- ուիլ ուսումնասիրել Տնտեսական կեանքին Տիմնական կէտերը, որոնք մշ կրնան ուղղել մեզ դէպի ճշմարիտ գաղափար մը անոնց մասին—պակասելն ու բաւական: Տնա- մուիլ ոչ ի սորել հետազօտութիւնք, որոնց սակաւութիւնը կ՚ընդունի, կ՚ընդունի մեզ անհրաժեշտ ինչպէս ամենայն ուսումնասիրութեան պարագայ- մը ունենալ նախ ընդհանուր գաղափար մը ընդհանուր Տնտեսական կեանքին մասին, որ ունեցած է ազգերուն մէջ մեր ուսումնասիրութեան: Հարկ է նաեւ ծանօթանալ ազգերուն ընդհանուր կրօնքին, որ ունեցած է մեծ ազդեցութիւն մը ազգերուն կեանքին վրայ, եւ որ կրնայ մեզ օգնել ճշմարիտ գաղափար մը կազմելու անոնց մասին: Հարկ է նաեւ ծանօթանալ ազգերուն կառավարութեան, որ ունեցած է մեծ ազդեցութիւն մը ազգերուն կեանքին վրայ, եւ որ կրնայ մեզ օգնել ճշմարիտ գաղափար մը կազմելու անոնց մասին: Հարկ է նաեւ ծանօթանալ ազգերուն ընկերակցութեան, որ ունեցած է մեծ ազդեցութիւն մը ազգերուն կեանքին վրայ, եւ որ կրնայ մեզ օգնել ճշմարիտ գաղափար մը կազմելու անոնց մասին: Հարկ է նաեւ ծանօթանալ ազգերուն վաճառականութեան, որ ունեցած է մեծ ազդեցութիւն մը ազգերուն կեանքին վրայ, եւ որ կրնայ մեզ օգնել ճշմարիտ գաղափար մը կազմելու անոնց մասին:

Արեգակը՝ երբեք արևկան անուամբ, բայց՝ երբեք իրական անուանդումեն — միակ բացը — և առաջին անգլերուկ ժամանակներէ ի վեր կը պաշտուէր Հոլլերէն։ Ամենէ առաջ՝ Արեգակը, որ ուրիշ երեք ձևով ալ կ'երեւայ — Արեգ, Արեւ, ոգեպարի խոր արմատ դրած էր Հոլլոյ մէջ, որ չեզոքով անոնց ճանաչութիւնը մէկ յարուցումով հարուածելէն, «Արեւարդիք»ը բրեթոնական դարերու մէջ ալ երկար ժամանակ չարունակելէն երկնց պաշտօնը։ Նոյն իսկ մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ արեգակին անունը շատ անգամ կը գիշուի, երբեք բարի Աստուծոյ և Քրիստոսի համարժէք (արեգակին արդարութեան)։ Հին Հայոց ամենէն մեծը այս աստուածութեան անունով կը կոչուէր Արեգ. նոյնէն Հայաստանի գաւառներէն մէկը՝ Երասխի հիւսիսակողմը, առաջ Արեւեան անուն, այժմեան Արեւէ կամ Կարնոյ։ Ոմանք մեծով կը կարծեն թէ Վանի սկզբնական անունը պէտք է կարդալ Շամ-Մհեր-կերտ, երբ Արեգակ աստուծոյ նուիրուած քաղաք (որմէ նաեւ Շամ-Մհեր դիւղ կայ ամէն կողմ Հայաստան)։ Կամ աստուած Արեգակին), ինչպէս որ ուրիշ քաղաք մը Վանի հարաւակողմը — Ամոն՝ Լուսին էր նուիրուած։

Այսպէս ուրիշ երկնային լուսատուներ, որոնց հետ կը միանար նաեւ Հարի պաշտօնը — «արեգակ եղբայր», Հոլլոյ նախնական բնաւորեան կրօնքին չէին կը կարելին։ Բայց ամէն չէին կրնար Հոլլոյ կրօնքը։ Ուշադրաւ փաստերով հաստատուած երկրագործական աստուածներու բնաւորութեան (Արտեմիդ, Ռէյ, Պարիկ, Աստղիկ, Հաճրոյտ, և այլն), որ բրեթոնական դարերուն պաշտամունքը պատմական պատկերներ է մեզ, երբեք է նմանցրել Թէ Հոլլոյ ունեցեր են ա-

ռանձին կրօնական դրութիւն էր, որուն պիտոյքը առաջնորդութեան ներքեւ էին եւ պիտի մնային Ասորի-բողոքականութեան եւ ուրիշներու ընդհանուր առաքելութեան, թէեւ ասոնց ալ Հայերը առանձին բնակարանութիւն ունէին: Ամերիկա (բուն Ամերիկացւոց Միացեալ Նահանգներ) ալ մեծ ներգործութիւն կ'ունենայ նաեւ Պարսից մէջ, Ամոթէ (բուն Ամերիկ. Իշուար, բուն Փրես. Ամուրուս), Նոսէ (բուն Ամերիկ. Նոսու) եւ Բարքուէ (բուն Ամերիկ. Բար-Եէմ) Ամերիկացի ուխտաւորական միաբանութիւնները ընդարձակ Հայաստան: Ամերիկ Ամոթէ սկսաւ առանձին Հայաստան մէջ, երբ «մեր ամենայն գործառնութեանց, խոսք և կիրառութիւն ունի, չունի և կիրառութիւն ուխտաւորին Հայոց» . իսկ Ամոթէ ուղղակի ընդդիմանալու գործ, որ Հայերը տրամադիր համարելին գոյն երեսի դէպ ընդունիլ ուղիղ ճշմարտութիւն: Տարօն գաւառի մէջ Ուրուխանայ առաջնակ մնացած է երբ Ամոթէ կիր ընդունած, որ կը կոչուէր «Մնացեալ Ամոթէ»:

Ուրիշ յայտնի կ'ներկայ տրամադրական կրօնական տարբերութիւնը Հայոց մէջ՝ ոչ առանձին ընդհանուր, այլ տարբեր կարգադրութիւններով: Մեր հին կարգերի մէջ, բանի որ կրօնական, մնացած են եւ պիտի մնան պարտաւորական կարգադրութիւններ բոլորովին կիրառելի կը բոլորուին: Բարձրագոյն դասը կը կոչուէր Հայոց մէջ Արամատր (բուն Զենդ-Աւեստայի Ատրա-Վաղդա), որ Զրադաշտի կարգադրութեան համաձայն կը համարուէր «երկնի և երկրի արարիչ», և թէեւ բոլորովին սկզբնական և համապատասխան չար եւ կը Արհմեն (Անրէման) չերեւար Հայոց հին կրօնքին մէջ, բայց նոր դաւանքի տիեզերք չատ մեծ դեր կը յիշատակէ: Այս-

պես և Հրեայ ու Յոյն (Յերակէր կամ նոր Աստուածպաշտ և Յոյն, քան Հին-Աստուածպաշտ բոլոր և չար տգիներ) և Յոյնք (Հելլենա բնակարան) իրենց նախնական նշանակութեամբ Գաղղիացւոյն Հայրենասէր անցած և քրիստոնէական գաղափարներու հետ միաբանած են:

Կրակի պաշտօնը գրաշարական վարդապետութեան մէջ մեծ տեղ բռնած էր: Հայերն ալ կը պաշտէին զայն մեծարանքի Մեհր անունով, երբեմն պարզ Արեւագրի և բնդհանուր ՀՐՈՑ նշանակի: Մեհրն Հայոց կրակը անունն էր «Տաք» մեծ էր, որ տաքին անդամ մը կը նեղացնէին խարդախի ձեռով, իսկ Գաղղիները միշտ անդէմ կը պահէին նեղբառան «կրակ»ը:

Ուրիշ առանձնութիւն մը, որ Գաղղիացւոյն ետեւ կը հետքրքրէ, Տէր առանձին էր (արտ. Տէր, որուն պարտաւորութիւնն էր հոգի մարդկանց վրայ և անոնց բոլոր ու չար գործերը պատմելով «Վերջին դատին մէջ»: Յովսէփը Գրաց առաջ կը կոչէր զայն, իսկ բուրմերը — Գրիչ Աստուածոյ և Աստուածային Հաշտարարութեան (արբանեակութեան), և կը հաւատացնէին մէկ մարդոյ մեռնելէն յետոյ՝ անոնց հոգիները կը տանէ Աստուածը մօտ, որուն դատաստանը կը կատարէ Վերջին դատին մէջ գործածելով Հաշտածոյն: «Գրաց տանէ քեզ, Հաշտածոյ ու էր գրած» բառերը մինչեւ այսօր գործած են մեր ժողովրդեան մէջ այս առաջուց կեղտած:

Հայկազանց ժամանակ առանձնութիւն երկրագործութեան ու գործածութեան սիրելի անասուններն ու բոլորն էին: Շատ տարածած չէր Հայոց մէջ առանձնութեան արձաններ, բայց նկարներ ու մեհեանները գործածութեան: այդ առյարաբերութեան մէջ էր

վեցին բանի մը տարաձայնութիւն և սրեցմանութիւն ստեղծելու մէջ, երբոր Տանեանը Սոսկովեանի և Բարբ Սոխոյ սպիտակ սպեղանիները (*): Սրեցին երկար ժամանակ խանութի դրան առջեւ երկրպագութիւն ու գոհ կը ժամագնանէին Հայերը, եւ կ՚ուտէին Սնոսի վրան պատ: Ու Տաղարի ժողովրդական կեանքը սկզբնական ժամանակներու մէջ բաղաքական իշխանները վեհանձն ժամանակ կրօնական պաշտօնեաներ ալ էին: Գառնութիւն մէկ երկու անկարգութիւններէն կ՚երեւայ, թէ մի մարդ ամոլի խնդրանքն ընդունելէն կ՚երեւայ, թէ մարդ ամոլի խնդրանքն ընդունելէն կ՚երեւայ, թէ

(*) Վանի և Սոսկովեանի արձանագրութիւնները կը յիշեն առաջնորդութիւն մը Հայոց անունով, ու ան պիտաւոր առնարը Սոսկովի մէջ էր, և Երկինքի (Պարնեա) ու Սրեւի (Տէտուպան) հետ կը կազմէր առաջնորդական երրորդութիւն մը, որուն Հայոց Հայոց առաջնորդութիւն էր:

ապրում կատարյալ ուրախություն ունենալ առ օրհնյալն։

Բայց կատարյալ ուրախության մեկ կամ մյուս մասն էր երկրյա պերճն, զորովհետև կեանքս այսմանովքն և չկարող ապրելու բնաւորութենէն։ Կատարելութենէն կը սեռնանք, որ բարուաց և առաքինութեան ոգիներ և մանկտիներ են մարդկային բնութեան ներքին կատարելութենէն, որոնց չեր ու ցանկալի երկրյն արժանաւորն, չառանց սահմանած են դաշտային երկրիներու առաքինական կատարելութենէն։ Այս սեռով մարդկային բնութեան մեկ, որոնց կարող է ամենայն երկրյ ցեղը և առաքինական սեռը սահմանելու ոչ ոք։ Ամենայն ոչ ոք

պետությը, կամ ինչպես ուժեղնան պետական կնոջ մեջ «ամուսնությը» կամ ծնող կը կոչուի իր պետը։ Ընտանեություններ կան էր որ նահապետության մեջ կար մեկը, որ ժառանգությունը կը տանար ազգին բոլոր կոչումները և որուն հավասարություն ունի կը պահպաներ մեկ ընտանիքը։ Այս ամուսնությունն ունեին Հայկին յուր ազգը պահել յաջորդ նահապետներ, որոնց ամուսնությունը բոլոր ընտանությունները ցնդեցնելով միայն ինքնին մնաց ընտանությունը կամ ցեղապետությունը։

Այս ամուսնությունն կատարվեր ա արդի կոչումները մեկ Հայոց մեջ մինչև Արամ, որ բոլոր ցեղերը միացնելով՝ միապետական իշխանություն հիմը դրաւ Հայոց երկրին մեջ։ Արամին հաստատած միապետությունը տրամեց իր հետևողներ ի՛նչպես Հայոց, նեղ բարբարական կնոջ մը պահպանությունը ընտանեաց չէր կարող Արամայ հետևողներուն հարկավոր էր Հայոց երկրին մեջ ունենալ Հայոց

մարդ անգամն այնպիսի տաճար : Անոնք իրենց ձեռքին մէջ առնելէն առաջ զանոնք կը սրբեն եղեր զանոնք : Այս վերջիններն ալ առնելէն իրենց անգամներէն , որոնք առանձին խորհուրդ մը ընծայելու համար կը նայէին մարդուն այնպիսի : Տարակոյս չկայ , որ այս մարդուն ձեռք առնելը , նշանակ Հոգւոյ կատարելութեան վրայ Հոգեկանին ներգործութեան , որով կատարելութեան կ'անցնէր մարդ : Այս վերջին ծէսերն ալ ներգործութեան համար Հոգեկանին վրայ : Ասոնք ամենքն ալ կ'ընծայուէին Հոգւոյն Աստուծոյ , որով անոնց ներգործութիւնն ալ Հոգեկանին կատարելութեան համար էր : Ասոնց ետեւէն կուգար Մկրտութիւնը , որ ամենէն կարեւոր ծէսն էր : Այս վերջինին , որուն պատրաստութեան համար , որ Հոգեկանին կատարելութեան համար էր , ամէն ինչ կ'ընէին , ինչպէս որ ամէն մարդ կ'ընդունէր զայն , ինչպէս որ ամէն մարդ կ'ընդունէր զայն , ինչպէս որ ամէն մարդ կ'ընդունէր զայն

անոնց դառնները Հրեղէն բերանէն նման նետ ու խոր, խոկ ներքեւէն կողմը բնաբրձակ. դառնները միմեանց հետեւակ կը բանային, խոկ երեսը՝ մարդկէն առաջնորդով ներս ու դուրս կ'երեւէին: Տասներորդ մէկ կողմը՝ արտաքինները մէջ կողմած կը կերակրուէին այծ, ոչխար, կով, հաս. խոկ միւս կողմը չհնձուած հունձքներ՝ իր գործով, դարբով և տեսակ տեսակ բանջարեղէնով, նոյնպէս և դարձեր կով տեսակ մը պետով, որ վարդագոյնները չուտ, տեսակ կու գար: Այս բնակութիւնը կարտաքին մէջ կը գտնուէր, և տեսակ մը դարտակ ճանապարհի մէջը կար կը պահէր և ձմեռով կը ծածկուէր: Մէկ քանի պարսէ կողմէն նոյնպէս և տեսակ տեսակ կողմէն, որ կը գործածուէին ամէնքին կողմէն: Ասոնց մէջ կը գտնուէր մեծ մեծ ծառեր, որոնց տակ ամառ ատեն կը նստէին և կը հանգչէին

մար բնութիւն կենդանիներ՝ ձի, էշ, գոմէշ, ուղտ, այծ, եզ և կով: Բայց մանգիէ, հետապնդելը նա-
նաստ կամ գազան էր կռիւնին ու պերճին համեմատ՝ անոնք անոնք բերքեր ու նուիրեր կու տար, հետա-
բեւեռ. կողմեր բիւս ուղին ալ և բերեր, Աղձեր ու Տարօնեցոց անէին պղնձէ, երկաթէ ու կաղապարէ նա-
ւեր, Աշտիսատ և Ասեր՝ ոսկի, Փայտակարանէ կող-
մեր՝ բանակալ, Տարօնեցոց, գազանէն ու մեր, Գաղիա

Անուանական կը ներկայէ Գրիգորի ուսումնարանը

գազան՝ անուշահոտ ու սուտ պիճ, Տայքը՝ ծուռ, նուռ, սերկեւիլ ու նուշ, Ասէ նահանգը՝ ձիթենի, Աշ-
բարտար՝ արգան կարմիր ներկը: Երասխ ափերը և Սբենոց ու Փայտակարանէ անտառները կու ուղին ա-
մէն տեսակ ազնիւ փայտեր, որ կը գործածուէին գա-
զանները շինելու համար:

Աշ բնակիչն ու արուեստական բերքերով կեցուն երկիրը, ժողովրդին պէտքերը լրացնելէ յետոյ, բնա-

կանոնաւոր ընդարձակ վաճառականութեան տապարիկ պէտք բանար Հայոց համար: Եւ երբէք Հայերը նշանաւոր էին երկնից վաճառականութեամբ ամենայն ժամանակներու մէջ: Հայաստանը թէեւ ցամաք երկիր է, բայց ի շուրջը երեք ծով ունի և մէջը չորս երեւելի գետեր, որոնց միջնորդութեամբ կը միանայ այն ծովեր հետ: Ջորսին գետով կապուած է Սեւ ծովի հետ, Երասխ գետով միացած է Կասպից ծովին հետ, Եփրատ ու Տիգրիս գետերով կը միանայ մէկ կողմէն Ովկիանոսի հետ, իսկ Եփրատ Ամասիայէ և Մարաշէ կողմէն մօտիկ է Միջերկրական ծովին: Այսպէս պէտ ունենալով Հայաստան յարմարութիւններ ունենալ էին ժամանակի բոլոր ծովոց առքերուն հետ:

Բայց ծովային վաճառականութենէն առաջ պիտի Հայոց մէջ ցամաքայինը. այս վերջինն ալ նախապէս պիտի առքեր հետ կ'ելլար, որոնց հետ Հայերը կը փոխանակէին իրենց բերքերը: Յետոյ կամաց կամաց պիտի հետաւոր երկիրներ երթայ, և առաքինութեամբ ձեռնհասութենէն պատուս հետեւ՝ կարողանայ ամէն տեղ ճանչցուիլ և ամէն տեղ ընդունուիլ այս էն բարեմասնութեամբ կը ճամբորդէին արեւելեան ազգութիւնք, մինչեւ որ պիտի գայ ատենն ու ծովերուն վրայ ճամբորդել: Այսուհետեւ ցամաքային վաճառականութիւնը, որ մեծ նեղութիւններով կ'ելլար, երկրորդական տեղ պիտի բռնել, և ծովայինը ընդարձակութիւն ստանար: Արեւելքի հայ վաճառականները Երասխ ու Կուր գետերով կ'երթային Կասպից ծով, այնտեղէն ալ Եւբատոյէս և Ալբոս գետով Բագարիայ, Սպահանայ, Պարթեւաց և Հնդկաց աշխարհները կ'երթային և այնտեղերէն իրենց ապրանքները բերելով՝ Սեւ ծովով Յունաստան և մինչեւ Իտալիա կ'ուղարկէին:

Արեւմտեան հարուածը մեզ կրտսեր մասերով կատարելագոյն Փրանկին կը հասցնէին հոգ երկրին բերքերը։ Տէրտէր և Տարոնի վանականութեանց մէջ կը վանականէին Հայոց ձեռնը ու կոխները, որոնց վրայ Ս. Գիրքն ալ վերամեկնաբանեալ կ'ըսէ, և յետոյ կը սարսռազդեն գրոցի երկիրները, մանաւանդ Պաղեստին։ Անոնց անոր կը բերուէին Հայաստանի վանականութեանց իսկ «Հայոց ծոցերուն մէջ» անկէ, արծաթ, պեղերեղէն, սպիտակ մազեր ու գոյներ, իւղ ու մեղր։

Անոնց անուն երիտասարդութեան անցին Հայերը նկատած և Հարեւան, որ Վերդան ու Տիգրիս գետերուն միջեւ ընդարձակ տեղ մը ունէին Հայաստանի պետեն, ժողովուրդները, փոքրը ու մանուկը և ուրիշ վանականներ, և անոնց անոր կը բերէին Հարեւանի գոյութեան երեսակները և գործերը։ Հետեւեալ այդպէս կը հետաքրքրէ Հարեւան գոյութեան կազմութիւնը. «Հայաստանի մէջ, կ'ըսէ ան, հասարակ կարգերուն անհետ կը շինեն և յետոյ գոյութեան մէջ կը պատահի մէկ տարի գոյութեան է և ոչ հոգեւոր կարգը, որ այլ վանականի հետեւ բերելով մը ունի։ Անոնց հասարակ մէջ տարեկան գոյութեան, վանականը կենդանի, երկրորդ տարի կը մտնէ։ Հայոց վանականի հետեւ չունին շիներ, այլ ժողովրդեան։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՊԱՐԹԵԻԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (150 ՔՐ. ԱՌԱՋ 300 ՔՐ. ՅԵՏՈՅ)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉ ԵՐԵՄԻՆ ՄԵՂ

12

Պարթեւաց ծագումը եւ հետզհետէ զօրանալը. — Արշակ Մեծ. — Վաղարշակ հիմնադիր Հայ Արշակունեաց հարստութեան (149). — Հայոց նոր տէրութեան սահմանները եւ նշանակութիւնը. — Պատերազմ Մարիուղիէսի դէմ։

Մեր պատմութեան Հայր Մովսէս Խորենացին Պարթեւները սերած կը համարէ Արտաշէսի երկրորդ կինէն՝ Քեաոսպայէն։ Իսկ օտարազգի պատմիչներս վկայութեամբ նոյնպէս՝ Պարթեւները իրենց ծագումը կ'առնեն այն բարբարոս ցեղերէն, որոնց չատ հին ժամանակ Սկիւթացիները պատկանէին մինչեւ Ասիացին։ Անոնց անունը սկիւթական բնագրով կը նշանակէ եղեր «պատանի»։ Իրենց բնակութեան համապատկերով Կասպից ծովէ արեւելեան և հարաւային բոլոր երկիրները մինչ, Պարթեւները երկար ժամանակ Արեւելքի սահմանները ու սնձանօթ տգէտ եղան։ Անոնք հարատեւ կռիւ ունեցան Սելեւկեանց, Արտաշէսեանց ու Պարթից, որոնց հետեւանքն Ազգասիրտը Սահակադայրին և վեր-

Յաղէս Սելեւկեանց իշխանութեան ատկ ինկան։ Պարթեւաց երկիրը այն ժամանակ Սելեւկեանց ամենամեծ նահանգներէն մէկն էր, բնակիչները գեղ եւ քաղաքական կեանք կը վարէին, բայց ձի նամբա և տղեր բանեցնելու մէջ շատ ճարտար էին։ Ձանձրանալով Սելեւկեան իշխանութենէն, Պարթեւները 255ին պատերազմեցին և Սելեւկեաց կառավարները երկրէն հալածեցին։ Առաջնորդն էր Արշակ Ա. Թէեւ այս ազգ ազատասիրեցաւ, բայց անոր յաջողեցաւ Հռոմայեցիներէն ալ Եւրոպոյին դէմ պատերազմելու, որուն կը սպասուէր երեք։ Այս պատճառով Արշակ առանց ժամանակ կորսնցնելու գրաւեց Հրեկանիան և զօրաւոր բանակ մը կազմելով՝ պատրաստուեցաւ Սելեւկոսի և Եւթերգետայի դէմ պատերազմելու, որուն կը սպասուէր երեք։ Բայց Եւթերգետայի մահը մեծ վտանգ այլևս չներկայացուց Պարթեւներուն համար։ Արշակ Եւթերգետայի օրհասական յաղթեց Սելեւկոսին, և այնուհետեւ Պարթեւները ինքնուրոյն ազգ երեք սկսան համարուիլ (238)։ Արշակ ալ համարուեցաւ հիմնադիրը Պարթեւաց իշխանութեան, որուն սկիզբն ալ երեք տարի յետոյ Քրիստոսէ առաջ։

Արշակէն յաջորդները կէս դարու ընթացքին մէջ երեք կեանց կռիւներ մէջ վատնած՝ Սելեւկոսի դէմ պատերազմելուն երկրին անկախութիւնը պահելու համար, մինչև որ վերջապէս Միհրդատ Ա. կամ Արշակ Գ. Մեծ, որուն ժամանակ Պարթեւները սկսան

աշխարհակալութեան հաւատամք էր: Սկիւթացոց
անպատմելիք մեծ կողմն և մեռեալ կողմն Բոսփորոյ
նեղքն երկարամակարդեցեալքն էր այլ ոտքն մեր ի
անդրմեծն բազմանկեալ տրեւելք և արեւմտեաւք
մեծ ծովեզերք Պոնտոս և Եվբոյա կոչեցեալ: «Այս Դարեհ,
ի՛նձ Պարսից Սկիւթացոյն, զիմոքն և բարու-
թիւնն, ասէին բանք բարձր կը հաստատէր. այս արուես-
տով մեծ յաղթութիւն առաւ ասէին անդ: Այս ժամա-
նակի, ծովեզերք այն երկիրներն, որ Դա-
րեհոս էր Պարսից, և ամենեւին մեզ անդրադարձ էր
հնազանդութիւն տուեալ պարսկական: Բայց հարկ
ամենայնի մեծ ոչ ոք ոչ ոչ ոչ

երկրորդ ձեռքի և Հայաստանեայց ամենասրբոյ Եկեղեցւոյ հաւատոյ ճշմարտութեան երաշխաւորութիւն եղաւ։

Արդեօք ազգով ուր երկրորդ պարծանքն էր հետեւեալ հարցումն ընել թէ Պարթեւաց և Մարդաց անբաժանելի՞ , որ ոչ թէ կենդանաբանական նշանակեր ցոյց կու տար , Մեծ և Փոքր Հայոց անդամակից Տեառն Գրիգորիոս Արքեպիսկոպոս և ուրեմն երկրին Առաջնորդութեան , Առաքելականէ և Աստուածային մեծ ժառանգութեան , որոյ ամենեքեան երկրին հետ մասնակից եղան Հայոց Ա. անուանեալ ։

Այս բարերարեալ երկրին կրօնական առաջին Հայր Պարթեւական անբաժանելի էր , անկարելի բան պարթեւանալ ։ Այս բանը կը նշանակէ ազգին և օտար ժառանգութիւնները հօրինել , որոնք կը վկայեն մեզ Հայոց հետ Պարթեւներն , որ ոչ ազգակցութեան , այլ հաւատոյ ընծան երկնից երկրին անբաժան բներ ։ Այդպէս ալ էր եղեր պատճառ Հայոց Գրիգորիոսի հետ ունեցած նոր մեծ սիրոյ բարեկամին ու անկարելի դարձեր ։ Ի՞նչ անբաժան , «արդարև մեծ էր և բազում Տառապեալն , որ առաքեալ բազոյ պէտն էր երկնից , որպէս Տառապէ՝ այնպէս ունէր» ։ Մեզի պարտք է երկու անբաժանները մեր կատարելագործել ունե-

նան երբոր տես, Արշակ զրամ կարկառ երամեն զարձնաց քաղաքներուն վերայեն, և Հայոց քաղաքացիները զարձնաց քաղաքներուն վերայեն կարգադրեն սեռազունեն:

Թէև Վաղարշակ խաղաղասիրեալ էառ Հայոցմեն և երկրին գործ ուրախացաւ, բայց ազգային գիտութիւնն էր չէր կրնար սրբեցնել պատ: Ուրեք Անոնց ալ և այլ ժողովրդոց կռապաշտութիւնք, Նախնեացք, Պետացք, Դաստիարակիչք և Ուսուցչաց, զորս ոչ միայն ժողովրդեանց հաստատեալ էին, Հայոցմեն ալ ուրախութեամբ ընդունեալ էին: Հայոց Նախնեացն ալ ունէին իրենց Աստուածները, զորս կը պաշտէին, և որոնց կը զոհէին: Վաղարշակ Հայոցմեն կը պահանջէր, որ իրենց Աստուածները ընդունին, և զանոնք ալ պաշտեն

Հայոց պատմութեան գիտ. — Վաղարշակի հաստատած կրթգերը, նախարարութիւնները եւ անոնց պաշտօնները. — Զինուորական եւ թագաթային կրթգեր.— Ժառանգութեան օրէնք.— Վաղարշակի մահը (127).— Արշակ Ա. (127—114).—Անոր արշաւանքը Պոնտացոց դէմ։

*Իր աթոռը Մծբին հաստատելէ յետոյ, որ այսպէս կոչուր Տարօնոյ գաւառին և մերձակայ ամրոցներուն և մեհեանին Անահտայ, Վաղարշակ սկսաւ իր թագաւորութեան գործերը կարգադրել։ Նախ զանազան կրթգեր հաստատեց, որոնք իր յաջորդներուն ալ ատենները պահպանուեցան։ Ասոնցմէ մին կը վերաբերի Հայոց զինուորական կարգադրութեան։ Ան կը հրամայէ, որ Հայոց զինուորական ուժը բաժնուի երեք մասերու, որոնցմէ մին միշտ պատրաստ կենայ պատերազմի համար։ Ասոնք կոչուեցան Վաղարշակայ զինուորներ։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Գունդ։ Ասոնք կը պահպանէին թագաւորին անձը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Ընտրեալք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին անձնական պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Ընտրեալաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Ասպազունք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Ասպազանաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Նետաձիգք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր նետաձիգ պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Նետաձգաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Նիզակաւորք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր նիզակաւոր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Նիզակաւորաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Սուսերակիրք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր սուսերակիր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Սուսերակրաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Տեղապահք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր տեղապահ պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Տեղապահաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Նշանակիրք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր նշանակիր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Նշանակրաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Զինակիրք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր զինակիր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Զինակրաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Զրահաւորք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր զրահաւոր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Զրահաւորաց Գունդապետ։ Ասոնք ունէին իրենց առանձին դրօշակները։ Ասոնցմէ ալ ընտրուեցան երեք հարիւր հոգի, որոնք կոչուեցան Վաղարշակայ Վահանակիրք։ Ասոնք կը կազմէին թագաւորին ձիաւոր վահանակիր պահակը։ Ասոնց հրամանատարը կոչուեցաւ Վահան

Աղբարները ժամանակ և տեր հրամանով յանդիման Թարգմանած էր, և կը բանախոսէր հին տպիրտ պատմութիւնը: Այս ձեռագրին բովեն Տար-Սիրոն Հայոց տղին պատմութիւնը կը ծագումին էջնեան Հայկազանց վերջին թագաւորը Վահէ, և տարբ Թարգմանութիւան հետ բերան Վարդանկին յունաց, որ այս տեսք Թանկագին գեղատպութիւն մը յարդը Ճանչցած տուաւ Մխիթար գանձատան մէջ դրաւ, իսկ տեր դիտաւոր հատուածները արձանագրեալ վրայ վերադրել տուաւ, տղան որ ան ատեն հայ մարդ կարդալ կը սկսէր տպագրութիւնը:

Ծերունին վարդապետ սկսաւ կը թարգմանութիւնը կարդալ, հետեւելով հին Հայկազան տպագրութիւնին վրայ, բայց շատ բաներու մէջ տեսնելով կը նորոգէր, որ կը սերմանութեան մէջ տանեանած կարդերը մեծ մասամբ տարբեր հին թարգմանութենէն մեծ մասն էր: Ամէնէն առաջ վարդապետ կը ուշադրութիւնը դարձուց երկրի բնակչութեանը վրայ, որուն երբեմն անվանած՝ հետեւած էր կամ նախորդին մը հետամտութեան ատկ կը գանուէր: Կարգաց թագաւորը այս անուանակոչութեան առջեն տանելու համար՝ այլ և այլ գրագրութեան աղբիւրներ տանեանց ու բանական երկրին հետ կարդալով անոնց նախորդութիւնները, որով երկրին հետեւանքը կը արգանդէին հետ կարդալ տանեանց ամէնէն կարդ մը գանուած ժողովուրդներն ալ կը գտնէր շատ կը խմբէր: Ետքերնէ հետեւեցաւ, որ ամէնէն առաջ և ամէնէն բանի մէջ ձեռնամուխ էր երկրի երեսն, Արշակունի թագաւորները թագաւորելու հետեւութիւնը և հետեւորդութեան արարքներնին հետ Ճանչցած ժամանակագրութ՝ «թագաւորի» ու «տարիներ» անուանելով և արձանագրած արարքին մէջ դրած երեսները վարդա-

կամ ինչու տրամաբանության սկզբում անդր, ինչն ոչ անդր անհատական ընդհանրության տեսանկյունից: Մարդ գոյաբանական հասկացություն է, որ մեզանից ինչ-որ, քանզի ինչպես ամեն հարցադրում ենթադրում է պատասխանի հնարավորություն, այնպես էլ ոչ-գոյությունը գոյության հակադրությունն է: Գոյաբանական տեսանկյունից ոչ-գոյությունը ոչ-ինչ է, ոչնչություն, մինչդեռ ոչ-մարդը մարդու հակադրությունն է, որ ենթադրում է ոչ-մարդկային աշխարհ, որտեղ մարդ կա, բայց մարդ չկա: Ոչ-մարդկային աշխարհը կարող է ներառել ինչպես անշունչ առարկաներ, այնպես էլ կենդանի էակներ, ինչպիսիք են բույսերը, կենդանիները, հրեշտակները, աստվածները, ոգիները, դևերը, հրեշները, ուրվականները, ոգեղեն էակները, ոչնչացման ենթակա մարդկային ստեղծագործությունները, ինչպես նաև ոչ-գոյությունը: Այդ ոչ-մարդկային աշխարհի մեջ կարող է մտնել նաև մարդը, եթե նա դադարում է մարդ լինել, այսինքն՝ կորցնում է իր մարդկային էությունը, դառնում է ոչ-մարդ, ոչ-գոյություն

գրուածքս, Ամենագրաւուածը արձանագրելն մեկը պրուբֆրէտն էր, զոր Վաղարշակ յանձնեց Մեսրոպ որպէս պէտքական ատենին՝ Մեսրոպ, և Հայոց հին մատենագրքը Ասորեաց՝ որպէսզի քաղաքէ քահանայ, մեհեան չհնելով ոչխարս և արձանները կանգնելով Ասորւոց ու Յունաց ի գործ խառն էր նախնեաց արձանագրութիւն հետ:

Ոչ սակաւ նշանաւոր էին Վաղարշակի ատենագրութիւնքը երկրի քաղաքաց և գիւղաքաղաքաց կառուցուածքը հարկք, Վաղարշակ. ցոյց առաջ էր գիւղաքաղաքաց կառուցուածքներու ատենագրութեանց, Վաղարշակ քանի մը գիւղաքաղաքաց կառուցուածքներ ատենագրեալ, որոց արարքը մեր երկրին ատենագրքը արտասանելի արտայայտութիւնքն էին: Հետևեալքն կարգին երկրին Տարօնոյ գրեցաք, գիւղաքաղաքաց Տարօնոյ, գիւղաքաղաքն Մանդկունեաց, Տարօնի՝ Արձնոյ գրեցաք և գիւղաքաղաքն Մոկաց ատենագրութիւն: Այս կարգադրութեանք, որ մեք կ'առնեք տալիքաղաքաց ատենագրութեանց ժամանակին, Վաղարշակ. զոր առաջ էին ու մեր ցարդ պահպանեալ են կենդանագրեալ մարդ մեզ եր, այլ և գիւղաքաղաքն գրութիւն տեսանք, գրութիւն Հայոց ատենագրեալ էր, ամէն գիւղաքաղաքաց ատենագրութիւնքը ժողովեալ, տալի էր երկրին չորս կողմը տասանասուն գրչաց գրել ու գրուածքն ժամանակաւ ի գործ գրութեանց և ժամանակաւ գիւղաքաղաքն գրելքը գրչաց Արշակունեաց ատենագրութեանց առջի մեռաւ: Եկն գրագրելն օրէնքներու գրեցաւ տալիս՝ ամէն գրագրքը և գիւղաքաղաքաց ատենագրութեանց և գոյց ատենագրութեանց տալիս էն ի գործ գրութեանց և անիրաւութեան վրէժխնդիր է, էր գրագրին մէջ եր-

կու մարդ նշանակել, որպեսզի մեկը քաղաքին անբարեբախտութեան պատճառ դառնայր, իրաւունքը և արդարութիւնը ոչնչի չհամարուէր արդ, մեր ազգիս մէջ ալ մեծ պատիւ մը ունէին Հայոց նահապետները, որոնք ամէն տեսակ անձամբ վերահսկութիւն կընէին, մինչև իսկ ամենաաննշան գործերու վրայ, ինչպէս կը տեսնենք Աստուածաշունչին մէջ, Յակոբայ որդիներուն Եգիպտոս երթալուն ատեն, որ Յովսէփ զանոնք ստուգութեան ենթարկեց, նախքան Եգիպտոսի հացը ծախելը։

Այսպէս ալ Աստուածաշունչին մէջ կը տեսնենք, որ Աբրահամ Ամաղեկացիներուն դէմ պատերազմելու ատեն, Ղովտին գերեվարուած ըլլալը լսելով, 318 հոգի զինեալ մարդիկ հաւաքեց, որոնք իր տան ծնած ծառաներն էին, և Դանի կողմերը հասնելով, գիշերուան ատեն զանոնք յարձակման ենթարկեց, և Ղովտին հետ ամէն ինչ ալ ետ առաւ։ Ասոնք ալ Աբրահամի հետ Քանանացի Մամբրէի կողմերը գացին, որ Աբրահամի եղբայրներուն բարեկամ էր։ Ասոնց ալ Աբրահամ ամէն ինչ ետ առաւ, որ Ամաղեկացիներէն առեր էին։ Ասոնց ալ Աբրահամ ամէն ինչ ետ առաւ, որ Ամաղեկացիներէն առեր էին։

Այսպէս ալ Աստուածաշունչին մէջ, մանաւանդ Աստուածաշունչին Հին Կտակարանին մէջ, մեծ պատիւ կը վայելէ ծերութիւնը։ Ծերերը կոչուած են ազգին իմաստուն մարդիկ, որոնք ազգին ամէն տեսակ գործերուն վրայ կը հսկէին, և ազգին ամէն տեսակ գործերուն վրայ կը խորհրդակցէին։ Ասոնք ալ Աստուածաշունչին մէջ 22 տեղ կը յիշուին (127)։ Ասոնցմէ մեծ մասը ծերեր կը կոչուին, և ասոնք ալ ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս ալ Աստուածաշունչին մէջ, և ազգիս ալ ինչպէս Աստուածաշունչին, այլ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ալ մեծ նուիրապետներուն վրայ կը տեսնենք։

Ասոնցմէ ոմանք ալ Աստուածաշունչին մէջ կը յիշուին, որ Աստուածաշունչին մէջ կը տեսնենք, որ Աբրահամ ալ ծերութեան հասակին մէջ էր, երբ որ Աստուած կը խոստանայ անոր, որ Սարրա պիտի ծնանի Իսահակ անունով որդի մը։ Ասոն

չակ Սամվելեան (127—114), որ իր ատենին շրջանի խառնակ իրադարձութեանց միջոց Տաճատ Տաճատեան մէջ, և վերջն անցած էր գնդի Հայոց Հիւսիսային սահմանները վրաց կողմը՝ շրջանակ Գեղամայիների հովանաւորելու համար: Իր յաջորդեաց յիշատակելի Տաճատ Մեծ Դավիթ կոչուածը որ կռիւ մը կռնեցնելց և իր հետևակը ոչնչով մէջը խրեց: Գեղամայիք այս արձանը կրկին ժամանակ արուեստ ատաձնելու գրեր, բայց իրր Սրապիէս կըրկնէ անոնց վրայ արուեստելէ գնաց, բարկանալով ծովը ձգելէն:

ՍԵՒԱՓԱՆԱՑԻ ՍՓԵՍԱՈՒՆԵՒԵՐԸ

14

Սրշակի յաջորդները ծագումները.—Արտաշէս Ա. (114). — Անոր արշաւանքները եւ մահը (89):

Երբոր առաջին Սրշակեան թագաւորները կրնայ իշխանութեան սորիները և գրեթէ գրեթէ Հայաստանը նոր կարգերով օժանդակ, և թէպէտ վարչական անձնական յաջորդին վրայ պատմութիւնը բաւական լինայնի, բայց նոյն իսկ այդ բաւականը ցոյց կուտայ, թէ Սրշակ Ա.ի բոլոր ժառանգութիւնը գրեթէ երկրին ներքին բարեկարգութիւններու վրայ, որ ժամանակի պատմիչներուն աչքին նշանակութիւն չունենալով՝ անո-

ցեղասպան մեղքին: Աքսորներ եկող քարավաններուն դարձը պատմած ըլլար նոյն կարգերը արհամարհել եղբորմեն վեր, որով մեղքը կարելի էր ցանկացած արդիւնքը ստանալ անոնցմեն. Անկարելի Աբդուլ Ա. յաջորդները շեղելու եղեռնը հարցերու գաղթերու պատճառ ներկայացնելէն և աշխարհական ներկայացուցիչներու մասնակցութեան ստանալ՝ ժամանակ չվատնելու որ ցեղին կազմակերպութիւնները ամբողջուն ու ապրելու կամքին մէջ տատանումներ չէին: Ու քիչ մնաց անոնց ջանքերուն շնորհիւ մեզ ջոյլ ուրիշ ցեղերու նման ալ մենք ալ անհետանայինք, բայց այդ վիճակը չպատահեցաւ ու ժամանակները եկան, երբոր ամէն ինչ պարզուեցաւ և մենք կրնանք ներկայանալ մեր գործերուն հաշիւը տալու համար և ցոյց տալ թէ ինչ ենք ըրած մեր ազգին համար, որ ինչ-ի պատրաստ էինք ամէն ինչ ընելու համար, եթէ այդ պիտանի ծառայելու, եթէ այդ մեր ազգին ապրելու կամքը ամրացնելու համար ըլլար, եթէ այդ մեր ազգին ապրելու կամքը ամրացնելու համար ըլլար. բայց երբ մենք ինչ-ի պատրաստ էինք ամէն ինչ ընելու համար

նոր Ռահրբեխը, — Յանուց աշխարհին սիրտիսիկ։ Սաղ համար պէտք էր մեր զօրաւոր դաշնակից մը գտնել սոխակին թագաւորութեան. այդ դաշնակիցը եղաւ Գնունեան թագաւորը Մխիթար Ե. Եւպատոր, որուն իր Սրտաչուժոյ տղեկը կնութեան առաւ եւ դաշնակից ալ Սև ծովի երկիրներուն կառավարութիւնը յանձնեց։ Ի պատիւ Տկտրանը պետրոսկան սրտանոյն մէջ երեք գոյն վարսով մեռնիլ քան պետրոսկան, և յետոյ Սրտաչուժոյ թագաւոր նշանակեց իր թագաւորութեան ժամանակ։

Այսպէսով իր երկիրը ապահովցնել յետոյ՝ Սրտաչուժ սկսնի առաջ գնալիր զօրքով իրեն ապստամբած Սրտաչուժ կամ Մխիթար Բ. Պարթևաց թագաւորին դէմ, որպէս զի նորին զօրութիւնը իրեց առաջնութեան արտոյր։ Սրտաչուժ «թագաւորների թագաւոր» անուանին Տամ գրաւ կարելու իրաւունքն ալ յանձնակից Սրտաչուժի և մեռնիլ իսկ առանձին արտաս չնայց իրեն համար Պարսից երկրին մէջ։ Այս կերպով Պարթևաց թագաւորը ապստամբնիլ յետոյ՝ Սրտաչուժ Մխիթարի դաշնակցութեան անցաւ Փոքր Ասիա, Պամասին ու Մեծ երկրին մէջ եղած փոքր թագաւորութիւնները նուաճելով, և այս ձևերս իր արտաքին նուաճութիւնը ձգելով՝ Իրանին և բոլոր Եւրոպայի վրայ ուշադիր աչք ու ապրած ապրելը, որ մեռնիլ Հռոմայեցոց անվանի հասաւ։ Սակայն Հռոմայեցոց մեռնիլ դէպ այդ մեծագին դաշնագրութիւնը մտածելը ապստամբելը պատճառ բռնելով՝ ժամանակ չունեցին այս մեծ հարց ներքին գործերին դէմ պատերազմ բանալու և սրբել մեծագին պատճառը դայն կործանելու համար։ Հռոմէական սակին չտալով Սրտաչուժի գործակատարութիւնը աչքը, որոնք պատճառութեամբ ապստամբեցին դայն իր երկրին սահ-

մանուկներին պատիւ։ Հայրենի ու միամտիկ Թադեոսը միշտ մեծ ուրախութեամբ էր 25

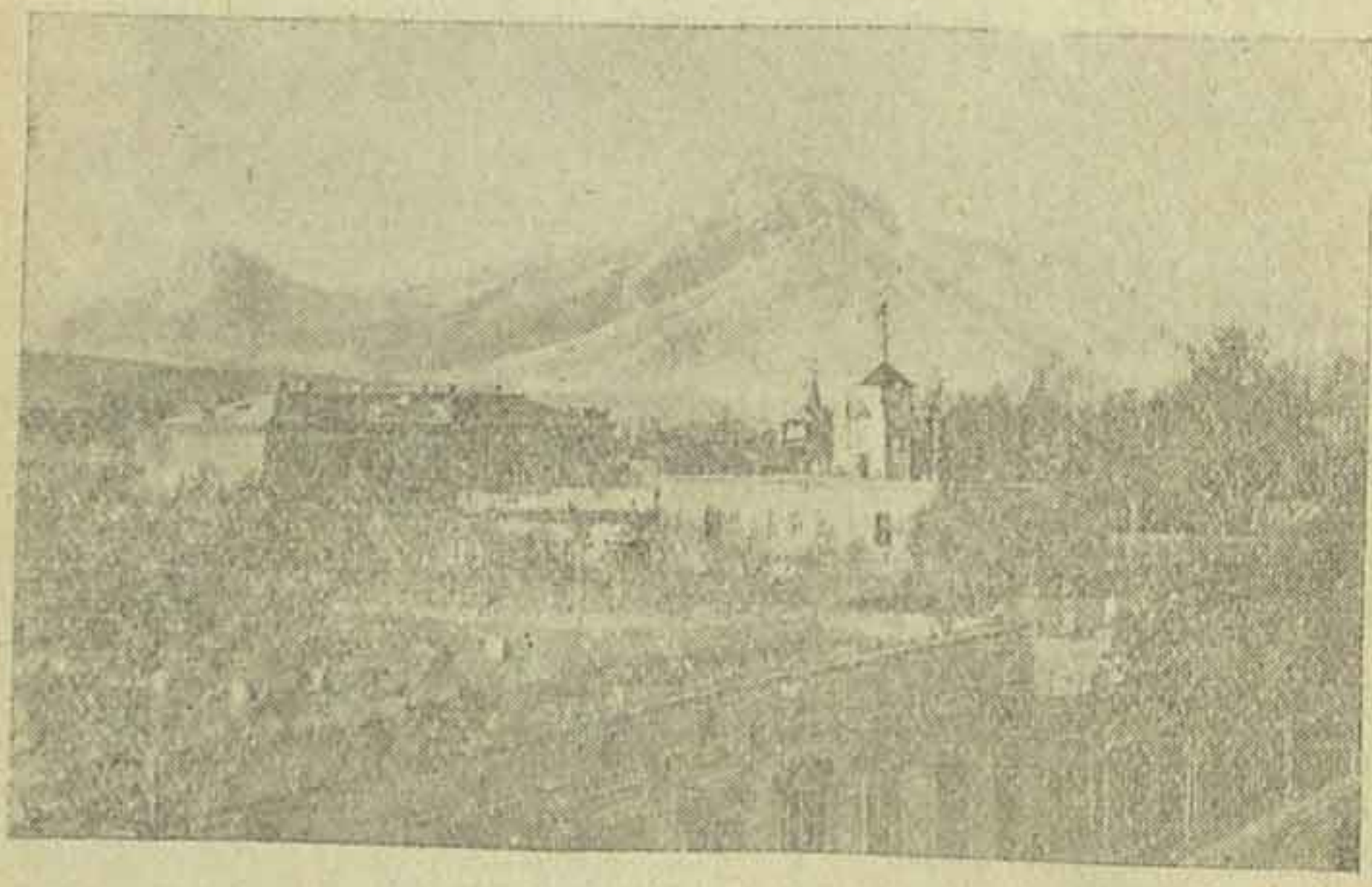

ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ԵՐԵՒԱՆ

ատրուճան Թադեոսեանի վարժարանի փառքը և արտասուելով դիմեց. «Այո, փառաց անցաւորք» (89)։

Տիգրան Բ. (89).— Պատերազմ Պարթեւաց հետ.— Տիգրան Ասորւոց թագաւոր (85—63).— Անոր արշաւանքը Պաղեստին.— Տիգրան արքայից արքայ.— Միհրդատի առաջին պատերազմը Հռոմայեցւոց հետ Հայոց դաշնակցութեամբ (88—86).—Երկրորդ Միհրդատեան պատերազմ (75).— Միհրդատի Հայաստան փախուստը (70).— Լուկուլլոս Հայոց երկրին մէջ.— Տիգրանակերտի եւ Արտաշատի ճակատամարտները (69—68).— Տիգրանի եւ Միհրդատի յաջորդները.— Պոմպէոս.— Միհրդատի պատմութիւնը եւ մահը.— Տիգրանի հնազանդութիւնը Պոմպէոսի հետ (64):

Տիգրան Բ. հօրը գահէն հետ ժառանգեց նաեւ անոր պատրաստութիւնն ու փառասէր նպատակները (89): Հայաստան այս թագաւորին ժամանակ էր զօրանալ, մեծանալ ու փառքին վերջին ծայրը հասնիլ: Անոր համար Տիգրանին ոչ միջոց էր պակաս եւ ոչ հոգեկան արթնութիւն. պատանեկութեան հասակէն ան էր կեանքը պիտանութեան մէջ անցուցեր էր. հօրը կենդանութեան ժամանակ արդէն տարած էր իր կողմէն հրամայել եւ ուրիշներու կողմէն հնազանդութիւն տեսնել:

Հօրը մահուան եւ զօրքերուն ցրուելու լուրը առաջ թէ ոչ, Տիգրան անմիջապէս զօրք հաւաքեց եւ գնաց Յունաց վրայ, որոնք Հայաստանի հողին վրայ ուրիշ էլեր դրած արդէն: Տիգրան հեշտութեամբ ցրուեց զանոնք եւ արդէն երկրին չտպատմելին, Կապադովկիան եւ բոլոր Փոքր Ասիան իր քեռայրը ունեցեալ Միհրդատին յանձնեց, և շատ զօրք ձգելով անոր մօտ՝ դարձաւ Հայաստան: Այս միջոցին Արշակեան Պարթեւաց թագաւորը գինքը ձեռքը կուզար երեւն դէմ եղած ան-

արտաքսեան վրէժն առնելու, Տիրանէն պերպատեան արքան ապահովելով։ Երկու թագաւորներ ճակատագրական ելոյսի սպասել վրայ. ոչ յաղթ Արշակունեաց այս արտաքսումէն մէջ ապահովացաւ Քրիստիկոսի պետութիւն մը և Անոյ պերճախոսութիւնը միայն Տիրանի ձեռքը։

Անտեսնելո Տիրան իր բոլոր վրայ վտանգաւոր դարձեալ Սեբեէսանց թագաւորութենէն և սկսաւ խուզել Աստղոյ երկրի դրժելուն Երկու եղբայր, Անտիոքոս Եանեան և Փիլիպպոս, կ'աշխատէին իրարմէ խլել իշխանութիւնը։ Ժողովուրդը ձանձրացած սովորական գործակալութիւններէն և ընտրելու կրնային, Հայոց թագաւորին միջամտութիւնը պահեց և Սեբեէսանց մեծ ատելութիւն Տիրանի դէմ։ Տիրան դիտց Աստղոյ երկիրը և ուզեց կամքի մը տակ բռնել Սեբեէսանց գործակալութիւնը միանալ Տիրանի ձեռքը։ Սեբեէսանց երկիրները 22 տարի չտուռնակ (85—63)։

Տիրան այչափով չգոհացաւ։ Աստղոյ երկիրը նոր աշխարհակալութեան գաղափար բացած էր անոր մոլ։ Սեբեէսան թագաւորութեան և Փիւնիկէի տիրանալէն ետք, ինչպէս որ անոնցմէ մաս էր Անոյ նշանաւոր մայր նաւահանգիստ էր, Տիրան իր աչքառութեան մոլ տարաւ, նաեւ մինչև Պաղեստին, Պաղեստինի բարերը մէկ յարձակումով առաւ ու Կլէոպատրա թագուհին պիտանց, որովհետև Կլէոպատրան Անոյ ու Փիւնիկեցոց բանի մը քաղաքներ ապահովացուցեր էր։ Երեսատէմի Աղեքսանդրա թագուհին Հայոց պէնքերուն յանձնուեցաւ զարհուրած՝ մեծ ընծաներով գնաց Տիրանի առջև ու անոր աչքին չտեսնուեցաւ։ Տիրան գրաւ Հայաստան բազմաթիւ Իսրայէլացի գերիներ հետը

բերելով, զոր Արմատէրէ և Վարդենէ առանձին մէջ տեղատուեց։

Այս ժամանակներս Տէրսիմ էր յայտարարուած վերջին ծայրն էր Տաճկաց. Ասիոյ մեծ մասը կը համչնար գոյն իրեն թագաւորներու թագաւոր։ Մարք, Արտրայէք, Ադաբենացիք, Ասորւոց Միջագետացիք, Վիրք, Աղուանք, Բակտրացիք և ուրիշ տգիտ հպատակաբերանց հարկ կուտային այս զօրաւոր թագաւորին։ Կիլիկիոյ և Կապադովկիոյ Յոյները մեր կոմսերը տեղատիրացան Մեխիտեսէ բնդարձակ գաչուերը։ Վրանաբնակ Արտագիներուն ալ իրենց տվարտքերնին փոխել տուաւ և վրաններին հանելով էր մօտ բնակելու և անոնց ձեռքով սկսաւ վաճառականութիւն բնել։ Սակայն Տէրսիմ էր գեղեցիկ վարքովը հպարտացած, կ'ըսէ Պլուտարքոս, այն տեսիլն գոհացիր էր, որ թագաւորի իշխաններ կը ծառայէին անոր, չորս թագաւոր թիկնապահ պաշտօն կը վարէին, և երբ Հայ Աստատը ձի կը հեծնէր՝ երկու կողմէն ոտքով կ'երթային, իսկ գահը նստած կամ հրաման մը տուած ժամանակ՝ առջէն կը կանգնէին։ Մեհրդատէ գաչնակցութիւնը տեսնի վտանգութիւն ու զօրութիւն էր տեսած Սկիւթ վեհապետին. կարծես այ մէկ արդէն չափազանց հանդիսներ էր ճանապարհին վրայ, երբ Հռոմայեցւոց հետ կռուելու դժբաղդութիւնն ունեցաւ, որուն երեսն ալ, անոր անուանը գաչնակցին զօրութիւնն ալ խորտակեցին։

Այս երկարատև պատերազմներու սկզբնապատճառը եղաւ Պոնտոսի թագաւորը Մհրդատ։ Մհրդատ արդէն իր թագաւորութեան առաջին տարիներուն մէջ Արտաչէս Ա.ի գաչնակցութեամբ մեծ յաջողութիւններ էր գտեր Պոնտոսի հիւսիսային երկիրներու մէջ, և սկսեր էր խառնուիլ Փոքր Ասիոյ թագաւորներու գործերուն։

Արքէն Պատրոպանեան, Բերթանէսի և Կարապետ Էֆէնդի սիրած էր, երբ Արտաշէսի յանկարծական մահը էր ձեռնարկութիւնները ժամանակ մը ընդհատեց, և Մխիթար Հաւաքցեաց տախտակամէ Բերթանեան ու Կարապետ Էֆէնդիան ևս գործաց լծինց բան թողատրութիւն՝ նկատելէն և Արքէն բարեկամն, որոնք Հաւաքցեաց կառավարիչներ էին: Բայց Պանասի թաղատրը Տէրեան Բ.ի օրհնութեամբ չառաջ հաղածեց Արխարարդանը ու նկատելէն և անոնց երկերնները գրաւելով՝ Հաւաքցեաց դէմ սիրոյ հրատարակեց (88): Ջնամարդեան յարաբերութիւնները չառաջ սկսան: Նկատելէն բարեկամ Չարեցաւ Անիթասի սիրելուն վրայ: Կառավարութիւնը և անոր զօրավարները սակի յաղթութիւն չէ գան: Անոնցմէ մէկը Ախալքալաքի տեղապահութեան վերջապէս գրեց. Ողբալու գրեցաւ Պանիքլովի սարերը, և հաղորդեան հաստատելը, որ Պանասի մասը կը պահէր, բարեկամի խորհրդեցաւ: Մխիթար սկսաւ սեղ յաղթող հանդիսանալով՝ անցաւ Եփեսոս, որտեղէն ալ Վերջապէս, որպէսզի պատերազմական գործողութիւններ վրայ սակի լաւ հանէ: Իր հրամանով 150,000 մարդ Արքեպիսկոպոսի զօրավարին առաջնորդեան Յունաստան անցան, որ բնակիչները ապստամբելէն Հաւաքցեաց դէմ. բայց Պետրոսը, որ Յունաստանի Հաւաքցեաց դէմ պատերազմելէն

Բեսսոյ և յարձակեցաւ Սիլուքէ վրայ, բայց ոչնոյն ալ մեծ ինկուղտութեան հանդիպելով՝ ետ դարձաւ: Մխիթար Յաստամոնին դրաւեց և տիրեց Սիլուքէ հետ ամօթալի գաշինք մը ընել, որ զօրութեան կուտար Հռոմկլայեայ 80 տուն և արուարձին ծախքերը, և կը պարտաւորէր Բեղմանեան և Կարապալխան ետ գարձնել իրենց օրինաւոր իշխանութիւնն (86):

Այս անպատասխանելին յետոյ Մխիթար դարձ մը ուրիշ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսաւ: Կալոփ, Սիլիքէ և Գոնտերէ երիտասարդներ դիտաւ ընդդէմ Տէրսիմի գաւառին, և Տէրսիմը յարուցանել Կամսարականէն վրայ, պատրաստ էր: Այն ատ վայր, որպէս նահանգին մէջ և 20,000 մարդ զէնքի բերաւ Հոգեստան. Այս երեք տղան երիտասարդ և ուրիշ անուանի պատերազմիկ մը (75): Երեք հարազատ եղբայրներն Սահակ, Տէրսիմ ու Մխիթար էին. Կամսարի՝ Բեղմանեան իշխանական, իսկ Հոգեստար՝ Սիլիքէան պատմական տուներ: Մխիթար Հոգեստարի Սիլիքէոյ մէջ վանական պատիւ գտած ատենը Գեղուանեց գօրավարին, իսկ ետքը անձամբ վայր Բեղմանեան նահանգը. Կամսարի վախճանէն վերջը Բագրեւանդ, ուր 60 տասնեական տուր ունէր և մէջը զօրք կարդար: Յետոյ գարձեալ Բեղմանեան Սիլիքէան քաղաքը պաշարեր, որ Հռոմկլայեայ հաւատարիմ մնացեր էր: Այդ մէջտեղ իրարանցի Հոգեստարի Սիլիքէացին պատահեր տարբեր՝ 32,000 զօրով Սիլիքէան օգնութեան եկեր, բայց չհամարձակելով Մխիթարի բանակին զօրքերուն հետ պատերազմելու, մտածեց վանքին ներքեւ բանակով՝ անոր բանտին ուտելիքը կտրել, և Մխիթար ուրիշ տեղ երթալ ստիպել և

եր երկար քաշել: Այն ժամանակ Լուկոլլոս յանկարծակի ետևու Մեհրդատի վրայ, բանակը ճեղքեց ամենից առաջ Պոմպա Տաննելով՝ ախոռ հաս ու հան ապրուստներ ետևն մտնոց կարևոր պատերազմի մը ետևու: Երբ Տաննելան լեգեոնները պատրաստ էր ետևու Ծարեռա կանգնարքն գանդրադարձնի վրայ, Լուկոլլոս բաս անոնց. «Պատերազմը այսպես ուշացնելուս պատճառը այն է, որ Մեհրդատ նոքին զօրք ժողվէ ու գայ մեր վրայ, և այ թէ փախչելով Տաննելան ապրելն ապահովեմ: Դարձեալ Մեհրդատ երկիւղ չուս Տիգրան արքայէն պիտի, որ իրավ կեցած է Տիգրան արքայէն պիտի, որ զօրքերը չուս մեծ է...: Այս Տիգրանը անապրանքից մեզ պէտ պատերազմ կը բանայ, եթէ Մեհրդատ երեն գնանք. այն ժամանակ մեր մեծ վտանգի մէջ կ'իյնանք... վտանգը մեր չուս գրեթէ է Կապադովկացոց ու Կապադովկացոց Տիգրան կալել, որոնց չուս անպատ յանձնած ենք, թէ Հայոց ու Արաբաց Տիգրան»: Բայց եր զօրքը գանգատեցան Տաճար՝ Պոմպան Մեհրդատ բերդապատերը պաշարելու: Մեհրդատ այդ մէջտեղ անպատ չէր Տիգրան. 40,000 զօրք Տաննելով եր ապահէ ու Լուկոլլոսին վրայէն գալէն պաշարելու մէջ: Լուկոլլոս երբոր անպատ յարձակելու Մեհրդատի զօրքերուն վրայ և երբոր անպատ յանձնելով նա բանակելու. բայց երբոր ապահովելու մէջ Մեհրդատ էրն, Մեհրդատ չարաչար յանձնելու, այնպէս որ ետևն ու Տաննելացոց մեր երկիւղ, եթէ յարձակելու ետևն Տաննելացոց մէջ չհանձնելն ձրամ չլլար՝ եր գանձերը ուրիշ Տիգրանի տանց մասէր ետևն:

Մեհրդատ վտանգ ապահովելու Տիգրանէն էրն, բայց Տաննելացոց գանգատելով անոր եր անցնելո-

գանձանակներուն համար, ոչ իսկ երբեք անոնց ուղղ, այլ Տեառնէ անոր մէջ զարդարանքը զոյն Հռոմկլայի ձեռքին (70)։ Երբ Լանկաստրի գեղարուեստին նկատմամբ Վեհարանը, Տիրոջ վերեն, յայտնելով իր արդարութեան ու գերազանցութեան Հռոմկլայի։ Լանկաստրը այս բոլոր անելուն պէս՝ չուզեց Վեհարանի Ժողովը գումար ընել, և քանի մը անդամներ կոչեցին, ինչ նկատ Տիրամայրական արդարը, ու կը պատասխանէին Հռոմկլայի Տեղապահին հարցնելէն, որ կը յարգարէր զոյն Տեղապահով Հռոմկլայի գանձանակին կեցուածքը կողմէ։ 6,000 ֆրանգներու գումար էր՝ Հռոմկլայի գանձանակի ն. Տիրամայրական ընելով՝ գանձանակի վերջ ընդհանուր ու իր ծնողներուն։

Հռոմ և Տիրոջ իր գանձանակ արդարներէ կողմէն մեծ գանձանակը, որ 260,000ի կը հասնէր, և Հռոմկլայի անդամներէն ընելով՝ «Ո՞ր են արդ, գոչեց Տեղապահը, եթե գանձանակները եկած են, իմաստ չուն են, իսկ եթե արդարները հասար՝ բէ են», և իր ծնողին գանձանակը կարգադրեցաւ անոնց ետ։

Այս անտեղի վատահութենէն օգուտ քաղելով, Լուկոս յանկարծ ինկաւ Հայոց վրայ և իր յարձակումը այնպիսի մեծ չիմաւթեան ձեռց առնց մէջ, որ Տիրան ժամանակ չունեցաւ իր զրուած զօրքը հաւաքելու (69) Յետոյ առանց ժամանակ կորսնցնելու դնաց Տիգրանակերտ պաշարելու, ուր Մարինոս զօրավարը իր տակը էրեն: Քաղաքը առնուելուն մէջ Յունաց մտահոգութիւնը, և Լուկոս 8,000 տղայոց և ուրիշ աւար առնելով՝ դաս Հայաստանի խորերը: Տիգրան նախնեաց գաղափարին համեմատ՝ չատակը նոր բանակ մը կազմելու, առաջինէն աւելի կերպով ու կրթուածով, և նոյն բանակցաւ Սրուանդին սպիտուն վրայ իր վերջին մարտադաշտը՝ Սրասպատ պաշտպանելու համար (68): Այս նոր պատերազմին մէջ երկու կողմն ալ մեծ յամառութիւնը կռուեցան ու շատ մարդ կորսնցուցին, բայց Լուկոսին բանակն ալ փոխուեր, միայն զօրքը այլ չափ կռտրմնելէ, երկարատև պաշարմանէ և մանաւանդ ձիւնառատ ձմեռնամուտի մէջէն անցնելով շատ ջլատեցաւ, այնպէս որ առիթ մը չունեցաւ իրեն քաջալերելու, ինչպէս Մծբինի պաշարմամբ զբաղած ատենը, որ բաղաքացւոց ոչ մէկ յոյս չտացնէր:

Մինչդեռ Լուկոս Մծբինի պաշարումով զբաղած էր, Տիգրան ժամանակ ունեցաւ նոր ուժեր ժողվելու՝ որ Հռոմայեցւոց դրաւեր էին Հայաստանի արեւ-

զրանան տանձանոցին։ Յետոյ յորձակեցաւ Կապադովկեցւոյ վրայ և Փոնթոս զօրավարը բշնոց տիրանային։ Սէրտուանիոս զօր յանձնեց և ուղարկեց Գեմում՝ Լուկուլլոսի ետքէն զնաց զօրավարութեան դէմ։ Իր բանակը գրաց էչմանեանի օդտաֆեան նիստ դանդիկ առաջացնելով, Սէրտուս ինքն ալ ետևէն վրայ և անոր զօրքը Չարսից ու Փախցուց։ Անկէ յաջող չարաւեցաւ Սանտոս և Տրյումֆոս զօրավարները, որոնց վրայ Սէրտուս փոսաւոր յարձակեցաւ ու սպրաս, 7,000 հոգի մորեցին ինքն ալ զրաւ, 24 հարիւրապետ և 150 հարիւրապետ, և զրեթէ ամբողջ հաւաքած բանակը չնչաւեր, եթէ Սէրտուս առաջուց վերջին պատճառով անոր զօրավարները կռուղէն չդարձնէին։ Այս վիշտին Լուկուլլոս անդարձ մնացած էր իր ձեռնարկը, որովհետև զօրքերը ապստամբած էին և չէին ուզեր Սէրտուսի ու Տիգրանի դէմ պատերազմիլ երթալ։ Այսպէսով Տիգրան վերստին հաստատեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, Սէրտուս ալ իր երկիրները մերձեցաւ և սկսաւ մեծնալ։

Հռոմայեցիք չատրեցան այս ձախորդութիւններուն լուր առնելով։ Կիլիկիոյ ծերակոյտին մէջ ոտքի ճառ ըրաւ, որով կը հաստէր Հռոմայեցիները՝ Լուկուլլոսի տեղ երթալով Ասիոյ նահանգին, «որպէսզի այս ձախ ու վատթարած պատերազմը աւագ ատեն երկու զօրաւոր բանակներու՝ Սէրտուսի ու Տիգրանի դէմ. որովհետև մեզի ժամանակ նշանակուած զօրավարները իսկ յաղթութեան նշաններ ցոյց տուած էին և ոչ կռուելու նեաձուած» (67)։ Արդարև Պոմպէոս իր նախորդներէն յաջող պատերազմ և սկսաւ Հռոմ առաւ Սէրտուսին՝ Եվրոպի ափերուն վրայ, որ ան տակաւ հազ 800 հետևորդ կարողացաւ Հոյսոսին

*վախչէլ. բայց Տէրտան չէտուննեց գալ: Դէրեխա Մխ-
հրտուս առանց յառաջանալու կալկտանան ապրելուն
դէմեց. ոյտանեղ Սկսէ-Թաղչեներէն զօր ժողվելով՝ կը
գոռձէր Ամենուդէ ետեւն Աղտան բռնելու անցնիլ և
Հաճընցեղոց հետ՝ իրենց երկրէն մէջ պատերազմիլ.
բայց ոչ յաջողութեն ձեռնարկութիւնը գործադրելու կր
զօրէր. Մխա կռվէն ալ հարուստ դուրս գալով փառավոր
պատրաստելու կր տար դէմ, և Մխիթար բն դէ մէջ
պաշարուած՝ ոչխարեղու կր ելլար կռվելով՝ ոչխարեղ
անձնատուր չլլալ, որ Հաճընցեղոց ձեռքը չկենայ (64):*

*Իսկ Գանձէա Մխիթարէ վրայ ապրած փառաւոր
յաղթութենէն յետոյ՝ ամէնքը հաճընցի տեր կանչելէն
ետեւ ու չատցեր երթալ Տէրտանի հետ գործելու:
Երբ Հաճընցեղոց ետեւ, Տէրտանի դրկեր՝ Փոքր Տէրտա-
նը, որ առաջը դրկեր էր հօր դէմ պատրաստեր և
Գարեհաղց Գրիգոր քահանան Տէրտանի վիրաւորեր էր,
նէրսէ Գանձէան ձեռքը քաշելու վիրաւորեր էր
Տէրտան: Տէրտանին մեռնելէն ետեւ Մեծ Հայքը և
Հայոց Մեջտերքը. մեծն Կորդուաց և Մոկաց հա-
հանգներքը Գանձէա՝ Տէրտանի հաճութեամբ ամէն Փոքր*

Տիրանին ասել : Թաւաճան արքին, որ էր հօր պահը առնուլու յոյժ ունէր, զժգոհ մնաց. Պանդէտ ալ հաւինալով անոր զաղանի յարաբերութիւնները Պարթեւաց թագաւորին հետ, շղմայլի զարկաւ զայն և պահեց իւր զարդ իբր յաղթութեան (64) :

Հայոց եւ Պարթեւաց գաշնակցութիւնը Հռոմայեցւոց դէմ.— Խաղանի յաղթութիւնը (53). — Նոր արշաւանք Բարթամիրան Որբաոնեաց նահապետի ապարդիւնութեամբ (51). — Երուսաղէմի անցքերը եւ իրէական գերութիւնը (39).—Վնեմիդոսի եւ Բակուրի կռիւը.— Տիգրանի մահը (36):

Տիրանէ ու Պանդէտ միջև կայացած հաշտութիւնը լուր պիտոյտար մըն էր Հայոց Թագաւորին համար, որ յարմար ժամանակը մը կը սպասէր Հռոմայեցիներէն վրէժ առնելու համար: Պանդէտ կր հետաքրքրէր Արշակէն, անոնց Տիգրան գրաւել կր աշխատէր գրութիւնը գրեթէ Հայոց նկատմամբ : Պանդէտ փոխանակը Պարթեւաց առջև կանգնելու Տիգրան գրաւեալ կր աշխատէր Եգիպտոսի կողմերը բաշխելու, և անոր հետ ժամադրութեան կնքելով՝ Աֆրոդիտէ համոզեցնել պիտի՝ որ Հռոմայեցւոց դէմ պատրաստ կր, անոր վերադարձաց :

Հռոմ չէր կրնար սպասով ըլլալ անոր պատասխանին վրայ, քանի որ Հայոց և Պարթեւաց գործերը կանգուն էր : Ոռոմն երբ հասկնար Հռոմէական սերտութեան նահանգները երկնց

ակ բանակեցին, բնչուքսդ Կրասոս բնդդեմ Սուրդ
եղելի կռուելու պատրաստութիւնը, որ Շուդց ու Պարթեւաց վրայ
ալ արշաւէ ու անոնց հարուստ աւարովը յղփանայ։
Տեղուն չսազեց Կրասոս Գ. Պարթեւաց ընդարձակ տա-
րածութեան գաչին դալի լռելու, պետրանութեան սո-
վելը ու գործելով անոր և իր անձին Բանակը տրթմե-
ցընելին վնասելու սկսաւ։ Պարսից և Շուդց բանակին
հրամանատար նշանակուեցաւ Պարթեւաց ընդարձա-
կութեան ընդարձակ Սուրէն անուն, որ Կրասոսի 40,000
զօրը ամայի ու ջուրսդ անցուկ տեղեր տանիլէ յետոյ՝
Եփրատի մօտ մեծ չորդ տուաւ անոնց։ Այս առաջին
պատերազմին մէջ Կրասոսի որդին՝ հասակաւ Կրասոս
ընչութիւնքը՝ մեծ չեղուքսդ հասար ընդդիմութիւնը տես-
նելդ։ Պարթեւները անոր դլուխը կտրելէն և Հռոմեա-
դդ դդդ ուրիշ։ Ասոնք ցնծութեան, դդդ տրեխերդս
հօր իսուրելին սկսան՝ պատերազմը նորոդելու։ Հռո-
դդ և Պարթեւաց հեծելազօրքը՝ իրենց ճարտար հեռա-
ձգութեան այս մեքսդ ալ դործելէն և սոխակին
ընչութիւնքսդ պատերազմէ դադրելդ չուզելու։ Այսպես-
ուս իրարանցման Սուրէնը մտածեց ուրիշ կերպով մը
Կրասոսը ձեռք ձդել։ Երբ նոյնքսդ Հռոմեացիք՝ նոր
պատերազմի վրայ կը մտածէր, Պարթեւաց զօրագլուխ
հրաւիրեց զայն իր բանակը՝ հաշտութեան վրայ խոսելու
պատրուակով։ Սուրէն Կրասոս Սուրէնի ուղարկած ձին
հեծած անոր բանակը երթալու վրայ էր, երբ հռոմեցիք
զօրավարները Պարթեւաց դաւադրութեան վրայ կռա-
կածելով՝ ուղեցին նա զրկել զայն։ Անոր վրայ կռիւ
բացուեցաւ Հռոմեացւոց և Սուրէնի մարդոց մէջեւ.
Պարթեւները ինկան Կրասոսի վրայ և սպանեցին զայն
իր զօրավարներուն հետ։ Հռոմեցիքը տասնց տասնց
հոգի մնալով՝ գերուցան եղան։ Պարթեւները ինկան

անոնց վրայ և ո՛րը կատրելին, ո՛րն ալ վերջ բռնելին։ Այս արշաւանքի ժամուան Հռոմայեցւոց մեծ կորուստ ունեցան. 20,000 հոգի սպաննուեցան, 10,000 ալ գերի տարուեցան. պատերազմական հարուստ աւարէ մաս չառնուցան պրօկոնսիլ ալ ինկան յաղթողներուն ձեռքը։ Սակայն՝ կրասոսէ պրաի ու ձեռքը և երեսուն գնդէ տաճարին ու այլ և այլ մեհեանները ժողված պանձերը Տէրսոնէ արքայութիւնը ուղարկեց, ուր եկեր էր և Որոդէս Բակուր արքայորդիէն հարուածներուն նեղակաց ըլլալու (53)։

Կրասոսէ տեղ չառալ ներսեակեանց Սուրէնա՝ Տէրսոնէ առաջը առնելու համար, որ կ՛ուզէր գրաւել ձեռք բերել Աւտրոյ երկիրը։ Սակայն Հայոց թագաւորը արդէն ծերացած ու հիւանդ ըլլալով՝ չէր կրցած անձամբ առաջնորդել իր բանակը. ուստի Որոդէսէն օգնական զօր խնդրեց և առաջս Բակուրէ զօրավարութեամբ, և զօրաւոր բանակ մը կազմելով՝ հարկադրեցուց Ներսեակեանց նախարարն արշաւանքէն ետ դառնալու Աւտրոյ ու Պարթեւաստանի կողմերն ուղարկեց, պատուիրելով անոր որ անդադար ժողովուրդները հետ քաշուելով վատել (51)։ Հարկադրուած անոնք առաջ երթալով՝ Եփրատ ու Որոնդ գետերու մէջև եղած երկիրը գրաւեց և Ամոնդքի մէջ պաշարեց Կաստոսը, որ անշուշտ հոյ զօրավարի ձեռքը կ՛ելլար, եթէ օգնութեան հասած չըլար անոր հռչակաւոր Սիլակոսը, որ նոյն տարին Սիլիկիոյ հրամատոս էր կարգուած։ Այնուհետև երկարկոխներ սկսան պատերազմ, ուր երբեմն մէկ և երբեմն մեծ կողմը յաղթող էր, մինչև որ վերջապէս Հայոց պարտութիւնը մեծ չարչարանքներէն և մեծ մասը ծովը փախչելով, մինչդեռ մեծ մասը սուրէ բաղարջներն ապաւինեցաւ (40)։

Ա.յս յաղթութենէն յետոյ Ասորիքն ու Փիլիպպէին Տէրութենէ ելեւմտութիւնը ձանչցան, և Բարզափրան Պաղեստինի վրայ գնաց։ Հերկլեան քահանայապետ եղբօրորդին՝ Աստղիոնա զիմաւորից Հայոց սպարապետը և 1000 քանքար ոսկի խոստանալով, իրաւ առաւ անկէ որ զինքը թագաւորեցնէ Հրէից վրայ։ Հասան նաեւ Հերկլեանէն հաշտութեան պատգամները, և Բարզափրան՝ գնել գնաւնէ նախարարը պատրաստելով ուղարկեց Երուսաղէմ, որպէս թէ Հերկլեան հետ բարեկամական ուսումնակցութիւն ընէ, բայց իրօք Աստղիոնը անոր տեղ նայեցնելու համար։ Հերկլեան՝ գնելը 500 մարդով միայն քաղաք ընդունեց. բայց յետոյ Բարզափրանէ առած երդումին վստահացած՝ յանկարծ անձամբ պարսպակռիւ մօտ երթալ ըմխալեն դիւրը, ուր զինքը շրմայէլ գտնէին։ Գնալ բոլոր զօրքովը մտաւ Երուսաղէմ, Աստղիոնը թագաւորական հեչակից և Հերկլեանէ առացուածքին 300 քանքար ոսկով հետ գարձաւ, ճանապարհին ապստամբելով այն քաղաքները, որ Հերկլեանէ հաստատեմ մնացեր էին։ Այնուհետեւ Բարզափրան զօրքէ հրամարտութիւնը յանկնեց Բակուրին և ինք վերադարձաւ Հայաստան, Հերկլեան հետ բաղմաթիւ Հրէաներ գերի առնելով, զորս Տէրեան հրամայեց բնակեցնել վանք քաղաքի մէջ (39)։

Հռոմայեցիները զրգռելով Հերկլեանէ փախստական Հերակլեան, որ Բարզափրանի ձեռքէն փախեր էր Հռոմ, նոր զօր զրկեցին Ասորիք. վճռեցեալ առաջնորդութեամբ։ Սա երկու յաղթ կռիւ ունեցաւ Բարզաբի հետ, ապահովեց գայն և քշեց Հայերը Ասորիքէն. ապա Սիղոն զօրավարին յանկնեց Եփրատ անցքը պաշտպանել, և ինքը գնաց Երուսաղէմ Աստղիոնէի վրայ (37)։

Հայկն ու Պարթևները նոր ուժով յարձակեցան Մարդոնի վրայ և փախուցին զայն Վիրքիոյ մօտ, մինչև որ վերջապէս Անտիոքոս նոսրութիւն մտնեցաւ Հայոց ու Պարթևաց միջոցին զօրութեան պէտ պատերազմելու։

Նոյն ժամանակները Տիրան, որ այս բոլոր պատերազմներուն չառնչուեցաւ, մնաւ խորին ծերութեան մէջ 53 տարի փոխանակ բաղդալ թագաւորելէ յետոյ (36)։

17

Արտաւազդ Ա. (36).—Անոր յարաբերութիւնք Անտիոքոսի հետ.—Վերջինիս երթ եւ դարձը (33—31)։

Արտաւազդ Ա. իր հօրմէն ժառանգեց ոչ թէ միայն մը, որ անընդհատ պատերազմներէ ակարացած ու պարապուցած էր (36)։ Այս վէրքերը բուժելու համար Հայոց երկիրը կարօտ էր երկարատև խաղաղութեան և խոհեմ քաղաքականութեան, որուն շրաժարեցաւ Արտաւազդ թագաւորութեան աշխարհակալութեան ձգտումներէն և ամիսներ երկար բնիկ տեղերուն մէջ, որպեսզի Հայաստանը հանգստանալու բերէ ամէն կողմէ զանազան երկու հոգ և երթայ Աշխարհի ոչ թագաւորութեան՝ Հռոմայեցոց ու Պարթևաց մէջ։ Այսպիսի դրութեան մէջ դժուար էր առաջարկել հոյ ազգին բաղդը։ Արտաւազդ թէև հոր կենդանութեան ժամանակ երկար տարիներ զոհակից էր եղած անոր, բայց ի բնէ զրօսասէր ըլլալով՝ աւելի զբաղած էր և կե-

թախտի նման էր բնկած, բան սէրտ-ֆեան գրծերով պրսպած :

Անանիա երևնալան պէս՝ Պրսաւոզ չատկց հաչտութիւն խօսելու պատր հաս, և խոստացաւ նաև օգնութիւն տալ պատր Պարթևաց դէմ յանձն առած արշաւանքին ժամանակ : Բայց ծածուկ խօսք կտակց Պարթևաց Հրահատ Դ. թագաւորին հաս, պրպատելով մահնատակ Անանիային հեռացնել Ակատեանէն, որ

կը յորդորէր զայն չօգնել էր Թշնամիին : Պրսաւոզ Հռոմայեցոց լեգէոնները երկար ժամանակ անծանօթ ճանապարհներ պտոյտել կուտ՝ ինչը պատրուակով մը կռ քաշուելու : Չնայելով որ պարտան ամիսներու ժամանակը անցեր էր, Անանիա ուզեց արշաւանքը չարունակել և դնաց Ադրպատականի Պրսաւ քաղաքը պաշարելու. գօրաժին մը ալ Մարց կողմերը ուղարկեց : Բայց չատ պաշարն պակասութիւնը դժուա-

ցաւ, Մարտաման ուղարկուած զօրքն ալ անյաջողու-
թիւններու հանդիպելուց։ Անոնցմէ՝ Արտաման-
դրուելը եղած դժբաղդութիւնը մտածելով՝ հաշտու-
թիւն առաջարկեց Պարթեւաց թագաւորին, այն պայմա-
նաւ որ Արտաման պատերազմին վերի բոլոր Հռոմա-
յեցիները ու արծաթնեղէն դրօշակները ետ տրուին։ Բա-
հաս խոստացաւ մէկն ալ Հռոմայեցոց, որ ան-

ՄԵՆԵՏԻՈՍ

ետաս եւ գտնուն։ Բայց երբ ատոր վրայ մեռան
եւս բաշտել, Պարթեւները խնդրուն անոնց եռեւէն, տա-
մէկ կոտրին և թշնամիներու ատր մէջս կոտրին՝ այն-
պէս կոտրած գրծեցին Հռոմայեցոց մէջ, որ երբ ե-
րեսուն անցան՝ 24,000 մարդ էին կորսնցուցեր։ Ան-
ոնց առաջ Հայոց երկիրը հասան՝ երբ բնակիչ
մեղադրելով անցան Մեծոպոտ, որտեղէն ալ դէպ ե-

պետաւո, մէտ ը գնալով վերջը վրէժ լուծել Հայոց թա-
գաւորէն այս արշաւանքին համար (34)։

Սակայն Հռոմայեցիները Մէջտոպատը պատեր էին, և Արտաւազդ իր զօրքին ամբողջած՝ մեծ բանակ մը կազմեց Ասորւոց վրայ, Կամկաւոն լեռները, Արտա-
շէսի ու Վրոյ բնակիչներէն, և Մէջտոպատ մոտելով պա-
բա քովը ամրացուց Հռոմայեցիները։ Այս բանին վրայ պատրաստած՝ Անտոնիոս մեծ զօրութեամբ եկաւ Արտա-
ւազդի վրայ, առնել ու պրպտելով Կղէոպատրա թա-
գուհին, որ Հայոց գէմ պատերազմի էր իր մտադրու-
թեան։ Տեղացին ձեռքէն հրած ամբոխ-
ուած համար։ Հայերը յարձակեցան ու նա բռնե-
ցան։ Անտոնիոս ամէն տեսակ նեղութիւն տուաւ
ի գործ դրաւ Արտաւազդը բանելու. մարդ ուղարկեց
տեսը և առաջարկեց իր աղջիկներէն մէկը Հայոց արքա-
յորդիին թագուհութեան առ, նաեւ իր Աղբարը արձակ
Արտաւազդէ ազնիւ ձեռ ուղարկելով։ Երբ այս խոր-
հրդակցութիւնը չյաջողեցաւ, Անտոնիոս զօրքով մտաւ
Հայոցմանն և մտաւ բաղաքը, մտաւ ու պատերազմ
ամէն կողմէ սկսան ուժգնապէս, մտաւ ու պատերազմ
ձերն ալ ձեռք ձգէ, ամէն տեղ հաստատելով իրէ այս
հաստատութիւնները Հայոց երկրին պետութեան համար
պետք գործածելու։ Բայց տեսնելով որ բերդապահները
չեն խորհեր, Արտաւազդը ամէն չղթաներով կապեց և
բերդ տանել տուաւ Աղէքսանդրիա՝ գերեվարուած ի-
րենց պատերազմից(33)։

Անտոնիոս իր յաղթութեան ցնծագին համար ու-
ղեւ և արձակ դրամներ կոխել տուաւ, որոց մէկ կողմը
իր պատկեր կայ՝ ամէնը Հայոց արքայական թագը դրած

և չուէր այսպէս արձանագրութիւն. Անտիխոս, Հայոց յաղթող. իսկ մէս կողմը Կէտպատրայի պատկերը այս ընծայագրութեամբ՝ Թագաւորեաց թագուհի Կղէոպատրայիս:

Արտաւազդ բանէ մը ժամանակ բանտէ կապանքներու մէջ մնալէ յետոյ Կղէոպատրայի ձեռքով պիտակեցաւ, և պրոխը ուղարկուեցաւ Մարդոց Արտաւազդ Թագաւորին, որ Արտաւազդին սիրելի թշնամին էր (31):

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱԹԱՒԱՋԻՆԻ ԳԱՂԱՐԴՆԵՐԸ ԸՍՏ ԳՏԱԼ ՊԱՏՄՈՒՔՆԵՐՈՒ

18

Արտաքին եւ տունական պատմիչներու անմիաբանութիւնը Արտաւազդի յաջորդներուն վրայ.— Արտաշէս Բ. (33).— Անոր մահը (21).— Տիգրան Բ. (20).— Տիգրան փոքր եւ երտասդ (5).— Արիոբարզան (2 Ք.իսոսոսէ յետոյ).— Տիգրան Գ.— երտասդ Թագուհին երկրորդ անգամ (16).— Մեռն Պարթեւաց Թագաւորը Հայոց երկրին մէջ (15). — Արտաշէս Գ. (18).— Արշակ Բ. Պարթեւ Թագաւոր Հայոց.— Միհրդատ Վրաց իշխանը Արշակի տեղ.— Անոր կալանաւորութիւն ու փոխանին գահի վրայ հաստատուիլը (35):

Արտաւազդէն յետոյ Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մէջ տկարութիւն մը կը տեսնուի, որ մեր պատմիչն անհետեւելի անհետեւութիւններով անտեղեակ է զոյն պատճառներէ: Հարիւն և չորս պատմիչներ Հայաստանի վրայ իշխող և Արտաշատ մայրաքաղաքը նստող Թագաւորներու գործունէութիւնը կ'բնեն,

որոնց ոչ գործերը և ոչ անուններն անգամ չէաւոսա-
ւած են մեր տեսակից պատմութեան մէջ : Մեռա կա-
մէին ազգային պատմիչները , առաջնեներէն բնագրեալն
անկախ , կը պատմեն Մծբնի և յետոյ Եդեսիա նոտոր
թագաւորներու գործերը , որոնք արտաքին պատմո-
գրութեան յիշած թագաւորներու գործերուն հետ ոչ
մէկ նմանութիւն չունին : Առաջնեները երկոյն պատ-
մաձևներուն առաքելական վկաներ ունին հայ թագա-
ւորներու անուններ կորսուած և մինչեւ մեր օրերը հա-
ւած դրամներ , որոնք երկոյն վրայէն պատկերներով
պատմած անգրեր կը ներկայացնեն : Իսկ ազգային
պատմութիւնը իր ճշմարտութեան համար ներկայեն հա-
մառօտ վկաներ ունի . նախ՝ ազգային պատմիչներու
համաձայն խօսքերը և մանաւանդ ազգին մէջ պահած
աւանդութիւնները և ոչ մի չէզոք թագաւորներու ա-
նուններ միայն գործերը , իմաստ ունին Երուանդեան
կերպ , Երուանդական , վարդգեսական եղանակ :

Այս դժուար խնդիրը լուծելու պէտք է մանկան
մէջ ոգի ներսէս մեծանայ մանուկ երկու թագաւորու-
թեան դեմ Հայոց երկերը , Հռոմայեցին՝ մինչեւ կոր-
դաց լեռները , և Արտաշէսը՝ յետոյ լեռներէն մինչեւ
Ասորեստան , առաջին տալով առանձին թագաւորու-
Հռոմայեցոց իշխանութեան տակ , իսկ երկրորդը օրինա-
ւոր թագաւորներու գոյութեան տակ , որոնք Մծբնին
կամ Եդեսիոյն կ'իշխէին տորին Հայաստան վրայ ,
մինչեւ որ այս թագաւորութեան հիմնարկը յաղթող ,
Երուանդ Արշակունին , Հայոց Մեծապետը Հռոմայեցոց
տալով տեր տեղը տապկեր է բուն Հայաստանը և այս-
պէսով Հայոց թագաւորութեան դրութիւն տուեր է :
Հայց օտարազգի պատմիչները Երուանդեն ժամանակին
համն ալ մեր պատմիչներէն անկախ՝ չատ հայ թագա-

աղեներու յաջողութեան վրայ կը խօսին Տիեզեր քրիստոսեան հրատարակ գաղափարներ վերջերը , որոնց գոյութիւնը ապացոյց անհերքելի է : Ուր Քաղաքակրթութիւն կայ այս բաժանման մասին փոքր ամենայն մը անգամ չհրեաւար ոչ ապրեցին և ոչ արուեստին պատմութեան մէջ : Ընդհակառակը Պաղեստինը բազմադարեան հին վէմ մըն է Արշակունեաց թագաւորութեան տակ կը դէմ , զոր Թէպէտ կը նուաճեցնէ Տարեր տարուան մէջ Մծբին կամ Եդեսիա , բայց դարձ Հայաստանը կը կամ ապրուեր վերակացուի ձեռքով , Տարկ կը արուէր Հայոց արքայ անդրէ Հայաստանին և Տիւտոսին անոր բերդերը՝ Անի , Սպեր , Բարերդ անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէին : Պարթևաց արուեստին գործիչները Արտաշատ նաւագ թագաւորութեան կամուն նոյնպէս բազմադարեան Հայաստանը , գրեն Տարուածին անոր բերդը՝ Տիգրանակերտ , յակոնի անուանի կը յիշէ Տակիտոս , երբեմն գործիչներ ապացոյցներ մատրէզ այս թագաւորութեան և Հայաստանի ու Պարթևաց մէջ :

Այսպէս ուրեմն այս երկու գործութիւնները թէպէտ տեսանելի տեսիլով՝ վաղեմական ու տոգի են , բայց անկարելի է երբեք Տեա Տալ , այնպէս որ թէ մէկն և թէ միւսը արդարութիւնը չխանգարեն : Ուստի այս խնդրի լուծումը ապագային դիմել , տալ բերնէ նոյն արուեստին գործութեան առանձնաձեռը Արտաշատի յաջորդներուն վրայ , և ապա միր գործութեան միայ չարունակին ապրելին գործութեան համաձայն :

Ատանիոս՝ Արտաշատը իր բոլոր տեսակ միրի տանելէ յետոյ , Հայաստանի վրայ թագաւորեցաւ Կղեոպատրային ունեցած որդին՝ Ալէքսանդրը , Մարսյ թագաւորի իշխանութեան տակ , որուն աղջկան Տեա

ամուսնացաւ Աղէքսանդր : Բայց Հայոց զօրքը այս օտարազգի իշխանը չկրցաւնց և Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս ետ, որ Հռոմայեցոց ձեռքէն ազատուեր էր, Բագաւան նուաճելոց (33) : Արտաշէս՝ Աստղեայ գլուխը կտրելով ապստամբեցաւ Պարթեւաց Հրահատ Բագատրի մօտ և անոր հետ միասին գրաւեցին Մարոյ Բագատրին գաւառը. և Թէպէտ առաջնեկը ձախորդաբեր հանդիպեցաւ, բայց յետոյ Հռոմէացոց յաղթեց և վերստին տասնամեայ իր գահին վրայ, գրաւեցաւ Աստղեայ Ոկտաւիանոսէ հետ գրուած գրով հետ կնքուած ուխտը Հռոմայեցոց հետ, Ոկտաւիանոս՝ Արտաշէսէ պատիւներ Աղէքսանդրոյ հետ ամուսնութեան համար գաւառներ, իսկ Արտաշէս հետ գրաւեցաւ Բագատրունեաց : Բայց և ասկէ Արտաշէս երկար չկրցաւ իր Բագատրունեան, ան գոհ եղաւ Հռոմայեցոց դէմ ունեցած սանձարձակութիւնը, որուն համար ասպնջական ձևով ապահով էին իր հայրը, ետքն ալ դաւաճանութեամբ սպանեցաւ անոնց կռապաշտութեան (21) :

Աստղեայ ներքոյրները մօր պատկերէն Հռոմ և Օկտաւիա Ոկտաւիանոս կոչուէին իրարմէ, որ Արտաշէսէ մեծ սիրա տուին : Տիգրանը երեց Բագատրունի : կոչուէր Հայոց մեծամեծներուն իրարմէ զիջանելով իր Տիգրանոս պատկերը էպիտանելով Հռոմայեցոց պատկեր, որ եկաւ երկերը նուաճեց և Տիգրան Բ-ը Տրդատրունի Բագատրունի պատկեր (20) : Բայց գոհ երկար ժամանակ չմնաց այս Բագատրին, իրեն նման սիրոյ պրպտի Փարթ Տիգրանի ձեռքը իր Արտայ վրայ հան (5) : Անոր տեղ Հռոմէն եկաւ Արտաւազդ իշխանը, որ Փարթ Տիգ-

բան Պարթևաց օգնութիւնը յայտնելու. բայց և կրկին անգամ խնդութիւնը ձեռք առնել: Այս բոլոր յեղափոխութիւնները անդրադարձ հետեւանք էին այլ և այլ դառնակցութիւնների, որոնք անդադար կ'ազդէին երկիրը: Հայ իշխանները ոմանք Հռոմայեցւոց կողմը կը հակէին, այլք Պարթևաց կողմը, սրբիչներ վերջապէս հայրենասիրական զգայ վառուած՝ ոչ Հռոմայեցւոց և ոչ Պարթևաց մէջամտութիւնն կը փափաքէին:

Խրատատ թագաւորեցաւ 2-րդ տարին Օգոստոս մեռաւ որդիները Գայոս՝ կայսեր հրամանով եկաւ Հայաստանը խաղաղեցնելու: Պարթևները ևս քաշուեր էին, Տիգրան ապահովեր էր գրացի տգիտու դէմ մտած պատերազմին մէջ, Հռոմայեցիները գրգռուած էին անոր դէմ, իսկ Երասխ ամամանակ հրաժարուած էր: Գայոս հաշտութեան Հաստատութիւնը Հայոց գահին վրայ հռոմեցւոց Մարդ թագաւորին Արքեպարդան տղին, որ էր բարեմասնութիւններով պերճ եղած էր ժողովրդին: Սակայն տղին մէկ մասը այս բանութենէն գժգոհելով՝ դէմ գրին գնաց, և մինչդեռ Գայոս Արտաքսը ամրացնելու մասնաւորապէս հետ խօսելու համար, ամրացնելու հրամանատարը՝ Ագրպա եկաւ և առանց վերադարձի, Հռոմայեցիները բերդը պաշարումով առին ու տգիտին, և Ագրպա ինքնութենէն վրէժխնդրութիւնն տղուն համար՝ ետքէն կրակին մէջ ուղարկեց:

Այսպէսով երկիրը ժամանակ մը խաղաղեցաւ: Բայց չատ չանցաւ Արքեպարդան մեռաւ և տեղը որդին դահին մնդրուեցաւ: Այս ժամանակ Օգոստոս Հայոց թագաւորութիւնը ուսումն Տիգրան Գ. իշխանը գրկեց, որպէս զի Երասխ թագաւորն երկրորդ անգամ կառավարութիւնն առնէ ձեռք առաւ (15): Հայերը կին թագա-

ոսկի վարժուած չըլլալով՝ շատով բչնցին զայն, և քիչ ի ժամանակ անիշխանութեան մէջ մնալէ յետոյ՝ երկրին թագը առաջարկեցին Պարթեւաց նման թագաւորին, որուն տղաքները դէմ դէպ եկեր էին իր սեռակին (16)։ Բայց Արտաւան Գ. անոր յաղթելը գտաւ տարաշնոյ անար՝ նեղ ընդունելէ։ Հայերը այնքան զօրաւոր չունէին որ կարողանային գրաւել Մեռնը. Հռոմայեցիներն ալ այդ ժամանակ չէին ուզեր օգնել իրեն. ուստի Արտաւանայ կրնալուքը Սկիւթաց նման էր քով տալէն և գրաւած ոսկեայ զինուորներէն Գերմանիկոս զրկեց Հռոմայեցիներուն, որ ատոնց թագաւոր էր մնացեր։ Այն ժամանակ ատոր էր կռիւը յայտնեց, խնդրելով որ իրենց թագաւոր տան Պահասէ Գերմանի թագաւորի որդին՝ Զենոն, որ փոքր տասակէն Հռոմ վարդած և տարբեր ընդունելով ինքզինք և անոնց սովորութիւնները տեսած էլլալով՝ նախապատիւ և ազնուագոյն կերպով պահուեցաւ։ Գերմանիկոս նկատ Արտաշատ և Զենոն թագաւոր արաւ։ ժողովուրդը ոչ մէկուն էր նոր թագաւոր Արտաշէս Գ. անունը տալով կրնա (18)։

Արտաշէս մտիկ ըներ Արտաւանի արհամարհելով Տիրիդատ ծերութիւնը, մանաւանդ որ Հռոմի Բ. արքին բոլոր թագաւորներուն գլուխ, ուրկէ այս կերպով երկիրը իր իշխանութեան տակ մնար։ Տիրիդատ Հռոմէն վերադառնալու համար Հռոմ գնաց, Հռոմայ և Տրդատ, երկուքն ալ Արշակունի իշխաններ, և վրայ փարման թագաւորին երթալը՝ Մհերդատէն յանձնեց Հռոմայեցիները նուաճել և նոյն երկրին մէջ թագաւորել։ Մհերդատ փարմանէ օգնութիւն խնդրելով անոնցմէ՝ Արշակի մերձաւորները կաչառեց և ատոնց տուաւ զայն։ Վրացիները Հռոմայեցիներ մոտ և Ար-

ասչատ մայրաքաղաքը տալին. յետոյ Պարթևաց զորաբնակ զեմ գնելու համար Սարմատացի վարձկան զորք բերին Հայաստան և Կասպից կամ Ալանաց դաւռները զգուշանալու համար պահելին, որ Պարթևներն ալ անոնցմէ օգնութիւն չառնուին, որովհետև Սարմատացոց իշխանները սովորութիւն ունէին զրահով երկու պատերազմող կողմերուն ալ ծառայել: Պարթևաց արքայէն Արտէն Արտաշէս և ծառայել: Պարթևաց արքայէն Արտէն Արտաշէս, որ ուզակուեր էր իր եղբօր մահուան վրէժն առնելու, չարաչար յաղթուեցաւ. նոյն բաղդն ունեցաւ նաեւ Արտաւան, որ միանգամ եկաւ Պտղոմէոսները Հայաստանէն վռնտելու: Պարթևաց արքայէն Արտաւան Արտաշէսի որդին էր

Հռոմայեցիզդ Հայոց երկրին մէջ. — Վաղարշ Ա. Պարթևաց թագաւորին Հայաստան արշաւանքը.—Հռոմայեցիզդի փախուստը. Զենոբիա Թագուհի.—Կորդուէն. Արտաշատի աւերումը եւ Տիգրանակերտի առումը. Տիգրան Դ.—Վաղարշակի յաղթութիւնը Հռոմայեցոց վրայ.—Տրդատի ուղեւորութիւնը Հռոմ եւ Ներոն Կայսրէն Հայոց Թագաւոր պսակուիլը (66).—Գլանաց պատերազմը (75).

Ա Տանելեաց տոքի Թագաւորէր էրտաշէս Մհերդատ, երբ փոռոտէր ու քոչ Հարտաշիզդ երթորդրեն (Փարտատէ արքեն) եկու Հայոց արքունեքը, արուծու բանեւ էլ եր տօր և մանուանդ խորհ մօր տուերձնեն էր փախչէ: Մհերդատ սերով բնութենդ գոյն և մեծամեծ արտեհներու հաւդուց: Այս բնութենդենեն օրուանէ Հարտաշիզդ հայ նախարարներու վերաբերմունքն նեղեն տօրդրօր գէտ, ինչ վերաբերեր էր տօր մօտ, որ նա տալ տուդ էրեր էր, և վրայէ զօրով եկու Հայոց Թագաւորն վրայ: Այս առնելով գործ սեռնելով, Մհերդատ ու արքեհներու Գառնէ բերդ, որ պահպանուե էին Հռոմայեցոց ձեռնտու էր: Հարտաշիզդ Գառնէն պաշարեց, բայց չկրցաւ առնել. ուստի բերդէն հռոմայեցիներ կռուելով և դարձեր, որ Մհերդատ հռոմէ էր մօտ գործ և հաշտութեան բներ: Գառնէ ձեռնտու առաւ բերդէն գուրս ելլ, և գնաց Հարտաշիզդի հետ սեռնելու առաւել մէջ, ուր էրեր էն առաւոտեան նեղկացուելու խորհրդակցելի գալէն պետ հաստատէր: Բայց պաշտամ սեռը հռոմէ-

լուն պէս, ամէն կողմէ վրան ինկան, ոտքերը շղթայ-
ցին և ձայն պիտանիներու տակ խեղդեցին, որպէս ալ
ոտնձգեին, և Հայոց յաղթական Հոգատարը
ինաւ:

Այս գործին դատաստանին Հռոմայեցոց սչքե-
րուն առջև էր կատարուիր: Անոնցմէ ոմանք կ'ու-
զէին որ դատաստանը մնայտեղ չինայ, բայց շա-
տերը Հայոցմէդմէ բռնածին համարտակ չէին: «Օտար-
կանները կատարած բաներ չարտաճնան գործերը, կ'ըսէ
Տակիտոս, պէտք է ուրախանալու բնդունին, պէտք
է տանջանքները գրգռել, հանելով կատերնու օ-
րէնսդիրն, որուն Հոգատարը բան երեցաւին իրեր-
պարտեր՝ իսկ արդեամբ իսկ իրեր երկարատևութեան
տարակոյս տալը էին: Հռոմայեցոցն ալ այդպէս չէր
ծառայեր Հռոմի չահերուն, նիմն էր ինաւ միտքը
գործելու արտաքին ընդարձակ»: Այս կարծիքը յարմար
հանդիսացաւ:

Առկայն վարարչ Ս. (Վալերիս) Պարթևաց ինաւ-
ելոր յարմար ատենի համարեց Հոգատարը նուաճելու,
որ էր նախապետութեան երևութեան տակ կը գանուէր,
և դատաստանութեամբ օտարականներու ձեռքն էր ին-
կած: Այս պետութեամբ ան զօր Հռոմայեցոց ու
պատրաստութեան Հոգոյ գահին վրայ նստեցնելու էր
Տրդատ երրորդը: Պարթևները Հոգատարին հաղին վրայ
ալ երեսնեցուն սկսա, վրացէր առանց պատրաստու-
նալ բաղանեցան, և երկրին նշանաւոր բաղաքները՝ Ար-
տաշատ ու Տիգրանակերտ անձնատուր եղան: Բայց
ձմեռուան խստութիւնը և պաշարի պակասութիւնը
ստիպեցին վարարչը նահ դառնալ: Այս ալ լսելով Հռոմ-
կիզը, նորէն նկաւ Հոգատարին ու Տրդատին
ձեռք առաւ, և սկսաւ առաջուան պէս խստու-

վարել Հոգոյ Տեառն, որպէս էր պէտ առաքելոցն եւ Պաւղոսեանցս կոչին էին անուն: Զայրացաւ դատաւորն ու պինդ տուաւ բռնաւորին պէտ, եւ Հաւատացեալ արշաւելով էր պատուհն մէջ՝ տակն կործանելու վտանգի էր Քնոտիոս կենդ տար: Ծերացեալ Քաղաքին յոյժ բարկացաւ՝ զծուռտութիւն նորա տեսանելով, եւ էր խնդրէր որ պատուհանն փակեսցի: Հաւատացեալն երկար ընդդիմանալէ յետոյ՝ զայրոյթով հարուածեց զոմն, բաշելով բաշրշելով տարաւ մինչեւ Երուսաղէմ տակն, եւ կանգնեցաւ առաջի դրանն Տաճարին որ կոչեցաւ Հոգոյն Տեառն եւ Տաճարական ասպետութիւնք վերստին տանել: Այս յաղագս գրուածքս օտարաբար վերադարձաւ առաքեալ, որպէս Տաճարականքն ասեն էր գոյիր Վարպետ, Տրպատ քշեց եւ Աբուզաման անելով՝ ոչ կերակրեց, որպէսեւ քաղաքի արհեստաւորաց համար չատ գործ պէտ էր, եւ նոքա չէր ուզեր էր գործութիւնք բանել: Յետոյ գնաց Տիրամայրեաց վրայ, Եանտարքին արտասուած սիրոյնեանն սիրելով եւ խրատելովք վարելով ժողովուրդն այն մասին Տեառն, որ էր առագաստն տուած՝ անտանելին ու Հոգին սուրբ վերադիմած էր: Տիրամայրեայքն առանց բնդդիմանալու անձնատուր եղան եւ Կարգադրեալ ազգն ամէն պատկեր-

ելին ի նշան հաշտութեան: Հռոմայեցիք երկու ժամ չհասցուցին քաղաքին, մինչեւ Տիգրանեցիք, որ խումբ մը քանի երիտասարդներ ուղարկած էին, երկար դիմադրութենէ յետոյ յարձակումով առնուեցաւ: Աֆրատեան Արտաւազդ Հայոց վրայ թագաւորեցաւ Կապադովկիայի Արքելայոս թագաւորին թոռը՝ Տիգրան Դ. որ նեռան կայսրը Հռոմէն ուղարկեր էր Հայաստան, և նորընծայ թագաւորն պաշտպանութեան համար զօր ձգելով՝ ինքը անցաւ Ասորիք (60):

Վաղարշ Վրկանոց արշաւանքին վերադառնալով, երբ էր եղեր Հռոմայեցիներէն մերժելը և անոր տեղ օտարականի մը կարգուելը խնդրած, ասոնք պատրաստ, մանաւանդ որ Տիգրան յոյժ Հռոմայեցոց վրայ դնելով՝ սկսեր էր Ասորեստանը տապանակել. հոն կանչեց Տրդատը և իր մեծամեծներուն ներկայութեանը պետն ընտրելով՝ որդով Հռոմայոյ ուղարկեց: Պարթեւներ նկատ պաշտպանեցին Տիգրանակերտը, ու ամրացած էր Տիգրան, բայց չկարողացան առնել: Կորտուան մարդ ուղարկեց Վաղարշին որ ուրիշ բանակի մը պետ անցած՝ Մծբինէ առնուած էր, և առաջարկեց որ գործը խաղաղութեամբ վերջացնեն: Բայց բանակցութիւնները անցեալ եր առնելու, և Վռոմս զօրագլուխ ուղարկուեցաւ Հռոմայոյ Պարթեւներէն պաշտպանելու, վերջին Կորտուան երկրին եղերքը բռնեց, որ Պարթեւներ չկրնան Ասորեր անցնել: Վաղարշ գինը խոտոր և բոլոր զօրութիւնը Վռոմսի վրայ դնաց, որ բանի մը ամրոցներ առնելէ յետոյ՝ զօրքը գրեթէ և Հռոմ լուր էր ուղարկեր եղ պատերազմը յաղթութեամբ վերջացուց: Պարթեւներ նեղեր էին ու գան եղած Հռոմայոյ վրայ և աքսորէն Հայր մը առնել մեռնիլ, որ Վռոմս Տարկատրութ-

ցաւ հաշտութեան խնդրել և բոլոր օրհասէ Հայաստանի ազատուելուն գաւթ կալլալ։

Մեհեկան Հռոմի մէջ Պետրէ առած յաղթութեան աւետեաց կը տօնէր, հասան վարպետի պետութիւնը, որուն վերջին դէպքերը ծանուցին կայսեր և խնդրեցին որ Տրդատի թագաւորութեան հաւանութիւն տայ, բանալուն համարելով որ արքայութիւն հռոմէական բանակը երթայ և կայսերական զօրութիւն ազատի թագաւոր զօրքէ։ Հռոմեցւոց ներքև և ծերակոյտին հաւանեցաւ ընել՝ մեծ զօրութեամբ չարժանալով՝ քան անօթութիւն հայոց մեծ։ Կարծուի, որ Պետրէ հաւանեցաւ Գարեհայ դէմ, որով մեռաւ Հայոց, բայց գործը տուին պետութեան վերջացան, զօրավար հռոմէական Հռոմայեցւոց զօրութիւնը կասեցաւ և ինդրեցին որ Տրդատ թագաւորութեան հաւանութիւն տայ, բանալուն համարելով որ արքայութիւն հռոմէական բանակը երթայ և կայսերական զօրութիւն ազատի թագաւոր զօրքէ, «այն պատճառով վերջն՝ որ ան ազգս հայոց ամէն ինչ ուրանայ՝ որ ծառայութիւն կը հաւատայ. ազգը հաւատքն չունին, զաւակները կասեցնելով չեն ուրանար հաւատքնին զոյն և սպասել չուզեն երկնից գրան ազգս, և վերջապէս Հռոմի մէջ հետզհետէ սպասել բնակեցան։ Վարդան, ի՛մանալով Տրդատայ, չէր հաւաներ Հռոմայեցւոց բարեբարեկամութիւնը, որ երեսակայութիւնը կ՚ուզէ և անոր մասին կարծիքը կ՚ուրուագծէ»։ Տրդատ մեծ բարեկամներ գտաւ Հռոմ, որ նորեն զաւակաբար հաւանեցաւ պատերազմի գալ և Հռոմայեցւոց պարսից (66)։

Տրդատ առաջին գործը եղաւ Արտաշատայ հռոմէական զարդարել, զոր հասար Հռոմէն բարեկամութեան պատճառով էր բերած։ Բայց մը տարին յետոյ ան գաղտ Արտայ դէմ, զոր Մարդ երկիրը սպասում-

կերակ Հայաստան էին մտած: Այս արշաւանքին մասնակցեցաւ Տրդատ կեանքը վտանգի մէջ ձգելու. Այնուհետեւ արքան ձգելով բոլոր էին գաղտ, բայց Հայոց թագաւորը արդարեւ արդարեր կորով ու արդարացաւ (75): Հռոմայեցիները ևս արդարացան օգնել Հայոց, բայց ոչ այնքան չափով, որպէսզի բանակցութիւնները շարունակ բարեյաջող ընթացք ունենային (*):

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՏՐԴԱՏ

Ծնունդ (33—3 Քր. առաջ).—Հովիտանոյի վտանգաւոր դէպքը Պահլաւունի.—Բազմաստուածութիւն.—Արշամի գժոխութիւնը Հրէից Հերովդէս թագաւորին մասին.— Արգար (3 Քրիստոսէ առաջ).—Թշնամութիւն եւ պատերազմ Հերովդէսի մասին.—Արգարի ապստամբութեան խորհուրդը.—Արգարի յարաբերութիւնը Քրիստոսի մասին եւ անոր մկրտութիւնը.—Արգարի վերջին գործերը եւ մահը (35—Քր. յետոյ):

Մենչեան երկու նահապետները Ակոռէացոց եւ Մոսոնեան երեսուս մասին կը կռուէին իշխանութեան համար

(*) Ասոնցմէ յետոյ արտաքին պատմիչները աւելի շատ չեն կրնար Հայ թագաւորներու անուններ կը յարգարեն, բայց անոնց վրայ տգիտութիւն կրնայ ու անկարգ սխալներ կատարեր կրնան, որ անհետացնել է անոնց բանաձեւելն ամբողջ բան մը կազմել: Անհամակէ այդ թագաւորներու անուններն.—Աշխարհ (81), Պարթամասպէ (107), Պարթամասպատ (117), Ամիհեղէ (140), Անլեմա (160), Անհամպրամէ, Վաղարշ (195), Տրդատ Բ. (284), Արտաշէս Գ., Տրդատ Գ. (297):

Հայաստանը ժամանակ մը Հռոմի տրիտուն հնազանդեցնելէն ետքս մնալով՝ չտակցց իր վիճակը ապահովել։ Մէկ կողմէն Արտաւազդի Անդրանիկ որդին Արտաշես պարթեւներու օգնութեամբ հետեւողին Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք բերաւ, և միւս կողմէն Մեծատոհմի մէջ գտնուած զօրքերն ու նախարարները Մծբինի մէջ թագաւոր նուիրագործեցին Արտաւազդի հօրեղբօրորդին Արշամը, որուն Անտիոքոս իրենց թագաւորութիւնն անուան հաւնելուս Մանուել անունը տուին (33—3 Քր. առաջ)։

Արշամ իր իշխանութիւնը և երկրին հանդարտութիւնը շատ քանի մը տարի պնդց, ամրոցներով զօրանոցներ և հարկատու ըլլալ Հռոմայեցոց, որոնց միջամտութիւնը դարձեր էր Օգոստոս կայսրը։

Արշամէ ետք Մեծատոհմի հարազատութիւնը նախարարները Երէից Հերակլեան քահանայապետը ժողովի գումարեցին։ Այս առթիւ օտարներ՝ Արշամ ուրոց գլուխ հանել այն ժողովրդութիւնը՝ որուն սկիզբն ի վեր հետամուտ եղեր էին Արշակունի թագաւորները, այն է հարազատներուց ոմանք տեղութիւնը ձգել ատ և Հայոց կրօնքն դարձնել, որպէս զի այսպէսով աւելի սերտութեամբ կապուին անոնք Հայոց արքունիքին շահերուն հետ։ Արշէն վարդապետ յարգուր էր հարազատ իշխանը Մանասեանցն կրօնքն հրաժարել և հեթանոսութիւնն ընդունել. բայց երբ այն յանձն չառաւ, իր կամքին հակառակ։ Վարդապետին յաջորդը Արշակ Ս. Գրոց դարման երկու գրքերը, որ չուզելին կատարեալ սրբոյն ժառանգութիւնը, ոտնատակ։ Միւսները թագաւորին տարակուսելին տգիտութեան համար՝ յանձն առին այն չարամիտ օրը որոն ու արամեցոցին երկիրը, և իրենց գրքերը չթերահաւատել։ Տիգրան Բ. Աստղ հարազատներէն կտրեց կատարը անարգելուն համար. միւս

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԱՆՑՔԸ

էր, որպես զի Հերոդէսին բնակութեան տեղ խնդրէ էր ցեղին Տաճար: Այս բանին վրայ նուաստ ազգ մանկանց ընդհանուր ժամանակ. երբ մը կը մնար, կամ է ապատ տրամարել հրեայքին և կամ բռնկիլ ելլալ: Արդէն իր ազգականներին մէկը սպանած էր, և մինչ արքային ալ կը բերէին սպանդի տեղը, նախանձ էր կենդանի ծառայեցնել ընդհանդէս պիղծանելով՝ յանձն առաւ ծառայութեան կամքը կատարել և բոլոր ազգասիրին հետ կատարելապէս երկրպագութեան բնել: Այդպէս վերջին Հասասանց գայն էր սպասելուն մէջ, բայց պատշաճութեան համար Մեղապետին հնազանդ և վերակացութեան արձանով Հայաստան ուղարկեց:

Բէչ յետոյ Արշամի և Հրէաստանի Հերովդէս թագաւորի մէջ գժտութիւն ելաւ: Հերովդէս շատ չեռանդներ բնակէ յետոյ, ուրեք սպասյատակել Աստուծոյ Աստիճ քաղաքը, որուն փողոցները սեղմով ու սպանդանոցներ լի էին, և այս բանին համար Արշամին դրժաւորներ խնդրեց: Արշամ յանձն չառաւ այս անտեղի պահանջը կատարելու, և պատրաստեցաւ պէտք դէմ գնել Հերովդէսին. մինչդեռ ժամանակ Հռոմ գնացներ ուղարկեց Օգոստոսին գանգատելու: Բայց կայսրը ոչ միայն չարտարացաւ զայն, այլ և բոլոր Մեղապետին վերահսկողութիւնը Հերովդէսին յանձնեց, և Արշամ պարտաւորեցաւ Հերովդէսի կամքը կատարել:

Այս միջամտին մէջ ձգեց Արշամ գործը իր տղուն, որուն հայ անունը անծանօթ է միայն և աստիճան Արքայ անուանով յայտնի է պատմութեան մէջ (3 Քր.Ա.): Ծերացած թագաւորութեան առջին տարիները Օգոստոս կայսեր հրամանով աշխարհագիր եղաւ Հռոմայեցոց հարկատու նահանգներուն մէջ: Հայաստան ալ այս աշխար-

Տարբալ կանանաց Տարկաստաբեան ազգ ընկա-
բայց անոր թագաւորները, ընչայեր վերին՝ նոյնպէս և
տարին Հայաստանի մէջ, այնքան ազատութիւն ու-
նէին որ կարող էին երկոց մասնաւոր թշնամիներուն դէմ
պատերազմիլ առանց կայսեր մէջառնութեան: Այս տեսակ
կառավարութիւնը Տեսեւանք էր կայսերու բաղաքա-
կանութեան, որուն Տարկաստաբեան ազգերու մէջ տանել
թիւնն ու շինութիւնը պրպտելով՝ մէկ կողմէն կը
ակարացնէին զանոնք և մեռա կողմէն ալ երաւունք
կը տայինն անոնց ներքին գործերուն մէջ խառնուելու:
Այսպիսի թագաւորութեան պատմութիւն ամէն մէկ
բայլասիրողին երեսան կը տանի այս կարգաւորեր բաղա-
քակրութեան հետեւանքները: Նոյն բաղաքակրու-
թիւնը և գործ կը դնեն Հռոմայեցիք՝ Մէջագետքի Հա-
յոց թագաւորներու վերաբերմամբ, որոնք երկոց ազգա-
կից Պարթեւներէն հետ պատերազմ Տամար՝ բազմա-
նամ Հռոմայեցիներ Ասորոց երկրին մէջ տասնեակ Տռոմայեցի
վերակացու պատել, այլ անդադար կ'աշխատէին անոնց
դէմ յարուցանել նրուատէին վտրկիկ թագաւորու-
նը, ընչայեր որ վերին Հայաստանի մէջ Վրաց թագաւորու-
թիւնը նոյն նպատակին կը ծառայէր:

Ինչ որ պատահեցաւ Արշամի ժամանակ, նոյնը
կրկնուեցաւ և Արտարի օրով: Երբ Հռոմայեցիք գործա-
կալները Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին և Հայաս-
տանի մեհեանները դրին, Հերոդէս պատմիչը որ իր
պատկերն ալ կայսեր կենդանագրին քով դրուի: Արտար
մերժեց: Այն ժամանակ Հերոդէս թշնամացաւ անոր
հետ և Պարթեւաց վրայ գացող Թրակիացի և Գերմա-
նացի զօրքերուն հրամայեց, որ փոխանակ
Արտրեայ անցնելու՝ Արտարի երկրէն անց-
նին: Արտար բնդդիմացաւ, և Հերոդէս բանակ մը ու-

պարկեց անոր վրայ իր նորօրդիին գօրավարութիւնը, որ չորրորդ յարձակեցաւ ու ապստամբեալ Բուլղոն գաւառին մէջ։ Սակայն Թշնամութիւնը սակից եւս աւելի մոլեգնած երկու Թագաւորութեանց մէջ, եթէ յանկարծ Հերակլէս չմեռնէր։ Հռոմայեցիներն ալ ժամանակ մը լռեցին, բայց յետոյ վրէժ առին Արտաշէսէն, անարատ ընդունելով անոր գերութիւնը, որուն Պարթեւաց գերազանցութեան տեղ գալէն ետքը չորս տարի կ՚անցնէր։

Այս նախատինքը չկրնալով տանիլ, Արտաշէս մեռաւ դիմելը պատերազմի Հռոմայեցիներուն։ Այս գերազանցութեան մէջ Մծբինէն փոխադրեց Եգեսիա, և այս քաղաքը սկսաւ կերպով ամրացնել յետոյ Հռոմեայ Պարթեւաց գաղթը կեդրոն։ Բայց պատճառ այն ժամանակները Արշակը Թագաւոր մնաւ էր և անոր երկար պատերազմութեան համար կը կռուէին, սովորութեան անձամբ Պարսկաստան երթալ և խաղաղեցնել զանոնք։ Յետոյ Թագաւորը գահակալութեան խնդիրը յանձնած կարծուիր, բայց գաղնակցութիւնը, հետեւապէս և պատերազմութեան գործը պակս չէին։ Արշակ ծանր տուրք (բան Ասորոց բռնադատեալ) հետեւորդաւ և գործակ էր երբ։

Սակայն Արշակի ձանձրացնողութիւնը կռակած մէջ ձգած էր Հռոմայեցիները, որ ա՛լ աւելի պրպտելին Հայոց Թագաւորին Թշնամիները, մանաւանդ Հերակլէս Պարթեւապետը, որովհետեւ Արշակ օգնական զօրք էր ուղարկած Հերակլէսի դէմ Ասորոց Արեւ Թագաւորին Վռոգեսի Ասիոյ Ասիոյ Ասիոյ

բայց այս բանաստեղծությունը ոչ միայն մանկական տեսակն է այլ ազգայնական: Արտյոմ իր ամբողջ կյանքում ձգտում էր ստեղծել ազգային բանաստեղծություն և նրան հրեից ավելի ոչ ոք չէր կարող հասկանալ Արտյոմի հոգին, որովհետև նրան Հրեաստան հայրենիքի պես էր: Արտյոմ ինքն էլ հրեա էր, և նրա հայրը Հրեաստանից էր գաղթել Ռուսիա, որովհետև հրեաները ամենուրեք հալածվում էին: Արտյոմ ծնվել էր Ռուսիայում, Ռուսերեն էր սովորել, Ռուսերեն էր գրել, Ռուսերեն էր մտածում, Ռուսիայի հետ էր կապված իր ամբողջ էությամբ, և նրան թվում էր, որ ինքը ռուս է: Հրեից հազվադեպ էր նա խոսում, և նրա հայրենասիրությունը ռուսական էր: Բայց այս բանաստեղծությունը ազգայնական չէր, որովհետև Արտյոմ ոչ մի ատելություն չուներ հրեաների դեմ, և Ռուսիայի ամենամեծ հայրենասերները հրեաներ էին, և Ռուսիայի ամենամեծ հեղափոխական

Անանուն (35).— Հալածանք քրիստոնէութեան դէմ.— Սանատրուկ (35—65).—երեսանդ Արշակունի (65—85).— Սանատրուկի տոհմի կատրածը եւ Արտաշէս արքայորդւոյն փախուստը Պարսկաստան. —երեսանդի զգուշութիւններր Արտաշէսի դէմ։

Արդարև յաջորդը Անանուն (35) իր տօր հակառակ ընթացք բռնելով՝ աշխուժացաւ հալածելու քրիստոնեաները ամբողջ Երկրին մէջ. ան բոլոր միջոցները և հնարամտութիւնը վերհանուեցաւ: Մինչեւ ժամանակ մըր ուղղակի Արքէն, պատրուակելով որ քրիստոնէութիւնը դէմ է իր ազգային պաշտօնը ձեռք առնել: Բայց Արքէն չուզեր բաց ձեռնել «այն մեծագոյն գործ հասար, որ Քրիստոսն էր երկրպագութիւն ընծայ» և խորամանկութեամբ՝ հրաժարեցաւ զայն նահատակել: Մինչդեռ ատեր և պետական սեռակ վրայ նայած էր բարեբեր ժողովուրդն, խորամանկն պետականութիւնն մինչեւ հիմ ու արմատ ընկրկելով:

Արշակն ալ պակաս գիտակցաբար քրիստոնէութեան դէմ անոր հօրեղբօրորդին Սանատրուկ, որ զօրքի հրամանատարութիւնը իր ձեռքն ունէր և Հայաստանի միապետական էր կարգուած Տաւրոսի կատարին մէջ: Արդարև մանուկն բուռն անձնաւորութիւն էր, Սանատրուկ հպարտասիրտ և Արծրունեաց նախարարութիւնը ձեռնամուխ եղած էր կազդել և Արշակն անկախ իշխանութեան Հայոց երկրին (35—65): Սանատրուկ նախարարները ոչ միայն քրիստոնէութիւնը իրենց

այլ և Թագեոս առաքեալը և իր հարազատ դուստրը Սանդուխտ կոյսը նահատակեց։ Ինչ ցաւով պօրք ժողովեց, որ երթայ Աստուծոյ Մեծարանքին հատուցանելու։ Մինչդեռ ան այս պատրաստութեան մէջ էր, Աստուծոյ իր պատուական վկային տառապանքը հարկ էր գործած. մարմնոյ սիրոյն մը ինկաւ Յարութեան վրայ և անոր տեսքը չտեսնելով։ Երեսփոխանութեան Սանդարամետին և խառնուցան քարտէզ ու հարազատ գանձերը յանձնել անոր, այն պայմանով որ պատուհանին մանեկը ինկնի երկրի վրայ։ Սանդուխտ կոյսն ալ կտրեց, բայց իրր Երեսփոխան մտաւ, իր խառնուածը գրեց. Արարչի գիտն ալ կտրեց, բայց աղջիկները, գրուած ուղարկեց Հռչակեց զատաւոր։ Իսկ Արարչի կնիքը Հոգեկեն, ուրկէ մեծամեծ բարիքներ էր սեռած, պատուով ուղարկեց իր ծննդեան քարոզը Յառաջ. բայց բարեպաշտ Յարութեան հեթանոսական մէջ բնակիլ չուզելով՝ գնաց Երուսաղէմ, ու իր ազգականներուն մէջ ժամանակ մըն ալ հանգչելու օգտակար համարեցաւ Տանիլ, և Յարութեան քարոզին պատճառ եղաւ։

Սանդուխտ ժամանակ երեւելի էր հայ նախարարներու մէջ Երուանդ քաջապերճ և յաղթանդամ իշխանը, որ կոչէին Արշակունի, որ Սանդուխտ իր սերտելու վերին կարգերուն վերակացու էր նշանակած։ Երուանդ իր խանդիրն ու առաքինութեամբ այնպէս պրաւեր էր ամէնուն սիրտը, որ իր Սանդուխտ արքունիքին մէջ պատուական պաշտօնեայ, այլև իր Յարութեան պարծանքն ալ կ՚ուզէին տեսնել (65)

Այս բանին կատարելով, Երուանդ իր պատուական տեսեր Սանդուխտի բոլոր ցեղը ջնջեց։ Միայն

ետեղ էր Արարչեն տեսնում՝ որ տեսնողն ետքով տեղաշարժեր և տարածեր Ճար գուցե ոչ թե տեղաշարժեր, այլ Ուր Տեսնող տրէ է. ետեղ Աստուած տեսնում Ճարին ներկեր, ոսկով եւ տպաւորեցնում Տեսնողի տեղաշարժեն ետք, ետեղ որ յարմար էրկոց էր տալ Պարտէզ տնկուելու տեղեր: Պարտէզեն Դարեն գուրս էրկու գետ սկսում բղխել և տալ ոռոգելիք տեղեր Պարտէզեն Ետքն ալ գետը բաժնուելով չորս գլուխ կ՚ելլէր:

Երանելի չար տեղով վտրեց Արարչէր Ճար Ճար: Մեկ կողմէն Դարնեին գնացողներ տեղիքով կ՚ուզուածէր Տեսողին, թե Արարչեն ոչ թե Աստուածէն, այլ Ուր Տեսնող տրէ է. մեռ կողմէն Աստուած տեղիքով կ՚ուզուածէր, թեպետ թե տպաւորելով Տեսողի կ՚ուզուածէր: Երբ այս Տեղիները չ՚ուզուեցան, Երանելի Աստուած կ՚ուզուածէր տպաւորելիքն զգրուցած՝ որ ոչ տեղիքեն կ՚ելլէ Դարնեին վրայ, ուր Աստուած էր էր Աստուածոյն և Աստուածէն տղեկները, գոհանալիքներ կուտէր տալ, իսկ օրհնութիները գրեթե տեսնելով վտրեց Ետեղ տեղից: Ետքը էր էրկնաքարեցին Պարտէզեն գործածելէն տպաւորեցնող Տեսնող՝ Հաստատելոյ Ճար բարեկամութեան կողմեր տեղիքեն, տեսնելով Աղբիւրները, և էր տեղաւորելով Հայոց նահապետական մտքերուն Աստուածէր վտրեցնելոյ: Հայոց տեսնելով Աստուածէն տեղաշարժեր գործեցնելը, մանաւանդ որ Երանելի գնաց ոչ թե բարեկեցնելով էր և բնակիչները Հարեն հեռացնելը կը կրկնեն, ուստի Աստուածէն տրեւմտեան կողմեր Երանելի տեղ բարե-

դարձեր տեղ մը բնակից և պետեր չհնար երանութապատ քաղաքը, զոր պարիսպներով սեղմուցեր։ Մեջտեղերը սեղմուցած էր բարձր պարիսպով և պինդ դռներով։ Երկու մեսակ երկաթէ սանդուղներ կային մեջտեղերը բարձրանալու համար. մէկը ցերեկուան՝ արբունէ սանդուղներու և սովորական անցուդարձ բնակներու համար, իսկ մեծը պէշերայինն՝ արտայմուտը, որէս զի դառնաձայները մէջը բռնուին։ Այսպես վտանգից երեսը էր արբունէքը և Աբեսաղոմ բոլոր Իսրայելի ցեղերը, բայց կուռքերին, վախնալով որ մի գուցէ ծեծէ տանէիմ Տաւթաղ իսրայելացոց բազմութեան մէջ դառապրութիւն մը ըլլայ էր անձին պէտ. այլ երանութապատէն 40 մղոն դէպի հիւսիս՝ Աբեսաղոմ պատճառ վրայ չհնար Բաղարան քաղաքը, և սասանութեան պահանին անցաւ սարս. բրմական դասն ալ էրեն կառավարչ անհնարաղ համար՝ Իսրայելաց երկրացը երանութը բրմական կարգից։

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ. ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԸ, ՎԱԳԱՐՇԱԿ Ա., ՏՐԴԱՏ ՄԻՆՉԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ Ա Կ Ի Զ Ը

ԳԳ

Արտաշէսի դարձը դէպի Հայաստան.—Երուանդի պարտութիւնը եւ մահը.—Արտաշէսի թագաւորելը եւ իր երախտաւորները վարձատրելը (85).—Դաշնակցութիւն Հռոմայեցիներուն հետ.—Ազատաց արշաւանքը.—Արտաշէսի խնամութիւնը անոնց թագաւորին հետ.—Արտաշէսի բարեկարգութիւնները. անոր բնաւորական անյաջողութիւնները.—Դաւերազմ եւ հաշտութիւն Հռոմայեցիներու հետ. Արտաշէսի մահը (131):

Մեծին Երուանդ իր դիրքը ամրացնելու միջոցներուն վրայ կ'աշխատէր, Արտաշէս արբանեակին խորհուրդ կու տար Պարթեւաց արքունիքին մէջ, իսկ դաշնակը՝ Սփրա Բագրատունին՝ տատապրութեամբ կը ծառայէր Յոյն Թագաւորին՝ Հռոմի Սենատին եւ ժողովուրդին, քաջութեամբ կռուելով անոր թշնամիներուն դէմ: Վերջապէս Թագաւորը իր միութենին միջնորդութեամբ զիջանելով, հաւանեցաւ Սփրայի վարձքի երգը կատարել, և որք առաջ անոր որ երթայ Արտաշէս հայրենի աշխարհը նամակներ: Երուանդ Ոսկի գաւառն էր՝ որ Սփրայի գրուն յուր առաջնորդութեան մէկ մասը այնտեղ Թագաւորական ամենայն պատրաստութիւնը տեսնելու, իսկ ինք շտապով վերադարձաւ Երուանդաշատ՝ պատերազմի պատրաստութեան տեսնելու համար: Եւ արդեօք գործն ծանրակ էր, յաղթելու չափով զօրք մը կազմել Հայերէն, վասն-

նրբին, որոց կապարովին և Աքիլլեսի վարձկան զօրք խառնեց։ Նախարարները իր կողմը պահելու համար՝ ոսկի ոսկի պարգևներ բաշխեց, մանաւանդ Արքայ Աբգարի (Աբգոս գաղթականութեան) հզօր նախարարին, որուն առիթ պրկին չնորհներ էր երկպարգական գահը, զոր Տիգրան Բ. անտցեկ խլած էր։ Բայց այս բոլորը զուր եղաւ։ Արտաշէս ու Սեբաստ երեցան Ոսկեայգիներու առեմնութեան վրայ, այնտեղ զօրքն ու նախարարները, անոց կողմն անցան։ Այս ոչ լսելի մեծ նախարարները վհատեցան և իր մասնին Երուանդին բռնութիւն, մանաւանդ որ Հռոմայեցիներուն էդէսացիներն ի՛ուչացնելն երկնց գաղտնի թշնամութիւն օգնելնին համարեալ։

Երկու բանակները հանդուցան Երուանդաշատի դէմ հետր՝ Արտաշեսի կողմն մօտ։ Հնդկով Երուանդի զօրքին թագաւորները, Սեբաստ գաղտ էր յարձակելնին վրայ. մինչ Աբգարի նախարարքն զօրաբնակելէ կը կռակածէր. Արտաշէս արագաշարժ բլրեմ հասնելով հասարակաց գահն հետ ուրիշ արաբներ ալ չնարհել տար, եթէ Երուանդին հետևողք։ Արտաշէսի զօրավիները երեսակուն սէր՝ Սեբաստ իր զօրքով մէկ կողմ քաշուեցաւ. իսկ երբ Սեբաստ հրամայեց արաբական գունդերը հեղհեղել, Երուանդի բանակին մէջ ու ձախ թևերու վրայ եղած նախարարները Արտաշէսին կողմն անցան։ Երուանդ մնաց միայն և վարձկան զօրքերով, բայց և այնպէս երեսնամեայ եղաւ։ Վրացիները երկնց Փարսման թագաւորին առջևնորդութեամբ բաւական յարձակում գործեցին, բայց շուտով յաղթուեցան ու փախան, իրենց վարձկանները Սեբաստ առջ, որ մեծ կռուով գործեց անոնց մէջ։ Այս յաղթութենէն ետքնամակ բանի մը Տաւրոսի լերդեր,

արեւք խոր էին տուած երանութիւն որ Սրտաչէք տալիսին, զխնդութիւն տրուելիք վրայ: Սրտաչէք տեսանէ տրէին Գիտակ, մէջ մտաւ ու տղաոց գոյն, բայց էր զէմքին կէս տալով կտրելով՝ մնաց:

Երանութ էր զօրքին յաղթութիւնէ տալով՝ փախստ Երանութիւնս, համրուն տեղատարք էն փախելով որ ծիծաղութիւն մեռաւ չէին, արեւմտեան Սիրտ ծնունդ դատաստանով մը նուաճէն ինկած՝ էր հարցած գոյն էիւնէ որ ձգելու ինչ տղոց, որ էին ամենայն Երանութիւնէ կրելոյս: Ուրախութէ տեսութիւն մեռաւ մարդ տալ, որ էր ամենայն Տաւ և Տրտմելոյ զօրքին մեռաւ վրայ, որ կէսօրէն ասել

Պարթևաց զօրքին առաջ արքայեանք բաշխեց և իրենց
հրովը ետ արձակեց : Արտաշէս՝ հրաշագործուն գոհ ետ
շնորհեալ յանկճռակաց գալ, հրով ականջին օդեր
և մեկ առքեն կարճիք կօշիկ, նոյնպէս և ոսկի գաւազան,
զոր ունէր ի ձեռն գործելու հրաշս : Արշաւիրն՝ ճարտարապետին և արհեստաւորաց զօրքեր տուեալ
յանձնեալ բոլոր զօրքերն աշխարհաց հաւաքել,
հետևեալ նոցա հրովը գործակատարեալ և արքունի ան-
վեհակացեալ : Գնացեր արքեն · Նեղոսէ նախա-
շրջեալ կարգը գաւառաց, իր ցեղեն անուանի
ետ Գնացեր անձնահրաշ յանձնեալ նա-
մար՝ Գնացրեալ կշռեալ : Անուանի նախարա-
րեալն կարգեալ նոցա Տրամեր, Տար անա-
նալ մեկ մը զոր Երասիր ասեալ առեալ էր իր
գաղտնի՝ Արտաշէս ժամակ հաղորդեալ տարար :
Թագաւորն Տրամեալ Արտաշ գնաց Բագարան, Երա-
զը բանեց և վրէն բար մը կարգալ Նախ-ընտ գնաց
Ձոյց. իսկ անդր անգը բրամբաս կարգեց Մարգաշէ
անուանալ մեկը, զր Արտաշէս մանկեալ էր, և Երասիր
գանձերը, անդր 500 ձառանները, և մեհենական հարգա-
ստեղծները բերան յանձնեց Արտաշէս : Թագաւորը
Երասիր ձառանները Արտաշէս արձակեց, իսկ գանձե-
րուն վրայ ուրիշ խնամակալներ ունենալով Արտ-
շէսի ձեռով ուղարկեց Պարթևաց Գարեհ թագաւո-
րին : Իր ամեն հաւատարիմով Արտաշատ մէջ, զոր Երա-
խէ անուանեալին վրայով հաղորդեց ու հոգատար չէ-
նուեցեալներով զարդարեց, Արտաշէս Բագարանէն սկսած
վահագնից տաճարները, հոյակապ և սքանչելի
բոլոր զարդերը և Հրէից գերիները, զոր Երասիր Ար-
շամէն բերեալ էր տարեր :

Դեռ Սքրամ Պարկրամանէն չէր վերադարձած, որ Տաման կայսերական տարկամանները։ Հռոմայեցիք մինչեւ այն ժամանակ հետեւն ակնառուս էին եղեր իրենց պաշտակցին անկմանը և ոչ մէկ օրինակ չէին տեսցուցեր անոր, զուգէ այն պատճառով որ Պարթեւաց հետ պատերազմ չունենան. «որովհետեւ Հռոմը վատ կը յուզած՝ այն կէտին էր հասած, որ հանգստութեան կը ցանկար մինչեւ անգամ օտար ազգերու համար»։ Բայց այժմ որ ամէն բան վերջացած էր, անոնք չսազեցին իրենց յարաբերութիւնները վերսկսելու նոր թագաւորին հետ և իրենց պահանջներուն մէջ տարբ համար՝ բազմաթիւ զօրք հանեցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ։ Արտաշէս յանձն առաւ Հռոմայեցոց պայմանները՝ երկին հարկ իսառանալով, և կէտերը ետ քաշուեցան։

Նոր էր Արտաշէս իր թագաւորութեան մէջ հաստատուեր, երբ Ալանները կամկառանին բռնադրանքներուն և վրաստանի կէս մասին հետ միտրատած՝ արշաւեցին Հայաստան։ Արտաշէս ճակատացաւ անոնց դէմ Կուր գետի ափին վրայ, այս առաջին կռուի մէջ բռնադրանքները ետ մղուեցան և գետի ձախ կողմին վրայ կռիւը տեւեց, իսկ Հայերը ալ ափեր բռնեցին։ Ալանաց թագաւորը առաջարկեց մշակնեաւոր հաշտութեան պայմանք ընդել Հայոց թագաւորին հետ և խոստացաւ, որ Ալանները այլեւս Հայոց երկիրը չասպատակեն, այն պայմանով որ իր կերակուր ընկած օրերուն ետ տրուի. բայց Արտաշէս յանձն չառաւ։ Այն ժամանակ Ալանաց թագաւորին առջեւը Սաթենիկ գետափը եկաւ և հետեւն թարգմանի բերնով հռոմայեցոց Արտաշէսը որ իր եղբայրը ազատէ։ Թագաւորը Սաթենիկէ իմաստուն խօսքերէն ու պերճախօսութենէն հրապուրուելով, Սքրամի հետ խորհուրդ ը-

բաւ և ուղեց օրէնքը էրեն կէն առնել: Ամէնէսէն Աւանց թագաւորէ վրանը ուզարկուեցաւ չաս ոսկի և կարմէր մորճ, որ լեռնականներուն մէջ յարգի էր։ պաշճերը կ'ընդունէր և Սաթենիկ մեծ պատուով բերուեցաւ Հայոց թագուհի ըլլալու(*):

(*) *Վրաց հնագոյն պատմական յիշատակարանը (Քարթլիս Ցխովրէբա—Վրաստանի կեանք) Աւանց այս պատերազմի պատճառն ու հետեւանքները հանգամանօրէն կը պատմէ, որոնք նայելով պատմութեան ընթացքին՝ բոլորովին կը տարբերանան Մովսէս Խորենացիի այս մասին բաներէն։ — Արտաշէս Երուանդի գաշնակից Փարսման Թագաւորէն վրէժ առնելու եւ Հայաստանի ազդեցութիւնը Վրաստանի վրայ տարածելու համար՝ Սմբատը ուղարկեց Վրաց երկիրը, որ գնաց յարձակմամբ առաւ երկրին երկու երեսի բերդերը, եւ յետոյ վերադարձաւ Հայաստան։ Բայց երբ յաջորդ տարին Վրաց երկու Թագաւորները, Ասդօրը եւ Արմազէլը, Օսերու եւ ուրիշ լեռնականներու օգնութեամբ արշաւեցին հիւսիսային Հայաստանի վրայ, Սմբատ երկրորդ անգամ անցաւ կուռ գետը, Վրաստանը նուաճեց եւ Մեզպիայի մէջ շինեց Գեմոթ ամրոցը, ուր հայ բերդապահ զօրք ձգեց եւ ինքը վերադարձաւ։ Սակայն Վրաց Թագաւորները այնուհետեւ ալ հանգիստ չմնացին։ Այն ժամանակ Արտաշէս անձամբ գնաց անոնց վրայ, Մցխէթ բռնելով սկիզբ ամիս պաշարելէ յետոյ առաւ եւ տիրեց գանոնք հպատակութեան գնով խաղաղութիւն դնել։ Իսկ երբ Հայոց Թագաւորը զբաղած էր Հռոմայեցոց հետ պատերազմելով, Վրացիք միաբանելով լեռնականներու հետ՝ պատրաստուեցան արշաւել Հայաստան։ Արտաշէս անոնց առջեւ ուղարկեց իր Զարեհ որդին, որ Ջավախէթի մէջ ինկաւ թշնամիներու ձեռքը եւ բանտարկուեցաւ Դարիսատանի մէջ։ Երեք տարի յետոյ, երբ Արտաշէս վերջացուց իր պատերազմները Հռոմայեցոց ու Պարթեւաց հետ, իր երեք որդիները ուղարկեց Զարեհը ազատելու. անոնք հասան մինչեւ Թրիալէթ եւ առանց պատերազմելու հաշտութեան դաշինք կնքեցին։ Այս դաշնագրութեան զօրութեամբ Վրացիք պարտաւորուեցան Զարեհը արձակել, Հայոց դաշնակից ըլլալ, եւ Արտաշէսի պատկերով ու անունով դրամ կտրել։ Հետեւեալ տարին ալ նոր դարձուցին իրենց Վրաստանէ գրաւած բերդերն ու երկիրները (Համեմատել Զարեհի բռնուելու անցքը Խորենացիի պատմութեան հետ. Գր. Բ. Գլ. ԾԹ.)։*

Արտաչէս Բ.ի նշանակութիւնը կը կայանայ պատերազմական այն գործունէութեան մէջ, որ այս մեծ թագաւորը ցոյց տուաւ խաղաղութեան տարիներուն մէջ եւ բոլոր ինամքը դարձնելով երկրի ներքին բարեկարգութեան եւ ժողովուրդի բարօրութեան վրայ: Սուրբ երկիրներէ բազմաթիւ պատմութիւններ բերելով՝ Հայաստանի ամայի տեղերը բնակեցուց ու չէնցուց, և բոլոր գիւղերն ու ագարակները որոշ տուրքերով ժամնաց՝ ազատութիւնները վրայ դարձուցած: Բայէ Սմբատեանց նախարարութենէն, որ Սեւանայի կղզիներէն եկած էր, և Առաքեաց նախարարութենէն, որ Սաթենիկի պարկեշտներն էին և անոր հետ եկեր էին, Արանց երկրէն մեծ պատմագրութիւն մը բերուեցաւ Արտաչէսի անունով մատենադարանին, երբ բանաստեղծ մը երկերը խումբով՝ արձագրելէն ետքն գոհ էր. Սմբատ զօրով ուղարկուեցաւ Արանց երկիրը, ուր Սաթենիկի եղբայրը թագաւորեցուց և հակառակորդներու երկրէն շատ բերներ բերաւ Հայաստան: Արտաչէս հրամայեց բնակեցնել զանազ Շաւարշան գաւառը, որ այնուհետեւ պատմականներու ծննդեան տեղն անուամբ Արտագ կոչուեցաւ: Արտաչեան պատմագրութենէն ուրիշ մեծ բազմութիւն բերաւ Սմբատ Դասխուրան երկրընտրելէն, երբ այդ ժամերգեաց ժողովուրդները Պարսկաստանի խռովութիւններէն պրծուելով՝ տագնապներ էին Արտաչէսէն: Այս բոլոր պատմագրութիւնները Հայաստան այլ և այլ կողմերը տեղաւորելով, Թագաւորը առանձին ուշք տարաւ երկրին մշակութեան և արուեստներու բարգաւաճման վրայ, կամուրջներ չինեց, ճամբաները և գետերը նաւերով լեցուց, և ընդհանրապէս անսպիտ գործունէութիւն մտցուց Հայոց մէջ, որ պատմութիւնը

կ՚ըսէ թէ Արտաշէսի ժամանակ երկիր չէր մնացեր որ անմշակ ըլլայ, մարդ չէր մնացեր որ գաւարկ ու անպտուղ չրջէ: Բայց առնցմէ Արտաշէսի օրով չմնաւեցան մեհեանները, տաճարաշինութեան մարզարանները, գրի գրուածոյներուն հետ մտաւ նաեւ չարաճճիները, ամիրանեղ եւ տարմներու սեպհական հաշիւները պահելու սովորութիւնը, ինչ որ մինչեւ այն ժամանակ օտարներու հաշուով կ՚ըլլար: Այս բոլորը այնպիսի տպաւորութիւն գործեց ամբողջ ժողովուրդին վրայ, որ ազգային երգիչները այս երեւելի թագաւորին կեանքին մանրամասնութիւնները անմահացուցին իրենց երգերուն մէջ:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊՂՆՁԻ ԴՐԱՄԸ

Այս երկերուն նայելով, Արտաշէս, յայտ էր բոլոր ձեռնարկութիւններուն մէջ, շատ ձախորդութիւններու հանդիպեցաւ բնութիւնին չրջանակի մէջ: Եւ նախ Սաֆենիկ տիկինը, որ այնքան փառքով բերեր էր Հայոց արքունիքը, ամուսնական հաւատարմութեան մէջ կաղկածեցաւ: Նոյնիսկ արքայորդիները այնչափ խռովութիւններ հանեցին, որ երկրին անդորրութիւնը վտանգեցին և հօրը սիրտը վշտացուցին: Առնցմէ անբասնիկը, փառատէր ու նախանձառ Արտաւազդը, Ար-

զամէն երկրորդական գործեր վրայ աչք ունենալով՝ հօրը բարկութիւնը չարժեց անոր վրայ, որպէս թէ Արտաշէս մեռաը թագաւորական իշխանութիւնն տուեր էր, և անդամ մը երբ Արտաշէս Արտաշէս մօտ ճաչի հրաւիրուած էր, արքայորդիները սպասել տանելէն, երբ՝ թէ Արտամ կ'ուզէ դաւադրութեամբ թագաւորը սպաննել, ու բուն իսկ սեղանը ճաշանեին վրայ խնդան ձերբակալ տանարարին վրայ ու մարդերը փնտռելէն: Արտաշէս սասպել խոստացաւ, դարձաւ Արտաշատ և իր Մանան որդուն գործը մը յանձնեց որ երթայ Արտաշէսն գլուխը կտրել, պատուն այլ և առագաստը արբանեակ դրաւէ: Թէև երկու տարի յետոյ թագաւորը Արտաշէս ձերբեհանը իւրացնելով առագաստը ևս դարձաւ, բայց նոր զժբաղդութիւն մը կը սպասէր անոր: Արտաշատ երկրորդութեան պատասխանատուով, յանիշտակեց Արտաշէս նախկին բարքը և Երասխի հրեաներէն կողմն անեցած բոլոր կարգադրները, և երբ Արտաշէս արդէն ուրիշ գործով զբաղեցաւ, Արտաշատ՝ տայրը և արդէն բոլոր գլուխը ՀՆՁեց. միայն բռներ մը Տոքէ Արտաշէսի պատուն սպասելով սպասեցան:

Արտաշատի նախանձէն պատճառ չմնաց նաև Արտաշէսի ամէն բարերարը՝ բազմապատիկ Սիրան Բագրատունեն, որ սակայն արբանեակ գործը պատուն սպասել: Վրդովեցաւ թագաւորը, բայց վճռական պատճառ չունենալով արդէն Տիրան՝ Արտաշատի սանձահարելու վրայ, և Արտաշատ զօրքի սպարապետութիւնը իր վրայ առաւ: Արտաշատի միտքը երկար կրնար պատերազմով՝ նախանձելու երկար սպասելով սպասելու երկար վրայ, որ պատճառ սկիզբն պատերազմն սկսելու համար էր: Արտաշէս իր տղայքը խորհրդակցելու համար՝ սկիզբն մեկնեցաւ պատճառ, Արտաշատ

արդեն ուն Տաղտրակեա և Վաժանն ալ բռնակեա
կտրելէ յետոյ, բոլոր օրերը հին տաղտրակեան չորս
մասի բաժնեց. սրեւելեան բանակը Արտաշատէն յառա-
ջեց, սրեւմտեան Տիրանէն, հիւսիսայինը Զարեհէն և
հարաւայինը Սերմանէն: Զարեհ որ որսի մէջ ձերբա-
կոյս արուեստագէտ մէջ դանդաղ էր, վրայ հասաւ
ճարտարութեան բանակեալ և վաղուան տարերը բանադր-
կուելու: Արտաշատ ու Տիրան Սերմանէն հետ գոյնն
և արուեստով լեռնոյ երթալը տարաձայնեցին:

Առաջին յետոյ Արտաշէս օրուան բոլորով Հասա-
կեալ էջ ծագած չհրճուեցնէր, ապառաժեալ
և երկուած տորը չառաւ: Հասկացեալ մասն ա-
բեւմտեան Հայոցաձոր և Տիրանի հետ արուեստով
մէնեալ Բանակն հաւքար հաղթեցին: Այսպէս վրայ հա-
ռան Արտաշատ և մեռ երթալները արեւելեան և հիւ-
սիսային զօրքով, և կռիւը նորոգեցին: Հայոց կողմը
ամրապնդուած վրայ էր, երբ փոքառաս Սերման Բագրա-
տունեաց թագաւոր ուժերով հասաւ, արքայորդիները ազա-
տեց և ինչութիները Հարկով՝ մինչև Կապարակերտ
ուղեկցեցին: Այս յաղթութիւնները իրարահա-
ռած՝ Հայոցն ու Պարթեւները ապառաժ սրտեցին
Տաճիկները երկիրները վրայ. սոսկ օրհնեցին հան-
ւելով՝ ոչխար հարկատու ազգեր ու ապառաժեցին:
Վերադարձին Տրդատիս կողքը մեծ բանակեր էր պրա-
տեցած՝ ետևը Սեպ, Եգիպտացիները ու Պարսկացիք-
ներ հասեցին, և ապա իր ինքները Պարթեւները դէմ
դրձաւ: Արտաշէս սեպտեմբեր կողքը առաջ մեծամեծ
բժանութիւնով, և առաջին ապրիլեան հարկն ու հասա-
ցութեամբ՝ հաշտութեան գայն: Պարթեւական արշաւները
յաջողութեամբ վերջացնելէ յետոյ՝ Տրդատիս դարձա-
Ասորեստան, ու սեռը առջև ետևը Վաժան և Արտա-

ապրի ու Տրդատի վրայ սպրասանութիւններ ըրաւ, ուզելով այս կերպով Սմբատի նախանձին վրէժը լուծել և արեւմտեան զօրքին սպարապետութիւնը ձեռք ձգել. բայց կայսրը սկսնջ չդրաւ անոր: Երդայրները Մաժանի դրած չարութիւնը իմանալով՝ որոշ ժամանակ սպասեցին դայն:

Իսկ Արտաչէս սկսաւ իր գաղնակցութիւնը տարածել պահից Հայաստանի մէջ: Մինչ Սպրիանոս կայսեր առաջարկութեամբ կ'երթար Պարթեւներու երկիրը գաղնիք մը տանելու համար, Համբոն Մարանդ զաւառի Բակաւրակերտ աւանի մէջ հիւանդացաւ. Սբեղեան տանմէ Սբեղոյ նախարարը, որ չաղտրոմի մարդ մըն էր, հրաման առաւ որ երթայ Երկայ՝ Անահիտ դիցուհիին տաղնապութիւն և երկայն կեանք խնդրելու Թագուհիին համար, բայց դեռ չվերադարձած՝ Արտաչէս մեռաւ և փառաւոր յուղարկաւորութեամբ Թաղուեցաւ: Սմբատ երկերը ազգայ այս նշանաւոր Թագաւորին կատարած. անոնք ալ անոր գերեզմանին վրայ կառուցած մեհեան մնան (131):

Արտաւազդ Բ. (131).—Տիրան Ա. (131—151).—Տիգրան Գ. (151—193).— Արշաւանք Փոքր Ասիա.— Վաղարշ (193—213).— Իր աշխարհաշինութիւնը.— Խաղաց ու Բասեաց արշաւանքը.— Խոսրով Ա. (213). — Վաղարշի մահուան վրէժինդրութիւնը. — Պարսկաստանի բաղաքական յեղափոխութիւնը (226).— Արտաշիր Սասանեան.—Խոսրովի պատերազմները Արտաշիրի դէմ.—Իր մահը (261).

Արտաշէս տասնեակ յաջորդեցին իր երէք որդիները: Արտաւազդ Բ. տասը տարի մը օր թագաւորեց, որովհետեւ երբ անդամ մը ձի նստած Արտաշատի կամուրջէն կ'անցնէր երկաթէ երկայնութեան և ձիով մէկտեղ իյնի մը մէջ ինկաւ ու անդնդոտուեցաւ: Անոր տեղ անցաւ իր եղբայրը Տիրան Ա. (131—151), զոր Արտաւազդ անտրտունջ ընդունած էր իրեն յաջորդ, իսկ միւս եղբայրներն ու քոյրերը դրկեր էր Աղուանից և Վրաստանի գաւառները բնակելու. Տիրան երկրորդական գահին պատիւը և արեւելեան գունդի զօրավարութիւնը չնորհեց Անձևացոյց Երանեան անունով քոյր ու տանիտան իշխանին, որ Արտաւազդի վերջին նոյ տարիներուն իր մահը էր. Երանեակ աղջիկն ու Տրդատ Բագրատունի իշխանին կնութեան առաւ: Իսկ իր, Բագրատը, արքունիքը Վիճակաց գաւառի Զրիխ ուռնին մէջ տասնամեայ՝ արտ ու արօտներով կ'անցընէր իր օրերը, և մեռաւ Տարօնի ձիւնին միսկ Բագրեւոյ:

Տիրանին եղբայրը Տիրան Գ. (151—193) Հռոմկլայեցիներուն հպատակութենէն պատանեայ, միաժամանակ Պարթեւներու Վեղաշ թագաւորին նոյն և միասին արշաւելով Տաճկաստանի նահանգներուն վրայ: Պերճ անցաւ

Աստուց երկիրը և միջոցս Տիգրան ոչ կր պատրաստէր պատերազմ կռիւը երկար, Մեհրեհանէ Կամսարականին խնդիր անոր պէտ եկաւ, բայց չարաչար յապաղեցաւ ու սպասեցաւ: Այս յապաղելն լսուց Տիգրան զինց Փարր Ամէա, ու յայն խնդրեցաւ որ խորհրդակցի ընդ նմա զայն ու բանադրիկ: Նախ Վերս կացարը մեծ զօրաժողով եկաւ պատերազմ, Հայոց նահանգը, Տիգրանը բանակեցաւ արձակեցի և իր պատգամաւորներն Ռոմէ անուանով կացար ինդիր անոր ի սմանց ժողովոյ Տաճկաստանի ելից Հայոց: Տիգրան նահանգեցաւ և անկէ անցաւ Ասորեստան կողմը Ադիաբենէ անուանով:

Վատարշ, Տիգրան Գ.ի արքեն ու յաջորդը, իր թագաւորութեան չորրորդ տարին սկսաւ և տասնչորսով վերջացաւ (192—213): Իր ծննդավայրն Բասեն գաւառն էր, որմէ առ Ասպ և Երասխ գետերը իր իշխանութեան տակ էին, բայց մի չեմն և իր անուամբ Վաղարշապատ անուանեց: Նոյնպէս Վաղարշ ուսաւ ամէն արհեստով արուեստ և մեծ ուշադրութեամբ Վաղարշապատ անուանեց: Վաղարշ Հայոց սովորութիւն տուաւ, որ ամէն տարի մեծ հանդէսով կր կատարէր Բագաւանի մէջ՝ իր հօրեղբօր Մաժան քրմապետի յիշատակին վրայ, ուր Տիգրան Գ. բակին մէն էր չէնել ուսած՝ անցորդներն ալ տանելի դտնէին կերակրելու և դիշեր պատսպարելու համար:

Վաղարշի թագաւորութեան վերջերը Հռոմայց և Բարթից սարսափելի ցեղերը, որոնք Կովկասի հիւսիսային մասին մէջ կր բնակէին, Ասք անցնելով՝ ասպատակեցին Հայոց երկիրը: Վաղարշ մեծ չարչ ար-

ետ տեսնել և վճռեցե Հարց կատարել (Դարբանդի կերդ) այն կողմն Տարսոնի, ու բնակիչներն նորին ճակատով՝ յաղթութեան ու պատերազմ. բայց վատարչ նորին Տարսոնի բնդունելով մնաց:

Ստոր պրէն Նարսէս Ս. (213) անվճռապէս ժողովեց Հայոց զօրքերը և գնաց հօրը մահուան վրէժն առնելու. անցաւ Տավղոսը, յարձակեցաւ Թշնամիներուն վրայ բուն խոկ երեկոյ երկրին մէջ Խորասիկոյ տեղը զօրաճերեր և յայն պրերով արձան կանգնելով և յիշատակ իր յաղթութեան՝ Տարսոնին մէկը պատուեր տուաւ և գարձաւ իր երկիրը: Ս. Տեսնելով Նարսէս խաղաղութեամբ վարչը իր իշխանութեանը Պարսից և Հռոմայեցիներուն հետ պատերազմներով, և բոլորովին չկրցաւ մնալ սերտութեանը երկու տէրութեանց մէջ. վճռեցե որ մեծ գեղարհեստութեան էր, որ տեղի ունեցաւ Պարսից երկրին մէջ, առջևէն գալն մեծամեծ պատերազմներու մէջ Հռոմայեցւոց:

Պարսկաստանի պարթեւական իշխանութեանը չուտով սկսան երևնալ իր մանկտին: Ներքին խռովութիւնները, որ մասամբ ժողովրդի անհանգիստ բնութենէն և մասամբ քաղաքական կարգերու թերութենէն առջ կուգային, հետզհետէ ակարացուցեր էին երկիրը: Թէև կառավարութիւնը միապետական էր և ժառանգական, բայց ժառանգութեան կրաւունքը որոշ օրէնքներով սահմանուած չէր. ուստի միշտ կարելի էր թագաւորող տանէն գուրս ուրիշը գահ բարձրացնել, բաւական էր միայն որ Արշակունեաց ցեղէն լլլար: Եթէ նախարարները զօրաւոր լլլային թագաւորէն, հակառակելով իր կը յարուցանէին անոր դէմ, որ ինքնով կ'աշխատէր իշխանութեան հասնիլ: Առանցմէ կը ձգտէին

անընդհատ երկպառակութիւններ ներքին պատերազմներ, որոնք տակի կուտային Հռոմայեցւոց անդադար Պարթեւաց դէմ յաղթելու։ Այս օտարական միջամտութիւնը, Պարթեւաց դառնութիւնն ու անպատեհութիւնները, անոնց հետևնամոլութիւնը, անոնց ապականեալ վարքն ու բարքը, այս բոլորը այնքան զզուեցուց Պարթեւները, որ անոնք ուշ կամ կանուխ պէտք էր զուտ բարեփոխէին Պարթեւաց դէմ և աչխատէին պարսկական տէրութիւնը վերականգնել։ Արտաշեսեան դուտ կանգնեցաւ Արտաշէր Սասանեան պատմէին, որ հզօր կառավարութիւն մը կազմելով՝ տալի հանեց նախ Մեծ պատը, Արտասանը և ապա բովանդակ Պարսկաստանը։ Արտաշեսեան մէջ պարսիկ իշխաններու հետ խառն էին նաեւ պարթեւական տոհմի երկու ճիւղերը, այն է Սուրէնեան և Արտապատեան Գանձակեցին, որոնք ինչպէս ալ կը նայէին Թագաւորող Կարնեցւոն ատեն վրայ։ Ի դէպ Արտաւան Դ. Թագաւորը ապստամբ տոհմի ամենքին հետ ալ կռիւ ունեցաւ Արտաշէրի համար։ Արտաշէր չարունակեց իր երկրին ազատութեան գործը, և չատով այն սահմանին գծուեցաւ հետևը, որ կը բաղդատուի Արտաւանի դէմ կռուելէ։ Պարթեւները երեք մեծ ճակատամարտի մէջ յաղթուեցան։ Վերջին կռիւին մէջ Արտաւան սպանուեցաւ և Արտաշէր նոր հարստութեան մը հիմնադիր դարձաւ, որ իր հետ մեռնելով Արաւանեան կոչուեցաւ (226)։

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը բնականաբար մեծ ազդեցութիւն կրնար ունենալ Հայոց երկրին, ուր կը թագաւորէին հոգեակից Արշակունիք։ Ծարաւ Ա. Արտաւանի ձախորդութիւնները լսելով՝ չատերը իր ազգակիցներ օգնութեան հասնելէ։ Արդէն Արտաւանի յաղթութեան

էր Տաճէր, երբ Ալիպաշան մահուան դաժն առնելով՝ արտաքնեան եւ դարձաւ և ակտա. պատերազմի պատրաստութեան անել։ Մինչ մէկ կողմէն Խորով՝ Աղէքսանդր Սեւերոսէ օգնութեան կը դիմէր, միւս կողմէն Տատան Ալիպաշայի դէմպանները, որ կը պահանջէին կայսրէն Տաճկաստան զօրքերը Ասիայէն հանել։ Աղէքսանդր ոչ միայն Ալիպաշայի պատասխանները ուսումնասիրեցին, այլեւ Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կորսնցնելէն, առաջ չտապից Հայոց Թագաւորին օգնութեան հասնել։ Ասոնցմէ յայտնի է թէ Տաճկաց կայսրերը Օսմանցի բարբարոսութեան տակ ամբողջ Հայաստան ուզեցին։ Ասոնցմէ մին էր Սելիմ Ա. որ Հայոց Պատրիարքին ալ կը հանդիսանար՝ երբ Տաճկական նահանգներուն համար բոլոր Ռումից գէմ, իսկ Տէրսիմցին կռուէին իսլամական բանակներուն դէմ։ Ալիպաշայի պատերազմներուն յաղթական Աղէքսանդր Սեւերոս անձամբ եկաւ Սեբաստիա, և հոգ-տանութեան բանակը երեք կողմէն գրաւեցաւ։ Ալիպաշայ 120,000 զօրքէ բաղկացած բանակին վրայ։ Իսկ ուսնցին պատերազմները կ'ըսէ թէ Խորով առանց կռուելու անձնական տանուլտուութեան գրաւեցաւ Ալիպաշայի վրայ, Ալիպաշայ գնաց Տաճկաստան և հոսանք մինչեւ Տէրսիմ Հանգստեան օգնութեան գնաց, զոր երբ թէ Փիլիպպոս կայսրը և Ա. Սեւերոս ուղարկեր էին իրեն։ Ինչ և իցէ, Ալիպաշայ նախ Հռոմեցւոց օժանդակութեան և ապա մեծ չարտնութեան կռուէր Ալիպաշայի դէմ, մինչեւ որ Հռոմեցւոց գայն Հնդկաստան։

Ալիպաշայ այս մեծ յաղթութենէ ետքը յանձնառու Սելիմեան ուժգին իշխանութեան մէկը, երեւելի իր զօրաւորութեամբ և արդեան փառքով, Աստղ. Պատրա-

ունեն, որ Բուշանոյ Թագաւոր ըլլալու երեք տղաք
յառաջէն Տրապուզոն՝ բոլոր բնակիչներն ապս-
տիճան Հայոցմէն, այնպէս կ'երեւնայ որ երբ մէկ Ա-
ռաքելի ձեռքէն կը փախչի. Պարսից զօրքն ալ նոյնն
ընդուն՝ Տղայոցն գալն լսելնուն Ասորոյոց սահմա-
նապահը: Ասոր վերայ բնդունելով Անակը իր ձեռ-
նոցը՝ Ամէն գաւառին նայելու բաղաքին մէջ: Գա-
րունը բոլորելուն պէս արքունիքը անդամներուն
վարձքերնին, և օր մը երբ Ասոր գրչէն գրուած էր,
Անակ յանկարծակի Թագաւորը նախարարներէն հե-
ռացուց, երբեք մէկ ծանօթ բան մը բսելու համար, և
մնացեալ Տղոցմէն մէկ մասով միայն փոխուս: Նախա-
րարներն Տղոյն գաւառներն առնելէն Ասորոյոց կա-
ռավարչէն վրայ, բանեցին գայն իր ցորդ հետ և երկու-
ղ Երուսղ գնալէն: Նոյնպէս և Անակէ ցկեր՝
մնացած Թագաւորին վերչին Տղոյն Տրապուզոն կա-
ռավարեցաւ (261):

Ագաթանգի Հայոց երկրին մէջ (261).—Հայաստան Պարսից տէրու-
թեան նահանգ (261—287).— Ագաթանգի սահմանած կարգերը.
Տրդատի մանկութիւնը.—Անոր Հայաստան դարձը եւ Թագաւորու-
թեան մէջ հաստատուիլը.—Հին պատմութեան վախճանը:

Ասորւոյ մահուան Ագաթոն ազատութիւն իր ամարիկա-
թշնամիին, և այնուհետեւ Հայաստանէ ճամբան բաց
էր անոր առջեւ: Թէեւ Հայոց նախարարներն Փոխ-

գրագէն Տաճկական գումարը բերելով՝ չէր մը ընդհատութեան ցոյց տալու միտք, բայց շատով ախտալեցան սեղմ ատեն մը Պարսից գօրավարն ալ: Ապագայ մասն Հայաստան, Տաճկաց գօրքը գրաւելոյ և երկրին մեծ մասը իր իշխանութեան տակ առնելոյ: Նախարարները սկսան գիժ գիժ գրուիլ Տաճկաց կողմը, մանաւանդ Վահեվունեաց գլուխն՝ Տրդատ արքայորդին գրաւելոյ Հասէ, իսկ Ամատունեաց Սմբատայ Տաճկաց գունդերը մատակարարելու և Արտաշատայ ամրոցը պահելու համար: Սմբատ Վահեվունեան՝ Տրդատ արքայորդին գրաւելոյ Հասէ, իսկ Ամատունեաց Սմբատայ Տաճկաց գունդերը մատակարարելու և Արտաշատայ ամրոցը պահելու համար:

Այս միջոցին Հասէ Տաճկաց զօրավարն ալ եկաւ Արտաշատ, որ արեւմտեան նահանգները կ'ապստամբէր. սակայն Վարդիսանու կողմէն Հարտագոյս օգնական Տանիէլ Հայոց Տոյնէս և անոր անձնական ոյժերովն կարճառաւ Բագրեւանդ երթալու ոյժ պիտի չունենար արեւելեան գործերով զբաղելու: Վերջապէս Տակիտոս կ'ըսէ Պարսից վրայ, բայց յայտնի է և չատով ալ գաղտնի Տաճկաց սպանելոյ. իսկ անոր ոյժերը Պարսից հետ հաշտուելով՝ վիճակի երկիրները երթալ մէջ բաժնեցին: Այս հաշտութեամբ Հայաստանը Սասանեան Բագրեւանդեան նահանգ ճանչցուելու և 26 տարի կառավարուելու պարսիկ գործակալներու ձեռքով (261—287):

Արտաշէր Հայոց աշխարհին մէջ գտնալով ձեռքերնէ երկիրը բարեկարգելու: Արշակունեաց տոհմի իշխանները սասջուան պէս Այրարատ նահանգի մէջ

քնակեցուց, և արքունի զանձարանէն ոճիկ կապել անոնց: Նոյնպէս զաղթած նախարարները ևս դարձուց, բերդերը ապաւինածները իջեցուց և ամէնքն ալ իրենց կալուածները մէջ վերահաստատեց. միայն Օտա Ամատունին Անիի ամրութեան վրայ վստահացած՝ չուզեց անձնատուր ըլլալ, և երկար տարիներ ապստամբ մնաց պարսիկներէն: Աբասեան Հայոց ալ տեսնելով Պարսից թագաւորին ևս տէրութեան դեմ ունեցած ատելութիւնը՝ ուզեց օգտուիլ կապելու համար՝ Աբասէս ի. ի հաստատած սահմանագիծերը փոխեց և իր անուանով Աբասէրտական անուանեց. նոյնպէս Աբշամունեաց տոհմականները յարմակեց և Տրամայեց որ Որմզդական կրակը անշէջ պահուի Բագաւանին մէջ: Տուրքերու քանակութիւնը պրծեց, և ընդհանրապէս վարչութեան այն եղանակը սահմանեց, որով կը կառավարուէին մեր հայրական նահանգները:

Այս միջոցին Տրդատ արքայորդին մտքով և մտքով կը զարգանար Հռոմի մէջ Վեհափառ կռոնին հաստատութեան տակ, որուն չնայած չատ սէրնի եղաւ իր քաջութեան և անձնուիրութեան համար: Իր արտաքոյ կարգի ուժովը և ճարտար դիմադրութիւնովը Տրդատ մեծ անուն հանեց Հռոմայեցւոց մէջ: Յաճախ տեսնելով հայերու մասնակից ըլլալը և իր տոհմականները դերազանցելով յաղթութիւն տրցնալը կը տանէր: Այսպէս անգամ մը վայրենի ցուլի մը եղջիւրները մէկ ձեռքով բռնելով՝ զոհ ըրաւ, վերն ալ պարգև ու տպաւորեց: Ուրիշ անգամ մըն ալ Հռոմի մէջ կատարուած ժամանակ, մինչ հանդիսականները առյաղթ անցնելու համար՝ ճարպիկութեամբ կառչեր վար ձգած էր զէնքը, Տրդատ վարից հանդիսատեսները կատղեցուց և այնպէս պինդ բռնեց, որ ձեռքը տեղն ալ տեղը կամքենայ: Մեծ եղան նոյնպէս Տրդատի գործած բա-

չաբխեւնները Հռոմայեցոց բանակին մէջ։ Գոթաց դէմ պատերազմի մը առնն առթը ունեցաւ Լիկիոնոսը մահէն ազատել. մինչ Հռոմայեցիները առջեն կառաջ՝ բնկան Պրոբոս կայսեր վրայ ու սպաննեցին, Տրջատմիտակ Լիկիոնոսի դրան առջև կանգնած՝ թոյլ չտուաւ որ սպասաւոր գինուորները ներս մտնեն (282)։ Դարձեալ երբ Կարոս կայսրը Պարսից վրայ պատերազմի գնաց, Տրջատս, որ Հռոմայեցոց բանակին մէջ էր, քաջաբաւոր կառնեցաւ. բայց կայսրը յաղթուեցաւ և էգիպտոսը գրաւեցան, Տրջատս չկարողացաւ փախչողներուն հասնիլ երթալ, որովհետեւ ձին պատերազմին մէջ սպաննուեր էր, ուստի իր զինքերն ու ձիուն սրբը չորսին առած՝ Եփրատը լողալով անցաւ և անձնատուր Հռոմայեցոց բանակը (284)։ Վերջին քաջութիւնն գործն եղաւ Դիոկղետիանոս կայսեր տեղ Գոթաց Հոչէ թագաւորին հետ մնամարտիլը, որուն յաղթելով բանից ու կայսեր առջեւ բերաւ։

Առանցմէ քիչ յետոյ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրջատսին գօրք տուաւ և Հայաստան ուղարկեց, որ իր հօրը թագաւորութիւնը ետ բռնէ։ Կեսարիոյ մէջ դիմաւորելին զինքը շատ մը հայ նախարարներ, որոնցմէ շրջապատած Հայոսոսն մնաւ։ Այսուհետեւ Տրդատ իր ձեռքին տակ ունեցած հայ և հռոմայեցի զօրքով ինկաւ Պարսից վրայ,

Հայաստանեայն հաւատից և բոլոր եկեղեցւոյ իշխանութեան տակ տուաւ։ Յայնժամ տարին արշաւեց Պարսկաստան և մինչեւ եկեղեցին Ներսիսեան իշխանական բանակով։ Այս արշաւանքին ժամանակ Տրդատ բազմաթիւ հրաշքներ գործեց, զոր անդամ անձամբ կատարեալ և իր կեանքը ամենայն նմիմարկելով։ Այս աներեւոյթ ձեռնհասներին յաղթականած Հայ ժողովուրդը առակի պէս կ'ըսէր. «Երբեք գէշն Տրդատ՝ որ աներեւոյթ էր եղել աներեսոյ գիտէր գեղը, և ցամաքացոյց էր ինչ՝ ի գերեզման ծովուց»։

Պարսկաստան պատերազմէն յետոյ՝ Տրդատ Անդրատ Բագրեւանդեան ազգակից, որ Աշխատաց թագաւորին Աշխէն աղջիկը էրեն կնութեան բերէ, և Արշակունեաց գիծի՝ թագ ու ծերունի հայցուց և Հայոց թագաւորեց հաշտութեամբ։ Սակայն պատերազմը դեռ երկար ժամանակ տեւեց Պարսից հետ, մինչեւ որ Հայաստանը բոլորովին պատերազմի մեջ գտնուելէն և երկու կողմերուն մէջ հաշտութիւն եղաւ։ Այս խաղաղութիւնին Անդրատ թագաւորեց Հայաստանի մէջ, և Հայերը պղծուելէն ընդհանրապէս ազատեցան։

Այսուհետև խնդրեցի ես վերջապէս ձեր պղծեալ տիեզերքին, որ ես պարտականէ հեթանոսական կրօնիս աներեւոյթութիւնը Հայկական աշխարհին վրայ։ Կրօնքը անհաւատալի կերպով ես ներկայեցի այն պատերազմական կեանքին վրայ, որոնց մէջ բազմապատկութիւնը և բազմական գարգացումը այն կէտին չեն հասած, որ հոգեղեն էրեսիդ մարդոց երեւնալն և գործակատարելութիւնդ վրայ։ Երեսոյթութիւնը նոր և ձշմարիտ բազմապատկութեան սպասել բազմաց Հայոց սրտին, և Անդրատ բոլոր ազգային գեղեցկութիւնը մը սակայն բազմաց սրտին մէջ, որ անոր թէ՛ ներքին կեանքին վրայ-

մանուկը և մեկ քաղաքական յարաբերութիւնը բոլորովին իրարու հետևողական եղան, ինչպէս որ չուտով պիտի տեսնենք։

ՆԵՐՔԻՆ ԱԲԱՆԵՐՈՒ ՊԱՏՃԱՌԱՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑԱՆՑ ՍԻՐՏԱԿՈՒՆԵՒԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

25

Տէրութեան կազմակերպութիւնը. — Թագաւորը, նախարարները եւ ժողովուրդը.— Չօրք եւ զինուորական արուեստ.— Արշակունեաց աշխարհաշինութիւնը. — Որսերու նշանակութիւնը.— Արշակունեաց ճեմելեռնարհութիւնը.— Բազմակնութիւն. — Յուղարկաւորութեան հանդէս.— Երեքտարրը եւ ծայնարկու կառանք.—Կրօնք եւ բրմական դաս. — Քաղաքական եւ մեհենական դիւաններ։

Արշակունեաց կառավարութեան ձեւը ինչպէս պարզ է, նոյնպէս և Հայոց երկրին մէջ նոյն էր — ազնուապետական միապետական։ Թագաւորը Հայոց մէջ ամենակալ էր և անսահման իշխանութիւնը ժառանգական. բայց այդ միապետութիւնը խոչընդոտ մասնակի իշխանութեանց էր մէջտեղ, որոնք ինքնագլուխ իշխանութիւնը կը սահմանափակէին ուրիշ պետութեանց իշխանութեան պէս, որ մեր մէջ նախարարութիւն կը կոչուէր։ Նախարարութիւնը այնպէս հին է, որչափ Հայոց պատմութիւնը, և վարդենիկ հաստատելով այս պետականութեան գաղափարը, վասնզոյց այն կարգը՝ որուն

Տաւթիւնը և երկարաւոր տոկոսութիւնը օրէնքէ զօրաւոր տէր էին։ Իմանալով այն ցեղական իշխանութիւնները՝ որոնք Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին չնորհիւ անկեալ ժամանակներին իսկ կապուած էին երկրին զանազան կողմերը, նախարարութիւնները տեղ տեղ զարգացան ու զօրացան, և Հայոց հին թագաւորութեան բոլոր չանքերը զուր եղան նուաճելու և կեդրոնական իշխանութեան հպատակեցնելու զանոնք։ Երբ վաղարշակ Ձեռնադրեց Հայաստանը բարեկարգելու

Ներսիսեան Անաիտի գլուխը, որ երիզայի մօտ գտնուած է։

տեղագրեաց օրինաւոր համարել այն հին կարգը՝ որ բոլոր ինքնին Գաղաւորական իշխանութեան համար վտանգաւոր ու վնասակար էր, նորանով իրարանցիւր նախարարութեան իրաւունքներ՝ ժառանգութեամբ առնուած կալուածներուն վրայ։ Անոր միակ աշխատութիւնն այն եղաւ, որ նախարարներուն վայելած արտօնութիւնները փոխարկէ՝ բանի մը արտաքսութիւններ դնէ անոնց վրայ և այսպէսով իրարու իշխանէ արքունիքին հետ կապ զանոնք։

Վաղարշակեան կրօնադրութեամբ նախաբանները տրուած բնականոն անուանքն կը կոչուէին «ազատ» և «ազատութեան», այլեայլ պետութեան, հակառակ հասարակ ժողովրդեան, որ կը կոչուէր «անազատ») երկրագործութեան դասի կը բաժնուէին. ասոր և կրօնական հասարակութիւնն էր:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.

բոլոր իրենց իրաւունքներով և թագաւորին կ'ընդունէին «բարձ և պատիւ առաջնութեան», որով իրաւունք կը տրուէր նաև նոցա մասնակցելու պետական գործերու թագաւորին նախագահութեան ներքոյ։ Բայց նոյն իսկ ասոր նախարարներու մէջ մէկը միւսէն հասարակ կը համարուէր, նայելով իւրաքանչիւրի պա-

գեղեցիկ և երկրին բնորոշ էին. այս է որ մեր պատմագիրները կ'անուանեն «առոյգ գահ, երկրորդ գահ, երրորդ գահ» են։

Բայց նախարարները կրպակներու մէջ չէին, ապրանք մէջ կուգին՝ որ միայն արքունի պալատին մէջ ծախելով, ոչխար ու նախիրը կը կոչէին։ Իսկ կալուածոյ նախարարները, որոնց պիտույքը կը կոչէր «Տէր» կամ «Տանուտէր» և «Նահապետ», երբեմն ալ՝ Ս. Թագուհոյ անկոխ էշխել ժառանգաբերք սոցունց երկիրներուն վրայ. Բ. երկոց երկրի բնակիչներու գործը տեսնել, Գ. հարկ առնել էր ինց հպատակներէն և Դ. տանձին որք պահել զորք երկոց հպատակներէն։ Ս.ր երբեմն քներէին կ'երթայ, որ Թագուհոյ տեղը տեսնէ էր իսկական նախարարներուն երկրի կառավարութեան մէջ։ Բայց սոր փոխարէն նախարարներ հպատակութեան երդմնիով կապուած էին Թագուհոյ հետ. սոնք երդմնակոր էին Ս. զօրով օգնել Թագուհոյ պատերազմի ժամանակ և Բ. հարկ տալ սնոր։ Մեծն էր ս.ր երդմնակատարութիւնները մէջտեղ էին կատարուելիք, և սոնցմէ մեծագոյն էր զորք տալ։

Նախարարներէն յուրաքանչիւրը, որ Կաղարեցւոյ օրէնքներուն նայելով՝ երկու գոյք կը բաժնուէր. քաղաքացի և գիւղացի։ Առաջինները կը բնակէին քաղաքներու մէջ և գիւղացիներէն բարձր կը համարուէին, որոնք սովորական էին քաղաքացիներ պատուել երեք «էշխաններ»։ Հարկերը և տուրքերը կը ժանրանային գիւղացիներուն ուրկէ կարգի ծառայութիւն կամ գիւղացիներուն վրայ, որոնք սեփական գիւղ համարուեցան էին, որ երկու տրամադրութիւնքն—Թագուհոյ և նախարարներուն սէրտերը հպատակէին։ Բացի

առնցած , Արշակունեաց ընդունած սովորութեամբ՝ չհնական դաշտ սակաւ առ սակաւ կը գրկուէր իր հողին և երկրին հարստութիւնը կը կեղեքուար քանի մը անհատներու ձեռքին մէջ : Վաղարշակի քաղաքները չբաւականանալով նոյն հարստութիւն առնելով , հետզհետէ նորանոր հարստութիւններ ստեղծելէն : Թագաւորը որ և իցէ հարուածէր մը անձնուէր հաւատարմութիւնը և արտերկրի ժամանակ ցոյց տուած քաջութիւնը վարձատրելու համար՝ հարստութեան աղբիւր կը հատուցանէր զայն և չատ անգամ տուածին կը խլէր (Վարդմանէն , Վեհամբանէն , Տրունէն , Առաւելեանէն , Սմբատունիէն և այլն) : Միեւնոյն վերջերը , բռնատիրութիւն շրջանին՝ Թագաւորը երբեմն անհատաւորութիւն և ազգասէր հարստահարութիւններուն կը վարձատրէր էր սիրելիները :

Արշակունիք օտարական ցեղամիութեան հետ պատերազմելու համար մեծաքանակ բանակներ կը պահէին : Զինելով իրեն պատճիչներու վերաբերութեան նշանները Արտաշէս Ա.ի ջօրքի պատերազմական բազմութեան վրայ , այս յայտնի է , որ Տկրան Բ.ի ժամանակ Հայոց ջօրքը մեծ բազմութիւն կը հատնէր : Պատերազմ կը հաշուէ 260 ,000 , որոնց այս թիւին կրկնապատիկն ու եռապատիկը կը հաշուէին : Արտաշէս Ա.էն յետոյ , երբ Հայաստան քաղաքական միութիւնը կորուսաւ , ջօրքի թիւն ալ նուազեցաւ , մինչև Արտաշէս Բ.ի և Կորդուկ Ա.ի թագաւորութիւնները մոլ կը սուն ներմարել բանակին մեծ պինդապատկան ջօրութիւն :

Բայց ջօրքի բազմութիւնը միշտ ջօրութիւն նշան չէ , եթէ կրթութիւնը և բարեկարգութիւնը կատարելութեան հասած չէն . և այս կողմէն ներհակ Արշակունեաց իրենց պինդ յարձակութիւններով ու անցեալ-

դաբհեռնելով Իրատակը օրհնած կը ներկայացնեն։ Սրտաշէս և Տիգրան իրենց պատերազմական զօրաբեռամբ շատ երկերեսներ նուաճեցին, անոնց յաղթութիւնն ալ մեծաձայն յաղթութիւններ սարքեր են ամէնուն Իպատրութեան վրայ, բայց Հռոմեցիոց լեգէոնները առաջ շատ անգամ անոնք ետ են։ Տիգրանակերտի պատերազմին մէջ Լուկուլլոս 20,000 զօրքով Տիգրանի անհամեմատ բանակը ցրուեց. նոյնպէս Սրտաշատի պատերազմը մեծ հետեւանք չունեցաւ Հայոց համար։ Կալկատանի բանակութեան վրայ երկու անգամ սպասուն Արտաշէս ճակ զօրքը, թէեւ Հռոմեցիոց լեգէոնները ալ քշեց, բայց չատալ Սրտաշէս ամբողջապէս զօրաբեռները ջանչնալ։ Մէկ խօսքով Հայոց զօրքը հետեւանս Արշակունեաց ժամանակ մշտ յաղթական կը պահէր ամէնուն պատերազմներուն, որոց մէջ ամէն անգամ պատերազմական խորհրդակցութիւններ կ'ըլլան կը դներ, բայց յաճախ կը յաղթուէր՝ երբ զօրք անդր Տաւրոսի լեգէոններու հետ։ Մեծ երկիւղ կը պատճառէին Հռոմեցիոց՝ Հայոց և Պարթեւաց հեծելազօրքը, որոնք կամ յանկարծ յարձակելով՝ չարը կողմէն կը պաշարէին թշնամին, կամ երբեմն փախչիլ կը ձեւացնէին և յետոյ երկիւղ անոնց վրայ էյնալով կը կոտրէին. բայց պրկիլ մշտ բոց ու կռնտուած պատերազմ կը խուսափէին։ Անոնց պնդուած պինդը նետն էր, մահարեր զօրքը սր որ երկու մատիլ կը բաղկացար. մէկը հաստատուն և բանչի վրայ ամրացած, իսկ մէնաց շարժական և առանձին պատճէն վրայ հակած. այնպէս որ եթէ նետը վէրքէն հանուելու բլլար, շարժական պատը մարմնոյն մէջ կը մնար, և վէրքը ամենեւին չէր բժշկուեր։

Բայց զօրքէն մէջ թէ՝ բաղմութեամբ և թէ նշա-

նախադեպեր երեւելի էին չորս կողմնակալ կամ սահմանակալ գաւառներէ, որոնք առանձին զօրավարներու հրամանատարութեան տակ էին, թէեւ կարգ մը ընդհանուր սպարապետ կամ միապետ բոլոր զօրքերուն վրայ: Հարկաւոր սահմաններէ մէկուկէս զօրքով սպասելու սովորութիւնը, որ վաղուընէ հաստատուած էր, բանէ մը անցամ խոչընդոտեցաւ, բայց գործեալ հարցաքննեցաւ՝ երբեք անհրաժեշտ պատճառներէն մէկը չէր երբէք մը համար, որ բացէ ի բաց չհնազանդելու կամ չհաւատալու նշան մը ըլլար: Թէ այս սխալ գրեթէ միտք ծանրագոյն երկրին մեռնելուն վճռական չէր, սակն ճարտար կերպով ապացուցանէ Սենեքան իր մեռնելով Մծբինի մէջ կանխել առած գրածը, որ Ներքը բռնած ունէր գրած էր, գրեթէ թէ ցոյց տալու համար որ քաղաքին հարցաքննութեան վրայ սէրութեան գանձարանը պարունակուած, և վերջն գրած էր ձեղ:

Պրպտելուց սովնտրելի գրուածքը գրեթէ էին: Բայց պատերազմները կամ գրասիրական հարստութիւնը, ոչ Յունաց Պոլսեմական խորհրդոյն նման՝ վնասակար սպրդելու հնարքներու և պրպտանական անձե-

բա- երբ զինուորական երթալուն կը ծառայէր, և այս առաքելութեանը Պարթեւները՝ Պարսիկներէն փոխ առած էին։ Պարսից հին թագաւորները, կ'ըսէ Քսենոփոն, արտրգաբէնս արամերազին պատիկը համարելով, այնքան քանի մը անգամ որէն կ'երթային՝ նախարարներու որդիները արտրգաբեսմբ զինաշարժութեան և ձիավարութեան մէջ երթալու համար։ Մերիններուն արտրգաբեսան առարկան անասունները էին, որոնցմէ մէկ քանին ծանր աշխատանքով կը մնկատէին, երթևեկով կը յոգնէին և արբեսով կը շմատուսէին։

Այսպիսի արամերազմական երթալութիւններով արտաքին արբարդրութիւնը երթեմն ծանրանալ կը պատնէին ցանկան յոգնալ և պրակտիկութեամբ արարքը, բայց այս անգամ երթալութեան շրջանին գործ էր և մեզի մէկ քանիին անձնական հետաքրքրութեան և առանձնաշնորհութեան արամ երթալ։ Պատմութիւնն ցոյցին է Արտաքսեաց շատերուն մէջ Ռոմայ գործը, առաքելութիւններու և երթալութեան վրայ. անոնց պրակտիկան արձանագրութիւնները գոյ մեզի ծանոթ չեն. երթեր ալ ուրիշ տեղեկութիւններ հետ նաև հնդկական անունը կը կրեն։ Տիգրան Բ-ի արտաքս կը գործածէին, շրջ Քաղաքներ, ուր ցոյն գերագոյնները կը նկարագրէին երթեկ տղերքի բանասանդիներու հետաքրքրութիւնը։ Պրութեր կ'ըսէ, Թէ Տիգրանէ տրեն Արտաշատ և Արքաբեաց Արտէս Քաղաքը մեծ ուսումնարան մնէին երթեր հետ. երթեր Քաղաքները գործածական ընդհանրապէս հետաքրքրութեան, որոնց մէջ առաքեալներ գանազան ազգութիւններ կը երթեցուէին, որոնցմէ Արտաշատ յոյնեց բնակ է. և արբեսութեան մեղանչ էր. եան Արտաշատ գանազան տղերքներ, հետեր

և պատմաբիւններ կը գրէր նոյն լեզուով։ Երբ Կրաւատի գլուխը բերուեցաւ Տիգրանի արքունիքը, Սրատադը և Որոդէս այս առիթով պրիպդութիւն մը գրեցին ու ներկայացնել տուին յունարէն լեզուով։

Այս և ուրիշ յունական ազդրութիւններու հետ Արշակունեաց արքունիքը՝ իսան կը սիրատարէին նաև արեւելեան սովորութիւնները և մանաւանդ բազմակնութիւնը, զոր ինչպէս կ'երեւայ, Արշակունիք առած են անդամ մըցուցեր Հայաստան, և առնուազն բաժանեցան նախապրիւնեներուն՝ բայց ոչ ժողովրդին մէջ։ Հայոց գնդին և ամէն ժամանակներու յատուկ բարեխառնութիւնը և գեղանկան կեանքի մասին տրած գաղափարները, ինչպէս նաև Հայկազունց իշխանները մէկտեղ Արա Գեղեցիկի վրայ պատմած և իր հետքերը պատկառելի եղած առասպելները, կը վկայեն, որ Հայկազունց հարստութիւն իշխանները և հոյ ազգը բնիկ հարազատ ազնուական էին բազմակնութիւն։ Իսկ Արշակունիք ոչինչ հետաքրքրութիւն, որ քրիստոնէութիւն պարերազմ ալ պատճառեցին այս պրոպագանդէն ետքը։ Բայց և ոչինչ հետաքրքրութիւն չէին ունեցեր անդամ Բագրատունի «իշխանաց իշխան» իր գրութիւնները և նշանակութիւնը կը գտնուէր երկրորդական կարգի մէջ։ Հարստութիւնը կամ հարկերէն կը գոյանար։ Բագրատ «անկիւնի»կը գրուէր Արշակունի, անոր կը հաղորդէին ծիրանի, գլխուն վրայ կը գնէին և իր արքայական պատիւն գրած կը տանէր, Բագրատը ոսկի կը դրամագլուխ էր ժողովուրդին, իսկ Բագրատ առաջնորդ մանկանն՝ մարդարէ չոգ կուտար։

Մեծ չափազանցութիւնը կը կատարուէր ենթադրել Բագրատունիներ և մեծամեծ իշխանութիւններու յաջորդականութիւնը հանդէպ։ Արքունի Փաւստոս ակնարկութիւն մը պատմիչը

ոչ ոքի ոչ նկարագրել Աբուշէն Բ-ի թագաւորը. «Թագաւորը ուղիղն էր, անկոտրում բնութեամբ, մարմնին վրայ փառաւոր վերարկուն՝ ոսկեթել. գլուխը թաց էր գրած և առջևը ոսկի գինը: Դաստակին շուրջը կանգնած էին գրեթե նոյնքան ազգականները. առանցքի չորս կողմանի ամենայն պճնազարդութեամբ ազգականները, նախարարական տեսքի նահատակները, բազմաթիւ նախարարներ ու զօրագլուխներ, բոլորն ալ պճնած և պատրաստ իրենց թէ պատերազմելու. նահատ: Առջևէն գոռում էին, և նոքա էնգործ կանգնած ոչ ոքի ոչ նկարագրել. առանցքի չորս կողմանի ամենայն ազգականները, որ առանց կանգնած էին գրեթե նոյնքան ազգականները

արշաւանքին ժամանակ՝ բերել տուաւ այն անդրէն յանդիման տաճարները իրենց բաբերան հաւ, որ Տիրան Բ. հրամայեց անդաւերել հոյ մեհեանները մէջ, ազգային տաճարներն բալ։ Ջեռը գրաւեցաւ Անդի տէրութը՝ Արտաշէսի ձօտ, Արեւտուր՝ Թիլ տանը Նահէ դէղատիէ մեհեանին մէջ, Արտանէսը՝ Երիզա Աստղիկի տրամանին բալը, Հերհատաը՝ Բագրեւանդին դէղը Մհերի տրամանին ձօտ, Արմրուխանը՝ Աշտիշատի մէջ Աստղիկի բալ։ Հայերը այս կուռքերուն իրենց տաճարներուն յատկանիշները վերագրելով, տարբեր պաշտամունքն ու դիները կը ծառայանէին տեղը։

Բեռնիերը Հայոց մէջ տունէին գտած կը կարծէր։ Բեռնիերամաքեան պաշտօնն ալ Աստուածնոյ (Աստղիկ անուն) ձեռքն կը գրնէր Տիրան Բ. որ երկու գաղութ այս պաշտօնին Հերհատիէ տրձեր տանդ հրամայեր իրենց դէղը տանելուն համար։ Այնուհետեւ բեռնիերամաքեան վարձքն գանազան տեղ, որոնց մէջ նշանաւոր կը գտնուէին Բագրեւանդի դիցաստանի տեղամասերը (Արտագ, Մհերան)։

Բազմերը մէջ կը տեսնուին նախադրեալներ նման տնէին իրենց տաճարը — «դօրք Հրոյ» և տեսակներ կրօնական տեղամասերը — «նիկեր Հրոյ»։ Մեզի հետաքրքրական գաղափարներ տեղեկանալու մեհեանները և անոնց պաշտօնեաները Տարօն գաւառի մէջ վեց բնագրական դէղեր (12,000 բնակիչներով) տնէին և ձօտ 8,000 դօրք։

Հեթանոս Արշակունեաց օրով Հայոց մեծ տաճարները դէղատուններն էին, ուր կը գրուէին և կը պահուէին անոնց ճոխ գանձերը։ Նիկեր տեղեր էին դիցաստանի տեղամասեր կային։ Տաղաւարներ և կրօնական։ Տա-

Ջիմնարը Թադաւորներու պատմութիւնն էր. անոնց պահապանները կը կոչուէին «դիւանադէր», որոնց պաշտօնն էր ժամանակագրական Թադաւորներու գործերը գրել ժամանակագրական կարգով և դիւաններու մէջ պահել։ Հայոց Արքունի մէջ, ինչպէս և Պարսից մէջ, այս պրքերը ընդհանուր անուամբ կը կոչուէին «Մատեան Թադաւորաց», Պարսկերէն՝ Շահնամէ։ Բացի այս պէրքերէն, որոնք Արքունի գրատունը պատմութիւնը կը կազմէին, Թադաւորական դիւաններու մէջ կը պահուէին կառավարութիւնը, կարեւոր դէպքերու յիշատակարանները։ Թագաւորական ժամանակագրութիւնները կամ «Անհատից ժամանակները» կամ «Անհատական պատմութիւնը», որոն հետեւողներն ու պատգամաւորները էին և կը գտնուէին անհատներու մօտ, պարունակէր Թագաւորի պատմութիւնը Ծնեալ ատրպէն մէջ։ Անհատական պատմութիւնը կը պատկանէր Թագաւորական ժամանակին, ու գտնում ար անոր ատենին կը գտնէր դիւցազական պատմութիւնը, խոկ գաղտնական անցքերը Արքունարանը մնում կը յիշատակուէին։ Մ. Խորենացին վկայում կ'ենթադրէ, որ Թագաւորական և անհատական ժամանակագրութիւնները միայն օրերը Տուներ էին, պատճառ չուն անոնք կը յիշէ գրեթէ Ար—Արտաշէս ցոյց անհատից չուն գրեթէ գործած։ Նոյն պատճառին համարելէ կ'ենթադրուի, որ Տիգրան ժամանակագիրներ ունէր մեծ ցոյց ունենալ և որ իւր պատմութիւնը կարգ ու կանոն կը պրէր անոնց մէջ, որպէս ար Տուներէն ոչ մէկ ժամանակագիր կարելի էր գտնել, պատճառ մէկն ալ ժամանակագրական ոչնչութիւնը պատճառ եղած էր։

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԱԲԱՑՈՑ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ (300—640)

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

Աւետարանի առաջին քարոզութիւնները եւ քրիստոնեաներու կրած հալածանքները.— Գրիգոր Լուսաւորիչ, անոր ծնունդը եւ կրթութիւնը.— Ս. Գրիգորի տանջանքները եւ Խոր-Վիրապ ձգուիլը (287).— Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը.— Ս. Գրիգորի Վիրապէն դուրս հանուիլը եւ Հայոց դարձը (301).— Մեհեաններու քանդումը.— Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը.— Տարօնի պատերազմը.— Թագաւորին եւ ժողովուրդին մկրտուիլը.— Քրիստոնէական դպրոցներու բացումը.— Աթոռակից հայրապետ (317):

Դեռ Քրիստոս երկրի վրայ էր, երբ սուրբ առաքեալները տարածեցին զան Հոյոց մէջ, և Սբ. Պարթողիմէոս հեթանոս իշխանների մէջ առաքեցաւ եղաւ որ հաւատաց Յն ան Աստուծոյ Որդին է: Քրիստոս Համբարձեալն անդիմատեց յետոյ Աւետարանը քարոզուեցաւ Հոյոց մէջ Թադէոս առաքեալին Ասորի, որուն չուռալ բնակութեան տան Բարթողիմէոս առաքեալը, ուսոյց աշխատութեամբ հեթանոսական պիղծները Հոյոց աշխարհին մէջ: Բայց քրիստոնէութիւնը

խոր ուրախութիւն չգոյր հնդեանս Հայոց մէջ, որուն դէմ ուրախասիրտ չէին Անատոլուն բարեյաղթութեան մկրտանքները հաւկնոտելու։ Բոլոր առնուազն, նոր կրօնականն շրժումը խանգարէս երկրին դարձ՝ Մբջադեսքի մէջ տեղի ունեցաւ, և մինչ ազատաբնակն կը տեսանէր որ չրիստոնէութիւնը սկսեալ առնել յաղթութիւնը կը տարածուէր ազգաց քաղաքական իշխանութիւնը ձեռնամուխ եղաւ հալածանաց։ Նոյն իսկ Եղեսիոյ մէջ, Աբգարէն յետոյ, որուն յաջորդները եկեղեցիները կործանեցին և մեհեանները կրկին բացին, հնդեանութիւնը վերահաստատուելուցս իր բոլոր զօրութիւնը և սկսաւ պահել դեռևս եղած թագին և Բարդեսանէսի ազդեցութիւնը։

Թէև ազգ կերպով հին կրօնը դեռ երկար դարեր Հայոց մէջ, բայց և սկսաւ քրիստոնէութիւնը բոլորովին չանհետացուս Հայոց աշխարհին, ազգ ծանօթ կերպով կը բարգաւաճէր անոր ընդհանրութեան։ Նոյն իսկ Թագաւորն ազգակցած կը համարուէր Աստուածի, որուն երկար ժամանակ հռչակով Մարկոսի լեռներուն մէջ՝ ինչպէս Արտաշատ և մեծագործ Արտաշէս Ա.ի սրտագոյն ազգականներէն սեռն։—Սակայն Ոսկեսանը, սկսաւ և Սաբինեանը նահատակելուցս Արտաշատ արքայական ձեռք։ Ինչպէս Ոսկեսանը, սկսաւ և Սաբինեանը նահատակելուցս Արտաշատ արքայական ձեռք։ Այս նահատակութիւնները փոխանակ սակաւաթիւ հաւատացեալները վհատեցնելու՝ սեռի և արծարծեցին սեռից եռանդը, և քրիստոնեաներ թիւը հետզհետէ կ'աճէր։ Տիրատիոս կը վերջէ, թէ երբոր դարձ սկսեալն սրբէն բռնակալութ հաւատացեալներ կային Հայոց մէջ, իսկ Փերիքեսոս կ'ըսէ թէ քրիստոնեաներ սկսան բազմացած երթ Կապադովկիայ և Ասորեստանէ, որ վերջապէս հաստատեցան Հայոց մէջ

դէմ և չասելը կտոպիչ։ Անոր օրհնելին հասկնալով, Տրդատ իր թագաւորական սկիզբը երկու հրեշտակի հանիկ, որով և՛ պատաներ մանուկ պարի տալ քրիստոնէութեան և անոնց առաքելքը մանկտներու բաժնել։ Նոյն պատճէն պիտի երթեին նաև քրիստոնեայ պահպանելու։ Այս պարին բանալին ապացոյց էր որ հեթանոսական մանուկներ մտնեն։ Երբոր բարեկարգութեան գործերէն է և հեթանոսական սովորութիւնները պահպանելը, եթէ ժողովուրդին սրտին մէջ հաստատուն կացուն չունի։

Այսպէս ուրեմն Թագէոսի և Բարթողիմէոսի գործերը մարդկութեանը Թուին պրկելով պատճառով սճեցան և պատրաստեցին Հոգիքը պզտիկ քրիստոնեաներ ընդունելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռքով։

Ծնաւ Ս. Գրիգոր 257 թուականին Վաղարշապատ քաղաքին մէջ. անոր հայրն էր Անակ Պարթեւ, մորը կը կոչուէր Ոսկեհ։ Հետևեալ պատճառներն կան, ենթադրելով մէկը Հոգոյ վրէժխնդրութենէն պատճառ Անակին երթալ պատերազմ ընդ Մեհեայ անուանեալ հետ և վտանգ Վեհարիս։ Այնուհետև Պարթեւ մնալը վկայելով՝ անուանելուց Գրիգոր և նոյն քրիստոնէական տղայ, անուանելով յանդիման և պարիսին բոլոր, մտնելով և պարիսին բոլոր, մտնելով և պարիսին բոլոր։ Երբ որ չափահաս եղաւ, անուանուցաւ Դաւիթ անուանով յոյն մարդու մը Մարիամ անուն աղջկան հետ, ուրկէ երկու զաւակ ունեցաւ, Վրթանէս և Ս. Գրիգոր։ Երեք տարի կտոր, երկու անուանները փոխադարձ համաձայնութեամբ բաժանեցան իրարմէ. Մարիամը կրտսեր որդուն հետ կուսանաց մնաւ, իսկ Գրիգոր Վրթանէսը դաստիարակութեան յանձնելով՝ ինքը գնաց

Տրդատ արքայորդին մօտ, որպէսզի հաւատարմութեամբ ծառայելով անոր՝ օրը չարտօրինութեան արտաք արձէ էր վրայէն։

Թեև Հռոմ եղած ժամանակ Տրդատ կը յարդարէր Գրիգորը որ քրիստոնէութիւնը ձգէ. իսկ երբ Հայաստան եկաւ և Երիզայի մէջ Աստիճան պետունին զոհ մատոյց էր հաղթելն թագաւորութեան մէջ յաջողութեամբ վերադառնալուն համար, հրամայեց Գրիգորին որ արքայական սեղանին պատիւներ տանէ և կանոն Հռոմի Նոր-Վէրքով Գրիգոր արքայական Աստիճի արձէն է։ Տրդատ այս բանին վրայ առիթ գտնելով, հրամայեց որ զայն տանին ձգեն Արտաշատի Աստղիկ-Վէրքով ուր Հայոցաց սպարապետ վճռակատած էր երկար տարիներ ազգ ու անհետս մնալ. բարեպաշտ կին մը տեղն օր հոգ կը ձգէր այն գործին մէջ և կը կերակրէր զանոնք։

Տանեաչարս տարի էր անցեր Ս. Գրիգորի մատաղութիւնին վճիռ ձգուած օրէն, երբ յուզմը մը հասաւ կայսեր Գայիանէի առաջնորդութեամբ Հռոմէն վտանգելով՝ եկան ապաստնեցան Հայոցաց, բերելով իրենց հետ կայսերապատն օրիորդ մը՝ Հռիփսիմէ անուանուած, զոր Գիոկղետիանոս կայսրը կ'ուզէր իրեն կին առնել։ Անոնք իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Վա-

պարտապան մօտ հնձանի մը մէջ, ուր ծածուկ կ'ապրէին կնոջմանալով ապրելոյց յուշադիւրու պիսով, որ երկոյն ընկերանալէն ձեռ չէին քաշեր։ Կայսեր կազմէն առագաստ թաղթի մը վրայ, Տրդատ հրամայեց փնտռել ու գտնել կոյսերուն ապաստանած տեղը։ Հնձանը չորս կապտագոյն պատուհաններ ունէր Հռիփսիմէի թաղատրուելոյն պղտմաներ հարցնելու և պատասխանելու։ Կայսը բնդդիմացաւ, և քաշքշելով բերելու Տրդատի մօտ։ Արդէն հարսնիքի հանդէսը սկսած էր և ժողովուրդի բազմութիւնը պատրաստ չէր ըլլար, երբ Հռիփսիմէ գանձ մը ժամ Տրդատի հետ կռուելէ յետոյ՝ անհամբերն ուրբ փախաւ, սեթեթալ ճեղքից և իր ընկերներուն բնակարանն եկաւ։ Հասան նոյնէն դահիճները չգտնելով, կասկածին գործ չտալ վրայ, աչքերը հանելին, մարմինը կատ կատ ըրին և սպանին։ Անոր հետ միասին ապստամբեցան 33 հոգի իր ընկերներէն։ Նկատելով որ Գայիանէ կոյսը ալ պատահ բերած էր Հռիփսիմէին հանգստեան համար, սասկի ամենքին ապստամբեցաւ ուրիշ երկու ընկերներու հետ, որոնց հետաքրքրութեան բնութիւնը 37 հոգի։ Յետոյ գանձ մը հասան ալ սրուեցան։

Այսպէս անմեղներու մահուան վրայ Տրդատին խիղճը սկսաւ տանջել։ սկսաւ մեծ մեղանչութեան նկատել վրան, և երբ գանձ մը օր յետոյ էր իշխանները հետ պրծի կ'երթար, կասկէն գազան և վայրենի գազանութեան պէս սկսաւ Բոսորել սնոտիները։ Նոյն պատիժը նկատ նաև չատ մը պատահանութեան վրայ։ Այդ ժամանակ Տրդատի քոյրը Խոսրովիդուխտ նոյն մեծ սկսաւ։ բանտապետ մարդ մը կ'ուզէր տեսնել, թէ ինչպէս կարող է բժշկել Տրդատին ու իշխանները այդ սոսկալի պատուհասէն։ բայց ո՛վ կը հաւատար

Թէ ոմանք ասին անցնել յետոյ՝ ան կնոջանէ մնացած կ'ելլայ վիրապին մէջ։ Երբ երեքը կրկնեցան, Օտա Սմբատանդին ազդարեցաւ Սրուշտա. պարսն մը իջեցաւ վիրապին մէջ և Գրիգորիս ձայն տուին. չուանը շարժեցաւ և Սուտածոյ նահատակը դուրս բերուեցաւ ոչ մեռած և խնամս բնակութենէն։ Այս սքանչելիքը շատով տարածուեցաւ Հայոց աշխարհին մէջ։ Վարդապետութեան ճանապարհին վրայ Ս. Գրիգորի առաջ եկաւ Թագուհիէր իր իշխանութեան հետ։ Սուրբը ծունկ չոքեալ՝ աղօթեց անոնց համար և անոնք փոքր ինչ թեթևացան պարտիզէն։ Յետոյ Հռիփսիմեան կոյսերուն ալ նահատակութեան մէջ պատճառ ոգիները տուին։ Երկրորդ օրը Թագուհիէր, նախարարները և երիցն ալ կրկին հաւատքեամբ բազմութիւնը եկաւ Ս. Գրիգորի մօտ, որ հոգիոյ զանոնք հեթանոսութիւնը ձգել և քրիստոնէական հաւատն ընդունելու։ Ապա՝ Հնձանի մէջ լուսաւորչէն սկսաւ քարոզել անոնց խօսելով Սուտածոյ պարշտպետութեան, Քրիստոսի մարդեղութեան և Եկեղեցիի հաստատութեան վրայ (301)։

Այս նախապատրաստութենէն յետոյ, որ երկու ամիս տևեց, Ս. Գրիգորը ներսիսատակ ժողովուրդի օգնութեամբ Հռոմոկլեայ երեք վիպաբան չինելու կոյսերուն պատուէն հասաւ. մէկը Հռիփսիմէի նահատակուած տեղը, միւսը՝ Գայիանէի, երրորդը՝ կոյսերու բնակած Հնձանի տեղը։ Մեծ էր ժողովուրդին ցոյց տուած յարմնռնդութիւնը այս սուտածոհութեան գործին մէջ. ինքն իսկ Թագուհիէր բանի ձեռքը՝ կոյսերու դիակները կը փորէր, իսկ Աշխէն սիկինը և

Աստուածորդուն էրենց վիշտերուվը հոգը գալս կը քաշէին։ Աստղերով չգաւակնանալով, Տրդատ հօրը օրուան ճաշերուն գնաց, Մամիկ վրայ եկաւ և պիտակելէն ալեր խաչը քարեր բերաւ Հռիփսիմէի վկայարանին վրայ չէնք շինելու համար։ Վկայարանները շինուելէն և կոյսերուն մարմիններն անոնց մէջ ամփոփուելէ յետոյ, հաստատուց մաղթանքներ կատարելոյն, և պիտակեր Մեծին Օրդիէ շնորհք թագաւորը և ուրիշ հե-

ռանդներ բժշկուելոյն, առաջին եկեղեցին հիմը դրուեցաւ (Էջմիածնի Մայր եկեղեցին)։

Ա. յուսնուան. Տրդատ՝ Ե. Գրիգորէ հետ սկսաւ պատմել Հայաստանի ամէն կողմերը, ու նոր կրօնին համբաւը անոնցմէ առաջ տարեր էր։ Կրթասիրելոյն և պատերազմասէրներուն մեհեաններն, բագիններն ու արձաններն. մեհեաններուն տերերը՝ եկեղեցիներու շինուելուն համար պրպտուելոյն, և անոնց գանձերէն ա-

քաղաքին մասն ու բաժին հանուելոյն։ Թագաւորը որ երեսին տեսակ նախանձախնդիր էր հեթանոսական հրոյն պահպանութեանը, այժմ սիրելը կը յորդորէր ու կը սպեակը հրաժարել հին հրոյն մասի պաշտամունքին և Քրիստոսի քաղցր լուծը ընդունել։

Վաղարշապատ վերադառնալով, Թագաւորը հաստատուն հաւանութեամբ սրտից Ս. Գրիգորը Հայոց աշխարհին ընդհանուր հովիւ կարգել։ Տաճարական երեսից նախարարութեանը յանձնուեցաւ Լուսաւորիչը, արքունի հրամանագրով առնել Կեսարիա, ուր Դեւոնդ մարտիրոսը էր ձեռքին սուրբ եղած եպիսկոպոսական աստիճան զան Հայոց եպիսկոպոսապետ (302)։ Ա.ետանէին Յովհաննէս Մկրտիչէ և Ա.ետուածնէս վկայի մասունքներն առնելով՝ վերադարձաւ Հայաստան, հետը բերելով բազմաթիւ սուրբ և յոյն հրամանագրեր, որոնք պիտի օգնէին նոր Ա.ետարանի քարոզութեան մէջ։ Տալոն հաստատելով, Ս. Գրիգոր ուղեց Դեւոնդ և Գիսանէ հոգիք սուտ ածներու մեհեանը կործանել։ Ա.ր լսելով, Ա.թան քրմապետը և իր որդին Դեւոնդ պիտակ՝ քուրմերով գարան մտան բուրթ մը վրայ, և երբ Լուսաւորիչը մի քանի մը իջամուներու հետ նոյն տեղին մօտեցաւ, քուրմերը յանկարծ ինկան վրայ և բուրթն վար քշեցին։ Ա.ր անակնկալ դիպուածին վրայ նախարարները Ս. Գրիգորն ու անոր հետ եղած քահանաները ողջ կան բերը վախուցին։ Բայց խառնուրդին մէջ Ա.թանը պատնեշեր էր Անգեղ ատն իջամուին ձեռքով։ Ատոր տեղ անցաւ Դեւոնդ։ Երկրորդ կուռք մէջ, ուր քուրմերը 7000է աւելի զօր ունէին, քրիստոնեաներուն կռիւը յաղթող հանդիսացաւ և Դեւոնդ ապստամբեցաւ։ Տարօնի պատերազմը միակ դէպքն էր, ուր հեթանոս Հայերը դէմ առին իրենց հրոյն պաշտպանութեան

հաւատս : Ս. Գրիգոր կատարելը և մեհեանները կործանեց, անոնց տեղերուն վրայ եկեղեցիներ շինեց և Ս. Յակոբեանց վանականները մեկ մասը տեղատեղի ընելով՝ հաւատն չարաշահեց :

Սուրբ Գրիգորէ վերադառնալու ատեն հասաւ մեծ՝ Տրդատ թագաւորը իր բնակութեան գնաց Բարբարանդէ Բագաւան քաղաքը գալու պիտանութիւնը : Այսպէս ամէն մը ժողովուրդը պատրաստել կուգայ, Լուսաւորչէն հետը բերած քահանաներու դասկցութենէն մէկը նշոյլ մը հաւատքի առնելու համար : Ս. յաղթական գործերը փոքր ինչ թեթեւնալով, սուրբը ժամանակ առ ժամանակ կ'առանձնանար և պատրաստ ժողովուրդը առանց հալածանքի չնչաց, թագաւորին առաջարկութեամբ անոր տղաները վարժեցնելու բերուեցան և կրտսերը Արիստակէս հօրմէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով՝ անոր տեղապահ կարգուեցաւ (317) :

Տրդատի եւ Լուսաւորչի ճանապարհորդութիւնը Հռոմ (319). — *Սղուկի ապստամբութիւնը եւ Հիւսիսականաց արշաւանքը.— Մամիկոնեան նախարարութեան ծագումը.—Պատերազմ Պարսից հետ.* — *Արիստակէս Նիկիոյ ժողովին մէջ* (325).— *Ս. Գրիգորի մահը* (332). — *Տրդատի մահը* (342):

Քրիստոնէութեան տարածութեամբ Հայոց բարեկամութիւնը ուժեղանալ ընդհատած էր երկոց արեւմտեան դաշնակիցներուն հետ: Եւսերիոս Կեսարացիի վկայութեամբ՝ Հայերը մեծ պատերազմ ունեցան Մաքսիմինոս կայսեր հետ, որ կ'ուզէր բռնութեամբ հեթանոսութիւնը վերահաստատել անոնց մէջ (311): Այսպիսով ներքին բաժաներ էր այն դաշինքը՝ զոր Հռոմայեցիները ունէին Հայոց թագաւորութեան հետ, երբ յանկարծ նոր լրոնքը Կոստանդիանոսի հետ կայսերական գահին վրայ բազմեցաւ: Տրդատ օրուան քաղաքական դաշինքին համեմատելէն, մտածեց անձամբ երթալ Հռոմ և բարեկամութեան դաշինքը նորոգել քրիստոնեայ կայսեր հետ: Այս ժամանակ ուղեւորութեան մտադիր եղան Ս. Գրիգոր, Արիստակէս, շատ եպիսկոպոսներ և բազմաթիւ զօրքեր, որոնց թիւը Ագաթանգեղոսէ բանալ՝ 70,000ի կը հասնէր: Կոստանդիանոս և Մեղբեսորս Պապը սիրալիր ընդունելութեան կոչուած էին Տրդատն և Ս. Գրիգորին. երկու թագաւորութեան մէջ բարեկամական դաշինք կնքուեցաւ, Հռոմայեցիք ալ իր կրած չարչարանքներուն համար մեծ պատիւներ տուած ևկեղեցական դասին կողմէ:

Պարսից թագաւորը Շապուհ, Տրդատ բոցակայութիւնը յարմար ոսկի հանդերձով, պատուասիրեցու Հայոց զօրավարն իւր յարձակելու վրիժուոյն մեծանուն Սկիւթաց Սուրէն իշխանը յարդարեց պատասխել իր թագաւորին դէմ և սկիւթական գնդերն ու պրակ հետեւորդին կողմէն պատրաստել Հայոց երկրին վրայ: Սուրէն պատուելով ծերունի Օսոս իշխանը որ իր փեսան էր, պատուոյ տեղն Արեւմուտ բերաւ Տրդատ պատասխի մէջ և Սկիւթ բերան թնդանօթները իր կողմն դնելով՝ կ'սպասէին երկերը: Հասան Տրդատ, ժողով իր զօրքը և պատճառեալ ինքը կ'սպասէր ահի վախճանաւոր ինչութեանը սպասել, խոստացու Սուրէն իշխանը ոչ այսպէս լինի, ոչ թէ պատասխան տալ: Թագաւորացոյց դաշտին մէջ Տրդատ հասկանալու Հետեւակացոյց դէմ և իր սպառազէն բանակը զարկու կողմէ զարկու կողմից ինչութեանը բանակը, որոց կ'սպասէին Հայոց Արքունի թագաւորը: Արքունին իր զօրքին յարձակութեանը սկսանելով, նետաց իր կողմը պատասխան չտալը, որ Հայոց թագաւորը բանէ. Տրդատ մէկ հարուածով երկու կողմ բրաւ Հայոց թագաւորը և սկսաւ խոսնիճամուտ զօրքը սկսելու Հայոց պատերը հասնելու:

Սկսաւ յարձակելու և պատասխանելով ամ իր զօրքը երկերը, բայ առաւ մէջ Տրդատ թագաւորին պատասխանը: Սուրէն սրբազարտուն իշխանը, որ Հայոց թագաւորին վրիժուոյն ամ Պարսից և սպառ Հայոց պատերն էր սպասելու, Տրդատ խոսնուածը տեսով՝ իր նորին պատասխան դէմ Սկիւթ ձամ և սկսաւ վատասխանը պրակով սրբ ժամանակ սպասելոյ զօրք, բերդին սերոյ և բոլոր գնդը կռուոյ, սպասելէ մեծ երկու հարկ պատասխան: Թագաւորը իր խոսնուն Տրդատ Տրդատ զօրավար

Մանկանէն նուիրեց և անոր ցերը նախարարութեան պատուոյ ոտքերուն` ետ դառնալ Մանկանեան կամ Մանչկանեան անուանելով։

Այս յաղթութենէն յետոյ Տրդատ էր Մեծ Պարսից Արքայ հետ պատերազմ. բայց պատճառ անհայտ է պատերազմին մէջ չորս տարի էր կրկնացեր, յանեկնելի ձիւնէն հարկադրեալ Հռոմեցիքը պարսկաստան ոչնուաճ։ Եր զօրքը կարգէ դուրս և պատճառ ցրտոյն սպանեալ մէջ ուրեք հետեւանեալ հետ Արտաշատ մէջ ուրեք Մանկանէն սպարապետ էր, զօրավարութենէն հին տեղապահ էր Հայոց Աշխարհ նշանակեալ, որ մեծագործութեան կամ էր Հայոց կարգով Հռոմէ Հայրապետութեան, և Արքունի Ոչռուեանն և Բարդրատ Բարդռատեանն։ Երբ Հռոմեցիներէն Արտաշատ վրայ յարձակեցան, Տրդատ զօրով Պարսից երկրէն հետեւեցաւ կռուելու և Արտաշատէն մեծ մասը պաշարեալ։ Հռոմէ տեղապահ Հռոմանոս Հռոմէական մեծ զօրքով Տրդատ Պարսից մէջ պատահեցաւ և Տրդատ Պարսից մէջ պատահեցաւ զօրք Պարսիկ դարձան Հռոմանոսի։

Տրդատ, որ պատերազմի դաշտին մէջ յոգնած էր, խաղաղասիրեալ ժամանակ երթալ կամեցաւ Հռոմէ Հայրապետութեան, և օգնական եղած էր բան Հռոմէական Հայրապետութեան։ Երբ բանի մը տարիներ յետոյ Հռոմանոսի Տրդատ եկաւ Հայոց խաղաղութեան, որ Հռոմէական հետ միասին Սեվերոսի ժամանակ երթան, անոնք յանձն չառին երթալին հետամուտ, այլ Արքունիքը պահեցին այդ առիթն սեպհականական ժողովեն, ուրկէ ան բերաւ Հռոմայ Հռոմանոսը(325)։

Արքունիքն պարձին յետոյ Մ. Գրիգոր էր գործ կառուցած համարելով, հաղորդականն բնաւ բաղդատեն

եր արբանյ Թադէոս և Բարթողիմէոս եր առաքելոյն Քրիստոսի՝ Սողոմոն թագն Վանանց տյրէն մէջ, որ ասէին այլ եւս ոչ մեկուն չերեւցաւ մինչև եր մահը(332)։ Հռովհաննէսը անոր մարմինը գտաւ և նոյն տյրէն մէջ Թաղեցաւ։ Հայոց եկեղեցին ամենամեծ տոներու կարգը դասեց գանիկա և առաջնոյ անոր յիշատակը բռնեց մեծ տոնի մասին մէջ։

Բանէ որ Ս. Թրէդատը ազգ էր, ասկէն կ՚ակնարկեն անորկէ և անոր առհասարակ կարգերը եր պատմելնէն. անոր մասին գրուածը չունինք, մանաւանդ հետևեալները կրկին գրուածներ են Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչոյս իշխանք տղոցն Հայրապետութեան Ծաղոց պատմութեան մէջ (340)։ Նոյնպէս և Տրդատ եր չարտնակէր եկ իրարով և եկ գործով յարգարել ամենքը, որ քրիստոնէական կեանք վարեն. և երբ տեսաւ որ եր իրաքը առջևնուն պէս չեն յարգեր, Թագաւորութեան Թագոց և բազմեցաւ Վանանց պղծ։ Նախարարները գայթն անոր և խորհրդեցան որ ետ գործ ու իշխանութեան կրկին ձեռք առնէ. բայց նա յանձն չառաւ, և ապստամբ իշխանները ձաձակ Թագաւորեցին պղծ եր Թագաւորութեան 56րդ տարին (342)։ Այսքան գաւառի վախճան մը ունեցաւ Տրդատ, որ Հայաստանի ամենամեծաքար և ամենաբարի Թագաւորներէն մէկը եղաւ։ Անոր մարմինը գրուեցաւ արձանագրած դադարի մը մէջ, որուն չորս անկեանց վրայ Լարիներ էին լծուած։ Դադարը չքնաղագործ էին Թագաւորին բնութիւնը, ազգականները ու բարեկամները, և երկու կարգ ագռաւներ ալ։ Ագռաւները կ՚երթային եկեղեցական գաւթը երգելով և խաղալով, իսկ հոն էին գող ու ապերախտ գործեր երեւցնելով և չարիան կ՚ընեին,

և ամէնէն վերջը ժողովրդեան անվիճ բարեմեծիւնը։ Այսպէս մեծ հանդէսով տարեւոյտ և կճնոյ տապանը մը մէջ թաղուեցաւ Թարգման պիւղին մէջ, ուր քանի մը տարի յետոյ ուխտատեղացաւ նաև Հաւատարչէ մարմինը։

ՏՐԴԱՏԻ ԱՆԱՊԱՏԱՆԸ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

28

Հայաստանի քաղաքական հանգամանքը Տրդատէն յետոյ.—Տրդատի յաջորդներուն Խոսրովիանը.— Եկեղեցական դասի նշանակութիւնը.— Ներքին խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ.— Խոսրով Բ. (343). — Ապստամբներու նուաճումը. — Հիւսիսականաց արշաւանքը եւ պարտութիւնը.— Պատերազմ Պարսից հետ. — Խոսրովի մահը (352). — Մուշի ճակատամարտը. — Տիրան Բ. (353). — Անոր յարաբերութիւնները երկու դրացի պետութիւններու հետ.— Տիրանի գահընկեցութիւնը (364)։

Որչափ տանն որ Պարթեւները կը թագաւորէին Պարսից երկրին մէջ և Հայերը տեմուտս էին, Հայաստանը, հանգամանքներուն նպաստով, երբեմն Հռոմայեցոց դաշնակից կ'ելլար, բայց աւելի առաջներուն կողմը կը հակէր, որովհետև երկու երկիրներու միջև գոյն պարթեւական-արշակունի հարստութիւնները էին որ կ'իշխէին և երկու տպերուն մէջ միեւնոյն քաղաքակրթութիւնը կարգերը կոչէին։ Իսկ երբ Պարթեւներու գահին վրայ Սասանեանները նստան Պարսկաստանի մէջ և տեմատուութեան վրայնակներուն

վրայ քրիստոնէութիւնը տարածուցաւ Հայոց աշխարհին մէջ, անոնց թշնամութիւն ելլաւ նախ երկու տրդատներուն և ապա երկու սպրիւռքի մէջ, որ քանի դեպ տասնամեակ և տեղ մնաց մինչև Արտաշյոց սրամտութեան տարերքին վրայ երեսնալը։ Քրիստոնեայ Արշակունիները Սասանեանց վրայ կը նայէին ոչ միայն իրենց սպառնալիքներու պատճառով, այլ և իրենց ազգակցութիւններու և քրիստոնէութեան թշնամիներու վրայ. միեղիա տար հակառակ՝ ամէն բան կը հաւնէր պարսից մէջ այժմ դէպի հռոմէականութիւնը, թէ կրօնի հոգիութիւնը, թէ քաղաքական կրթութիւնը, որ Հռոմայեցիներուն ազնուականութեան մէջ կ'ուսուցանուէր Հայոց մէջ, և նոյն իսկ քաղաքական հնութիւնները, զորս կուգային կ'ընդունէին Հայոց թագաւորներ հետ՝ զանոնք Պարթեւներեն հետ պահելու դիտաւորութեամբ։ Բայց և այնպէս արքունական բարքն ու սովորութիւնները այնպէս խոր արմատ դրած էին Հայոց նախկին կեանքին մէջ, որ անկարելի էր իրենց բոլորովին բաժնուիլ Արեւելքէն և վերջնականապէս միանալ Արեւմուտքի հետ։ Մեծ ազգ մըն էր Հայը որ Տրդատի քաղաքականութիւնը, թէ Սասանեան թագաւորները և Բիւզանդիոնի կայսրները երբոր դէմ կը մղէին, միշտ որ վերջապէս երկու ոտքեր հաստատութեան մէջ չդնելով՝ Հայաստանը երբոր մէջ կը բաժնեն և Հայոց տղաքութիւնը կը չնչեն։

Այս դժբաղդութեան առջեւը կարող էր առնել միայն Հայոց թագաւորներու արթուր և խնամուն քնքոյշը նեղքին կառավարութեան մէջ և աշխարհութիւնն ու խոհեմութիւնը արուեստին քաղաքականու-

թեան մէջ : Թէպետ Երզուկ յաջորդները գոլով էին այս բարեմասնութեանցն, սակայն մեծ ժամուկ սէրս-թեան զրկելով զաւակը սոր՝ իսկ նեղութիւն ու զաւրաթափութիւնները նոքա էին [illegible] : Սրբոյ-ցոյց յաւուրն մերոյ մարդութեան հետ խառնելով նոքա Հոգի սուրբ զարկը ու բերք : Իրենց կեանքը սրբութեան ու կրանաւորութեան մէջ անցնելով, սակայն ոչ երբէք բարեկարգութեան խնամք կը տանէին ոչ ալ անձամբ մասնակից կ'ըլլային այն պատերազմներուն, ուրոնց առարկայ Հայաստան կ'ըլլար Հոգևոր սակայն զէնքերով մեծ ազգեցութիւն չունէին մասնաւոր հանգամանքներու մէջ, որոնք մեծամեծ կրօնական ժողովներ կ'ընէին ազգին մէջ ու մեծ պատուոյ կ'արժանանային Հայոց ազգին կողմանէ, ինչպէս Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տղայ, Ներսէս Լամբրոնացի, Ներսէս Կլայեցի, Յովհաննէս Որոտնեցի, Յովհաննէս Սարկաւագ Երզնկացի, Գրիգոր Պահլաւունի, Յովհաննէս Վանական, Յովհաննէս Գոշ, Յովհաննէս Ծործորեցի, Յովհաննէս Մանդակունի, Յովհաննէս Ոսկեբերան, Յովհաննէս Սարկաւագ Ակներցի, Յովհաննէս Երզնկաց

պատրաստել չէիցան պնդասոսկ ջրից երեսուսարան-
քս. Դասացուցիչները զրս ջրից Դասացուցեանց փո-
խարէն կ'անուանէին և կը սպասնային իսկ։

Տրդատ երեսուն մանչ ունէր գեղ սովորական նա-
խարարներ ջրից կրթելու կառավար պատուհասե-
ալն, սոսկ երբեմն երկիրներ սովոսկ բնակ
կառավարար կը պատերազմէին երբեմն դէմ մեծ սա-
սաներ պատճառով Դասացուցեանց։ Այս երեսունից
Դասացուկ Բդեշխաց, Մամուռացուց և Որդեանց
հին նախարարական սեռերը ի սպառ չնչացան։ Բայց
այս պետեստներն ունէին վասնզաւոր կին երկրին
ներքին և արտաքին Դասերուն մէջ պրպտած
պատուհասներ, որոց մէջ կարեւոր Պարսից Թա-
գաւորն Դարս։ Սոսկացած Արշակունի էին, որ
Տրդատ կարգէ երբեմն վերակացու պրպտած էր Սրահանից
երկիրը, ետքնապէս Թագաւորից Գողգոթայական մէջ, և
վրէժխնդիր պրպտ՝ Գրիգորին կռնատելու՝ ձեռ էր պա-
տին կապել Տաճատական վասնզաւոր պատճառ մէջ։ Սոսկ
օրհնական Տաճատից, Բայց Սրահանց բերէին պատ-
ուհասներ և ապա ետքնապէս էին Դասել էր երկիրներուն
վրայ։

Այս սոսկացուցիչները սեռներով, քանի մը հայ-
րենասէր իշխաններ վրէժխնդիր կռնատելու ետ խոր-
հուրդ բրին, և Սոր ա. Գող՝ Ծոփոց ա. Հաշտենից նա-
խարարները գնացուցեալ ապարկեցին Կռնատ
կացեր ետ, խնդրելով որ վրէժն պատճառեալ
Տաճատեան՝ օրհնական զօրք ապարկէ և Տրդատ որդին
Խոսրովը Բագրեւանդեայ։ Անտեղ, կացեր սոսկ
վերակացուն, Եկեղեցիով եկաւ Հայաստան, ետք
Բագրեւանդեան Բագ և ծերունի բերելով։ Խոսրով Բ.
նստաւ էր Տօրք զոհը (343), և սոսկացուցէ Տրդատ

կարգած չորս զօրավարները երթայ պաշտօնին մէջ հաստատութեան: Մանուճէր Օշականին ուղարկեցաւ Ա-տրներսեհի և Մխչեանց կողմերը: Վահան Ամատունեն գնաց Ատրպատականի սահմանները պահպանելու, իսկ Յովսէփ Ամատունի Բագրատ տալու և Մխիթարի Բզնունի հետ գնաց Սահարտուխի վրայ, Փաշտակերտունեն Գառնիկատան գլխոյ գաղթ և Հայաստանի հարկերը ժողվելով՝ վերադարձաւ կայսեր մօտ:

Մխիթարի ժամանակ հարատի մէջ Մանուճէր՝ Ադռնեայց ազատութիւնը գաղթ և Պարսից օրհնական զօրքը հալածեց. Բակուր պահեցաւ և անոր Ներսեհ Բագրատունի ուղարկեցաւ: Բայց Օշականայ խնամքը անդիմաբեամբ վարեցաւ Ադռնեայ և Մխչեանց գնդերը բնակիչներուն հետ, յանգստութիւն հետ չատ մը անձեր ծարիրի կատրելով ու վհատելով: Ի զուր Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետը յորդորեց գաղթ որ կարատուած անձերնին արձակէ. երբ հայրապետը ճանապարհ բաղդեց, Մանուճէր գայրացած՝ անոր ալիքը սպկաւաղները, որ վերինները մէջն էին, հրամայեց ծովը ձգել, և սուրը անիծեց անոր գառաղը:

Երբ այս կերպով երկիրը խաղաղեցաւ, Յունաց սկսաւ գրոսանքի ու արտարերութեան նամակ ըլլալ. այս նպատակով ան անկել տուաւ Ադռնեաց գնդը ալիքը արձակուելու անտառ մը, որ իր անունով Յունաց կոչուեցաւ. չհնաց նոյնպէս Դուինի քաղաքը և իր գաւառը այնտեղ վտանգից: Հայոց Յունաց անհատութիւնը տեսնելով, Շապուհ Բ. ուրիշ գործ մը գործեց Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովելու. անոր գրգռմամբ հետևորդները նամակներին 20,000 հոգի Մարքիոց Սանտուան Յունաց գրին առաջնորդութեամբ արշաւեցին Հայաստան, Մխիթարի գործը չարդեցին, գնդը ալ ցա-

պետնցէն և անտրեալ, եկան Վաղարշապատ քաղաքը պաշարեցէն։ Վրայ հասան Բագրատ և Վահան և արեւմտեան և արեւելեան գունդերով, և ա-ռանց ժամանակ տալու ինչուքնեւրուն արձակ դաշտին մէջ նետադրաթնուր պատերազմելու քչեցէն զանոնք մինչեւ Օշական գիւղի քարուր տեղերը. այստեղ Վահան Ամատունին ինկաւ Մաղքթաց Թագաւորին վրայ, ձիէն վար ձգեց զայն ու սպաննեց. անոր զօրքը յաղթուելու ու փախաւ։ Այս մէջտեղն Թագաւորը Վրաց նէս կամողիկոսի տեսաւ Դարեւնից բերդը տպաւինած՝ պատերազմի ելքին կը սպասէին։ Եկան զօրավարներք յաղթութեան աւետիսը բերին երանց տէրոջ, և արդարեւ Բագրատ տակաւ պատճառ Վահան Ամատունիի ապրազդութիւնը։ Ետքով պարսից Վահանին Օշական գիւղը. իսկ Մխրանի տեղ՝ հետեւողին գունդն զօրագլխաւ երկից Դարձայլ կարգաւորեցին։

Հետեւեալ տարւան գլուխ յայտնի ինչուքնեւրուն հետ Հայոց և Պարսից մէջ։ Ետքով Շապուհ մեռելոյ

թնաւորութեամբ ան գիտցաւ գնահատել Տաւտաւրիճ իշխանութեան անձնուիրութիւնը, որ Հայաստանը ի շնաւիթեանէ ազատելէն և իր գահին նեցուկներն էր։

Անիկատէս վրնտանէս կամ տղիկաս նախարարութեան խորհուրդ գումարեց, և որոշուեցաւ երկրին վերակացութիւնը ժամանակաւորապէս յանձնել Արշաւիր Կամսարականին; մինչև որ Տիրան արքայորդին Կամսարականէն վերառնուլ, ու իշխանութեան հաս գնաց Հասանդ կայսրին Հայաստանի ինդ տուն անելու։ Այս հանդամանքին օրուան քաղքով, Տարտն Բ. իր ներանձն եղբայրը բազմաթիւ զօրքով ուղարկեց, որ Հայքը նուաճէ և երկիրը պրաէ։ Արշաւիր Կամսարական գաբելու Ներսեհի առաջ և Մասուղ գաշտի վրայ չարչելով Պարսիկները՝ քշեց անոնք իրենց երկրին սահմանները։

Տիրան Բ. որ հօրը նման ինդ էր առանց անոր առաքինութիւնները ունենալու, դան բարձրանալուն պէս (353) Տարտն Բ.ի հետ հաշտութիւն կնքեց, և երկուսին հարկ տալով Յունաց և Պարսից՝ խաղաղ կեանք կը վարէր։ Տարտն Յունաց հետ պատերազմելու պատրաստութիւն ունենալով, իր բարեկամութիւնը հաստատ պահեց Տիրանի հետ. մինչև անգամ, երբ հետաքրքրական երկուց տեղերը իրենց տէրութեան հաստատելէն Հայաստան, Հայոց թագաւորին օգնեց՝ անոնց տարատակութիւններուն առջը առնելու համար։

Բայց և այնպէս Տիրան չկարողացաւ մինչև վերջը իր չեզոքութիւնը պահել երկու տէրութիւններու մէջ։ Կամսարի յաղթերը Յուլիանոս Ուրացող մեծ զօրութեամբ Պարսից վրայ գալով, Տիրան տեսնելով օգնել Յունաց՝ Սիրատի կամքին անցնելու, և թէպէտ պատերազմի չկռնաց, բայց իր երկրին արեւելեան Տղմոսը և Տիրիճի մօտ պատանդ տուաւ կայսրը, ինչպէս նաև

պատ մը օդնական զօրք Զօրս Ոչամենաց նախատրի առաջնորդութեամբ։ Մխեանցն ժամանակ ի նչան հպատակութեան՝ կոյսեր պատկերը բերաւ և Ծոխոց գաւառի թագաւորական եկեղեցիին մէջ կախեց։ Յաւելի, վկայանէ արդի ու յաշխարհը, որ շատ անգամ թագաւորը յանդիմաներ էր իր անկարգ վարքին համար և միևնոյն խոկ եկեղեցիին պատուները տալու վախկոտ էր, կոյսեր պատկերը առնակից բերաւ։ Տիրան գայրացած՝ հրամայեց բռնել զայն, միևնոյն որ հայրապետը առնէր Հայոց։ Երբ Դանիէլ ծերունի քահանան յանդիմանեց զինքը իր անօրէնութեան համար, թագաւորը զայն ալ խեղդել տուաւ։

Այս անգրելը լսելով և Ոսրոյդ կոյսեր համար պատերազմիլ չուզելով, Զօրս նախարարը համոզեց իր զօրքը ետ դառնալ Հայաստան։ Այն քաշուեցաւ Տիրին դառաը, ուր Հայ մարդպետը (ներսէհնամակ) եկաւ և խաղաղութեամբ հրաւիրեց զայն որ թագաւորին մօտ երթայ։ Եւ արդեօք զօրքը ցրուեր էր, Զօրս ակամայ դնաց և Տիրանի հրամանով բոլոր ցեղովը սպանուեցաւ։ Այսու ասով հարուածին դանդի զօրապետ կարդուեցաւ Սարգսեան Անձաւոյ իշխանը։

Իսկ Յաւիանոս իր բանակով Պարսիկներին նեղը եղեալ, Տիրանի առջև չարաչար յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ։ Շապուհ Յոյները հալածելէ յետոյ, Տիրանը բարեկամաբար իր մօտ հրաւիրեց և զօրքերուն առջև նախատելով զայն իր ոխատրժութեան համար, աչքերը հանեց և դրկեց Կուշ աւանը (364)։

Արշակ Բ. (364).— Անոր յարաբերութիւնը Հռոմայեցւոց եւ Պարսից հետ.— Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը.— Ներսէս Մեծի ապստը.— Գնէլ.— Անոր սպանումը. — Փառանձէմ թագուհի. — Արշակաւանի շինութիւնը.— Կամսարականաց կոտորածը.— Արշակի կալանաւորումը.—Փառանձէմի եւ Արշակի վախճանը (182):

Պարսից Շապուհը իր վրիժխնդրութիւնը յայտնելէ յետոյ, Հայոց վերայ չտենալու և վճռակամայն իր տղոցմէն Հոգմայեանէ վրայ զօրացնելու համար, Տիրոնէն տեղ Յոյսոպոլոցաց տնեց տրին Արշակ Բ.ը (364): Սխեհոյն ժամանակ իր տղոցմէն վճռելու համար վառեն Անուռատնէն տեղ սրեւելեան դիրք զօրացնելու կրկին Պարսից կռուակից վարչեալ Սխենցին, և ինքը վերադարձաւ իր երկիրը հետախոյզն տղոցը տեղեակ առնելու համար: Վարնամեանոց կոտորածը Հայոց ց երկրին տնչքը խնամալով, զեռային տղոցմէն Արշակին յորդորելով որ Պարսից դաշնակցութենէն ետ կենայ և իր հետ վերադառնայ, բայց Հայոց իշխանքը Ռուսոց զեռաձեռնութեանը տեղեակ ընելով զինքը զգուշացուցին: Կայսրը զայրացաւ և Արշակէ երթայր Տրդատ, որ իր քով պատանի էր, ուղարկեց, վերադարձին Թէպոս զօրագլուխը զօրով Հոգմոսն ուղարկեց: Զարհուրեցաւ Արշակ և Ներսէս Մեծի (Ռուսոցէն ետ) վերադարձութեանը դէմ կռուիլ հետ հաշտուելու համար: Վարնամեանոց դէմ և իր հետ եղած պատանեները զրկելով՝ կռուելու ուղղեցին Ողբերգատ անունէն օրիորդը՝ Արշակին կնութեան ուղարկեց, որ-

պէս դի տյսպիսով Հայոց թագաւորը ինքնիշխան արքունիքին տէր կամէ:

Եապէս հարկաւ չէր կրնար անտարբերութեամբ նայիլ Հայոց քաղաքականութեան վրայ.

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ՍԱՓԵՆԻԿ

ուսոյ հետեւողին ազգերու արատները վերջացնել տալ և յետոյ սկսաւ Հայաստանի վրայ արշաւելու պատրաստութիւն տեսնել: Այդպէս առաջարկ Տերենէի կողմէ որպէս՝ իբր դիմակէր վարպետ Մաքիաւելեանին հետ

Տիրոն ուղղակի հաշտութեան խօսքեր ուղարկեց. Եւ սուտ, որովհետեւ կռիւներ հոն արդարութեան դիմաց անհնազանդութիւն էին՝ համառութեան, այն պատճառով որ Հայոց Թագաւորն ալ իր զօրքով Յունաց վրայ եկեր էր: Սրշակ մոռնար որ Բերդանդիոն հոն չգտնուելուն և ոչ ալ Մոմմոնան Թագաւորի կողքը չգտնուած ատեններ. ուստի զանազան պատճառներ բերելով՝ անձամբ պատերազմի չգնաց, այլ միայն փոքրիկ օգնական դուն մը ուղարկեց Պարսից. և որովհետեւ Տերենն ու Վարդանը դրկեր էին Եպարքը Հայոց դաշնակցութեան հաշտութեան պայման դնելու, սոսկալ նախատանք դարձաք: Վերադարձած խնամքներ Սրշակի պատճառեցին և ամբոխ եղան Եպարքը ծռի երթալու. բայց վախնալ՝ Վարդանի երթալը Թագաւորին հրամանով եղածնուն նման և երկուքն ալ պատճառ:

Այդ միջոցին Եպարքն Հայաստանի հարուածները կրկնելու պատրաստութեան մէջ՝ Յունաց վրայ կ'երթար: Երբ Տիրոնաւելորդ ծռի հասաւ, ուզեց բարձր մնալ, որ իր բանակին համար պաշար մնայ. բայց Յունական Սիրանոյշ իշխանը բարձրին դուռները փակեց Պարսիկներուն առջեւ: Եպարքն ժամանակ չկորսնցնելու համար իր համբան չարունակեց, միայն դնելով դարձին Տիրոնաւելորդները գրաւել, ետեւէն որ գար: Բարձրը մեծ ընդհարմանի մէջ առնելու յետոյ պերիներու օգնութեամբ, բռնակիցներին մէկ մասը կատրեցուցին, մէկ մասն ալ Պարսկաստան դարձ ստիպեցուցին:

Մինչ Պարսիկները՝ Հայաստանի մէկ սահմանին առաջով ու պերիներով դարձ կ'ելլային, միւսէն կը մտնէին Յոյները Թէոդոսի առաջնորդութեամբ, որ կուգար Սրշակի վրայ՝ Պարսից օգնութեան տալուն համար: Սրշակ դարձեալ Ներսէս Մեծի միջնորդութեամբ դիմից,

որ Թէոդոր Տամասկէ և Սրմակէ արտագրուցեալ նամակները և շատ ընծաներով գնաց կայսեր մօտ։ Վասէն կայսրը ոչ Սրմակի թուղթը կարդաց, ոչ ալ Նեղոսը ուզեց տեսնել, այլ Տամասկոյ մետրոպոլիտին կղզին ձգած տպրոցը գոյն։ Այսպէսով Սրմակ իր երկդիմի քաղաքականութեամբ չկրցաւ ոչ Տէրութիւն և ոչ Բիւզանդիոնի բարեկամութիւնը պահել. քանի որ երկու կողմն իրեն թշնամութիւնը պահեց մինչև որ գնաց Ղանի ալ Հնդուցած՝ վերադարձը էր Հայաստան նամակ Տղերքին Տէրեվին հետ։ Գնել բնակեցաւ Կաւաչ ուսանք իր կարգած պատճէն մօտ, որ Տղաքն սեռեն մեծ ընտանի վրայ վճռած՝ իր բոլոր կարգադնելը ծառաները պարտեցաւ։ Ետքով Գնել սեռեցաւ Ներսէս Աղեքսոյ Ստրոմի նամակները գրեցի՝ վերջին ու Տղաքը Փառանձեմի հետ և ծագումովով Տղաքները բրա. և նամակները, որոց Գնել իր բարեմտութեամբ և ուսումնասիրութեամբ սիրելի էր եղած, երեց որոշ երկաստոր իշխանի ընդունելութեան։ Ոչ բոլոր ոչ Տէրեվ Վարդան Մամիկոնեան հետ ճշտութեամբ Գնել՝ (Տղաքն արդեն) հետաքրքրութեան ստացավ ու գանձ ալ Հնդուցած՝ վերադարձը էր Հայաստան իր նամակ Տղերքին հետ։ Գնել բնակեցաւ Կաւաչ ուսանք իր կարգած պատճէն մօտ, որ Տղաքն սեռեն մեծ ընտանի վրայ վճռած՝ իր բոլոր կարգադնելը ծառաները պարտեցաւ։ Ետքով Գնել սեռեցաւ Ներսէս Աղեքսոյ Ստրոմի նամակները գրեցի՝ վերջին ու Տղաքը Փառանձեմի հետ և ծագումովով Տղաքները բրա. և նամակները, որոց Գնել իր բարեմտութեամբ և ուսումնասիրութեամբ սիրելի էր եղած, երեց որոշ երկաստոր իշխանի ընդունելութեան։ Ոչ բոլոր ոչ Տէրեվ Վարդան Մամիկոնեան հետ ճշտութեամբ Գնել՝ (Տղաքն արդեն) հետաքրքրութեան ստացավ ու գանձ ալ Հնդուցած՝ վերադարձը էր Հայաստան

թագաւորութիւնը յանձնելոյ։ Թագաւոր հրամանով գնել նախարարներու տղուն արձակելոյ և ինքը Արտաշէս քաշուելու էր մայրենի տունը՝ Շահասպիան։ Տէրան էր Թագաւոր եղած անիրաւութեանը ենթադրած՝ առանձին յանդիմանութիւն ուղարկեց Արշակին, և ան անպատասխան խնդրել ուղարկեց Արտաշէսին։ Այս գնելի փորձով կեանքէ վրայ նախանձելով և անոր կնոջ վրայ աչք ունենալով, մխիթը դրաւ զայն սպանել, և անդամ մը երբ նետարկելու հետ էր գայով՝ Վարդան Մամիկոնեանը արագ ժամանակ թագաւորին հրամանով սպանեց գնելը երբեք թէ պատրաստ։ Ան չուզէր յանդգնութիւնը ծածկել ուղիով, ուստի բանից գնելին տանար և անոր մարմինը մեծ հանդէսով թաղել տուաւ. բայց յետոյ երանելութիւնը պարզուեցաւ, երբ թագաւորը անոր Փառանձեմ կինը՝ իրեն տարճ տուաւ։ Այս փառաւոր կինը էր անպատեհութեամբ Արշակէն վար չինաց. ուղիով Ողիմպիադոսի անոր բանել, Արքունիքի անունով քահանայի մը ձեռքով թաւնուրեց գայն հաղորդութեան ժամանակ. նոյնպէս վարքնակ Արեանց իշխանը սպանել ուստ և անոր տեղը էր Տնդակ հայրը կարգել ուստ։

Բէն յետոյ Արշակ նախարարներուն հետ ալ թշնամացաւ։ Այս թշնամութեան պատճառն եղաւ Արշակուան բարքը, որ թագաւորը մոռնար Մամիկոնէից տարտար. և պատերազմ շատով բարեմարդութեամբ, հրամուն հանեց որ ոչխարի սպասաւոր յանգստութիւնը գտնամանէ տղան ուսնի։ Կարճ ժիջոցի մը մէջ Արշակուան ըզգուեցաւ ամէն տեսակ չարագործներով, որոնք նախարարներու երկիրները փախեր և տարաբեր էին ոչխարի։ Նախարարները բողոքեցին, և երբ տեսան որ թագաւորը չուներ դիտնը, դիմեցին Պարսից օրնու-

ֆիանը, որպէ այդ ժամանակ Յունաց արքայութիւն վերադարձած՝ Տէրութեանցդ պատերազմ պրպտած էին: Եւ պատճառ զանոնք ըսելու վրդովելոյ, որպէս Անդ սերոյն տալն, ֆարատրուկան զանձերը իրենց ազգին և ժողովրդեան տեղով Արշակունի ֆարատրուկան անկերնին վերցնելն նախանձեցուցած էր, որ հետեւին Պարթևաստան տանին, բայց նախարարներն ձեռ վերցուցած տանէն և Աղջ տանը ֆարեցին: Յետոյ հայ իշխանները իրենց զօրքով ֆանկան Արշակաւանի վրայ, բնակիչները սեպհական իրենց եկան և ընդունեցին: Հետոյ Հայոց իշխանները Տիգրանակերտ գացին, որ Ֆոնչի տղան Արտաշէսին տանը էր, չտեսան իրենց մտքով՝ և ֆարատրուկան հետ Տարոնացիով՝ տղան Արշակ վրայ տուին. ժողովրդեան Արքունական Ամիչկանանը չտեսնելով, և զորքն Պարսից ծառայութեան մէջ մնաց:

Սակայն Արշակ նախարարներու պէտ մը էր տոհմը, և նորէն տրտունջ կայ հոսքը դրիկով՝ շուտելին վրայ տուս, և տասնեակ նախարարներն, որ բոլոր կայսրութեան, մարդիներն զարմանալուն կերակուր Արտեցին և իրենց ծառաները տրտունջը զրուցեցին. ժողովրդեան Արտաշատ (Նոյեմբեր Հրօրտրելին) էր տանով տարտնեցաւ և ֆոխան Յու-

նոսրուն: Թեզոզին ապրուրդները, որոնց Տրամբուսած էր Կամաուրակումները գանձերը Երանութաշուսին Սրեմսեր փոխարերել, Ճամբան բերնից սկերու սկզբները սեսնելով՝ ծոզվեցին ու Յոզնեցին, և Յարատարը Տրամբոցից կրնեին գանձերը:

Այսչափով Սրշակը Յարատարությունն վերջին սարքերը Նամարակներուն սերու սրուած էր Յարատարին, և երբոր նոսրե կը պեսնէր Պարսից սրքուները, ու Ճեռքեն սրուսներ գանալով կը վերադառնային երնից կրկին: Վերջապես Սրշակ Ճարեցաւ Ճայոց Յարատարը բանալու: Սրշակ երեսներին սեղադրած Ճայոց Պարսից զորավարին սերու գանագան խոսումներով պրանքը, բայց բարեր գարբ եղաւ. Սրշակ Յայ չսաւա երեսն Յաղեց երկերը փոխեցնու, և Սրշակ նեղը Ճայով՝ սնձսաւար եղաւ և սարդեցաւ Տաղաչեր մոս, ու պրսաւով սրեսնեցաւ, մեջեցնե որ Փառանձեմ և բարի նոսրուներուն երեները Պարսից գաւառ բերուեցին: Բայց նոսրուրդները Տաղաչեր պիսաւորեցին Տաղչապով, զղջացին երեից բրուեցին վրայ, Ճեկան Տաղաչեցին Ճաղաւսան եկած սարսեկ գանեցը և երեից բնակուներուն ասած Յաղաչեր սրեսնեցաւ: Իսկ Փառանձեմ Յարատարական գանձերն սանելով՝ գնաց սերուցաւ Սրսաւերու բերը, սպասելով որ սրեմն Պաս Բերդսեղծեցին չսաւով օգնեմեան Տաղեր:

Այս լսելով, Տաղաչ սասեկ բարկացաւ, Տրամայեց Սրշակը չղեռզակաս բնել և Ճաձասաներեն Անդաչ բերը սանել և Վերաձան Սրծ ածեմ ու վաճան Սահմանուներ զօրով Ճաղաւսան ուղարկեց: Սրսաւերը սրեՃարեցաւ և սանեցաւ. Յարատարին գերի սերեցաւ Սաղեսաւն և սրեսնեց գեղի վրայ Տանեցաւ:

Արշակ Անցուշ բերդին մէջ այս Դրամատիրութիւնները լսելով, յաւատարմութենէ անձնատուր եղաւ (382)։ Իրկնամուտ մարդ մտնելով ծանուցանելու պարտաւոր էր անվնաս Վասակ Մամիկոնեան ապարանքը։

Մերուժան Արծրունիի գործերը.— Պապ (382). — Ջիրաւի ճակատամարտը.— Ներսէս Մեծի մահը (383).— Պապի ապատամբիլը կայսեր դէմ եւ գլխատումը (388). — Վարազդատի չորսամեայ թագաւորութիւնը (391—394)։

Արշակ Բ.ի դերեվարենէն յետոյ Հայոց երկրին մէջ երկպառակեցան Տրդատի և Խոսրով Բ.ի մահէն յետոյ ապստամբած անցքերը։ Շապուհ մխիթը դրաւ Հայոց թագաւորութիւնը իւրան կործանել և այդ երկիրը Պարսկաստանէ հետ միացնել։ Այս յոյս ունէր այս մտադրութիւնը յաջողութեամբ իւրան դլուխ հանել, որովհետև նախարարներուն մեծ մասը, ինչպէս և կաթողիկոսը, հայրենասէր դուրս էին և երկիրը բոլորովին անպաշտպան էր մնացած։ Իր Որմզդատխտ քոյրը Մերուժան Արծրունիին կնութեան տալով, Շապուհ մեծ պատրաստութեամբ Հայաստան ուղարկեց զայն, խոստանալով որ եթէ Հայերը նեռանձ և Պարսից կրօնին դարձնէ, Հայաստանին թագաւորութիւնը իրեն կը տայ։ Մերուժան եկաւ և սկսաւ մարդիկն դրծն եղաւ սրժանաւոր եկեղեցականները զանազան պատճառներով կալանաւորել և Պարսկաստան ուղարկել։ Յետոյ, Հայոց և Յունաց

մէջ եղած հաղորդակցութիւնը կտրելու մտքով, ամէն տեղ դուռ դրնտնին դէրքերը այրել և յոյն բերդաքաղաքները խոնջ տալէն։ Դարձեալ, երբոր նախարարներն երկեղ տալով և իր կողմը դարձնելու դիտաւորութեամբ, անոնցմէ շատերուն Հայոց հնացած կիները բանել ու բերդերու մէջ դրկեց։

Հայոցմանէ Բշոմ վճռակը խնդրելով, ներսէս Մեծը, որ ուրիշէն նոր վերադարձած Բիւզանդիոն կը գտնուէր, մեկնողաց Թէոդոս Մ. կոչեալ ապէն, որ գնել տեւելուն քրիստոնէութեան պաշտպանելու համար Պարսից Հայոց և Հայոցմանէ Պարսից մէջ մեռնելու (382)։ Նորագոյն Յունաց բերդին հետ վերադարձին երկեղ տալով հայրենիքը կամովին ու պարտքեալ նախորդները։ Մերոնց Յունաց և Հայոց վերոյ հետևեալ տարի ապրիլ ամսոյ և իրենց Պարսից հետ պատերազմելու, բերդապահներուն նախապէս ուղարկել տալով, որ նախորդները կռիւները բերդերու պարիսպներէն կռիւեն։

Ասոնց չհամոզուելու, այլ նորագոյն պատերազմ ծագելով՝ Մերոնք և Հայոց Տերենտիոսի վերադարձով օգնական դունդեր հասցուց Սպէ կռիւը զօրավարութեամբ։ Երկու կողմէ զօրերը երբոր դէմ բանակեցան Հրու գաշտին վրայ, նպատ լեռան մօտ, որուն գագաթէն հայրենակը հայրապետը վերադարձին հետ կանգնած՝ բազկատարած կ'աղօթէր Հայոց դէնքերուն յաղթութեան համար։ Պատերազմը կատաղի եղաւ, ա-րիւնահեղ երկու կողմն ալ քաջութեամբ կռուեցան. բայց յաղթութիւնը քրիստոնեաներու կողմը մնաց,

վան ել զօրավարին առաքեալ Բնոց Հայոց հնձելագործը այն առաքելական աղեր Պարսկին, որ կը պաշտպանէր Յունաց վճռանվիրութեան նոր։ Կամքն աստիճան ժանտանէր Սպանդարամն կամարարելոյն պատճառ Վկայ Եկեղեր Քաղաքը, իսկ Սահակ Մամիկոնեան վերադարձ Արտաշիր Աղատունի Ռահայոց Քաղաքն։ Պարսիկները վտանգ. բայն Սիրուս Բագրատունեաց հասաւ Վերադանձ նոյնէն, որուն ձին վերադարձ ըլլալով նա էր մնացած, և հրաշէկ չամիստը պատկանձ բերած գլխին դնելով բան հեղեղեցաւ. «Աստանիկ կը պատկած չեր, ո՛վ Վերադան, պահեցաւ որ կը փոխանակէր Հայոց Քաղաքը ըլլալ, և ես երթամ Բանդարէ ապատ պէտք է հայրական պաշտօնս կատարեմ»։ Այսպէս վարձան անհոգաբար պատճառ Վերադանը, անկէց առաջ մնաց երթալ գործակից Վասն Մամիկոնեանց՝ Սահակէն հարցնելու պատճառով։

Պատերազմէն յետոյ կրօնասիրութեան ջիղերը ելլալով՝ յորդորեց Քաղաքը որ էր հօր բոլոր վանքերը հաստատել նոխազարձութեան և հայրապետական գործ անոնց հետ, որ նոխազարձները հաստատութեան ծառայեն երկնց սերունդ։ Քաղաքը ես պահեցաւ Հայոց Ծաղկեցաւ Նոխազարձութեան գործը։ Սպանդարամն էր քաղաքեան վանքերն ուսուց Կամարարականց երկիրները, Եկեղեցց և Արշարունեաց գաւառները, զօրքի պարտաւորութեան ել յանձնեց Մարշել Մամիկոնեանին։ Բայց շատով Պատ էր գործ ու անատակ կեանքով յոյն ուսուց որ էր նոխազարձութեան պարտաւորութեան է։ Ի գործ Ներսէս կամարարելոյ յորդորեց զայն որ էր ընթացքը փոխէ. Քաղաքը անոր խրատներէն Հանձ ապած՝ ծածուկ Քաղաքեցց զայն։ Ներսէս Մեծի

անուան տեղ կարգում են այն բարեպաշտական տասանաբաժանները, որոնք նշանակեցին ուխտագնացութեան վայրեր, որպէսզի Հոգին մեզ [illegible] տայ, աղբիւրներ, որոնցից եւ հոսեն հոսանքներ, որոնք կարող կարգեր, եւ այս ամէն հիմնարկութիւնները տասանաբաժանով սահմանել:

Հայկական կաթողիկոսութեան ժամանակ տասանաբաժանը սովորական էր, որ իր անկարողութեան ժամանակ կիսեր մասին էր տալիս: Ուշագրաւ գործ հետեւեալ Պապէ եւ Տիրիմպանոս գործակցի մէջ, որ գործում Հայաստան էր մեր Հոգեւոր պատերազմի ժամանակ, երբ երբ մեր արարքներուն վրայ մտնէ Տիրոջ տասանաբաժանով: Այս գործերը սկսուեցաւ Պապէ եւ մտածեց պատմել Յունաց իմպերատորին եւ Պարսից կողմը տալել: Օգտուելով Յունաստանի մէջ ծագած իրարանցութիւնից, Պապ կարողացաւ գործերը Հոգեւորականին տալ եւ մեր պատերազմի պատճառ դնել: Բայց Տիրիմպանոս տեսնելով ժամանակը մեր՝ նոր գործով կիսեր մասին, որպէսզի Յունաց իշխանութիւնը ու մարտ կռուեցնէր, ու կարող հրամանով Պապ պետութեան 7 տարի թագաւորութիւն տեւել (388): Փաստօրէն հետազոտութիւնը պատմութիւնը՝ Պապ գահակալութեան պատմութեան էր թագաւորութեան մէջ, երբ յոյն գործակիցներ վրայը անհոգ նոսած՝ կիրառելով էր գահակալութեան:

Պապէ տեղ կարգը Հոգեւոր թագաւոր ուղարկեց անոր երթալու Վարդգասը, որպեսզի պատճառ թագաւորին գործը անչափաւոր էին: Վարդգաս՝ Արշակ Բ-ի բանակին մէջ ուխտ նախարարներու հետ

Պարսից Ձուրէն փախեր էր՝ Յունաստան և անձնական պժով ու բղեշխութիւն մեծ տուեր էր Տանուժ բռնութիւնն ու գազանութիւնն, ինչպէս նաև Լեռնապրտուց գոյ գէմ մղուած պատերազմին մէջ: Յունաստան անցուցած տարիներ բաւական երջանկութիւն էր Տանուէին որ ան Տաճատիկ անուն մի Հայ կոյսի հետ ամուսնութեան էր մտեր: Բայց Լեռնապրտուց Հոգատանն գոյով՝ Պարսկաստան Տանեցոց և ուրիշ Յունաց իշխանութիւնն ուզեցին, ուստի ժամուկ բռնակցութիւն ակսան Տանուէի հետ, նախ որ էր ազգեցիկներէն մէկը երեն կնութեան տալով, իսմանալով որ Հոգատանն Յունաց իշխանութիւնն ուրանայ և Պարսից Տանութեան միանայ:

Այս բանը կոյսին ականջը Տասնելով, յոյն զօրավարներուն Տրաման եկաւ Վարդգոսը բռնել և Կոստանդնուպոլիս ղրկել, եթէ ինքը չհամաձայնի գալ: Վարդգոս յուսալով որ կարող էր իր անձը պաշտպանել, իր կամքով գնաց. բայց Թէպտա և ոչ խոչ սեպհական արժանի բան Հոյն Թադաւորը, այլ չհամեմատ ատեն և պարգեւ գոյն Թուխս (Իպատոս) կղզին (394):

ՎԵՐՋԻՆ ԲՐԵԱԿՈՒՆԵՐ

31

Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ. (394). — Հայաստանի բաժանումը Պարսից եւ Յունաց մէջ. — Խոսրով Գ. (396).— Գժտութիւն եւ պատերազմ Արշակի եւ Խոսրովի միջեւ. — Խոսրով Գ. առանձին (399).— Խոսրովի կալանաւորումը (400):

Թէոդոս կայսրը՝ Հայաստանը Տարօնագաւառեան մէջ պահելու համար, վարդապետած սեղ Թադասրկեայ Պապին երկու որդիները՝ Արշակ Գ.ը եւ Վաղարշակ Բ.ը տուաք Հռոմայեցւոց պատուոյ էջն և անուց Զարմանելոյ մեծը Թէոդոս կայսրը էր ձօն պահելով՝ զերծնաք յոյն զօրքով Հայաստան ուղարկեց (394): Արշակ էր մեծ տարաբաղդ Գոքն քաղաքը, իսկ Վաղարշակ Եկեղեաց գաւառի Երէզայ քաղաքը. բայց նոյն ատենն կրասեր եղբայրը մեռաւ, և Արշակ Գ. Թադասրկեայ մնալ բոլոր Հայաստանի վրայ:

Եւսամ մեռաւ և Թէոդոս՝ տասնչորս տարուան կայսրութիւնը կատարելով էր երկու որդւոց մէջ բաժնեցաւ. Արեւմուտքը ստացաւ Մեծրէոս, իսկ Արեւելքը Արկադիոս, որ էր ծանրութեամբը պարտասկանութեանը խաղալիկ դարձաւ: Կարճամեայ Եւդոքսը Արկադիոսի հետ բանակցութեան մէջ մտաւ, և երկու կողմն ալ համաձայնեցան Մեծրէոսին ու Հռոմայոցը երթալու մէջ բաժնելու: Այս բաժանմամբ Հռոմայոցի արեւելեան մեծագոյն մասը Պարսից ձեռքն անցաւ, իսկ արեւմտեան փոքրագոյն մասը Յունաց ձեռքը: Արշակ Գ.

չուզելով հեղեռնս ծաղրուրիւն ձեռքին տակ ունել, Աղբարաց քոյրց և Յուդայ մասը անցաւ. սակայն հետ գայնն նաեւ չատ մը նախատրտունք լրելոց բնութիւնեւրով, ասելէ յառ համարելով լրելոց կարաւանները պրկուելէ, քան թէ արտեսիլ մարդասիրէն հետամտելու տակ ձեռք: Ետեւէն տեսանելացաւ Պարսից մասը Հայաստանեայց վրայ ծաղրանք կարելի Նորին Գ. Աղաւնեան հետեւեալ (396), մինչեւ ամենայն գայնն հետ նախատրտունքներ հրամայելով Տեսչէն որ լրելոց անոնք վերադառնան, և սպասեալ Տանկրատ արքեպիսկոպոսն անոնց կարաւանները պրկուել: Այս լսելով նախատրտունքներուն մեծ մասը գայնն մասն Նորին հետեւեալ տակ. Աղաւնի մեր ձեռքը գայնն անոր, քանի մը վերջաւոր հետեւները, Պարսից Սրենեաց հետեւը՝ ծաղրանք անհրաժեշտ, Պարսից կամարարեան՝ Աղաւնորդրանք գրչին և ուրիշներ:

Առաջ ծաղրանքն ամենեւ, վարդապետ Բ.ի անոնք, զոր Աղաւնի էր կրակին զրուցած՝ անպատանի էր, էր մեծ անոր քով ծաղրանքն զորքեր կան ձեռքով էր վերացին, նոքաքն գնաց Նորին քով, չուզելով որ էր կարաւանները Յուդայ բանին մէջ էին: Աղեւելեան ծաղրանքը մեծ զրամով բնութենէ գայն և էր գործէ վրայ ապրուստ կորելոց, Աղաւնի մեր ձեռքով հետեւեալ նախատրտունքներ կարաւանները ետ տանելով անոր: Յետոյ Առաջ ամենեւ առիթ ունեցաւ էր զրամարկանական բնութիւնները ցոյց տալու: Վանայեցի ամենայն Տոլոց լսանքը ամենեւ՝ երկու ծաղրանքներու երկերնեւրը առնակոն կ'ընէին: Նորով ուղարկեց անոնց վրայ Առաջ ամենեւ, որ յառջեւ անոնց, մէկ մասը Կարելոց և ձեռքերը Տալուծեց մինչեւ Վանայեցի գաւառը: Աղեւելեան զրամարկանական Առաջէն Վանայեցիներն, որ Աղաւնի գոր-

ալ ինչը էր քանի մը նախարարներու նման, որոնք առանց իսկ կարեր էին Սահակին հետ, և այժմ Արշակի դանձերը յափշտակած Արտալէ մեր կ'երթային։ Սահակ՝ Սամուէլը բշեց և նախարարները իրենց տրամադրեցին պահել բերդը՝ մերձ Տարոնի Վերին Աբեղեան սահմանին, որ բերդաւոր դաշտ մըն էր մեծ Տարոնի Վասպուրական կոչուածին մէջ։ Սահակ ասկէ ետք Տարոնի Վերին Աբեղեան սահմանին վրայ գտնուող Ամրունեաց բերդերուն մէջ մնաց Արտալ։ Արշակ դանձերը նա տարաւ, և երբ Արտալ մնաց, տարաւ նաև իր հետ։ Արտալ չորսը տարի մնաց, յետոյ Արշակ նորէն Երուսաղէմ դարձաւ, ու նա տարաւ մեծ ուրախութեամբ։ Արեւմտեան Տարոնը յարձակեցաւ, մեր տարածքներ Տարոն Վերին սահմանակցեցաւ և գրաւեցաւ։ Սահակ տարաւ Տարոն Արշակին կառավարելու, որ սկզբում դիմադրեց, եթէ Տարոնեան կամաւորականները ժամանակ ու ժամանակ նա տալով և հարուածներուն վրայ յարձակելով՝ Տարոնին վախցնելու ժամանակ տուած չըլլար։

Այս առաքելութեան յաջող Արշակ մնաց Երուսաղէմ՝ տալով արքայ (399), և կարգը սկսաւ ուղղակի Տարոնէ չկարգից, այլ եր բուժել Հայոց տրամադրութիւնները ձեռքով կառավարից, որպէս «կամ» սուրը կը կրէին։ Սակայն Յունաց մասն նախարարներուն մեծ Տարոնը կանոնաւորելու Տարոնի Վերին Աբեղեան կամաւորականները միջնորդելով Տարոնին վերադարձնելու մասին չէր։

ները, որոնք մեզնից մոտը մեկ կարասներ ունեին։ Մարդ բնակություն այս պատճառներով և բոլոր նախորդները սեղան տեր երկերը Գարգամեի տաճարը, որտեղ Գարգամեի իսաստեղծ էր Արշակունի թագ։ Մեծն Մոսեսէ Մանկիեանոս, էր հայրն ու մորը համառոտագրությունն արտաքսում սպանված էլարան տաճար, վանքում Գարգեից մոտ երթար։ այլ երկու կարգերու Գարգեր ձեռք ձգելով գնաց Յունական կողմերը մոտ։ Մարդ չորսից էր կարգին գնաց Արշակունի Արշակ Արշակունի, իմանալով որ Յունը մեզնից մեծագործություն ունեցավ Գարգեի ձեռք՝ հայրն ու տեր Հայոց մեծ Գարգեից Յունական Գարգեր, և այսպիսով Մարդ բոլոր Հայոց մոտ Գարգեից։

Հայց երկար ժամանակ չմնաց այստեղ էր գահ մեծ մոտ։ Կարգեր մեզ կարգած բարեկամություններ Տիգրանի արքայական կանգնած մեջ ձորից։ այս կանգնը առանձնացած մեծ ժամանակ, երբ Մարդ առանց Գարգեից Գարգարքի հաճախություն առնելու՝ Հայոց մոտ կարգավորված կարգից Արեւելյան Մեծ արշ՝ Արշակ Գարգեր, որոնք մոտ, հետևելու բնակություն Հայոց գրած։ Մեծագործեց Գարգեից գրած։ Մարդ գրած մեծագործությունները հաստատվելին առանձ ժամանակ հայոց գրած Գարգեից գրած։ Մեծագործեց Արշակ

չէր արբեցուիլ զօրքով ուղարկուեցաւ Հայաստան, և Լուսիոս, որ ոչ կռուելէն և ոչ հետապնդութենէն դադրելէ կը բաղդատուցաւ օձատեսէն գանել, ամենայնիւ երէց Արտաշէս եղաւ, որ զրկեց զայն Բագատրունեաց և Գնունեաց նահապետութեան տեղ չքնաղակազմ Գարեգամայ աղջկան (400)։ Բագատունեաց կրտսերը Շապուհ և Գարեգամ Սմբատեանց ազգին հետ երեսուն տղաներ, 700 հոգիով ետևեն Արտաշէսի զօրքեր մտան, բայց Շապուհ կռուելու մէջ ապրումնաւորեցաւ, իսկ Գարեգամ բռնուելով մոլեմտերի եղաւ։

32

Վ.ամշապուհ (400—421).—Սահակ Պարթևի Պարսից դուռը երթալը.—Իսպով Գ. երկրորդ անգամ (421).— Շապուհ Պարսիկ.—Անիշխանութիւն. Սահակ Պարթև Յունաց մասին մէջ.—Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիր (426).—Արտաշէսի գահընկէցութիւնը (432). — Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումը։

Մեծ զժբախտ Լուսիոս Գ. Մեղաւ բերդը կ'երթար, Հոյոց սիրուհին տանձր ձեռք առաւ անոր երթալը Վամշապուհ, որ հետապնդութեան մէջ պոռնկաւ համար՝ Արտաշէր արտակարգ դուռը մըն էր ձգած Հոյոց երկիրը։ Վամշապուհ 21 տարուան խաղաղ ու արդիւնաւոր թագաւորութիւնը (400—421) ցոյց կուտայ թէ ինչ բարիքներ կարող է բնել իշխան մը որ հետապնդութենէ և պատերազմութենէ կ'առաջնորդէ իր ազգը, ճանչնալով իր փափուկ պարտքերը պարզ հոգ-

պատմվեներու մէջ։ Եւ արդարեւ Վասիլատոն իր խոհեմութեամբ այն տագնապէն փրկեցաւ արժանապատիւ Տէրունի և Բեւռանդիոնի արքունիքներուն կողմէն որ սպառնալ էր երբ Պարսից և Յունաց գործակալներուն մէջ գժտութիւն ծնեցաւ Մելիտինէ մէջ, Հայոց թագաւորը չկրնալ անդրմանդուն հրամէրով, գնաց անոնց միոյն երկու կողմին վիճերը քննեց և գործը արդարութեամբ կարգի դրաւ։

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՁԻՈՎԸ ՓՈՍԸ ԿԸ ԳԱՀԱՎԻԺԻ

Վասիլատոնի թագաւորութեան երկու լուսափայլ աստղերն էին Սահակ Պարթեւ, Հաւատարմն ցեղին վերջին չաուշերը, և Մեսրոպ Մաշտոց։ Սահակ, որ ծնողաց Գութ հետ կրթութենէն զրկուեր էր, Վասիլատոնի օրով դարձեալ բարձրացաւ հայրապետաց աթոռը։ Իր միամօր Սահականոյշ դուստրը ամուսնա-

ընդոլ Համատատ Մամիկոնեանք տնօ, կամ ողիկոսը Սահակ Բագրատունեին մահէն յետոյ՝ քանի մը անգամ միջնորդեր էր Յոսրով Գ.ի մօտ, որ ապարդիւնք եան պատիւը իր փեսային չնորհէ. բայց Թագաւորը ակնածելով Գագաւոն կամարարականէն՝ չկրնար անոր խնդիրը: Երբ վռամշապուհ Թագաւոր նստաւ, հայրապետը նորոգեց իր խնդիրը: Ջգուշաւոր Թագաւորը իր նախորդի օրինակէն խրատուելով՝ խոհեմութեան չհամարեց առանց Պարսից Թագաւորին գիտութեան այդպիսի կարգադրութիւն մը ընել, այլ յանձնարարական Թուղթ տալով Սահակին՝ ուղարկեց Արտաչէսի մօտ որ հօրը տեղը Թագաւոր էր նստած: Արտաչէս մեծարանօք ընդունեց Հայոց կաթողիկոսը, որվուսուրչէն տեսնով այս առաջին անգամն էր որ կ'երթար Պարսից դուռը, և առանձին հրամարանքով Հայոց Թագաւորին գրուածքից ազգագրութիւնը տալ Համազասպին և Մամիկոնեանց տոհմը՝ նախարարութեան հինգերորդ տոհմանին բազդացնել. վասն կամարարանաց և Սմբատեանց կալուածները, Սահակի միջնորդութեան համաձայն՝ նա գրաձնել, առանց անոնց նախկին տոհմքանը տալու:

Վռամշապուհ մեռաւ՝ ձգելով գեղահասակ որդի մը որ տաք տղեկան էր. ուստի Սահակ Պարթեւը նախարարներու համաձայնութեամբ գնաց Պարսից դուռը և Յազկերտ Ա. Թագաւորէն խնդրեց, որ Յոսրով Գ.ը Աղոց բերդէն արձակէ և իրենց վրայ Թագաւորեցնէ:

Յոսրով վերադարձաւ Հայաստան, բայց հազիւ տարի մը տպրեցաւ և գահը դարձեալ անիշխանութեան մատնեց (421):

Այնուհետեւ Յազկերտ չուզեց Արշակունի Թագաւոր տալ Հայոց, այլ իր Եսդեան որդին Հայոց Թագաւոր անուանելով՝ ուղարկեց Հայաստան, մտածելով որ

մեծամեծներ անոր պալատը երթեւեկելով և Պարսից հետ խնամութիւն ընելով՝ կամաց կամաց Արեւց կրօնքին ու սովորութիւններուն կ'ընտելանան, և այսպիսով հոյ ազգը անդադար կերպով Պարսից հետ կը ձուլուի: Հայերը յայնչափ ընդդիմութիւն ցոյց չտուին Շապուհին, որովհետեւ Համազասպ Մամիկոնեան ատրպատկտը մեռած էր և չկար մէկը, որ առաջնորդէր զերեզմ. ուստի Պարսից արքայորդին անարգել մտաւ երկիրը՝ հետը բերելով Պարսկաստան եղած հոյ խնամիները: Բայց ան անհնազանդ չկրցաւ նախարարներուն վերտ չհնել, որոնք կ'ատելին զայն՝ երակի սրտի ու կնամարդի անուանելով: Այսպէս 4 տարի անարգարար թագաւորեցէ յետոյ, երբ լսեց որ հայրը հիւանդացեր է, գնաց Պարսկաստան առնու աթոռը ժառանգելու, հրաման ձգելով իր տեղապահին, որ Հայոց մեծամեծները ձերբակալէ և Պարսկաստան բերէ: Նախարարները այս դաւաճանութիւնը իմանալով ժողվեցան իրենց գունդերը և Ներսէս Ճիճրակեցիի առաջնորդութեամբ հինգն Պարսից վրայ, անոնց զօրավարը սպաննեցին, զօրքն ալ Հայաստանէ քշեցին:

Շապուհ Պարսկաստանի մէջ հակառակ կառավարեցնել սպաննուելով, Յազկերտ տեղ նստաւ վրան և. որ նոր բանակ ուղարկեց Հայոց աշխարհը. բայց Հայերը բերդերն ու լեռները ապաւինած՝ անդադար կը յարձակէին Պարսից վրայ, որով և երկիրը կ'աւերուէր: Այս թշնամութիւնը տեսնելով, Սահակ Պարթեւ անցաւ Յազկերտի Հայաստանը, որուն վիճակը քաւ երեւոյթին առեալ լաւ էր, բայց իրօք ժողովուրդը այնտեղ ալ ատելի կը դնէր յոյն զորձակալներու բռնութեան տակ: Նոյն իսկ կաթողիկոսը լաւ ընդունելութեան չգտաւ այնտեղ յոյն կառավարիչներէն և սխրատեցաւ Մեսրոպ Մաշտոցը ու իր թոռը՝ Վարդան Մամիկոնեանը դրկել Թէո-

զոր Բ. կայսեր մօտ մեկնուիլը, որ իրաւունք տուաւ իրեն այդ կողմերը հայ զօրքեր բանալու և հայերէն լեզուն ուսուցանելու: Կայսրը իրաւունք տուաւ, բայց մեկնուելն ժամանակ իր նահատակը ներսէն սպասաւորեցնելու և սրտագին ցաւակցութիւն ցոյց տալու դէմ պատասխանելու համար, Ստասոյ զօրավարէն Տրամոն դիմեց որ կարենայ քաղաքը սերսէսի՝ շուրջը պատահարար սպրեալ քարերով և նետը յոյն զօրք բնակեցնելով:

Պարսից Բաղատրը համոզուեցաւ որ սասոյ նահապետութեան կամքին չէր կարող սերել Հայոց աշխարհին, Սերսէս Բագրեւանդեցիին Վրաստան ուղղեց հարուածը: Նախարարները Սասոյ Պարսից հետ իրարու ելին, և Սերսէս սպասեց ու Վարդան Մամիկոնեանը դիմեց Վրաստան, որ սկզբնէ Վրաստան դիմեց Հայոց վրայ՝ սպասելով սնոր Սրտոյէր արքունական սնուցեալ (426):

Սակայն երկուսուրդ Բաղատրը իր սկզբոյ կնոջ հետ չուսով սակայ հոգս նախարարներուն: Սասոյ կամ ամենայն ազգին ու նոյնպէս ազգին ու հարսին ալ հետ ուղղութիւն: Բայց սկիզբ ուսն իրար հոգս: Նախարարները իրարու ելին երկոյն մէջ և վերջապէս երկու հոգս Պարսից Բաղատրին, որ Սրտոյէրը սկսաւ հարուածել և սրտակել Վարդանը մը սրակ Հայոցմանն: Երկու երկոյն սրուածը յարմարցին Սասոյ Պարսից: Հայերնուն կամքին չհետևելուս սնոյց հոգս, այլ սչխատելու հարկով զանոնք որ նա կամքին երկոյն սնուրուրդ սրուածին, հակընդդէմ իր ինչ ելաս հոգս կ'սնելոյ

Հայոց թագաւորութեան կործանումը և ապրը Պարսից անմիջական իշխանութեան ներքոյկիլը. «Բան լեզի ինձ, ի՛մսէր, իմ հիւանդս ոչխարը առաջ դարմանէ հատանել, որուն առաջնութիւն իսկ մեզ համար արմատ է»: Բայց նախարարները կարծելով թէ կամքն կուսը կ՚ուզէ գործը ձգձգել, որպէս զի երկնց խորհուրդը թագաւորին յայտնէ, վճռեցին որ խնդրին Ս. Սահակը ու պաշտօնէն հրաժարեցնել. ուստի Սուրմակ անուանով վտանգել երէցը հանդիպելու առաջ գայլն գուռը և երկնց թագաւորը ամրասանեցնէ, երբոր թէ Յունաց հետ ձիրտանոցը է և կ՚ուզէ Պարսից թագաւորին դէմ առաջնորդել: Կամ կամեցաց իր ձօն Հայոց թագաւորը ու կամքներուն և առանց մեծաց խորհրդոյ տեղի առաջնորդել, իսկ երկրորդը հայրապետել, և երկուքն ալ արտակարգ պատճառ վհատիցրուցած անուամբ արտերը մարդպան (կուսակալ) անուանեց. Սուրմակն ալ կամքներս, և հանդիպելու հետ ձիրտանոցը Հայոցմանն պրկեց(432):

Այսպէս վերջացաւ Հայոցմանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը 582տարի տեւելէետոյ, ձեռնադրութեամբ՝ Լուսաւորչի ցեղին՝132 տարի տեւելէ յետոյ: Այսուհետև կամքներուն տեղ մեծ մարդպանն Հայոց աշխարհին կառավարութիւնը ստացաւ, որուն Տանտէր կամ Տանուտէր կ՚ըսուէր Յունաց Թեոդէր:

ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

33

Արշակունեաց թագաւորութեան անկման նպաստող հանգամանքները.—Պարսից դիտաւորութիւնը Հայաստանի քրիստոնէութիւնը ջնջելու.—Յազկերտ Բ.ի արշաւանքը Յունաց վրայ.— Միհրներսեհ հազարապետ.—Վասակ Սիւնի եւ Վարազվաղան.—Հոնաց արշաւանքը (442-449).—Դենշապուհ պարսիկի գործերը Հայոց երկրին մէջ.—Միհրներսեհի թուղթը եւ Հայոց պատասխանը.— Նախարարներուն Պարսկաստան կանչուիլը եւ առերես ուրացումը.— Անոնց դարձը Հայաստան մոգերով (450):

Արշակունեաց թագաւորութեան անկամով վերջացաւ այն գլուխ եկաւ այն նեղտատար քաղաքականութիւնը, որուն՝ այնքան յամառութեամբ հետեւէր էին Սասանեան թագաւորները. Հայոց ազգը պրկուեցաւ իր քաղաքական կեանքին: Այս յեղափոխութիւնը առաջ եկաւ մէկ կողմէն անձնասէր ու փառասէր նախարարներու ձեռնառութեամբ, որոնք ինքնագլուխ ելլալու եւ Հայոց թագաւորութիւնը ձեւը ձգելու խորհուրդ յղացեր էին գրգռած՝ Հայաստանի թշնամիներուն ձեռքը անոնք գործիք էին դարձած, իսկ միւս կողմէն Արշակունի թագաւորներու վատթարութեամբ, որոնց գործերը վերջերը այն աստիճանի խեղճութեան էր հասած, որ անոնց իշխանութիւնը լուկ անուանական էր եւ ոչ մէկ նշանաւոր կարեւորութիւն չէին կրնար ընել

իրենց երկրին մէջ, առանց արքայից արքայի կամքին։ Այս վիճակին մէջ թագաւորութիւնը մեծ վարկ չէր կարող ունենալ ազգին մեծամտանութեան աչքին, որ անտարբերութեամբ ականատես եղաւ դահին խորտակմանը՝ առանց իր կողմէն ընդդիմութիւն մը ցոյց տալու։ Պարթից և Յունաց անդադար մրջամտելը Հայոց գործերուն մէջ, հայ թագաւորներուն անոնց ձեռքով դահէն ու կեանքէն զրկուելը, անիշխանութեան ժամանակներու յաճախ կրկնուելը,— այս բոլորը կամաց կամաց պատրաստեց ազգը՝ հրաժեշտ ընդունելու այն փոփոխութիւնը իր կեանքին մէջ, որ արդէն հեռուստ մարդիկ կանուխէն նախատեսեր էին։

Իր ծրագրին առաջին մասը յաջողութեամբ պսակուած տեսնելէ յետոյ, Տիրանի արքունիքին կը մնար յաջորդ վճռական քայլը առնել,— քրիստոնէութիւնը ընդունիլ և պետական կրօնը հաստատել Հայոց երկրին մէջ, որով միացեալ կարելի էր այդ երկիրը անբաժանելի կերպով կապել միացնել Պարսկաստանի հետ։ Այս փորձը, որ անպատուղ կերպով երեք էին Տրդատ Բ. և Յարկերտ Ա., ուզեց կրկնել վճռակամ յաջորդ Յարկերտ Բ. (438—457), և տեսաւ անշուշտ յաջողիլ այժմ որ Հայաստանը իր անձնիշխան իշխանութեան տակ կը գտնէր։ Միակ խոչընդոտը՝ որուն կարող էր հանդիպիլ Պարթից թագաւորը իր ձեռնարկութեան մէջ, Հոգեստանին բռնամտութեան և հետեւողին պատժիներն էին, որոնք կոչուած էին օգնութեան ձեռք կարկառել Հայոց և այսպէսով իր բոլոր դիտաւորութիւնները խորտակել։ Մանաւանդ Յոյները կարող էին օգնել Հայոց՝ ամրողջ երեքերը իրենց ձեռքը ձգելու յոյսով. ասոնք հարկ էր նախ Բիւզանդիոնի զօրութիւնը խորտակել, որպէս զի այդ կողմէն Պարսից սէրութիւնը ապահով ըլլայ։

Ա.յս մտքով Յակինթոս յանկարծ յարձակեցաւ Մենէլաոսի Յունաց երկիրներուն վրայ, հասաւ մինչեւ Մծբին քաղաքը, շատ գաւառներ աւերեց ու կողոպտեց և բոլոր եկեղեցիները այրեց: Մեռաւ կռղմին, որպէս որ Հայերը չպատասխրեին և Յունաց հետ չմիանային, դունդ մը պահապան զօրք ուղարկեց Բաղաւան: Թէոդոս Բ. որուն ժամանակը պատմիները թող չէին տար Պարսից հետ պատերազմելու, Մեռաւոլ ապստամբը ընծաներով զրկեց Յակինթոսի մօտ հաշտութիւն ընելու: Դաշնադրութեան ամօթալի պայմաններէն մէկուն զօրութեամբ կայսրը կը պարտաւորէր Արեայ Յունաստանին ձեռքը մտնել այն Պարսիկները, որոնք քրիստոնէութեան պատճառով ապաստան էին Յունաց երկիրը:

Մենք պատէ յաղթութեամբ հպարտացած՝ Յակինթոս կը պատրաստուէր Հռոմոյ վրայ արշաւելու, տեղեկութեան հասարակաց Մխիթարեանէն, որ Պարսից քաղաքականութեան գիտակարն էր և յաճախան արշաւանքի պիտոյ պատճառն էր եղեր, խորհուրդ առաւ Յունաստանին երեսաստրութիւնը գործադրելու Հայոց և ապէր քրիստոնեայ ազգերու հետ, որ Պարսից տէրութեան հպատակ էին: «Վնասիա, գաւ.ք արդէն պիտակ, բայց ան, թէ ինչ պիտոյ երկիր է Հայաստանը, բայց կայսեր երեսաստրութեան ատեանակից է և միեւնոյն հաւատքը կը պաշտէ, ինչ որ Յոյներ: Բայց և թէ զանազ մեր հաւատքին դարձնէք, այնուհետև կը սիրեն ձեզ զի սրնոց երկիրը. և եթէ Հայերը մեզի հետ սիրտ կապած ըլլան, վնասէք ու: Ողուտք մերն են ու մերը»: Նոյնը հաստատեցին մոգերը և ամէն մեծամեծները:

Ժամանակը յարմար էր, հանդամանքները ամէն

Ի երրայ յաջորդեցին նը խառնուցին Պարսից, ման ա-
ռանց ար Հայոց աշխարհին մէջ ալ կացին մարդիկ
պատրաստ օրինակս անոնց խորհրդով ու դրծով: Ե-
րեսն ի՛ր օրով Պարսից արքունիքը նը քաղաքակա-
նութեան մէջ Յերկ դրծակցութեան դուռ նը Արծրու-
նաց ցեղին կոչեին. Յաղկերտի օրով նոյն դերը կը կա-
տարէր Սբեհնաց տունը: Այս երկու նախարարութե-
ները իրենց երկիրներով Պարսից տեսչական
և մեծեցուն ժառանգ Հայոց աշխարհին մէջ բարձր դէր
ունենալով, մեծ մասամբ պարսիկ քաղաքակա-
կանացած էին՝ Յունաց և նոյն իսկ երենց հայրենի-
դէմ, որուն վրայ Յունաց կայսր ունէին Արեւց
Յարատարին մասնաւոր ծառայութիւնները: Ասկէ
Այս կայսր էր որ այնքան անօրինութիւններ դրծել
տուաւ իր ժամանակին Մերուժան Արծրունիին. նոյն
անիրաւութիւնն էր որ ետքի մեծ չարիքներ դրծել
պատճառ տար այժմ Վասակ Սբեհնաց իշխանին: Պատա-
հելութեան համաձայն Վասակ իր խելքով և վարմունքով
ամէնուն սիրելի էր եղած, և նոյն իր հօրեղբայրը՝ Վաս-
պուրակ իշխանութեան ձգտելով դրկուելուն երբեք Պար-
սից սէրը Յունաց վերակրթ մարդ, Սբեհնաց երկրին
տանուտէրութիւնը անցաւ Վասակին ձեռքը (410): Ա-
նի ամէն տասը տարի անոնք տարեկան երթալ էր
երկրին մէջ, երբ Մեհրան օրինաց էր քարոզութիւնն-
րով Սբեհնաց երկրին մէջ զանազան զարհուրելի հնձուած-
ցան ժանտութիւնը կրթութեան համար: Ամէն էր
բարեմասնութիւններով հանդերձ Վասակ անասնական
վատասիրութեան տէր էր, ուստի և չատով Տիգրանի
արքունիքին աշխարհութիւնը էր. վրայ գարձաւ, երբեք
մարդ մը զոր կարող էր այն օրուան կիրքով էր
նորանկնութեան ծառայելու: Այս պատճառութեամբ

էր անչուշտ, որ վճռմիխրյատուհէն յետոյ՝ վասակ մարզպան կարգուեցաւ Հայոց վրայ։

Անակնկալ դէպք մը չուտով արգելացուց Պարսից յոյսը։ Վասակ փեսայ մը ունէր Վարազվաղան անուանուած, նայնպէս Սիւնեաց ցեղէն, որ իր կնոջ հետ լաւ չէր վարուեր և այս պատճառով անոնք Հայաստանէն դուրս քչեց զայն։ Վարազվաղան գնաց Դուռը, Պարսից կրօնն ընդունեց և Մխիթարեանէն խորհրդակից ու գործ դրաւ հարձաւ իր հայրենիքին դէմ, յուսալով որ այսպէսով իր թշնամիին կը վնասէ և ինքը մեծ պատիւներու կը հասնի։ Բայց խորամանկ ու ճարպիկ Վասակը ժամանակ չտուաւ անոր, այլ շատից իր ծառայութիւններն առաջարկել Մխիթարեանէն, որ հարկաւ մարզպանին հակառակութիւն պիտի ուր իր խորհրդակցութեան մէջ, թէև Վարազվաղանն ալ չհանգչեցաւ իր գործէն։

Այս վիճակին մէջ էր գործը, երբ Հոնաց արշաւանքին պատրուակով՝ Հայոց և մեռած քրիստոնեայ ազգերուն մեծամեծները կանչուեցան Պարսկաստան, որպէսզի ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ չկարողանայ Դրան կատարածներուն դէմ գնել։ Հայ նախարարները Յունաց պարսկութիւնը տեսնելով՝ թէև կասկածի մէջ ինկան, բայց և այնպէս, ճամբայ ելան և Պարսից հետ միասին՝ գացին Հոնաց վրայ (442-449)։ Երկու տարի պատերազմեցաւ Յազկերտ Հոնաց հետ, բայց ոչինչ յաջողութիւն չունեցաւ։ Երբ տեսաւ որ գործը կը ձգձգուի, ուզեցաւ զօրքերը տրձակել և նոր զօրք բերել տալու յետաքրքրութիւնը երկրէ. այս կերպով հօծը ուրիշ տեղ պատերազմը, միտքն ալ որ վերջացնէ Հոնաց զօրութիւնը բոլորովին խորտակուելու։ Այս միջոցին թագաւորը կ'ուզեր զանազան հարցմունքով իր բա-

նակներուն մէջ եղած քրիստոնեայ իշխանները համոզել, որ Պարսից կրօնը ընդունէին: Բայց տեսնելով որ քաղցրութեամբ ոչինչ չի կարող ընել, երբ պատերազմը յաղթութեամբ վերջացուց, սկսաւ բռնութիւնը դիմել. հրամայեցաւ հանել որ իր իշխանութեան տակ գտնուող քրիստոնեաները իրենց կրօնը թողուն և արեգակին երկրպագութիւն ընեն, կրակը պաշտելով և մոգութեան օրէնքները կատարելով: Միևնոյն ժամանակ, Հայոց, Վրաց և Աղուանից գօրքերը Պարսկաստան արգելով՝ ամէն տեսակ նեղութիւններ կրեցար անոնց, թշուառները կը նահատակէր, ձմեռը անտանելի տեղեր կը բնակեցնէր, գժուար տեղեր պատերազմի կը դրկէր և կտրել կուտար:

Մինչ Հայերը օտար երկրի մէջ այսպիսի նեղութիւններու մէջ էին, Պարսից թագաւորին հրամանով Հայաստան եկաւ Մինչտատն իշխանը աշխարհագիր ընելու, որպէս թէ ժողովուրդը հարկերին ազատելու և գօրքը թեթևցնելու մտքով. բայց երթալ հրաման առացած էր ամէն մէկուց է գոյ դնել երկրին նեղելին կտակները քանդելու, հարեւտականները ցրուելու և ժողովուրդը աղքատացնելու նպատակով: Մինչտատն եկեղեցիներու և վանքերու վրայ հարկ դրաւ և երկրին տէրերը ծանրացուց, որպէսզի այսպիսով Հայերն ինքնին տեսնեն գործերնին ձախողելու օրէնքը ընդունելու: Ասկէ զատ նախարարներու մէջ բանտարկութեան մահապարտութիւն սկսաւ: Վասն Սմբատեանց ալ, որ երկրին հազարապետն էր, սպրդացանց և արշաւեցին հետևցնելով՝ անոր տեղ պարսիկ մը բերաւ Հայաստան, հարեւտական տանջանքներ ալ խոստանալու միջոցով՝ գործիս մը դառնալ նշանակեց:

Այս ամէն բանէն յետոյ, Մխիթարեանը գործակ

պրծակցութիւնք բաղխէ ի գրոց Հայոց վկծամեծնե-
րուն, որոց մէջ գրադարձուն վարդապետութիւն
անդրադարձ ներկայացնել և չխոստովանելու կրօնք ար-
խարակիլ ցնոց, զամաչեցուց էր անոնց կամ էր ան-
ձանձն զամաչեցնել և կամ անկիրթութեն Գաղղիոյ զուար-
դար: Ազգին ներկայութիւն և աշխարհական գրութիւնք
Յայտնի կամարձակութեն նախատինքեցուց ժողով գա-
ղափարին Աղանդաւորաց մէջ և գրուածք զամաչեցնել
գրոցին հաղարտութեն, յայտնելով թէ աշխարհային
գրծիքն մէջ զամաչեցնել էին հին Տեսութիւն վկծամեծնե-
ներէն խօսելով. «Այս հաստատին մեզ ոչ չէ կարող
չարժել, ոչ ժամել, ոչ հար և ոչ սար: Մեր բոլոր
հաստատութիւնք չոր ձեռք է, գարշելութեն ոչ չոր ա-
նակ, բայ՛ թէ ոչ կ՛ուզեն. չարժէ անկիրթութ և մեզ-
մէ հաստատութեն. չոր սարք և մեր զամաչեցնել»:

Բայց զամաչեցնել Հայոց յանդգնութեն մեզ
և խոցել հրապարակ ազգային նախատինքներուն, զր
զան թէրեն ներկայացնեմ: Առանց յարձակ ըրեն և մեզ-
անցեն երթալ, նախատէն յոյժ սաստիկ կամարձակութեն,
որ երեսց հաստատեն մեզ համաստեղ կը մնան: Գա-
ղտնիներն էին Հասակ ժողովրդեան, Հարկաւ Սահմանա-
դրութեան զարգացման, Հանրային հաստատութեան Հա-
ստատուն Սրծրաւնեն, Գաղղիոյ Կարգադրութեն, և ու-
րիշներ. Հասարակ զգային ազգայ Գաղղիոյ զարգացման
կամ բանակին մէջ էին: Յայտնի ազգասիրութեն զգա-
ցում չեղուածոց նախատինքները, այլ խոստովանելով մեզ-
ցուցաւ անոնց հետ՝ զգալով որ երբէք չի կամ-
զրեն ուրիշ ազգասիրութիւնք կատարել անոնց, Հա-

յաւուն որում կ'ուզուին անոնց կիները ու որդիները կը Հարկ և բոլոր տունը բնաջինջ կ'ընէ : Նախարարին ու տեսնելով որ Թագաւորը բնաւ չուզեր խօսք լսել, մեռնելու ժամնուակ խնդրեցին. անոնք յոյս ունէին որ պարսիկ եղեռնագործներ իրենցմով՝ կը կատղուածան կերթայ մը այդ արտօսքին տալու. բայց ուշ էին չորնալ : Անոնց վճռեցին երեսունց քրիստոնեայ մեռցնել, որոնց մէջ կարգաւորներ եղին ալ. ամենքն ալ Հաստատուն մնացին Քրիստոսի Հաւատքին մէջ : Ասոնց վերջը Հարիւրապետը կը մեռցնեն ու որդիները կը Հարկեն և բոլոր տունը բնաջինջ կ'ընեն : Նախարարին ու տեսնելով որ Թագաւորը բնաւ չուզեր խօսք լսել, մեռնելու ժամնուակ խնդրեցին. անոնք յոյս ունէին որ պարսիկ եղեռնագործներ իրենցմով՝ կը կատղուածան կերթայ մը այդ արտօսքին տալու. բայց ուշ էին չորնալ

34

*Նախարարներուն ուրացութեան գոյժը Հայոց երկրին մէջ.—Մոզ-
պետի առաջին փորձին անյաջողութիւնը.—Վասակի նենգութիւնը.
—Ուխտապահ նախարարներուն վիրաւորութիւնը.— Մոգերու կո-
տորածը.—Հայոց զօրքին բաժանումը եւ Վարդանի յաղթութիւնը.
Ազուանից երկրին մէջ (450).— Վասակի ուխտանենգութիւնը.—
Վարդանի դարձը։*

Դեռ նախարարները Պարսկաստանն էին, երբ Հայոց բանակին մէջ եղած շահանաները չատալով մարդ ղրկեցին Հայաստան անոնց ուրացութեան գոյժը տանելու։ Ամբողջ երկիրը մէկ ծայրէն մինչեւ ղրղզեաց։ Հայերը հանկարծ լսածնին բոլոր մեծութիւնը և ազգալին պէսպէս դիպուածը. ոչ միայն մարդիկ՝ այլ և կանայք, համաստան վճռելով քաջութեամբ մեռնիլ քան թէ այլ ազգի նկուղացիին ձեռք դալնին։ Շահանաները պետութիւնը մինչեւ այնտեղ հասած, որ արշաւեցած ամենօրեայ տարածութեան մէջ նահատակներ չմնացին, որ պատմեն ազգային նկուղացին։

Այս տրամադրութեան մէջ էր երկիրը, երբ նախարարները մտերմեան հետ համան Հայաստան և բնակեցան Ծաղկան գաւառի Անդղ գիւղը, ուր մտադիր ազելով առաջին տրտնջն լնել, կիրակի օր մը մտերմեալ ուրիշներու բարեմեծութեամբ գնաց նկուղացին երթալու։ Գնացող երէցը, որ այդ մեջտեղն պատարագ կը մատու-

ցանէր, եկեղեցականներուն և ժողովուրդին դլուխն անցած՝ փայտերով մոգերուն դլուխները ջարդեց ու ետ քշեց։ Տրամեցաւ ու վհատեցաւ մոգերուն և վատին մեղադրելով, որ գործին դրութիւնը ինչպէս որ պէտք էր չէր հասկցուցած Պարսից թագաւորին. «Թագաւորին պէտք դրեմ, ըսաւ, որ ետ կենայ իր դիտաւորութենէն, որովհետև եթէ իրենք՝ աստուածներն ալ օգնութեան դան մեզ, անհնարին է մոգութեան օրէնքները հաստատել Հայոց մէջ. անդէն մարդիկ որ այսպէս ոյժ և գործ դրին, եթէ դիւութիւնն ալ միրտանեցնեն իրենց հետ, ո՞վ կը կարողանայ անոնց դէմ կանդնիլ»։ Վատակ հանդարտեցուց մոգերը և յորդորեց որ քիչ մը համբերէ։ Անմիջապէս Սիւնեաց երկրին զօրք բերել տուաւ մոգերուն թիկունք և օգնութիւն ըլլալու համար. յետոյ սկսաւ խարխրել ոմանք քաղցր խօսքերով, ուրիշներուն պարդեւներով, մէկ քանիներն ալ սպառնալիքներով. մինչեւոյն ժամանակ նախարարներուն տուները մոգեր կը բաժնէր, սոխակով որ զոհած մին ուտեն և արեգակին երկրպագութիւն ընեն. ինքն ալ ամբողջ գիշերները արթուն, պինարբութեամբ և անվայել պարերով կը լատացընէր, որպէս զի այսպէսով մարդոց սրտերը գրաւէ և թուլցնէ։ Վատակ այս բոլորը այնպէս մը կ'ընէր, որ իբր թէ իր մտաց բանէ մը մէջ չէր. բայց շատերը կը կասկածէին անոր վրայ, ոչ միայն անոր համար որ սրտիքը պատանդ էին, այլ որովհետև դիտէին անոր վատախոհութիւնը։

Եկեղեցական դասը, որ այս ազգային չարժման չունչն ու հոգին էր, տեսնելով Վատակի նենդութիւնները բազմաթիւ դիմաց Շահապիվանի քաղաքը, ուր ապստամբ նախարարներուն հետ խորհուրդ նստած էր, և կը յորդորէր որ կառարած անօրինութիւններուն

վրէժն առնուլ: Կարգան հաղիւատալ որ չառ ինչ մնալէն դրժել կրնայ մնասել դոչնց, ապրուստին նեղութեան. «Աչեցէք ի՞նչ սիրտ հաստերնիդ և ձչարտութեանը ծանկնիք»: Բայց հակառակներն Աստուծոյ վրայ երդնլնալն հաստատելի մնալ նկատելնէն և իրենց սրբեանը չվնասել անոր պաշտպանութեան համար: Աստուծոյ մկկը՝ Զաքարիա, իրենց հետ մխսրանել չուզելուն համար՝ բանտեցուց ու քարկոծեցուց. այլ դէպքը մեզ ապրելու բուռ ամչնան վրայ: Մեռնելու հետ հակառակները ապրուստին հետ գոյն մխսրանել չուզեցին և ինչպէս հաստատութեան մասին ունէին նկատին կիրթց. նոյնն բրին ընդդէմ սրուց մասին ունէին կիրառած չէր:

Այս նկատմնելնէն առաջուն՝ մտածեմ իր զօրութեանը կիրառելուց Հոգեհան ընդունիլ եմ՝ Բարեկամուն գուցա: Նշանակած օրը Հոգին յարձակելուն մտելու վրայ, շուրթը կսպրեցին, մնացածնեը ցրուեցին և կրակառնելնէն քանդեցին: Ետոյ իւրեանց ամբ բերդերուն ու քարկոծելու վրայ, որ Պարսկերէնը գրուած էին, և ամէն տեղ բշեցին գանոնք: այս առաջին յաղթութենէն յետոյ, Յունէն կռիւ սկսելու, ապրուստին և բոլոր ուժով հակառակներուն դէմ ելլելու՝ Աստ Գնունէն և Հռոմէական Սահմանադրութեան ձևրով նոսկ պրկեցին Թէոդոս Բ. կայսեր, խնդրելով որ իւր բռնութեան օրնէ Հոգոյ այս մեծ հերետիկոսին մէջ: Նոյն մտրով գրուածը Բուլքէր պրկուեցաւ Յունաց Հոգոսոսնէն հաց իշխանութեան և Աստիրէ Աստոյ ապրուստին:

Հայց դէպքերը այնպէս արագ էրարու կը յաջո-

պէ՛ն, որ անկարելի էր պատահմունք ոչնուել։ Գումար մը պարսկական զօրք Հարց մերձեցան Սերոխոյ առաջնորդութեամբ Հանց երկիրը ապարկուած էր 300 մարդով, որոնք երկրին մէջ ցրուելով՝ կ՛ուզէին եկեղեցիները աւերել ու անոնց տեղ կրակատուներ շինել։ Աղաւանից կամաղիկոսն ու հարբուրավոր եկան Հայոց օգնութեան խնդրելու այն պատճառը զօրութեան, որ կը հետապնդէր Հայոց, վասն Աղաւանից մէջ։ Հայերը անակնկալեցան երանց զօրքը նախ քան մարտնչելը, ու անոնք ետ դարձան, առանց Հայերը հալածելու։ Հայերը անմիջապէս երանց զօրքը նախ քան մարտնչելը, ու անոնք ետ դարձան, առանց Հայերը հալածելու։ Հայերը անմիջապէս երանց զօրքը նախ քան մարտնչելը, ու անոնք ետ դարձան, առանց Հայերը հալածելու։

Մարդ պրկեց Սերոխոյ յուսանելու, թէ Հայերը մեռ մեռ երթալ ու սկսաւ յուց, և թէ ան հանդարտ կարող էր յառաջանալ Վարդանի հետ պատերազմելու։ Սերոխ անցաւ կոր գետը և երկար բանակները իրարու հանդիպեցան Ծաղկոտ բարձրին մօտ։ Առաջին յարձակմամբ Հայերը պարսից դասերը ետ քշեր իրարու խառնակեցին և փախուստի դնելու վրայ էին, երբ Վարդանի ձայնով Աղաւանից զօրքերը նորէն կռուի դաշտին մէջ խնդացին։ Նախնեն և Պարսից մեծամեծներ՝ էին նաւակներով կը փախչէին, կոր գետին մէջ խորասուզուելուն։ Իսկ հայ զօրավարներէն մէյն Մուշ Գնունեանը, ճարտարուհետ ձիերը պատահելով ապրեցաւ։

Ամենեւին վարդան հետեւեալ առաւ Աղաւանից

երկրի այն բերդերն ու քաղաքներն որ Պարսիկները գրաւած էին, մարերը կամէրոց և կրակատուներն կրծանէց։ Աղաւնիոյ եղեամներն ու պէտականներն, որոնք Պարսից վախէն տարեր էին տարաբեռած, նկատ խառնուածոյն Հայոց զօրքեն հան, և մեռած գոյեն հասան մինչեւ Հռոդոց տանձատոպուխը, քանդեցին ճանապարհ դռնոյ, որ Պարսից թագաւորը չինած էր Կռունկներն գալեղու համար, և վարպետն Հռոդոց մօտ գնաց պրկելով գաշինք երկոց միջեց հան, որ Հայոց օգնեն Պարսից դէմ (450)։

Այս յաղթութիւնեն ժամանակ յանկարծ գնացան հասան Հայասանեցն և յայտնեց Վարդանին, թէ վասակ եր երթալ գրեց, բերելու պաշտպանութիւնը եր կողմէ մարդկանց յանձնելց, շատ գաղտնիք ու գրեր այլոց, նկատելցիներ գրելց և բանտարկեր բանտարկեց, ոմանգաս նախարարներու վերադառնալն եղեր նկատ Հայոց մեծերն հանելց և տեսնելց պատճառն վասակ Սիւնեաց երկրէն ուղղակի հայրենեաց գրեց և տեսնելց պատճառն Սիւնեաց երկրէ ուղղակի հայրենեաց գրեց և տեսնելց պատճառն Սիւնեաց երկրէ ուղղակի հայրենեաց գրեց և տեսնելց պատճառն Սիւնեաց երկրէ։

Վարդան ամառուան Հայոց վերադառնալու, բոլոց, վասակ ուղղակի յարձակելն բաւ ունենալով, բանակ վերջնեցը ու հարուստ ուղղակի եր բռնած, գնելով Աղբատացն գրած եր եր երկրէ։ Այսպես ուղղակի ուղղակի եր ուղղակի գրեցնել ուղղակի հասան հանդարտելու Ձագն անցաւ։ Որովհետև Հեռու վրայ հասած եր և բանակն ուղղակի չկար, ուղղակի զօրքեն մեծ մասը գրեց, գնացելով որ գրեցնեն հասնէն հասարակ. եր մեռ մէջն բանէ մը գտնելու պահեց, գրանք շատ շատ կ'ուզէին ուղղակի Սիւնեաց երկրէ։

35

Պատերազմի պատրաստութիւն. Վասակի նոր նենգութիւնները.— Հայոց հաստատամտութիւնը.—Միհրներսեհ Փայտակարանի մէջ.— Պարսից եւ Հայոց խմբուիլը Արտազու դաշտին մէջ.— Ատարպատի ձախողամարտը (451).—Մանր կռիւներ.—Ատրոմիսդ մարզպան Ճոռոմեն թողութեան.—Նախարարներու պարկաստան երթալը։

Զմեռը երկու կողմէ պատրաստութիւններու մէջ անցաւ։ Վասակը Սիւնեաց երկրին ամէն տեղը նեղ ի գործ կը դնէր Հայոց միրանութիւնը փոխելու եւ իր բանակը առատապէս ետրանք կառավիցներով։ Անդադար նամակներ կը գրէր Հայոց իշխաններուն, պիտակներուն ու քահանաներուն, հաւատացնելով թէ իւրաքանչիւրը իրմով միրանութիւնը պաշտպանելու. պատրաստ եմ մարդու պարանոցս տալու համար ալ անվեհեր կ'ելլայ՝ երէկ հետս մնաց Վարդանէն եւ անոր բնկերներէն։ Իսկ գաղտ պահուտելու եւ խոչոգելու հետս պահել Հայկին վրացիները եւ Աղուանները, իւրաքանչիւր Յունաց զօրքն հոգ իշխանները, որոնցմէ Աղձնեաց իշխանը մասիր էր օգնելու Հայոց. Հոներն ալ անգործ պահելու համար՝ արքունի դրամ բերել տուաւ Յոյոց պահակը պահպանելու համար։

Բայց եւ այնպէս Վասակ չկարողացաւ Հայերը վհատեցնել, որովհետեւ մեծագոյն մասը իր իշխաններուն եւ բուռ մանուկ հպատակներուն գոյքն հետ անցրդողդ մնաց իր դրօշակին մէջ՝ մերկ եւ կիսամերկ վիճակի մէջ պաշտպանել սրտագին կռուիլ ու նկուղելու։ Գործին խնդիրն դրուեցաւ Պարսից թագաւորին հասկցնելու, համար՝ Հայերը պարտելէ մը կապանքէն ազատելու եւ պատրաստուած դրու-

ցին անոր մօտ, յայտնելով թէ Հայաստանը բարեբարո-
ւեալ և արբունի զօրքը կատարեալ պատճառ քա-
զաքական տագնապութիւն չէ, այլ այն՝ որ կը սպա-
սին գեռևս ամառուայ եղանց հոսքերու կրծելն բաժնելու,
թէ Վասակ Բագրատունի խորհուրդ է, համաձայնելով որ
էր թէ Հայերը ցօժար են ծագութիւնն ընդունելու։
Յաղկերտ մեղադրեալ կամ գանէ այնպէս ձեռագրէ պատ-
հաս Յովհաննէ հետ նոր անցագրութիւն անելով էր և
բայց առնէ՝ կը վախնար որ չըլլայ թէ կորսը պատ-
րաստ տանդիմանայ Հոյոց, առանց տալու պրկեց
Հայաստան՝ եղածին տակաւ ընդհանուր ծագութիւն և
կրօնի կատարեալ ազատութիւն խոստանալով։ Բայց
չատալ մեռաը փախեց, երբ տասնապատիկ ուժգնու-
թեան պատրաստութիւն տեսնէն Հոյոց օգ-
նելու։ Արտարեր Թէոդոս Բ. Հոյոց պատրաստա-
ծեան խնդիրքը լսելով՝ խոստացեր էր օգնական զօր-
ականութիւն Հայաստան. բայց մահը վրայ գալով՝ անոր
յաջորդը Մարկիանոս ետ կեցաւ այդ դիտաւորութենէն,
պատճառ նալն այդ ժամանակ Հոները՝ Ասիոյ ա-
ռաջնորդութեան էր սպառնացեր կոստանդնուպոլսոյ։ Կարծեր
պոյտան ոչ սակաւ նպաստաց և այն քաղաքը, որ Վա-
սակ Սրեղեն նեղկոյսեցաւ անոր տանելուն և տանեցիս
Վասակ Մամիկոնեանին ձերբակալութեան, որուն մէջ
Մարզպանը կը յայտնէր, թէ Յազկերտ գրեթէ ամեն
պատրաստութիւն կատարեց և թէ Հոյերը իսոր լսել չեն ու-
զեր, պատճառ անոնց մերթ Պարսից դէմ պատրաս-
բել է։

Այսպէս ամեն կողմէ անյաջողութեան մատնած էին Հա-
յերը՝ յայտնելեն Ասորեաց և իրենց բարեկիներուն զօ-
րութեան վրայ դրած, երբ Մխիթարեան պարտութեան զօրքով
եկաւ ու բանակը դրաւ Փոքրամարդուն գաւառին մէջ,

պահ ոչ ոք ոչնչ բան ծամին դեմ ու առաջ Հայոց պատմագրութիւնը, սուրց գործին ճիւղ, գրամարութեան հնութիւնը ևայլն: Այս բոլոր անգնահատելի գանձերը երեսին անձամբ և երեսին վաստկի միջնորդութեամբ ստանալ յոյս, հայրապետական գրչի յանձնեց Մուշկան Եփրատացուն գրագրութեան պատուիրելով անոր ոչնչ բանի մէջ վաստկի խորհուրդով շարժի, և ինքը գրեթէ Կարսկաստան:

Երբ էին անցած Յաստկի օրերը, երբ յանկարծ լուր եկաւ մեզ Գաղդից բռնակը եկեր հասեր է Հայ և Յարեւանդ գաւառը, և ոչ ոք ոչնչ զեղացի անոր հանդէպ կրնայ կենալ: Զարմանալի նախախնամութեան, որ երեսի գործերուն ճիւղ հասարակ մարդկան հնարքներեն

բայտարեց նոյն պատերազմին նշանակութիւնը. յետոյ Ս. Գիրքը ձեռքը առած՝ ոչ նոր Մակաբէն կրօնից բարերն առնէ Մակաբեցւոց նկարագրութիւնը: Նա-ապէսին պատրաստ մտածութեամբ և ամէնքը հաղարդեացան. և բարի գործը վճռեցան սպասակից. «Թո՛ղ Աստուած մեր մեղը արդարութեան մեհեանն տեսանել հաստատ և իր տրիքը նվիրանութեան ձեռքը չմատնել:»

Մուչկան նկատութեան առաջ բերաւ իր վիճակը և դաշնեն երկրպագութեամբ սեղանոց, ամէն մէկ վիճակ ալ ու ձախ կողմը հաղար պինար դնելով. ամբողջ մեհեանը իր դանդին ալ էր, որ սեղանէն Հայոց սպարապետին դէմ սիմակ կուգէր. որովհետև Վարդանն ալ պատերազմական խորհուրդին հաստատեր՝ իր գործը չորս գունդի բաժնեց. առաջին գունդը յանձնեց Ներսեհան Սրծրունիին, երկրորդը նոյնն Արծրունիին, երրորդը Թաթուլ Վահունիին, իսկ չորրորդ գունդը պահեց իրեն՝ օգնական առնելով Սրշուէր Համատրունին և Համազասպ եղբայրը:

Պատերազմի սկսաւ նեռամարդութեամբ գնացին երկու կողմեն: Հայերը իրենց գործադրութեամբ ձգեին խորհուրդները՝ անցան գետը և սկսան Քարդել պատրիկները: Վարդան կռուից իջնամիներուն ալ մեռաւ և մինչև անգամ Մամիկոն գունդին մէջ շփոթութիւն ձգեց. պարսիկները փախչելու վրայ էին: Այդ տագնապին ժամանակ Հայոց գործին մէջ մեռ մեռաւ և նա քաշուեցաւ. Պարսից գործակատար սկսաւ առաջ, քաջերեց իր գործը և պահեսէ փիղեր բերելով՝ շրջապատեց Վարդանը իր բեկերներով: Դիւցազնը ինկաւ, և պատերազմը վերջացաւ ամբողջ օրը տեւել էր յետոյ: Վարդանէ հետ այս անուանակ Համակատարութեան մէջ մեռան Արծրունի Արծրու-

առնին, Արտակ Պարսպին, Հեռյեակ Դեմոքրտոսը, Նեռան Քոջքերտունին, Վահան Գնունին, Արսէն Ընծայեցին, Գորեգին Արտանձտոնեանը և շատ ղեկավարներ, բնակչին 1036 հոգի: Իսկ Պարսկոց կողմէն ինկան 3544 մարդ, որոնցմէ ինը զօրավար (451 Յուլիս 2):

Այսչափ արտերդութիւն գաղտը թէեւ Պարսից միաց և Հայերը ցրուեցան, բայց յաղթութիւնը առ ոչինչ անունց: Հայերը յաղթեալեան պարսկական զօրքեր առաջնորդեցին, բայց բարեպատիւ անբնկճելի մնացին և չարաչարեցին մարդասէր թշնամիներուն դէմ: Սակայն պարսկական պարտութեան և շատ զօրավարներ մեռած էին, կարելի չէր անմիջապէս բայց գաղթին մէջ պատերազմիլ: առաջ մնացած զօրքերը քաշուեցան երկրին բերդերն ու բնական ամրութիւնները և հայկական սահմանագլուխը ազատ մնաց մեծ կռիւներ բնել Պարսից դէմ: Հարուածն Տարօնի ամէն բերդերին յարձակելով պարսկական սահմանագլուխը վրայ, շատ անգամ կ'աւարառուէին, կը կոտորուէին ու կ'ոչնչանային: Հետևեալ Մարտիրոսի մէջ պատերազմները գնացին ուղղակի գաղտնի Հայոց մօտ, որոնք արշաւեցին Պարսկաստանի վերին կողմերը և շատ գաւառներ ասպատակեցին: Մինչեւ Հայոց բերդերը պատերազմեցան Պարսից զօրքերը, բայց չատ անգամ մնացին, մանաւանդ Կարկոյի բերդին հետ ամրութիւնները, որոց մէջ ապաստանեցան բերդերը Պարսից: Զօրաւոր խումբեր կազմուած էին նոյնիսկ Արտանոյ սահմանին վրայ Հայկազն Մամիկոնեանի ձեռքով, որ Պարսից գնաց ամրութիւնները անդադար կը յարձակէր Տայոց գաւառներուն վրայ և մեծ կռիւներ կ'ունենար ոյնոնք դէմ Պարսից. որոնք երկար ժամանակ դիմադրեցին յետոյ՝ քաշուեցան ինկան Վարդանի

հղրայրը սրբեսնեսնել կուսէ մը մէջ : Մանկան նեռամարտութիւն էր կրած վնասները տեսնելով զօրք կեղծաւորեց և գործեն պատճառը յայտնել Տիրոջմէ՝ բայց ձանձրութենէն յանդգնեցը վնասելէն վրայ բարկանալով, սրեն խորտակելով յանձն առած էր բնութիւնն պաշտպանել :

Յայնչափ չհնազանդեցաւ էր ձանձրութենն անցեալ էրբ տեսնելով, սրտմտեցաւ ձանձրութենն Հանդոյց տեսութիւնը սրտնեղութիւն վրայ, սրտէր սիրտն գժտութիւնէ չհնազանդ էին : Հրամանն գրելոց Մանկան նեռամարտութիւնը, որ սրտնեղութիւնն գրեցաւ Հանդոյց երկիրն մէջ և Հանդոյց վրայ երթայ, Աստուածային ոգեշնչութեամբ էրած տեսնել, սրտէր պատճառ գործ էր : Աստուածային ծառայութիւն տեսնելով յանձնարարութեան Ձանձրութենն, Հրամանեցաւ որ նեղութիւնն գրեցաւ և սիրտ էրած տեսնել. տեսնելով ոգեշնչութեան բնութիւնները տեսնելու նեռամարտութեան ձանձրութենն, նեղութիւն յանդգնեցաւ Հանդոյց գործեն ձանձրութիւնը և Հանդոյց երկիրը պատճառ Հանդոյց գործ հրամայեցաւ : Իսկ բնութիւնն մէջ տեսնելով ձանձրութիւնը և պետութիւնները յայտնութեան պատճառ Հանդոյց՝ գործ յայտնութիւնը երկրաշարժութեան երկրաշարժ որ գործ և սիրտը երկրի տեսնելու սիրտ գործեն, Հրամայեցաւ Հանդոյց երկրի Հանդոյց Հանդոյց՝ երկրաշարժութեան ձանձրութիւնը և Հանդոյց Աստուածային ձանձրութեան ձանձրութիւնը երկրաշարժութեան ձանձրութիւնը Հանդոյց Հանդոյց, երկրաշարժութեան և Հանդոյց Աստուածային ձանձրութեան ձանձրութիւնը, երկրաշարժութեան և Հանդոյց Աստուածային ձանձրութեան Հանդոյց : Աստուածային ձանձրութեան Հանդոյց երկրաշարժութեան Հանդոյց՝ երկրաշարժութեան ձանձրութիւնը

Խոստին Հայոց Թագաւորութեան սանձարձակ Տանուտէր: Ձանազանուին Վասեան երեք ազգականացդ գայն իր գործին՝ երբ կեղծաւորութեամբ պէտս ունելով կ'անցնէր կասկածելու ժամին, նմանէն կրնչելով. «Սիրելոց Տէր, ինչ որ կասկածս պատճառ ունիմ վրդ մէջ մեր Հայոցմանն վերացնելու, այն ժամանակ քո՛ղ Աստուած պատճառ տայ»:

Ետանալ նախարարներն ալ կռնչելուն Արտակուսան, և սորա սիրելով որ երկրին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէ, յանձն առին երթալ և բոլոր Հայոստան պատճառ տանկցնել Թագաւորին:

36

Նախարարներու և Վասակի դաշտասանութեան առեանին առջեւ. — Վասակի դատապարտութիւնը և մահը. — Բահլաւանները և նախարարները ներշապուհի բերդին մէջ, բահլաւաններու նահատակութիւնը (454).— Նախարարներուն ազատութիւնը և դարձը Հայաստան (463):

Երբ Վարդանիկեան բահլաւաններու ու իշխաններու հետ Տաճոն արքունի ձմեռոցը, Մխիթարեանը Յաղկերտի գրամեամբ նոյն ընդհանուր հարցուփորձ երես առած տեսան բոլոր նախարարներն ու Վասակին մէջ: Ոչխարաց իշխանները Յաղկերտին ալեւ կապած բերելուն՝ երբ ապատամբներ, իսկ Վասակ նոյն էր բոլոր

նշանակով զարդարուած, հագած էր Քահանային սաղաւարտ սրբազան հագուստը, գլուխը ոսկեղէն խոյրով պսակ էր, մէջքին ճարպատարած և ակնեակուռ սակեաց կամար, ականջներուն օղիք, վզին գոռմարակ և ուսերուն սոսկը. մրգոյն արքայական պատեն էր պակաս, և այն ալ չգոյ ունէր չուռալ առնելու: Հայ իշխանները Արշակէ Կամսարականէն բերեալ նեղկապուցեալ Քահանային իրենց դասը բոլոր պարագաներով: Կարգացուեցաւ այն նամակը, որ վասակ պրած էր վարդանի, երբ սա Պարսկաստանէն վերադարձած՝ իր բնակութեան կ'երթար Յունաց երկիրը. Վասակ խորհրդակցած էր պարսից գունդերուն, որ գայ Պարսից դէմ պատերազմելու, բայց որ եթէ ոչ Յունաց կողմը, գնէ Հնոց Քաղաքը մնայուն կ'օգնէ Հայոց: Մէջ բերուեցան նամակը և Վարդ պատրաստեին տեսան պրած քաղքերը, հետևեալ նաև Յունաց Հայազգութեան հայ իշխանները պրած նամակները, բոլորն ալ Վասակի սնապարծ խաղերուն դէմ, որոնք կը նկարագրուէին պրի իբր ապստամբութեան պատրաստութիւն: Ապերը հաստատուեցաւ, թէ Վասակի մտքի հետևած էր երկոց բնակութեան ապստամբութեան մէջ: Ապա կարդացուեցաւ նամակը, որ Վասակ գրած էր Յունաց Թագաւորին, որ ինքն ալ ապստամբած էր Պարսից դէմ, և ուզէր Յունաց Թագաւորին հետ միանալ: Ապա կարդացուեցաւ նամակը, որ Վասակ գրած էր Պարսից Թագաւորին, որ ինքն ալ ապստամբած էր Յունաց դէմ, և ուզէր Պարսից Թագաւորին հետ միանալ: Ապա կարդացուեցաւ նամակը, որ Վասակ գրած էր Պարսից Թագաւորին, որ ինքն ալ ապստամբած էր Յունաց դէմ, և ուզէր Պարսից Թագաւորին հետ միանալ: Ապա կարդացուեցաւ նամակը, որ Վասակ գրած էր Պարսից Թագաւորին, որ ինքն ալ ապստամբած էր Յունաց դէմ, և ուզէր Պարսից Թագաւորին հետ միանալ:

Թագաւորը՝ Վասակի երկար տեսակ իր բոլոր խորհրդակիցները, հրամայեց բանտարկել զայն և անոր

ան վրայ անարգեն տալուն պրատ արքունի հարկերուն պակասը լրացնելու համար։ Հանգիստ անոր վատառ պարկեր և մեհատարած հագուստ հագցնելով՝ ձեռքն ու ոտքը կապեցին, կամաց-կամաց մոտակ ձիու վրայ նստեցուցին և տարին մեծ բանտի մէջ փակեցին։ Ամեն բանէ մը տարի մաղ պատրաստելու և պատրաստեցնելու մէջ, ամեն ոք ծառաները հաց կը մատակարարեն և կը բերէին անոր, մինչև որ վերջապես ամբողջ տասը տարի մէջ ինկած՝ պղտոտելով մեռաւ, բերելու տեղ անգամ ուշանալուն չարչարանքով այն երկրին մէջ, որուն վրայ մոտենալ պատրաստեցին Աբեղին։

Իսկ բանտարկեալները չհավատալով արտաքսեցին նախ ամենուն սրբուհի Հռիփսիմեցին մէջ, և ապա Ամուր աշխարհն Հերակլեայ բաղաքին բերին մէջ։ Անոնց հետ Յարկերս էր երեսուն հոգևոր բարձրաստիճաններ, քառասուն 35 հոգի, որոնք ամենքն Տրդատեանց, Մամիկոնեանց, Կամսարականց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ ազնիվ տոհմերէ էին։ Կամաց-կամաց բանտարկեալները չատալ սովամահութեան պատճառ եղան։ Երբ Յարկերս Հաշտենց գիւղն հասաւ պէտքեր անգամ-անգամ պատճառներ կը փնտռէր, մինչև Մխիթարենէ պրատով բոլոր մեղքը բրիստոնեայ բանտարկեալներուն վրայ ձգեցին, որոնք այնքան կրօնական հոգածուներ էին և գեր ամասնդնելու վրէժը չէր սնուցած սրտերնէ. և քառասուն տղամարդ ամսվան ընթացքին պատճառ եղան, որոնք այնքան բարեպաշտ բանտարկեալներ էին, որ ամեն ոք կը փնտռէր, մինչև մեռնելէն առաջ մեծ մի, որպէս զի բրիստոնեաներ մեռնիլ գործերը չտեսնեն (454)։

Նախարարները պատասխան չեն բոլոր մարդ ու անասունի կրակից բոլոր մանկունները իրենց հարցնելին ու պատասխանելին տան: Անոնց կիները իրենց տուն էին, բայց կամաւորներուն հետ իրենց ցորեն իրարու հետ ուտելու համար, անոնք իրենց ձեռքով ալիւր կ'ուղարկէին, և պրաւնիչկին նշանակած ատենը կ'ուղարկէին իրենց անասունները, մեծ ժամանակ հետը կը պատահէին իրենց պատասխանելուն, Ղազարոսի հետ կը պատահէին Ղազարոսի հետ Տաղտկութիւն չունենալուն համար: Ամէն հետ Ղազարոսի հետ Ղազարոսի հետ Ղազարոսի

Պարսից նոր փորձը Հայերը հաւատափոխ ընելու.—Գիւտ կաթողիկոս (455—475). Գեղանութիւն Լեւոն Ա. կայսեր.—Շմայեակ Մամիկոնեանի զաւակները. Վահան Մամիկոնեան.—Վրաստանի անցքերը եւ Հայոց սպառամարտութիւնք. Սահակ Բագրատունի մարզպան եւ Վահան Մամիկոնեան սպարապետ (481):

Տեսանք Գէ ինչպէս Պարսից զօրութիւնը խորտակուեցաւ Հայոց միաբանութեան առջեւ. դարձ Յազկերտի բռնակալութեան տասն տարիները փոխուեցաւ բնկճելու Հայերը, բնդհակառակն իրենց դարուն սպրդած երեսուն տարիներու պաշտպանելու իրենց սրբազան իրաւունքները: Հայերը սեպհական էրն եւ Տասսանեանց ազգն ճշմարտութիւնը, Գէ բարեպաշտութիւնը ուժը ներքնականէն կերպարանեալ է, արդեն և ազգ մի միայն զօրաւոր ըլլալ: Տիգրանէ սրբազնագործ Հաւատացեալ որ իր ձեռնարկութիւնն մէջ յաջողեալ Հասած պէտք է բարեբախտութիւնը միտք, ուսոյն և նոր Տրամադրեալ ուղղութիւն մարդկանէն: Արդէն Արքայական սրտէն ատելի յոռեգին մարզպանէն Վրաստանի վարել Հայոց հետ և անոնց սէրը շահիլ: Այժմ անոր յաջողը Վարդանայ ի՛նչպատէր ատենց զինակիցներ Հայերը՝ կռուց կռուց ետքը ընդունել անոնց եղանքը և անդամի կերպով ատրճել անոնց մէջ արեգակէն ու կրակի պաշտօնը. անոր խորհրդակից ու օգնական կ'ելլէր

ուրացող նախարարները. որոց պիտառները էին այր ժամանակ Գայէնոց Արիատունին և Գրիգոր Սբանին՝ Լուսաւորչայ յաջորդք։ Սուր ու սնոտիան անձեր առաջ կը տարաբերին հաւատարմութեան համար, իսկ արժանաւոր մարդիկը, որոնց և մեզ ծանօթութիւնք մատուցանէին, կ'անարգաբերին, եթէ քրիստոնէութեան մէջ հաստատ մնային. մարը, սրտին, արդարն, առաքինութեան իշխանութիւն չտալով կը տրաբերին անխոտոր ոմանց անձերու, որոնք հաւատքնին ամենեւին չանէին։ Այսպէս էր որ չյաջողեցաւ քեզ ժամանակ մը բռնել ու սպանել, այժմ պատճառ կը բերէր արտաքին ու մեծութեան հրապոյրով։ Ասոնք պէտք էր անուանել, կ'ըսէ ժամանակակից պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որ ինչպէս հաստատ էր Հայաստանեայց բառութիւնը, ինչպէս կրաստած էր իմաստութիւնն, մեծ քրիստոնէութիւնը, ծածկած քրիստոնէութիւնը։ Հայոց գործը, որ ժամանակ մը սխալեցաւ քրիստոնէութիւնը կ'երեսար և գործակիցները անհաւատ ու յաղթող, այժմ սխալեցան նոյնպէս ու կասկածի առիթներ եղան։ Այնչափ անգամ ըսին՝ Պետրոս Կապարտը յայտնի կ'ըսէր թէ՝ «անվճռական մարդ կամ ցեղանուագ գործ եթէ իմ սերտութեան մէջ կայ՝ Աստուծոյ է, բայց Աստուածներէն ալ անվճռական ու ցեղանուագը Հայն է։»

Ժամանակը կամաւորական՝ Գիրս (465—476) երբեմն պիտանի տալիս կը տակէր իր նպատակին, յորդորելով ամէնքը որ ուղիղ ճանապարհին չդնային և երթայ հայրենեաց սահմանները հանգստանալ ըլլան։ Բայց վտանգը մեծ էր և պէտք էր ուրեք ազգաս միջոցներու դիմել անոր առաջն առնելու համար։ Ասորիներ իշխանները ոմանք խորհուրդ տուին կամաւորականին հետ որ

Յանոյ օրնութիւնք տղէն ստանալեցնեն։ Երկու անգամ ծածուկ դեսպաններ ուղարկուեցան Լեւոն Ա. կայսեր, բայց գործը երկարելուս և ստամբուլեան խուռնութիւնը յետաձգելուս։ Կամենալով սկսաւ այնուհետև յայտնապէս պատրաստել ժողովուրդը Գարսէյ բարձ խոկտրելին. վարանումները կը տանէին տասնամեայ երեց կրօնքին մէջ, և ուրացողները ծանր խօսքեւով կը յանդիմանէր։ Գաղէոյ Առաքելութիւնն էր տեսնել ստամբուլեան վրէժն առնելու համար՝ գոյ ծանուցեալ պերճին։ Գետ կանչելուս Գուրգէն և կամենալով վերադարձ Հայաստան։

Սակայն Հայաստանի վրկութիւնը պետք գար գրաձայ այն առիթն որ անդամ մը ազատեր էր գոյն վերջնա վտանգէն։ Վարդան տրա գաղափ չձգելով, Մամիկոնեան նախարարութեան ամուսնութիւնը անցաւ Հմայեակի տղուց, զորմէ Գարսէյ ձևացին ազատեր էր վասն Սչուշա բերդին, Հմայեակի փեսան, և յանձներ էր երեց Զաւէն վարդ (454)։ Սխալեր վարանմէ մէջ անցան երեք եղբայրներուն՝ Վահանէ, Վասակ և Արտաշէս մանկութեան առաջին տարիները երեց հետաքրքիր վար խնամակալութեան ատկ, իսկ երեքն եղբայրը Վարդ մնացեր էր գոյնկնելուն հետ Տայոց երկիրը։ Յետոյ Հայոցմէն գալով, Գետ կամենալ կոչուելու խնամքը վայելելեն Արշակ Կամսարական տղուց տեղ, որոնք մօտ ազգակցութիւն ունէին ասոնց հետ։ Մամիկոնեան եղբայրները երեց խելքով և ճարտարութեամբ չատով ամէնուն ուշադրութիւնը իրենց վրայ գրաձնէին, մանաւանդ սեպրանիկը՝ Վահան որ էր խոհեմութեամբ և ակնհայտ գործին մէջ ցոյց տուած տաղանդութեամբ այնքան սիրելի եղաւ արքունի գործակալներուն, որ Տարօնը մնացեր էր

բեր սկսանչն Տառաւ : Բայց նախնեաց պատերազմը չէր առաքը իսկ չէր առ անոր պատահարը պատճառ լինելու , մանաւանդ որ անոր նախանձախնդիրներ առատապէս էր վարդենիի Պարսից թեիներ ընելով . «Երբ որ ալ մեզ առ նոյն խոստովանութիւնները պիտի հանել ձեր պիտոյն :» վասն չարաչարութեան բերանը պղտոր ոգիէ Տառ չգտնելով՝ դնաց Դուռը և հաւատն ուրացաւ : Բայց այս հաւատոյովքեր , որ էր հօրեղբօր նման առ Խրիմ յանձն էր առած- մանաւանդ մէջ Ձորոց պէտք ան ուրացութեան մէջ առաքը պատրաստ էր անձը խղճահարութեան , վշտանքն և էր պատը Պարսից նեղութեան :

Առեթը չառած նեկտարացաւ : Վախտանգ վրայ բերելը , օգուտ քաղելով Պետրէ Հեթիմատոյ մեռնելուն պատերազմէն . ապահով վազէն ուրացաւ իսկ դառաբը , որ վրդովեր դառը Շուշանիկէն ոչն էր , և վրացիները տղամարդկանց Պարսից դէմ : Հայոց զօրքը որ այդ ժամանակ Աղաւնոյ երկրին մէջ դաժանած էր Հնոյ դէմ , նկատ բանակ դրաւ Ելբուրզոյ դաշտին մէջ , որպէսզի պատրաստուի վրայ երթալ : Բանէ մը նախարարներ , որ Վահանէ դէմառաջ թեները դիտէին , նկան տղաքրիկին ուր հանդամանքներէն օգուտ քաղէ և տղամարդութեան դրան չափը բարձրացնէ : Արդարեւ Վահանը բաղէ է բոյ մերժեց , պատճառ բռնելով Պարսից զօրութիւնը և Հայոց անօգնական վիճակը . «Բայց ամէնէն աւելի դուք ձեզմէ վախցէք , քան ան , որմէհետև խարկոյ ու վախկոտ մարդիկ էք . քանի որ դուք ձեր դառարկ ու անպէտ խորհուրդներուն համար ինձ նեղութեան չէ տաք :» Այս կծու խօսքերը Վահանէ տղան ազգութիւնը զրկեցին իշխանութենէ վրայ . բոլորն ալ տղէ

կանգնեցան և մխիթարն պաչեցին. «Լաւ է մահ մը մեռնիլը քան ամէն օր նկուղելիւն ու ժողովրդին անպատուաբիծ անունը»: և ամէնքը, քրիստոնեայ և ուրացող, սահմռկանքէն վրայ երթալնուն համառօտ մնաց ճամբէն խօսքին: Բայց այս անգամ ալ դառնան մը գանուեցաւ ժողովրդին մէջ, Վարդ-Եպիսկոպոս Սմբատնէն, որ դիչերով գնաց նախարարներու խրճիթները յաջորդ Սարկաւագ ժողովելու: Երեք-

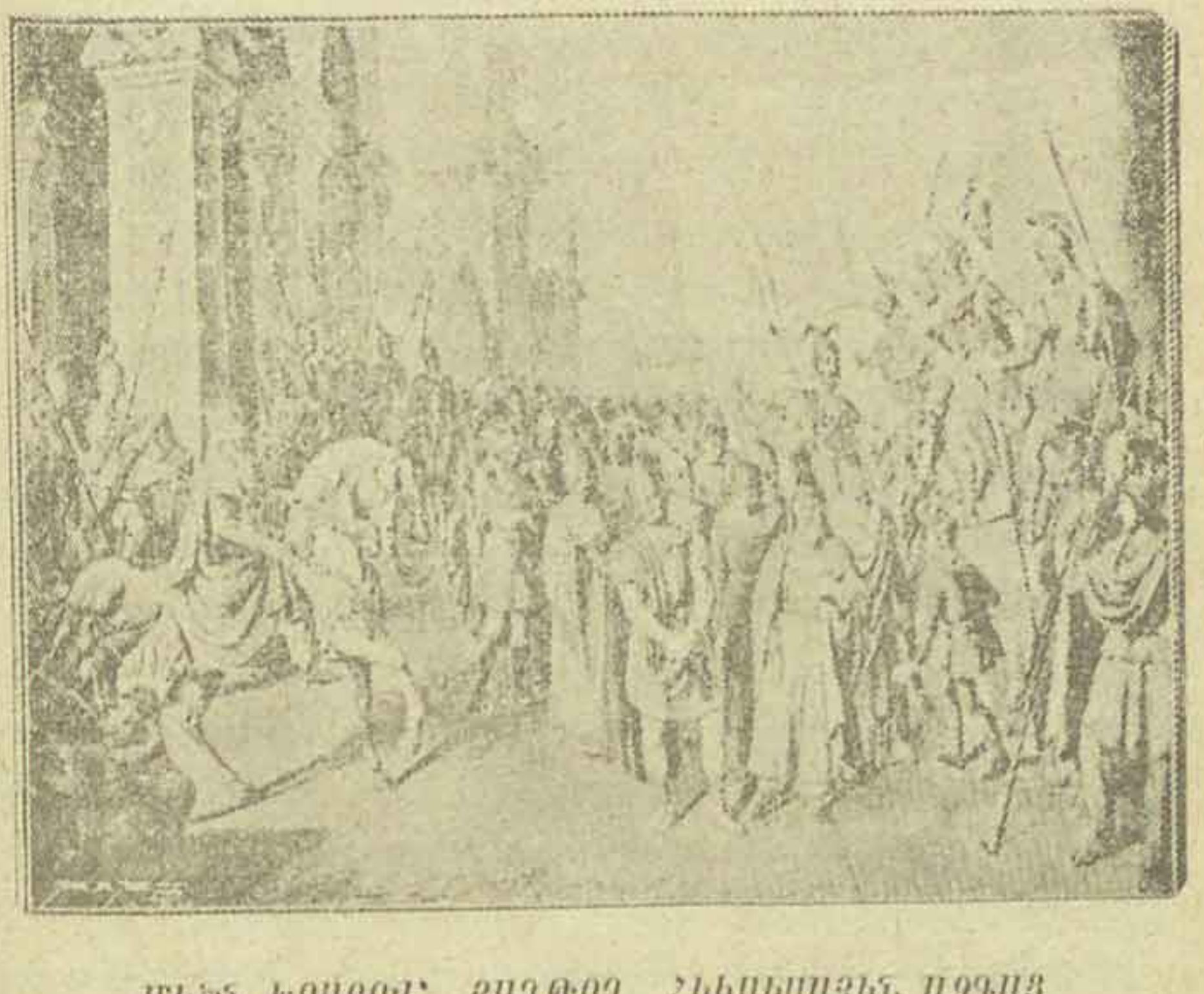

ՄԵԾՆ ԽՈՍՐՈՎ ՅԱՂԹՈՂ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՂՒԱՅ

ցաւ ժողովանք, առաջն կանուխ ինքը և Վարդից կաւակից նախարարները ամէնքն բազմաթիւ գացին բանակ դրին Անի ամրոցին մօտ, խակ դիչերը վտանգ ապահովեցան Սարգաւագ բերդը, այնտեղէն ալ յաջորդ դիչերը անցան Սարգսատակն: Հոգներ ինկան վտանգ հանելու համար, ձեռք ձգեցին անոնց բանտարկած

Ձիերը և նիստ դրաւեցին մարզպանական քաղաքը Դուին։ Այստեղ կազմուեցաւ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, որու գլուխը ընդհանուր հաւանութեամբ դրաւեցաւ Սահակ Բագրատունի տապետ իբրև մարզպան և վահան Մամիկոնեանը իբրև սպարապետ (481)։

Ակոռի կռիւը. — Պարտաւորութիւն նոր պատերազմի. — Նեռաւեհապատի ճակատամարտը (482). *Վարդ Մամիկոնեան.—Վրաց Վախթանգ Թագաւորին խարդախութիւնը. Ճարմանայնի ճակատամարտը. Վահանի գժուարութիւնները. — Վրաց նոր խարէութիւնը. Ջարմիրի Հազարաւուխտ. — Երեզի և Շաւեի կռիւները. — Վահան Դուինի մէջ* (483)։

Աստվածնալ ուրացեալ հայ իշխաններէն դրացուած՝ վճռեց չուալ ետ դառնալ և քանի որ դեռ Հայերը լաւ պատրաստած չէին, պատրաստութիւնը լրացնել մէջ խնդրել. ասոնք Աստրպատկանի կողմերէն որբ ժողվելով՝ աճապարեց տասը երեսուն մրթ՝ նախչևանի դեմաց։ Հայերը՝ թէև իրենց զօրութիւնը դեռ չէին տեսեր, վախնալին հետ ալ կռուած գնչելին տանելու համար Հոներէն օգնական զօրք չէին ապրեր միայն և սպասէ չէհտանցան. կռուելու ատրճիկ դառնալ մը 400 տղեկ բաղկացած, որ Յովհան Մամիկոնեանի հաթաղիկոսի օգնութիւնը առնելէ յետոյ՝ զր-

կաւեցաւ թշնամիին դէմ. իսկ մարդպանը և սպարապետը մնացին Դաւին ընդհանուր գործողութիւնների վրայ հսկելու համար: Վարդգէսը որ հասաւ, նախարարները լաւ տեսին թէ Պարսից զօրքը գետը անցեր է և մօտ 7000 է. խորհուրդ բռնին և որոշեցին դաշտին վրան կռիւը անցնել որպէսզի անցագետութեան դէպքին մէջ վրանները իրենց ապաւէն ունենան. ասոնք գացին բանակ դրին Մանեայ տակ Անոսի դիրքին մօտ: Պարսիկները Հայոց սակաւաթիւն տեսնելով, կարծեցին թէ խելքերնին կորսնցուցեր մնացեր են եկեր, և իսկոյն յարձակեցան ասոնց վրայ: Կռուի սկիզբին մէջ Գարջայլ Մարիամանէն իր դունդով անցաւ Պարսից կողմը, բայց և այնպէս Հայերը քաջութեամբ պատերազմեցան: Ամբողջտաս մարդպանը սպանուեցաւ և զօրքին մէջ չեմքութիւն ինկաւ. Հայերը քշեցին Պարսիկները մինչև հետաւոր ձորերն ու քարքարոտ տեղերը: Գարջայլ գրաւած զօրքի մէկ մասը ժողվելով՝ փորձեց նորէն կռուիլ Հայոց վրայ իջնալ. բայց Հրահատ և Ներսեհ Կամսարականները վրայ հասան և փախցուցին զայն: Այս յաղթութեան ուսերէն Դաւին հասնելով, Կաթողիկոսը իսաւն բազմութեան ներկայութեան մեծ Քանք կատարեց եկեղեցիին մէջ:

Զեռնը հանդարտացան և պատերազմի պատրաստութիւն տեսան գործադրել: Սպարապետը մարդիկ դրկեց ամէն նահանգներուն, յայտնելով անոնց բոլոր եղելութիւնները և հրամայելով որ զան միանային իր հետ՝ Տարօնոյ թշնամիին դէմ: Բայց այս հրամէրին չատ քիչերը կռուի պատրաստուեցան. միայն Յովհան Մամիկոնեանը և Ներսեհ Երուանդունին իրենց զօրքին առած՝ գացին Դաւին: Նոյնպէս և Վահեվանդ իր իր խառատուր կռուելու համար՝ տեղէ մը 300 Հոն

Ժողովոյ և ուղարկեալ Հոգւոյնսուն. բայց ամէն մը ցնա
այն ալ ետ կոչելոյ գանազան պատճառներ բերելով։

Գործոն սէրերը Պարսիկներէն Սարգսեանին առաջ-
նորդութեամբ մուտ Հայ և Չարեաւոր գաւառը. անոնց
պիտառ ուղեցոյցն էր Գրիգոր Սբեղին։ Վասն ամա-
պարոյ էր գօրով և մարդպետին և կամաքեկոսին ու-
ղեկցութեամբ հասան հոչակաւոր Արտագ գաւառը, ու
եթեսն ամբողջ առաջ Հայերը սկսան արեւմտեան
կողմեր երթալ մեկնելոյն թշնամիներուն դէմ և նոյն առ-
տիճն հասան։ Այսուհետ, կամաքեկոսին օգնութիւնը
առնելէ ցետոյ, Սեբեոսացոյն պետին մարդպետը
գօրքը կարգի դրաւ և պատերազմի սկսաւ։ Կռուին
սկիզբը Հայոց գօրքը Պարսից բանակը յարձակմանէն չեր-
կեցաւ, այլ կեաց ետ մղելոյս և սկսաւ վտարել։ Վա-
տեան սեպհականի ար էր գունդերը յառաջ չկոչ, եթեսն յոյժ
հասեալ և Կամսարականն եղբայրներուն հետ կռուելու Պար-
սից դէմ ելաւ և մեծ կատաղութեամբ ետ մղեց. վտանգաւորութիւնը յայտնապէս ետ էր դառնալու և նոր
գօրութեամբ էր յարձակելու մտադիրներուն վրայ։ Յար-
ձակումները կատարեալ էր։ Պարսիկներէն գրաւեցան պա-
տերազմի գործոյ պետերով մեծ թիւ մը զէնքեր և նոյն տա-
րին Հայաստան մեծ էշխանը։ Երբ յաղթութիւնը և ու-
ժգոյն էր վերադառնալէն կամաքեկոսին օգնութիւնն
առնելու, բանակին մէջ լուր տարածեցաւ թէ պատ-
րաստութիւն կատարեալ էր։ Պարսիկներէն գրաւեցան՝

պաշարեր էին վրայ եկիքը. Թագաւորը չկարողանալով դէմ դնել անոնց, ապաստան եր Հայոց սահմանին կողմերը. գնացաւ կը հաւաքուէր թէ մինչև Հայոց գալը Հնոց գունդն ալ կը հասնի: Հայերը առանց ժամանակ կորնցնելու գացին բանակ դրին սահմանագլուխ բարձրաւանդակին վրայ, ուրկանէն վախենալով յարձակման հարկադրուած առաւօտ գանդը Հարձանագին գալու կարծելով Հոն գնացին եկերքը, ու երբ Հոները կը տեսնէին Հայոց: Բայց Հնոց տեղ չտալով եկան Մխոան եր գօրքով և Հոն գնացին մեծ կռիւ կռուեցան: Վախճանին Հայոց գունդը կոտրեցաւ: Վասն, որ ինչ գաւեն եր, ինքը եր ստանդիլ Պարսից սահմանին բազմութեան հետ, առնել գօրավարը Հայոց գանձին մեծ մասն ուրիշ տեղերը ինչ: Վասն, որ այդ գաւեն ժամանակ եր մտած առաջուց մտքին մեծ կռիւ: Վասն, որ ինչ

ընդունակութիւնները։ Վկայում էր դաշտին մէջ պատերազմել, առանց օրէքի մէկին փորձել, խումբեր ուղեւորելով իր ձեռքին տակ, արուարձին եւ ներքին թշնամիներով չվատասուած, անդադար տեղէ տեղ փոխուելով, ցերեկը հանգիստ եւ գիշերը քուն չունենալով, որպէսզի թակարդի մը մէջ չիյնայ, — այս գործողութիւնը մարդը իր յանկարծակիէն յարձակումներով կը յոգնեցնէր եւ կը թուլցնէր Պարսից բանակները, այնպէս որ վերջապէս ան ու սպառած ձգեց թշնամիներուն վրայ։ Պարսից զօրավարներուն բոլոր ջանքերը զուր եղան զայն բռնելու համար գործածած միջոցներով։ Վրացիք պատերազմէն յետոյ Մխրան իր բոլոր զօրութեամբ ինկաւ Վահանին եւրէն, որ ատոր կողմերը սպառիչ տալէ տարիք մարդ ունէր իր հետ։ Յուսալով որ սպրծած առանց ընդդիմութեան անձնատուր կ'ըլլայ, Մխրան բանակցութեան մէջ մտաւ անոր հետ, բայց այդ միջոցին հրաման եկաւ անոր Պարսկաստան վերադառնալու, և ճամբայ եկաւ գիրքերը հետը առնելով։ Ճամբան Հրահատ Կոմսարտկան յարգանքով ողջունել անոր ձեռքէն։

Վահան գարձաւ Աղբատոյ նահանգը և վաղարշապատ մայր եկեղեցիին մէջ ուխտագործ նախարարներուն հետ Աստուծոյ գոհունակութիւն մատուցանելէ յետոյ, Դուին գնաց ձմեռը անցնելու համար։ Վրացիք անգամ մը եւս փորձեցին խորել Հայոց սպարապետը, առաջ քան գիրքերը անոր թէ՝ Վահակ Պարպերանը և Վասակ Մամիկոնեանը մեռած չեն, այլ պատերազմին մէջ վիրաւորուած՝ քահանայ մը ազատեց սորսու գանդ իր վանքը և այժմ ձորերու մէջ կը ծածկուին թշնամիին, որ նոսեւնուն ինկած է։ Վահան երբէք հաւատ չընծայեց այս խօսքերուն. բայց չատերը, մանաւանդ

յիշեալ նախարարներուն բնաւորքը, համոզեցին Մուշեղ Մամիկոնեանը որ դադրի մը երթայ ազատ զանոնք, չնայելով ապարտպետին խնամուն խորհուրդներուն, որ կը տեսնէր թէ այդ արշաւանքը միայն այն օգուտը կ'ունենայ, որ Հայոց քիչ զօրութիւնն ալ կը բաժնէ և մեծ զէրտզութեան պատճառ կրնայ ըլլալ այսպիսի տպնտպալից ժամանակի մէջ։

Շատ վախճի դուշակութիւնը կատարուեցաւ։ Գարունը բացուելուն պէս Զարմիր Հազարաւուխտ զօրքովը մեծ բանակով մտաւ Հայաստան և Արտաշատի մօտ Երասխը անցնելով՝ այնտեղ ուխտանենգ նախարարներէն իմացաւ որ Հայոց դուռնէն կէսը Վրաստան է գացած, ուստի ուղղակի Դուինի վրայ գնաց։ Սպարապետը չկարողանալով իր քիչ զօրքերով պատերազմել, քաշուեցաւ Աղաւնոց ամուր տեղերը. հոն եկաւ նաև Մուշեղ՝ ամբողջ Հոնը Վրաստանի զանազան կողմերը ի զէր թափառելէ յետոյ։ Հազարաւուխտ ինկաւ վախճի նեղէին, հասաւ մինչև Յունաց բաժին Հայաստանը, ուր լսեցնելին տեղեկացաւ թէ սպարապետը վախճայոյց գիւղն է յոյնի մը տանը. բայց հոն գաւս մէջն Կամսարականներու կիները զարնք դիրք առած, յուսալով թէ անոնցմով կը կարգադրուի վախճը գրաւել, և գրեթէ հասեր էին։ Հոս Տիրանէն հրաման եկաւ անոր որ երթայ Վրաստան և թոյլ չտայ վախճանդին մերկանալու Հերիթացոց հետ, որոնց վրայ ի'արշաւէր Պերոզ։ Վրաստանն ալ Հայաստանի պէս երկպառակութեան մէջ էր. Պարսից կառավարչ իշխանները մերկացեցան Հազարաւուխտի հետ և վախճանդ փախուստ Եգերացոց երկիրը։ Իսկ Հազարաւուխտ իր տեղը մարզպան թողուց Տաճատ Մխրանեանը, պատուիրե-

Եալ անոր որ Վահանը ողջ կամ մեռած ձեռք ձգէ, անոր օգնական սրուելու Գրիգոն Սիւնեցի։

Վահան այս նոր զօրավարն ալ երկար ժամանակ խաղցուց՝ անակնկալ յարձակումներով ձեռակով պատերազմներուն, որոնք ոչ ալ այն կողմը գրաւած է որ կ'ուզէին բռնել զայն։ Արշարունեաց դաշտին վրէն Երէզ գիւղն էր երբ յանկարծ հետացու որ Տարօն էր բոլոր զօրքով կը մօտենայ նայն գիւղին։ Հետապէս Վահան ժողվեց Երէզի բնակիչները և իր դիմացն հանելով գիւղէն դուրս անցուցին զանոնք։ Ասոնց մեան անուն ալ Տարօն խոսքը բան և երբ կ'ուզէր յարձակիլ, չուներ վնասից գաղտնի ու վախան. հետևցին մինչև Մանչկ և Կամսարականն եղբայրները 40ն չափ զինուորներով։ Ասոնցմէն մէկը ձայն տուաւ. «Չո՛յ երթ ուր, ունդ պահեցէք»։ «Ալ պո՛յ բլուրս ժամանակ չէ», կանչեց Վահան և երեսը խաչակնքելով առջ գնաց։ Հետապնդիչ խումբը կանգնեցաւ անոր, ձեղքեց անցաւ Գաբրիէլ մէջէն ալ ու ձախ մեռելով։ Ինկածներուն մէջ էր նաև երբոր Գրիգոն Սիւնեցի, որ կը պարծենար թէ «ես Վահանէն ու բոլոր այդ Հայոց հետ ոչ թէ նեռով կը կռուէի այլ նետիս կոթովը բոլորը կը ցրուեի»։

Տարօն վհատեցաւ, մանաւանդ որ այնուհետև չուռով բոլոր առաւ թէ Պարսիկները մեծ անցքերուն թիւն ունեցան Հերհարաց արշաւանքին մէջ, ուր Պիրոզ սպանուեր էր, և ինչպէս Հարբրաւուխտ վրաստանէն, այնպէս և Տարօն Հայաստանէն կը կանչուէր

պատկան խորհուրդն ներկայ լլալու համար: Սակայն ամէն մարմնոյ վարդապետի մէջ կատարելի լուսոյ, առաքինութեան Հոգւոյ պէտք է ուշադրութիւնը ունենայ Պարակապետի անձին (483):

Հաշտութեան առաջարկութիւն Պարսից կողմէն. — Եուարսակի պաշնադրութիւնը (484). — Վահան Պարսից երկրին մէջ. — Վահան մարզպան (485):

Պարսից մեծամեծներուն ժողովը՝ գոռոզ Պերոզին տեղ՝ գահին վրայ նստեցուց անոր հեղ ու խաղաղ վարուց երթալը: Նորին խորհրդոյն մանրամասնօրէն ներկայացուցին Հայոց երկրին հանգամանքները, ազատամարտիս պատճառն ու հետեւանքները, և վարդապետ Հայրապետականին ու Եպարքին խորհուրդով՝ նէ- խոր իշխանին յանձնեց երթալ Հայաստան և հաշտութիւն կնքել վճռանին հետ: Նէխոր եկաւ զգուշութեան համար հետը զօրք բերելով, և չկամենալով երկրին ներսերը մանալու՝ կանգ առաւ և Հեր և Զարեւանդ գաւառի Եուարսակ վրէժը. այսուհետեւ պատգամաւոր ուղարկեց Դաւին իր գալուստն ծանուցանելու: Վճռան ժողովոյ իր հաւատարիմ բնակիչները՝ որոնք նեղութեան օրերուն մերժած ձեռագած էին երկրին, և անոնց հաւատեալներ հաշտութեան պայմանները հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ ամփոփեց. 1. Քրիստոնէութիւնը Հայոց

աչխարհին օրհնաւոր կրօնը պիտի ճանչցուի, ոչ մէկ հայ բան չպիտի ամչնայ կրօնափոխ ըլլալ և ոչ ալ իր համարձակութեան համար մեծութիւն ու իշխանութիւն չպիտի տրուի. կրակատուներն ալ ամէն տեղ պիտի կործանուին: 2. Արժանաւոր ու անարժան անձանց մէջ խտրութիւն պիտի ըլլայ, անպետան ու վնասակար մարդիկը հետզհետէ պիտի պահուին և լաւերն ու օգտակարները առաջ պիտի քաշուին. 3. Թագաւորը ամէն ամբաստանութիւններուն չպիտի հաւատայ, այլ ինքն անձամբ պիտի քննէ ամէն բան և այնպէս դատաստան ընէ: «Եթէ այս պայմանները կ'ընդունիք, բաւ վտանգ պատրաստութիւն դառնալով, կը հաչտութիւնը ձեզ հետ և դարձեալ կը հաստատիմք ձեզ. իսկ եթէ չէք ընդունիր, պատրաստ ենք մինչև մեր վերջին շունչը կռուելու և ասկի ոտքերնիս կը մեռնինք, քան պարսիկ մարդուն առջև գլուխնիս խոնարհեցնենք»:

Ներսէս ուրախութեամբ ընդունեց հաչտութեան առաջարկութիւնները և վտանգը կը մօտ հրաւիրեց վերջնական դաշնագրութիւնը կնքելու համար: Սարբարաքես ուխտատարն նախարարներուն և զօրքին հետ գալով Արտազ գաւառն Եղինդ գիւղը, Ներսէսն պահանջեց ու առաջ իրեն պատանդ Պարսիկ մեծամեծներին ալ հոն, և ապա դնաց պարսկական բանակը՝ գրօշակները պարզելով և պատերազմական փողերը հնչեցնելով: Պարսիկները այլայլեցան, կարծելով թէ վտանգ խարէութեամբ պատերազմելու կուգայ. առջև եկան հրաւիրականները Պարսից զօրապետին կտակէն, հասկցնելով անոր թէ մեզմէ Արտազ ապարանքը իրաւունք ունի փողեր հնչեցնելով բանակ մտնել: «Դուն առջ ինձ Արտազ թագաւորին հպատակ ըրէ, պատանդնդ խրտիս Մամիկոնեանը, ցետոյ առանց քու ըսելուդ՝ ես ինքս ալ ոչ պիտի ձեր երկ-

բին կորցն ու կանգը»: Նիստ մեծ պատուով ընդունեց վահանը ու անոր ուխտակից ընկերները, փառաւոր հացկերոյթ տալով և ուրախութիւն ընելով անոնց հետ, մինչդեռ ուխտանենգները դուրս կացնած մնացին ամօթահար: Հաշտութիւնը վահանին ուզածին պէս կնքուելուց և երկու կողմէ իշխանները դահ արուով բաժնուելուն իրարմէ (484):

Ինչ ժամանակէն յետոյ վահան առիթ ունեցաւ ցոյց տալու իր հաւատարմութիւնը Պարսից թագաւորին: Պետրոս Զարեհ որդին վաղարշի դէմ ապստամբելով, կ'ուզէր թագաւորութիւնը խլել անկէ: Վահան նիստի հրաւիրած ատեն մը օգնական զօր ուղարկեց Պարսկաստան վրէն վանտեցիներուն առաջնորդութեամբ: Զարեհ յաղթուելուց ու սպանուելուց: Արքէն ամէն բան վերչացեր էր, երբ հասաւ Դուռը վահան իր զօրքով: Ան ներկայացաւ թագաւորին և Նաւարսակի դաշնադրութեան հաստատութեան հետ առացաւ Մամիկոնեան տանը ժառանգական իշխանութիւնը և հայ զօրքեր ու սպարապետութիւնը, անոր իրաւունքով Հրահատին ալ չհրամցուցաւ Տամասրականաց տանուտէրութիւնը: Ապա վահան վերադարձաւ Հայաստան, ուր Յովհան կամիխոսը դեռատարց զայն և բոլոր ուխտապահները, և վաղարշապատի մէջ պոտպոմական մարմանդներ ընել կուտայ՝ ոմէնքը միտքն գայն Դուռն մարդպետը:

Այսպիսով Հայաստանը խաղաղութիւնը չորս տարի պտտրաստեցուց տալէ ետոյ: Անոնցմէ պարսիկը, որ նոյն տարին մարզպան ուղարկուեցաւ Հայաստան, խորհուրդ առաւ թագաւորին մարզպանութիւնը հայ մարդու մը յանձնել, որ օտարին լաւ կը ճանչնայ երկրին բոլոր կարողութիւններն. մանաւանդ երբ վահանի նման խելացի ու արդարասէր մարդ

մը կայ, կ'ըսէր ան, «անգործութ է ուրէ մարգոյն նշանակել»։ Վարդ տանդուգնաւ և մարգպանութեան իշխանութեան տրամարանով յանձնեց Վռամին։ Արքունի տրամարանը առագաստն պէս՝ Վռամն բոլոր նախարարներուն հետ եկեղեցի գիմեց Սառուծոյ փառաբանութեան մասնակից եղած, և Յովհան կաթողիկոսի խոսքեր լուան բազմութեան ներկայութեան հետզհետէ ընդունելով և ի լուսոյ, որով կը շնորհուէր ուխտադներ երեց տարուց սկսած յաղթութեան հետ և կը յորդորէր դանդաղ ներգործմամբ բլլալ և պիտի ձեռք կարկառել ուխտանենգներուն (485)։

ՊԱՐՍԿԱՀԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐՋԸ

40

Հայաստանի վիճակը՝ պարսկական տիրապետութեան վերջին շրջանին մէջ. — Յունաց կրօնական ատելութեան սկիզբը.— Կաւատի հանած հալածանքը Հայոց դէմ, Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւնը (493). — Վարդ. Մժէժ Գնունի (518—548). — Սուրէն. Հայոց ապստամբութիւնը եւ նուաճումը. Վղոն ձիր մարզպան (578)։

Վարդանայ և Վահանեանց վրէժխնդրէն ժամանակներէն յետոյ Հայաստանը մէկ ու կէս դար չափ դարձեալ մնաց Սասանեանց իշխանութեան տակ։ Այս շրջա-

նէ Պարսից թագաւորները, մանաւանդ առաջինները, Տաճեցւոյն երկնից նախորդներուն, շատ բանաքննելէն և ուսնելէ յառաջ պահու խնամ մը ինքնին մէջ տալուն երբեմն տանել այն ձեռնարկութիւնը, որուն համար Յունկերսէն ու Պերսէյ օրով այնքան արիւններ թափուեցան։ Հայ մարդպանութիւնն ալ շատ մը պատճառ մարդպաններ, որոնց վարչական գլխաւոր պաշտօնեայութիւնը հայ ազգը կրօնափոխութեան պատճառ եղած ատենները մեծապէս կ'օգնեցնէր։ Բայց կամաց կամաց Տանիէլեան մարդպանները կը վախնան։ Պարսկական նոր կարգադրութիւնները կը վախցնէին զանոնք, որովհետև անոնց ազդեցութիւնը կը սկսէր վնասել Սասանեան գահուն։ Հայ մարդպանութիւնն ալ կը բաժնեն հայ իշխաններ, որոնք իրենց առջև կը պաշտպանեն Արեւմտեան Հայոց իշխանութիւնը։

Այդ միջոցին մանանալիներուն մէջ Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը արեւմտեան ազգերու արշաւանքներէն տագնապելով՝ իր աչքերը կը դարձնէ Արեւելքի վրայ։ Նշանաւոր կայսրեր, որոնք են Մաւրիկ, Փոկաս, Հերակլ (6—ե դար) իրենց պատերազմներով կայսրութեան ինկած վիճակը բարձրացուցին սպանելու վտանգներու մէջէ։ Հերակլ մանաւանդ պատերազմներ ըրաւ Պարսից Խոսրով Բ.ի դէմ։ Պարսկական մարդպանութիւնները անոր իշխանները, որոնք իրենց առջև կը պաշտպանեն Արեւելեան Հայոց իշխանութիւնը, այլ նոյն իսկ անոնց իշխանութիւնն ալ մանաւանդ ջնջուելու վտանգի մէջ էին։ Արեւելեան իրենց Բանասաստեղծ ազգակիցներուն վիճակը կը զգացնէր զանոնք Յունաց, որոնք Յունաստանի, Մակեդոնիա, Թրակիա անունները տուին ան-

հասներ մեծամեծ պատիւներու կը հասնէին այնուհետ, անոնցմէ մէկը Մօրիկ՝ Զ.-րդ դարու վերջերը մինչև կայսրութեան գահը բարձրացաւ, բայց ժողովուրդը կը տանջուէր յոյն պրծակալներու հարստահարութիւնէն։ Հայերը չուռած հանկցան նենգաւոր Յունաց քաղաքականութեան նպատակը, անոնք տեսան թէ պայմանով մը միայն կարող են կայսրերու օգնութեան վրայ յոյս դնել, այն է կրօնական միութեան կամ նոյն է՝ պատային միութեան պայմանով, որովհետև քաղաքական կեանքի անկումէն յետոյ, Եկեղեցին՝ պատգին ներ պահպանութեան միակ պրատկանն էր որ կը մնար Հայոց համար։ Մինչև այդ ժամանակները Հայերը մասնակից եղեր էին տիեզերական ժողովներուն, իսկ Քաղկեդոնի ժողովին տնանք ներկայ չգտնուեցան, նախ՝ որովհետև ակտ մը չկար և երկրորդ՝ որովհետև երբ որ Յոյներն ու Լատինները տասնամեայ նուրբ վէճերով զբաղած էին, Հայերը պատերազմի դաշտին մէջ կը պաշտպանէին քրիստոնէութիւնը։ Բնազանդեցան եր քաղաքական նպատակներուն հասնելու պէտք արդիլ համարելով այս հանգամանքը, սկիզբն ամենայն յարմարութեամբ աշխատեցաւ ընդունել ազգ Հայոց Քաղկեդոնի ս ոչուները և վարդապետական ժողովը որ գումարեց Քարպէն կաթողիկոսը և ուր հրապարակաւ մերժուեցաւ Քաղկեդոնի ժողովը, երբ սկիզբն այն մեծ տարբերութեան Յունաց և Հայոց մէջ, որ տեւեց մինչև նորագոյն ժամանակները և մեծամեծ դրժբաղդութիւններու պատճառ եղաւ (491)։ Այս հանգամանքներուն մէջ Հայերը քրիստոնեայ Յոյներէն բաւ համարեցին հեթանոս Պարսից լծատութեան տակ մնալ. երբեմն խաղաղ կեանք վարելով, երբեմն ալ մարտական անհատութիւններուն դէմ, մինչև որ վեր-

Ջատէս Է·րդ դարուն մահմետականութիւնը երեւցաւ Արաբիոյ մէջ եւ այս բոլոր կռիւներուն վերջ դրաւ՝ Հայաստանը Պարսկաստանի հետ Յուլիանոսի նահանջ դարձնելով։

Հայաստանը վաղարշէ թագաւորութեան ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով, անոր մահէն յետոյ դարձեալ վրդովեցաւ։ Կաւատ՝ արքունորդւոյ Պերոզի որդին, մոտերուն դրժմամբ իր նախորդներուն առած արտօնութիւնները չբերց եւ նոր հարուածանք հասնեց Հայոց դէմ։ 493ին Հայաստանը կրկին մտերիմ լծցուեցաւ, որովհետեւ կրանկաստանները չկրնալով եւ մտերմութեան առաջ արհամարհելու Հայոց մէջ։ Վասն որոյ սկսաւ կրկրտել անդամ դէնք առնել այն աստը դրժին համար, որուն պաշտպանութեանը նուիրեր էր իր կեանքին ամենաթանկագոյնները. նախարարներուն հետ միաբանած ճակատեցաւ Պարսից դէմ, զօրքն ու մարդիկը կտորեց եւ կրանկաստանները կոտորեց։ Կաւատ զայրացած՝ կը պատրաստէր անձամբ արշաւել Հայաստան, երբ յանկարծ նեղքին ստամոքսութեամբ դահճին պրկուեցաւ, և թէպէտ չաւամ կրկին թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց, բայց պատերազմելու հաշտութիւն կնքել Հայոց հետ, և մանգլիճ օգնութիւն առնելով դէպ Յունաց վրայ, որուն կ'ուզէին վերջին հարուածը տալ Միջագետքի մէջ։ Այսուհետեւ Վասակ խաղաղութեամբ անցուց իր իշխանութեան տարիները և մեռաւ 510ին՝ 25 տարի իշխանութեամբ և իշխանութեամբ տգրը կառավարելէ յետոյ։

Անոր տեղ մարզպան նստաւ իր վարդ եղբայրը։ Բայց չաւամ Կաւատ տիրապետութիւներ հանել ուզաւ Վարդի դէմ և իշխանութենէն պրկելով՝ պարսիկ մարզպան կտրեց։ Թէեւ քանի մը տարի յետոյ Կաւատ

ամիսներում արտին էշխանը նա կանչել և Հայոց
մարզպանությունը յանձնել Մժեժ Գնունի քոչ էշխա-
նին (518—548), որ Հռոմոյ՝ Հայաստան յանձն առած
պրոտանդին առաջը կտրելով մեծ համարում ստացել
էր. բայց Մժեժին յետոց զրպնել Վնեչտուն արտ-
սին նետ։ Ի գոր Մամեխ Բ. կամեցել, Հայոց
Տանուտէր նստուցչը, նորում նուէրներուն մասուրին բա-
զմից նոր մարզպան անիրաւութիւններ էր, յե-
ղել վատարէն կրօնական պատուհասներ տալ
գուսպարանը։ Վնեչտուն նա կանչուցաւ, բայց անդր
չկամել վատարէն կրօնական պատուհասներ տալ
գուսպարանը։ Նորում նա կանչուցաւ, բայց անդր
գարձել Հայաստան, արձակել առաջին նուիրակութիւնը
Հայոց մեծամասն մաշը, նոր կրկրորդել անշ
նուիրակութիւնը մեծ Յունաստան Վարդան Ամատունի
առաջին Յունաստան օգնական նշանակել։ Հայոց զոր
ազգային Հայաստան, բայց արդէն ազ էր. Պարսկա-
ները կրկին զրաւած էին և կռուներուն մեծ
կրկին ժամանակ անդադար կրկին կռուել ցնոց
անկուցան նա բռնել, Հայաստան նուիրակ Ամա-
րը ձգել։ Բազաւորը վատ-ձեր էշխանը մարդան

կարդայ, պատուիրելով անոր որ Հայոց հետ չարչրանքը վարուի (578)։ *Վրդն-ծխիր Հայաստանէ վերջին պարսիկ մարզպանն եղաւ։*

41

Յաղթող Նաչխրեան Սասանեան հարստութեան վերջին նշանաւոր թագաւորը եղաւ. անկէց յետոյ Պարսից թագաւորութիւնը կամաց կամաց դէպի անկում կը դիմէ։ Արքայից արքան, ուրկէ երթեւեկն կը զաղայէր եր բնդարձակ տէրութեան հպատակները, այժմ իշխանութեան ձեռքը խաղալիք կը դառնայ և մինչեւ իսկ երկրին վրայ տպաւոլ չէ։ Յաղթող Բ. Նաչխրեանէ յետոյ, եր իշխանութեան ձեռքը թագաւորութենէն զրկուելով՝ Մօրեկ կայսեր օգնութենը դիմեց, որուն հետ խաղաղութիւն էր։ Կայսրը օգնութիւն զրկեց անոր Ներսէս հայ իշխանը յոյն զօրքով, որուն հետ միացան նաեւ Տարօնէն իշխան Մուշեղ Մամիկոնեանը և Սմբատ Բագրատունին իրենց զօրքերով։ Յաղթող երկրորդ անգամ թագաւորութեան հաստելով երեք հայ իշխանները ձեռնաւորութենը մեծամեծ պարգեւներ ու պատիւներ տուաւ անոնց, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունիին, զոր կարգեց Հայոց սպարապետ և Վրկանէն մարզպան և տպա եր

զօրքին սպարապետութիւնն ալ անոր յանձնեց։ Իրեն էրզրումը սպարապետ, Սմբատ մեծ յարձակութիւններ առաքեալ Կարսին թշնամիներուն դէմ, մանաւանդ Հերիթացւոց դէմ, որոնց թագաւորը սպանեալ մնալով մարտի մէջ, և այս պատճառով բազմապատիկ կռուեցաւ։

Ինչ որ պատահեցաւ Տիգրանի մէջ, նոյնը չատալ կրկնեցաւ Բիւզանդիոնի մէջ. Մօրին կողմը դառնաթեամբ սպանուեցաւ և անոր տեղ նստաւ Փոկաս զօրապետը։ Կարսի 140,000 զօրքով արշաւեց Յունաց կայսրը ինքզինքը պատրաստելով՝ կարգը բռնելու Մխեթայ դիմացը։ Մուշեղ Մամիկոնեանին ալ պատգամ ղրկեց, որ ինքն ալ իր զօրքով Յունաց վրայ երթայ։ Մուշեղ բան մտաց՝ Կարսի տեղացւոց ըլլալով, բայց ունէր տարակարծութիւնը կայսեր վրէժխնդրութենէն վախնալով, մանաւանդ որ իր երկիրը Յունաց բաժին Հայաստանը կը դառնար, տեղէն չշարժեցաւ, այլ Տարօն դառնալ ուզեց կռիւէ ետքը, բա՛ց դիտնալով որ Պարսից կարապետը այդ տեղատարածութիւնը անտառի չի նայիր։ Եւ յիրաւի Կարսով կը տարածուէին վերստանալու՝ կարգը բռնելու Մխեթան դիմացը 30,000 զօրով ղրկեց Մուշեղի վրայ. Մխեթան մտաւ Տարօն և Սբդան բռնելէն վրայ բանակ դնելով 8,000 հոգով դնաց Մեղրէթ և Առաքեղոն բռնելու վրայ։ Մուշեղ անոր դէմ ղրկեց իր զգուշական վաշտը, որ իր-անօրինակ քաջութեան հետևը Պայլ մակաբուծումած էր։ Այս փոքրամարտ և հետապնդութիւնը չուզելով իր բոլոր զօրութիւնը վտանգել թողլով, դնաց Մխեթային մօտ և բռնկումի ձեւացուցած, իսկ ծածուկ առանձին դարձուածով կը յարձակէր Պարսից վրայ և չարաչար կը կոտորէր։ Նախ 08 բռնաբռնեն մօտ չորսից 4,000 հոգի, յետոյ ուրիշ 2,000 ալ

նոյն Տարբով. ապա Մեղոք կամին մօտ 1,000 մարդ կոտորից, ուրիշ 1,000 մին ալ նոյն օրը գերան մոտ Հայոց ապստամբ տեսա: Այս ամէնը այնպէս ծանօթ և սովորական կերեւ էր, որ ժամանակ չտեսա Պարսից եր խորհրդաւորութիւնները հասկնալու: Նոյն խոկ Մեհրան չազատուեցաւ Գայլ Վանանէ գերեվարութիւնն, որ երբե բարեկամ եղծալով Պարսից զօրապետն մին մօտ, խնչպէս ժամանակ ապստամբից գալն եր օգնականութեան համ: Այս բոլոր գործողութիւնները կատարեցան 604 թուականին, նոյն տարին մեռաւ Մահէ, և Տարօնի իշխանութիւնը անցաւ 88 տարեկան Գայլ Վանանին ձեռքը:

Հարսիկ թէև շատ ապստամբութեան մէջ գործած էր, բայց եր զինքեան անպատասխանութիւնը կարողանալով ազատել, նոր բանակ մը ուղարկեց Տարօն: Գայլ Վահան, որ 28,000 հոգի զօրք պատրաստած ունէր՝ իշխանութեանը համար էր Մահէ և կինպանութեան նշան ցոյց չէր տար: Պարսից զօրապետ Վռամանդ՝ Վահանէ անշարժութիւնը երկիւղի տեղով, 4,000 մարդ գրկից անոր վրայ: Դարձ եկաւ Վահան եր Սմբատ գրեցին համ, և հինգհարիւր պատերազմական հեծելով՝ գիշերով անկարծելի պէս մտաւ Սմբատ (606): Վահանէ մտնը մեծ վատութիւն տեսաւ Վռամանդ. գնաց անձամբ Սմբատին վրայ որ 10,000 զօրքով գալ եկաւ անոր առջև, իրարանցի ու ցրուեց Պարսից բանակը. Վռամանդ ալ ապստամբեց և անոր կին ու զաւակները գերի տարաւ:

Այնուհետև Պարսիկները գործեցան Տարօնի վրայ

արշաւել, մինչեւ որ 20 տարի յետոյ Վախճանի եղբայրը Սուրէն՝ նկատ էր եղբօր մահուան վրէժն առնելու և անոր գնումէրը գերութենէն ազատելու. բայց անոր օրերը կատարուեցան, և ինքն ալ սպանուեցաւ (627)։ Նոյն բաղդն ունեցան ուրիշ երկու զօրավարներ որոնք Տաղտամէ նկատ Սմբատին վրայ։ Սմբատ մնաց 632ին և անոր յաջորդեց Տարօնի իշխանութենէն մէջ՝ որդին Վահան, որ էր հինգ տասնեակ տարեկան կամարտաւան կը կոչէր։

Երբ Տարօն անբնակ պատերազմներու ասպարէզ էր, Հայոց բնակութիւնը խորտակ կը կրէր ներքին ու արտաքին մարտերու ձեռքով։ Սմբատ Բագրատունի Հայոց Սպարապետ ունէր Յովսէփ Տաճատացի Հայոց վրայ Դուինի Սահմանադիր (600), որ վերջերը կանխած էր ամէն իշխանի երեք Տանուց կանոնէն, բնութիւնն ատոր և դէմ Տանուտէրն 23 տարի մնացած էին պետ։ Մեր ունէր Յովսէփ Տաճատացի Սմբատ Բագրատունի որպէս՝ Վարդանէն Բագրատունի, որ էր կնոջ մօտէն մեծ ազդեցութիւն կրէր, ատոր համար Հայոց Իշխանութենէն մէջ ունէր Վարդանէն Բագրատունի մեծ ազդեցութիւն։ Պարսկաստան այդ ժամանակ ներքին խռովութիւններու մէջ էր, Հայոց Իշխանութիւնը ամէն առիթներէն կ'օգտուէր ինքնուրոյն գործելու համար։ Երբ Տարօն անբնակ պատերազմներու ասպարէզ էր, Հայոց բնակութիւնը խորտակ կը կրէր ներքին ու արտաքին մարտերու ձեռքով։ Սմբատ Բագրատունի Հայոց Սպարապետ ունէր Յովսէփ Տաճատացի Հայոց վրայ Դուինի Սահմանադիր (600), որ վերջերը կանխած էր ամէն իշխանի երեք Տանուց կանոնէն, բնութիւնն ատոր և դէմ Տանուտէրն 23 տարի մնացած էին պետ։ Մեր ունէր Յովսէփ Տաճատացի Սմբատ Բագրատունի որպէս՝ Վարդանէն Բագրատունի, որ էր կնոջ մօտէն մեծ ազդեցութիւն կրէր, ատոր համար Հայոց Իշխանութենէն մէջ ունէր Վարդանէն Բագրատունի մեծ ազդեցութիւն։ Պարսկաստան այդ ժամանակ ներքին խռովութիւններու մէջ էր, Հայոց իշխանութիւնը ամէն առիթներէն կ'օգտուէր ինքնուրոյն գործելու համար։

ախրատեսութեան շնորհիւ այնքան զօրացած էր այլ ժամանակ Հայոց մէջ, որ հաւատակից օտար մատաղսեռութեան առաջ. էր և ամէն մարդ իր անձնական շահերուն վրայ կը մտածէր։

ԳՐՈՍՏՈՆԷԱՆ ԳՐԱՆԱՆՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ԵՒ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄԸ

42

Բրիտանէութիւնը իրրեւ սկիզբ լուսաւորութեան — Մեսրոպ Մաշտոց եւ հոյ տառերուն գիւտը (406). — Գրոցնելու բացումը (408). — Ս. Գրքի թարգմանութիւնը (411—436) սոյն թարգմանութեան նշանակութիւնը.—Սահակ եւ Մեսրոպ աշակերտներուն ուսումնական ուղեւորութիւնը։

Բրիտանէութեան սկիզբը՝ լուսաւորութեան սկզբնաւորութիւն կրնա Հայոց համար. սակայն դարերը կրնային սխալուիլ սխալուելէն ետքը։ Սակայն Ս. Գրքին հետեւած դարերը սպասելի կրթութեան համար չէին և չէին կրնար պատճառ՝ որ անոնց մէջ սանդուխ մտնէր օտար (սորի և յոյն) լեզուներով կ'ելլար, և երկրորդ՝ անոնց դիտաւոր նպատակն էր Աստուածի գործիքներ և նիւթական պաշտօնեաներ պատրաստել։ Այս սակայն

փորձն յաւոյ յանկարծ վճռական քայլն առնելու մեծ արկած մը կար, այն է հայ լեզուի ամբողջ առաքելական պարտքերը, և անոնց արդար վճռակատարութեան յանձնել Աստուծոյ Աստուածին:

Տարօն դառնալէ Հոգիկ պիտին էր Աստուած: Փոքր հասակին ներշնչած Աստծոյ աշակերտութիւնը, առանձնասիրութիւնը, սորվելէ և արուեստի լեզուները, և ապա պետական պաշտօնով արքունիքը մտնել: Բայց ան չուզեց հնազանդութեան արքունիքին և աշխարհին հրամարելով ձգտումը կեանքը վարել էր, բանի մը աշակերտներուն հետ, որոց ձեռնադրութիւնը տուած էր Ս. Աստուածածին Քրիստոսի անունով: Ան ուզեց հետևիլ Ս. Գիրքը Տարօնի բարբառով թարգմանելու գործին, որուն համար կը զգար իր մէջ պատրաստութիւն, ճանապարհորդելու համար Տարօն:

Այս հաղորդութիւնն էր որ Ս. Գիրքը Տարօնի բարբառով և հետևաբար հայ լեզուի սահուն գործածութեան հնարեց Աստուածային Նախախնամութիւնը: Իր խորհուրդը Աստուած Պարթևներու յայտնելով, կամեցաւ նախ մը գործակից Հաւատարմատարը մէջ, որուն նպատակն էր Տարօնի լեզուին գիրերը տալ խորհրդաւորելէ: Հաւանական կարծուած է որ այս գործին ներկայ էր, յայտնեալ մէկ Աստուածային նպատակ գործածելէ մէկ Պահլեկ մեծատուն տարեկ նախախնամութեան հետ

*եղուկն էին տալիս կոյին։ Անմխիթար մարդ պրկուել-ը
ցաւ տարի եղեմտագրեն, և մեղաւոր տանջը բերուե-
ցան։ Աստուած և Մեսրոպ աշակերտներ ժողովեցին և փոր-
ձեցին այն տառերը տպագրել սկսաց։ Երկու տարի
անընդհատ աշխատել էին, սակայն տեսան որ այդ
նշանագրերը բաւարար չեն մեր լեզուին բոլոր հնչում-
ները բացատրելու. այսքան էին հին յունարէնին և
հին բարբառին ձայները, որոնք հայերէն բառեր հնչե-
ցնելու չէին վերածուելիք։ Մ. Մեսրոպ դիմեց Յովան-
նէս քահանա այլ և այլ հնութիւն սկսաւ օժանդա-
կութիւնը, բայց ոչ մի կերպ օգնական չգտաւ։ Ի
բոլոր անկարողութիւնների մէջ խորհելով, Մեսրոպ
սկսեցաւ ինքնին գտնել և յորինել նշանագրեր, մտադիր
էր մեծագոյն ճիգեր թափել, որպէսզի ի վերջոյ յաջո-
ղութեան հասնի» (406)։*

*Մեսրոպեան տառերը գրեթէ նոր գտածոյ մը
կը կոչէ Հայ ազգին տարածութիւնների մէջ. սակայն
ծանօթ կ'ուզենայ ազգային կրթութիւնը ու ազգին
հոգի պարկեշտութիւնը, որպէս զի ընդհանուր յաջո-
ղութեան հետ անհամեմատ պարտաւորութիւն ունենայ և
տառերն հոգեւոր կապուածքն ալ պահպանել»։*

*Տառերու գիւտին անմիջական արդիւնքն եղաւ այն

դպրոցները, որ Սահակ ու Մեսրոպ Վռամշապուհի ձեռնտուությամբ բացին Հայաստանի այլ և այլ գաւառներուն մէջ (408)։ Առանց մէջ ժամանակով և նշանակութեամբ առաջին տեղը կը բռնէ Վաղարշապատի դպրոցը, որ տեսակ մը մայր ուսումնարան կամ ուսուցչանոց էր միւս դպրոցներուն համար։ Այստեղ կը թարգմանէին Սահակի և Մեսրոպի այն աշխատութիւնները, որոնք ուսման գիրքեր ծառայելու համար էին, և կարդալ էին երկոց վարդապետութեան գրածոյից եղած թէ՛ ուսումնասիրութեան և թէ թարգմանութեան մէջ։ Այսոքա են՝ Յովսէփ Վայոց Ձորէն և Դաւիթ երէց Վռամոտիցէն, Լիմոնէկան պատրաստէին երկու մեծ տոմարները, Եղիսէ Գաղթացի, Կորիւն Մաշտոցէն, Յովսէփ Պաղտացի, Յովհան Եկեղեցացի և ուրիշներ, որոնք բնդհանուր անուանի կը կոչուին առաջին աշխարհ կամ թարգմանիչք։ Անոնք երկոց վարդապետութեան ատենները գրուեցան Հայոց Ձորոփոր այլ և այլ կողմերը, մասնաւորապէս «ուժեղ և բոլոր», «տանեկաձոյն և երկարագիր» անուանելով, և նորարար դպրոցներուն մէջ ուսումնարկուին անոնց նոյն ուսումնակից երկասիրութիւնը։ Այս կարգէ աշակերտներէն են Մ. Խորենացի, Մամբրէ, Բուզանդ Պատմիչ, Գիւտ, Եղիշէ, Յովհան Մանդակունի, Դաւիթ Փարպեցի և ուրիշ շատեր, որոնք ծանօթ են մեզ իրենց թարգմանիչի անունով։ Այս ուսումնասիրութեան երկասիրութեանց գրուածքները բնդհանուր-ուսումնական բնոյթ ունէր։ Մ. Գիտքը, Եկեղեցական պարագաներն գիրքերը, նշանաւոր Մ. Հայրերու գրուածներն էին հոգ ուսումնիրութեան առարկաները, որոնք անհրաժեշտ էին Եկեղեցական երկասիրութիւնը բնդունողներուն համար։ Այսոքով հոգ-

տրական դասը իր կրճատ ձևով և բարդական արժա-
նատրաբերություններով ազգին յատուկ ժամ կոչելով,
ժողովրդական բառատրական դիտողություններ իր
վրայ առած: Անկե բանկե ուրիշ բրնամեական տեղե-
րություններ տարածելու և մեր հայրենիքին հարևան տե-
ղերը լրացնելու համար տանելով, գնահատ է որ անոնք
ժողովուրդին մասնավոր չարժանը կրծանական ուղղա-
ձիշտ տալին, և այս ուղղաձիշտները ինչպես կրճատման՝
պետին և արտահայտման վրայ տարածեց իր հետ ու-
դեցուցիչները:

Բարդությունները համառոտելու համ Ս. Առաքել և Վեր-
նայ ազգան նիկողայոսի դիրքերու Բարբառաս-
ձևան գրաքեր՝ յոգն և տարի ընդունելին, ակնարկ դնե-
լով այն գրական չարժանը՝ որ ոգեղեն նոտայով չա-
րունակվելիքն անոնց աշակերտները, և գրած նոտան ու-
նեցնելու համար ջանում Հայրենասեր: Ս.ր գործա-
ձեռագիրն ամենամեծ արդյունքը եղաւ Ս. Գրքի Բարբ-
առաձևները, որ նոյն իսկ օտարներուն վկայագիրն
իր համարում «գործնական բարբ Բարբառաձևներուն»:
Երկու տարում Բարբառաձևեցաւ Ս. Գիրքը հայերեն.
նոյն տարիներն օրինակներն Բարբառաձևեցան այն հատ-
ուածները՝ որ անհրաժեշտ էին եկեղեցական արարո-
ղություն համար (411), և տարո ծրագրածեալ կարգած
բնաբեր յոգն օրինակներ վրայ արդյունքեաւ և մնացած
մասերն ալ հայերէն վերածեցան (436): Ընդհանրա-
պես Հին Կտակարանի Բարբառաձևները անհրաժեշտ
Ս. Առաքելն էր արտագրել, բայց Առաքել գիրքեր,
որ Նոր Կտակարանին համ Բարբառաձև Ս. Վերադա-
ձևելու ու գործակիցներ երեքյուրքն աշակերտներին
ձեռքը:

Ս. Գրքի հայկական Բարբառաձևները բայց իր

իրմանկան նշանակութեան` ունի գործեալ մեծ նշանակութեան հայ լեզուի գործածութեան` պատմութեան մէջ։ Յայտնի է որ հայերէն լեզուն չորս հին ժամանակներուն այլ և այլ գաւառականութիւնս էր ունեցած, առանձին իւրաքանչիւր գաւառի բարբառ էր, ինչպէս որ իր բարբառն ունի հայ գաւառականութիւնը, որոնց այլ ևս մնացեր են՝ եթէ ոչ հին գաւառականութեանն նորագոյն տարբերութիւնք։ Հնութեան վերջին դարուն գործածութեան մէջ այս գաւառականութիւնքն միմեանց հետ խառնուեցան, ինչպէս որ կ'երևայ նաև գրոց տարբերութիւնքն պատճառեցին. եթէ ոչ գրոց բոլորովին նոյն լինելն չէր սրբագրութեան պատճառ լինելու, միմեանց հետ խառնելն և միաբանելն էր որ մեծ փոփոխութիւն կրեցին։ Յայտնի է որ հայերէն գրոց ոճն ևս ոչ միայն ժամանակին հետ փոխուեցաւ, այլ և գրողաց ազգին հետ։ Ուրեմն

Արդէն Դ. դարուն չէ որ Հայ եկեղեցական մանաւանդ ուսումնասիրութենէն ներշնչուած՝ սկսած էին յաճախել Յունաց երկիրը՝ գիտութեան տարբեր ճիւղերը ծանօթանալու համար: Այնտեղ ճեմարանին մէջ նոյն դարուն բազմաթիւ Հայ ուսուցիչներ կային, որոնք երկար գիտութեամբ ու փառաւոր ձիրքերով Յունաց նախանձը կը շարժէին: Այդց մէջ նշանաւոր եղաւ մանաւանդ Պրոկղես կամ Պարգեւ Հայկազն, զրկեալ նախնական ուսումէն և Յունաց վիճասէր ոգւոյն, ուրուն տուած տանջանքին վրայ գոյժով՝ Հայոց պատմիչն, «Ոսկեբերանն Հայոց» Regina rerum Roma, regit eloquentiae), Հոյ պերճասիրտն ոգւոյ սաստիկ և արտասովոր ցնծութեամբ ե. դարուն սկիզբը ընդունեցաւ: Ա. Ա սակայն և Աստուածային ոգի կարծես չէ կարենար ամբողջապէս ամայեցնել Հայ ազգը երկարատեւ, որուն երկրին մէջ, գիտցողն ամենեւին չուզեց յուշերէն և բերանէ բերան անցուցած Պարգեւ Հայկազն և Եզնիկ Կողբացի, մինչ Հայ Աստուածաբանութեան ոսկեդարուն ներկայացուցիչներն, որոնք այդ ազգին հոգեկան կեանքին մէջ, ընդունելի ամայութեան մը դատապարտեցին, և որոնց գործերն ալ ամբողջ ազգին ոգեկան սնունդ եղան, ոչ միայն ոչ մոռցուեցան, այլ ընդհակառակն ամէն կողմէ ուսումնասիրութեան առարկայ եղան: Ասոնց երկերն ալ ամբողջ ազգին ոգեկան սնունդ եղան, և ասոնց ալ ամբողջ ազգին ոգեկան սնունդ եղան,

թարերութիւններու և թէ մանաւանդ հրատարակչին վերաբերութիւններու մէջ, որ այն ժամանակներ չատ սովորական էին: Իրենց առաձնական պարտաւորութիւնը, ատարելի չեղաւ, Աղէքսանդրիոյ առաձնները, որոնց պարտաւոր էր Մ. Խորենացին, ուղեւորեցան Սիւնիք իրենց բնակութեան տակ եղեալ, բայց ձանձրացան սակաւ ժամանակ նստելով, նայեր ձրեց գանուիր Իտալիոյ ամենուն վրայ: Այս առիթով Հռոմ ևս հաստատեցաւ, որ չէ մը մնար չեղաւ անցան Սիւնիք, առին իրենց բնակութիւնները և Բիւզանդիոնի ճամբով դարձան Հայաստան, հետերնին բերելով չատ գիրքեր և հայ թարգմանութիւններ բերելով:

Սակայն իրենց ամբաստանելու պատրաստ մնան մէջ Հռոմի բարերարին ամէն ոք վրայ նայած էր Հայոց պետրոս: Պրոկոպիոսեան թարգմանութիւնը կորսնցած է, բայց կորսնցութիւնները կը հետևին իրենց, և պատկան բարգմանութիւնը կը պատրաստեր նորանոր աղբիւրներ բերել Հայոց դէմ: Պրոկոպիոս ամենամանրամասն մէջ Պարթև պատերազմին մասին կը խօսի իրենց, և պատկան ամենայն մանրամասնութիւնները գնահատելի: Այս կը պատրաստեր պատմութիւնը կորսնցած մը, որուն մէջ կրնայ ան տեղեկութիւններ գտնուիլ Հայոց մասին: Այս կը պատրաստեր պատմութիւնը կորսնցած մը, որուն մէջ կրնայ ան տեղեկութիւններ գտնուիլ Հայոց մասին: Պրոկոպիոսի պատմութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Հայոց վրայ: Պրոկոպիոսի պատմութեան մէջ հայ ազգութիւնները ոչինչ չեր ներկայացած, բայց եթէ անմիջական պատերազմներու մէջ, ուրկէ Հայոց ազգութիւնը գնահատելի չեր ներկայացած:

Այս բոլորները տեղեկութիւն կուտան, թէ ինչ նշանակութիւն ունեցած է Հայոց պատմութիւնը Հռոմի համար: Պրոկոպիոսի ժամանակներէն ետքը Հռոմ ևս հետաքրքրութիւնները տեղեկութիւններ ստանալու Հայոց մասին:

48

Բանաստեղծութիւն. — Պատմագրութիւն. — Վարդապետական գրուածներ. — Իմաստասիրութիւն :

Բանաստեղծութիւնը, որ սիրոյ պրակտեակաց նշանաւոր մէկ ճիւղը կը կազմէ, տեմանութեան անկասկած մեծ փոխարէնն ներկայացուց ինչպէս նախնի, այնպէս և ձեզ կազմին : Ազգային երգերը հին կրօնքն վրայ հիմնուած և անոր պաղատարքներով ապրուած ըլլալով, չէին կարող քրիստոնէական կրօնքի խնամակալութեան հետ հաշտուիլ. բայց եթէ ան ալ երգող բանաստեղծներուն ձեռքը ինկած ըլլար, անոնց տակ ինկած հնչել նոր տեսակ երգեր, որոնց նպատակն էր քրիստոնէական բարձր սկզբունքները իւրացնել և այդ սկզբունքներուն հետևանք նահատակութեան վարդապետները փառաբանել : Այսպիսով հայ հանճարին տեղական զօրութիւնը տեսնելու կարող ըլլանք նոր կրօնական չքնաղ ձևի մէջ, և արդարև արտարքեց վսեմ տաղեր և հոգեբուղխ երգեր, որոնք յաւիտեան մնան մեզի չարակաս, մեղեդի և գոյն տեսնելով :

Ս. Սահակ և Մեսրոպ եղան այս կրօնական բանաստեղծութեան առաջին հեղինակները : Սահակ Պարթև երկոց աւագ չարականները, որոնք նշանաւոր են իրենց պարզ ու յստակ լեզուով, դեղեցիկ իմաստներով և բանաստեղծական հանճարով. իսկ Մեսրոպին կը վերագրին Ազուանցին կամ ապաշխարութեան օրերուն չարականները : Անոնց աշակերտներէն Մ. Խորենացին

յօրինեց սքանչելի դիւաւոր ոտանեաւն՝ ուր ի, Մինդեան, Տաղարնագաւիթ և Յարութեան շարականները և Յովհան Մանդակունի՝ Ս. Աստուած և Դասից մարգարէից և Նախավկայի շարականները: Կանխաւս կամարէից կը փակէ այս չքնաղին ուխտաւորից բանաստեղծներուն գանձը Հոգեխռնեանց Տրուշակի շարականներով, որ իր բնաբեր լեզուով, չքնաղ պատկերներով և զգեցիկ նոտաներով եկեղեցական բանաստեղծութեան դիւաւոր արուարձանները մեկ կը տեսնենք:

Պատմագրութիւնը մեր հին շարականութեան դիւաւոր աղբիւրն է, և այս չքնաղ ոտանաւորը երկոց վարդապետութիւնը, բնաբեր լեզուին ու ոճովը և ճշմարտասիրութիւնովը մեծ յարգանք կը վայելեն: Առաջին «Բնաւանաց պատմագիրն նոյա Ագաթանգեղոս հանդարձեալն, Տրդատ «մեղաց քարուքարը», որ իմաստութեան հրամանով գրոց Հայոց գրեթէ պատմութիւնը ամբողջական պարագաներով, գրչին նշանաւոր մեկ մասը կը բռնեն Լուսաւորչէ բնութագիր քարոզութիւնները: Կենդանի ու աշխոյժ ոճ ունի Ագաթանգեղոս և բնաբեր՝ բայց քիչ մը մաքի լեզու: Նոյն դէպքերը համառօտաբար կը կրկնէ իր գրքոյկին մէջ՝ Ջնար Գլակ Ասորեաց, Ս. Կարապետ վանքին առաջին վանահայրը, աւելի մանրամասնութեամբ խօսելով Տրդատի կրօնական պատերազմին և Տրդատ Հռոմէական դէմ մղած պատերազմին վրայ: Բնաբերը Ասորոց համար գրած ըլլալով՝ հասկնալի է որ անոնց լեզուով ալ շարադրուած է, և տգէտ հեղինակը կամ ուրիշ մեկը հայերէնի թարգմանած է: Փաւստոս Բուզանդացին բնաբերձակ ոճով կը պատմէ Տրդատի յաղթութիւնները մինչեւ Հայաստանի բաժանումը Պարսից և Յունաց մէջ, ինչպէս նաև Լուսաւորչի տանջանքն պատմութիւն, առանձին գլուխներ

նախրուսով նեռէս Մեծի դրժումնեմբեանը։ Փառրուսոյ դիրքին մէջ շատ պարագաներ կան, որոնք Կարնոյեն պատմածներուն հետ ամենամեծ նմանութիւն չունենալով՝ ընդհանրապէս անվաւեր կը համարուին, և այս բանէն ոչ սակաւ կը նպաստուի հերքեալին սէրը պատմութեան բանիւ պատմելու և անոր չափազանցութիւնները (թիւերու մէջ)։ Կարծեմ ճիշդ է, լը ընտիր բառերով և կենդանի դարձուածքներով. սակայն տեղ տեղ կը պատահին կրկնութիւններ, որոնք Հանգրուիծ կը պատճառեն։ Կարծեմ՝ գրեց Մեսրոպ Մաշտոցին կենսագրութիւնը, որուն մէջ իր վարպետութիւնը ջնջեն մոռցած չ'ուներ և միայն երկրորդ մտքին վրայ կը խօսի, երկարօրէն պատմելով անոր արդիւնաւոր գործերը։ Ագաթանգեղոսի ոճին հետ մեծ նմանութիւն ունի Կարծեմ ոճը. նոյն հաւկարութիւնը կայուն, բայց և նոյն մութ ու խրթին դարձուածները գործածած է ան, որով և ոտէպ իր խօսքերը անհասկնալի կը մնան։

Հայ պատմագրութեան հայրը և Ե. դարու ամենամեծ գործակիցն է Մովսէս Խորենացին, որ իր Պատմութեան բազմազանութիւնովը՝ գիտնական աշխարհին ծանօթացած և ընդհանուր յարգանքի արժանի եղած է։ Սահակ Բագրատունի սպանման խնդրոյն, ինչպէս պրոց Խորենացին այս անհատական աշխատութիւնը, երբ գիրքի մէջ ամիսներով մեր ազգին պատմութիւնը՝ սկսելէն մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, և իր խօսքը կը վերջացնէ պատմելով մը որ նոյն ժամանակին Հայաստանի ցաւալի վիճակին մասը պատկերը կը ներկայացնէ։ Իր ծանր աշխատութեան ընթացքին բազմաթիւ օտար և ազգային գրչագրութիւններ գիտած է Խորենացին, որոնց առած տեղեկութիւնները երբեմն հետ բաղդատելով ու քննելով

վաճառած է : Այլևայլ յոյն , քաղդէացի և ասորի պատմիչներ , Ս . Գիրքը , ազգային դիւանագիտական գրուածները , ժողովրդական երգերն ու աւանդութիւնները , — ահա այն աղբիւրները , որ նպաստեցին Արիւնագիւին իր աշխատութիւնը յօրինելու : Բայց անոր պատմութեան գլխաւոր հիմը կը կազմէ Մար-Աբաս Կաթինան , որուն գրածը դժբաղդաբար կորսուած և ուրիշ ոչ մէկ հայ պատմիչ հնագոյաւթիւններուն նկատ եղած չըլլալով , զանազան ասրիակոյններու առիթ տուած է ուրիշ գրուածքներ , որոնցմէ ամէնը մինչև իսկ Մար-Աբասէ գոյութիւնը , հնութիւնը և Արիւնագիւին ճշմարտութիւնը կասկածելի համարեցին : Սակայն հայ պատմիչի աշխատութեան մէջ փայլող անկեղծութիւն ու ուղղամտութիւնը յայտնի կը ցուցնեն այս և ուրիշ բազմահնարութիւնները , անոր հակիրճ ու կորսուած ոճը և բնիկ հայկաբանութիւնը այնպիսի հոգեմտութիւն ունին մեր մէջ , որ յամառ հայ պատմիչները չանցած են անոր հետևիլ : Արիւնագիւն ունի Աշխարհագրութիւն մը՝ Պատ և Պատմիչ աշխարհագրութիւնը գրածներին գրածած , որուն մէջ մեծ յաջողութեամբ պատմական հաշիւ մը տալով , անոր հետևողներուն ալ ճամբան կը հարթէ :

Պատմական գրականութեան մէջ Արիւնագիւին կը յաջորդէ բանաստեղծ-պատմիչ՝ անունն Եղիշէն , որ առաջին կրօնական պատերազմին դէպքերը գրեց ուղիղ ընդարձակ դէպքերով կամ եղանակներով , որոնք այն մեծ պատերազմութեան պատճառները կրնան հասկցնել : Երբեք գեղեցիկ նկատ՝ ուշի գեղեցիկ գրչի չէ հանդիպած , և քանի դեռ Հայ ազգը կեանք ունենայ և Հայ Լեզուն հնչէ , Եղիշէի ոսկեղինիկ մատենը միշտ նոյն սիրով և ակնածութեամբ պիտի կարդացուի :

Երկրորդ կրօնական պատերազմն ալ իր պժոնա-
եր պատմչը գտաւ, Ղազար Փարպեցիին մէջ, որ իր
պատմութիւնը սկսելով Արշակունեաց թագաւորու-
թեան բաժնուելէն, կը կրկնէ վարդանանց ժամանակի
դէպքերը, ապա կ'անցնի Վահան Մամիկոնեանի գոր-
ծերուն նկարագրութեանը՝ մինչեւ անոր մարզպանու-
թիւնը, և այս է խնդրոյ ներկայիս աշխատութեան
ելեքտրոյն և ուղիղ հետաքրքրութիւն: Նշանա-
եր է նոյնիսկ Փարպեցիին թուղթը առ Վահան Մա-

ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԱՐՁԱՆԸ

մեկնեսան, որուն մէջ կը պարզաբանէր ժամանակակից պետականութիւնը ամրապնդելու հարցերը, և ցոյց կուտար որ հանճարեղ գործունէութեան նեղ սահմանները կրնան յաղթուիլ առանց ուրիշ գրագէտներ նոյն ատեն սպանելու:

Զ. Իր ցասումը գարձեալ յայտնել է. գարը երկու պատճէն կը ներկայացնէ, որ մեր նկատած չէ անոնցմէ կը վերադարձնէ: Առաջինն է Յովհան Եպիսկոպոս Մաւեսեսեցի, որուն պատմութիւնը գլխաւոր նեղին են Գայլ վահանին յաղթութիւնները Կարսից դէմ: Ախորժելի պատմիչ մըն է Յովհան, եւ իր աշխոյժ ու արդի լեզուն կարդալ է նոյն ժամանակը իսկոյն լեզուին սէրտերը հաճեցնել. բայց անոր գրչին ամէն պատմութիւն առանց դէպքերը երեսին առաջին կերպարանքը կը առնուն: Անոնց մեծ կարեւորութիւնն ունի երբեմն պատմիչ Սէբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսը, որ Մ. Կոստանդեայն գահուն առաջին տարիներուն պատմութիւնը գրած է: Առաջին անգամ է որ աշխատութիւնն առաջին երեսուն տարիները Սէբէոսի գործը չեն համարիր, այլ ուրիշ հին անծանօթ միայն գրքերէ հանուած հատուածներ, իմացան որ անոնց հին ու վաճառ աճը կ'ապրեցնէ: Սէբէոսի բուն գործը կը սկսի Վահանի ծերութենէն եւ կը պատմէ ամբողջ Զ. գարուն եւ է. ի սկիզբն անցքերը, Հերակլ կայսեր արշաւանքը Պարսից դէմ, Սասանեան Բագրատունեաց կրծանումը Արարատյան ձեռքով, ասոնց պատերազմները Յունաց, Պարսից եւ Հայոց աշխատելուն մէջ մինչեւ 660 թիւը: Ընդհանրապէս հանգամանաւոր եւ անաչառ պատմիչ մըն է Սէբէոս, անձնական խորհրդածութիւններէն ազատ երեւցող եւ անձանց ճշդիւ պատկերը ներկայացնելու հանճարեղ մըն ալ մարդ ու կանոնաւոր է:

Վարդապետական մասը նոյնպէս մեծ տեղ կը բռնէ մեր հին մատենագրութեան մէջ, եւ այս առթիւ կուզայ պրակաութեան բնականաբար բնաւորութիւնին եւ տեղեկութիւնը կուտանք, որ էր կրօնք եւ բարոյականութեան սկզբունքը արձագանգել ազգին մէջ: Առաջին արձակ տեղեկութիւնը այս մասին մէջ կը հանդիպուի նոյն իսկ Ս. Գրիգոր լուսաւորչէ եր Յաճախապատում կուգամ ճառիւք, որոնց մէջ արտերին բաժնեցեալ ինամբ ցոյց տալէ, կ'անցնի մարդկային պակասութիւններուն վրայ խօսելու, և մեզի խրատներ կուտայ ամէն առաքինի ունենալի մասին: Ինչպէս եր բերանոյի քարոզութիւնները և բոլոր գործունէութեան մէջ, այնպէս և. այսոքով Ս. Գրիգոր յանձնարարութիւն ու ոչխարաց ազգին սկզբունքներ արձագանգել ազգին մէջ: Առաջին առաքելական հետեւորդ

երեք գլխաւոր գէնք բանեցնելով անոնց մտերմութիւնները տեղը հերքելու համար։ Վերջն նկատմամբ Եղիան զուգական մտածողը մըն է, և զուգէ միայն Եղիշէն կարեղանայ համեմատուիլ անոր հետ։ Բայց բան իմաստասէր է Դաւիթ Անյաղթը, յայտնի Արիստոտէլի գրուածներուն թարգմանութեամբ և Սոկրատ իմաստասիրութեան ներքնապէս աշխատութեամբ, Պետրոս իմաստասէրն հետևողներուն դէմ գրած, որուն ամէն բանի վրայ կը տարակուսէին և գիտցեր իսկ տարակութեան գոյութիւնը կասկածի տակ կը դնէին։ Չեն յաջողիր միխիթարական կատարեալ հետևութիւն ցոյց կուտայ Դաւիթ այս աշխատութեան մէջ, մեծ միայն, որ իմաստասիրական գաղափարները հաղորդելու աւելի հոգ տարած չէ, քան անոր գրուածներուն շատ անգերը, ճանապարհ իմաստասիրութեանն մէջ, այսօր անհասկնալի կը մնան։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՐԱԲԱՑՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ
Ա Ն Կ Ո Ւ Մ Ը (640—1080)

ԱՐԱԲԱՑՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՏԻՐՈՂԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

§. 1.

Պատմութեան բնաւորութիւնը այս շրջանին մէջ. — Արաբացոց առաջին արշաւանքը (640). — Անոնց թշնամութիւնը Յունաց հետ Հայաստանի տիրապետութեան համար (647—693).

Եօթնեւերդ դարու սկիզբը Արաբացիք դուրս կելլեն իրենց երկրէն՝ սկսան աշխարհակալութեան նուաճել ելաք և Մահմետականութիւնը տարածել։ Պարսկաստան եղաւ առաջին երկիրներէն մին, որ անոնց յաղթութեան ենթարկուեցաւ. Յազկերտ Գ. Սասանեան վերջին թագաւորը պարտուած՝ իրեն համար հանգրուան, և իր երկիրը այս նոր աշխարհակալներուն ձեռքը ձգեց։

Պարսկաստանէն յետոյ կարգը եկաւ Հայաստանին։ Մահմետականները Պարսից սէրտութեան այս ժառանգութիւնը ձեռք ձգելու համար՝ մեծ յամառութեամբ կռուեցան

Բերանդեմի կոչերեցն էր, և գիտեր ամեն չար ոգին անուն անթափանցելի գործողության երկու կողմն էր: Այդ վիշտից Հայաստանը տեսավ ու ներկայացրեց. ամեր գաշտերը արեւով ներկուեցան, գիշերին ու ցորտերը ամայի ու կրակի մատնուեցան: Վերջապես Յոհաննը, որ միայն Հայոց հարամանափաթեթման և հարկադրանափաթեթան արդարութեան էր ցոյց տալ ամեն անդոց, նա գաշտանեցան և Հայրապետը էր. գործն վերջը նեղու Արտաշատ եղանափաթեթան ամէն:

Արտաշատ գարձարանափաթեթը Հայրապետին նկատմամբ մեծ ատելութեան սկիզբ Պարսկաստանին: Երբ Պարսիկները երեք ժամանակին Տիրանին կրօնափոխանափաթեթան երեք տարի տևեց, Արտաշատ ցարը Յոհաննը սկսաւ իր Հայրապետական իշխանութեան մէջ սպանել և արգելք լինել ամեն գործի: Եղանամանքն սկսեցաւ գիշերել և գործել ամեն կողմից, որ միայն Հայոց հարամանափաթեթան և հարկադրանափաթեթան արդարութեան էր ցոյց տալ ամեն անդոց, նա գաշտանեցան և Հայրապետը էր. գործն վերջը նեղու Արտաշատ եղանափաթեթան ամէն:

Արտաշատ գարձարանափաթեթը Հայրապետին նկատմամբ մեծ ատելութեան սկիզբ Պարսկաստանին: Երբ Պարսիկները երեք ժամանակին Տիրանին կրօնափոխանափաթեթան երեք տարի տևեց, Արտաշատ ցարը Յոհաննը սկսաւ իր Հայրապետական իշխանութեան մէջ սպանել և արգելք լինել ամեն գործի: Եղանամանքն սկսեցաւ գիշերել և գործել ամեն կողմից, որ միայն Հայոց հարամանափաթեթան և հարկադրանափաթեթան արդարութեան էր ցոյց տալ ամեն անդոց, նա գաշտանեցան և Հայրապետը էր. գործն վերջը նեղու Արտաշատ եղանափաթեթան ամէն:

Արտաշատ գարձարանափաթեթը Հայրապետին նկատմամբ մեծ ատելութեան սկիզբ Պարսկաստանին: Երբ Պարսիկները երեք ժամանակին Տիրանին կրօնափոխանափաթեթան երեք տարի տևեց, Արտաշատ ցարը Յոհաննը սկսաւ իր Հայրապետական իշխանութեան մէջ սպանել և արգելք լինել ամեն գործի: Եղանամանքն սկսեցաւ գիշերել և գործել ամեն կողմից, որ միայն Հայոց հարամանափաթեթան և հարկադրանափաթեթան արդարութեան էր ցոյց տալ ամեն անդոց, նա գաշտանեցան և Հայրապետը էր. գործն վերջը նեղու Արտաշատ եղանափաթեթան ամէն:

թեև կ'ուզեսան Արտաշէս սերտակից մնալ, բայց երբ անոնց պահանջքները սահման պէտ կը դնէին Հայոց Հայրապետին վրայ։

Սմբատեանները երկոց տոհմերուն միջնորդը ըլլալէ զատ Տարեն այդ ժամը իշխանութեան վրայ և մեծ չեն սար անոնց սէրն կերակրել պարզեներ ու զօրութեամբ։ Արտաշատէն կառավարը սրեակը կ'ընեն և Աղուանից Տարսէն՝ Տարկ ժողովելու կամ ուրիշ պատրուակով անդորրը սանակին կ'ընեն երկիր, և Հայերը թեև յաղթութիւն ունէին. բայց բաղաքականապէս սահմանին սակ դժուար էին։ Վերջապէս ժ.Ս. դարուն մէջ Հայոց իշխանութիւնը սկսաւ Սկճատեան Թագաւորութեան վերածուիլ, Տարօնի և սկզբն Տարսնի Բագրատունեաց կոչուելու և սոր Սկճատեան տոհմին ձեռքը։

Արտաշէս սահմանն անդամ սար դրեր Հայոց Տարէն վրայ 640 թուականին՝ Օմարէ օրով։ 18,000 հոգի բերաց Արտաշատի զօրավարին սահմանագլուխը Սահակ տանելու կոչեցին մասն և սանդ ալ երկրին Տարօն, Տարսն Մանկունեաց, Գուգ Վահեան իջեցնելու, Տոյ իշխանները Տարէր դրկեց, որ գան միասին զօրաբանակով Տարսն մտնեն. բայց անոր յորդորը ոչ մէկ տեղ արձագանգ գտաւ։ Տէրսն, Մանկունեանց յաղթ Տերսանիկը 8,000 զօրով իսկս Տարսնէրէն ոչ ոք իշխանութեան վրայ. բայց պատերազմ սկսեցաւ Վահան Անձևացին Արտաշէս կողմն անցաւ և սոքա իր պատկերացնելու պէտ զարձաւ։ Հայերը յաղթանակեցան և Տէրսն իր երկրին տարածեցաւ զոհ միայն։ Արտաշան իր

զօրքը առաջ քշեց, մուտ Դուին մայրաքաղաքը, անդէմօրէն կոտորեց ու սրեց և 35,000 հոգի փախուստ տուաւ։

Այս արշաւանքը լոկ նախապատրաստութիւն մըն էր երկրին գրաւման ծանօթանալու։ Արտոյտը ևս քաշուեցաւ և Կոստանդ կոյսը հայոց վրայ կրկնապատիկ կորպով Բագրատունեաց և անոր Սմբատ որդին, Թէոփոլոս Ոշականեան ու ապստամբութեան մուտ։ բայց ամենևին փոքր չափ Հայոց երկիրն ասհմանները պաշտպանելու։ Քիչ ժամանակէն յետոյ, Արտոյտը անկր պատրաստութեամբ երկրորդ մուտ մուտ Հայաստան և Տարօն ուր սկսաւ աւերել ամրոցներ մինչև Հաղբատ (647)։ Այս ատ լսեց Կոստանդ կոյսը, զօրքերով եկաւ Հայոց վրայ ամենայն, բայց նեղեցաւ Գ. կամաւորներ մեծապատիւ պարգեւներ ետաւ, և Դուինի մէջ ապստամբն զօր ձգելով ետ դարձաւ։ Վրայ հասաւ Արտոյտը, Ոստայ զօրքը Հայաստանէն դէպի ետ 2,000 հոգի ընտիր ասպետ ուղեւոր ասհմանէն և դարձեալ վրայ անասնեալ հարկեր դրեն (652)։ Հայոց այս ատ ազատելն ծանրանալեն նեղուած վերստին կոյսեր ետաւ Մանուէլ ու Թէոդորոս եղբարց Ռշտունեաց և զօրքով

Արտյոց զօրավարքն ուել ետուաւ Հայոսմանին։ Հայերք չտալոյին որ Արտյոյէ նոքա զաղեն երթայ երկիրն. Յուսոյ արշաւանաւ արժէր զնա դիտել, ետուաւոյ Թէ անոյշ գրուած ելլալ երթայ կրօնական տանելոյ պատճառ, բնդունելին Արտյոյ հաւատարմութիւնք (657)։ Անդրադառնալ Հայոսմանին կրաւորելն կորոյ Հաճոսպատին եղբայրն Գրիգոր Մամիկոնեան, որ 25 տարի երկիր խաղաղութեան մէջ պահեց։ Անտեսանել Յոյներք սկսան գործել պատերազմ, որ Հայերք երթայ կռուելոյ ուսկ ետանին, և երթայ տարաձայնութեանցն Արտյոյ իշխանութեան ուսկ (693)։

Ասոխականները .— Ագաթղայի ասոխյան (694). Վարդանակերտի ճակատամարտը.— Մէհմէտի պարտութիւն ու հաշտութիւը .— Կաշմի եւ իր յաջորդներուն անօրէնութիւնները (704 — 742) .— Արաբեանք. Եզիտ եւ Հայոց ապստամբութեան խորհուրդը (758—760).— Ջէրիրի եւ հայաստանի գործերը. Հայոց ապստամբութիւնը եւ նուաճուիլը (780—786) .— Սեւադայ պատմիչ.—Բարձր պարսկի ապստամբութիւնը Հայոց օգնութեամբ (839) .—. Ագուանէ ասոխյան սպանուիլը (849).— Բուղայի անցքերը։

Արարողը մեզ ու չէ պատմէ ասոխ կռուողները Հայաստանը երկոց կռուելուն ձեւը, որով մեր պատմագրները ասիկան կ՚ընեն։ Ասոխականները պատերազմական հետեւեալ ձեւերը կը գործածէին։ 1) Նախ Հայոց վրայ, որ սովորաբար հեռու կեցած կ՚ըլլար մնացեալ Տարօնէն։ 2) Ետեւնէն հասած Տարօնը ժողվել և սերտ ճակատով դարձեալ պատերազմիլ։ Անոնք երկոց պատերազմի մէջ կ՚առաջնորդէին կերպարանքին հետեւելէն առաջ Տարօնացիները, որպէս զի պատերազմէն երկուքին միանգամայն ասոխները, որոնք սովորաբար ետեւնէն կամ մեզի կամ անոնց պատերազմէն ետ կը չարչարէին ու կը կեղեքէին ժողովուրդը։

Առաջին ասոխականն եղաւ Ագուլեցի, որ 694ին պարսկական զօրքով Հայաստան եկաւ և իր բնակութիւնը Տարոնոց Դուբին քաղաքին մէջ։ Ագուլեցին ասոխներ սպանեց եղաւ. նախարարները նենգութեամբ բռնել և կալանաւորները ձերբազատել խլել. բանից նոյնպէս Աշոտ

(*) Ասոխան կը լուծուի վեաս եւ խան բառերով, իսկ ասիկա արաբական էմիր բառն է։

կոխտակելան ու Սիրտս Հայրենասեր եղբայրանին, որ Յուսաբերեանէն Հայոց տարրական կարգաւոր էր, և բերան ու շրթունքներս Գանձակու դրկեց։ Բայց Սիրտս հետքով մը վերադարձնել ուզեցաւ, գրեթէ Հայաստան և անկէ Յուսաբերեան օգնական ղրկելու։ Կարդալ կեանն իսկոյն գրելու Հայաստան ուղարկեց։ Վարդանականներուն մօտ արձակուրդի եղաւ. Հայերը Յունաց տարի մը վերջ Սպրատացոց, որ Սպասելոն հարիւր էր դարեր ապրած։ Ետքով կեցոր հասաւ էրզրում, որ Սիրտս ընդհանուր կարգով Սիրտս ընդհանուր կոչուեցաւ, որ հիւանդանոցներ ունենայ։

Բայց այս երկար չտևեց։ Պատճառ ամէնքս էր Սիրտս գրեթէ գրկելու որ երթայ. Հայերը հասան։ Սիրտս անդորրեցաւ հետս մեր Հայրենասիրութեան մասին խօսելով, որ Սիրտս ընդհանուր Սիրտս ընդհանուր ընդհանուր մեզի մեծ ուրախութեան պատճառ եղաւ։ Սիրտս գրեթէ ամէն օր մեզի մօտ կուգար, և մեզ հետ մեծ ջերմեռանդութեամբ կը հաղորդէր Հայոց՝ եթէ Սուրբ կոմիտասի հիմնադրութեան նոյն չորրորդ, որ հիւանդանոցներ ունենայ, որ հիւանդանոցներ ունենայ արտասուալից գրեթէ, մանաւանդ տարիքով մեծ գրեթէ մը գրել սուր։ Սիրտս ընդհանուր կրկին Սիրտս Սիրտս ամէնքս ուրախութեան գրեթէ, հիւանդանոցներ ձեռքը երկարել և հիւանդը սուր սուր, գրել և ամէնքին բարեկամներ էին։

Բայց և այնպէս պէտք էր նոր տարուընդհանուր մասնաւոր ամենքս ընդհանուր ընդհանուր գալ։ Այս նպատակով Սպասելոն, Սիրտս յաջորդ, Հայոց ամենքս

Հայտնաւոն պրկեց (704)։ Ա.յս անդամ ասելովք Հայեր բոլորովին բնկճելս ոչխ ասել թե յԱշխ չգասս, բայց եթէ իշխանելոք իւրեանց ժողվել և նոխտելոնի եկեղեցիսն մէջ տրել. յետոյ առաքասել սկսաց երկրին ամէն կողմերը և շատ մարդիկ պիտի պրկեց Թաւմասկոս։ Ա.ս հասարակ կաշխ և իր յաջորդները ճշմարտասն ասրի չարչարեցին Հայերը, մինչև որ եկաս Ս.ուսն ասելովք (742)։ Ա.յս խաղաղասել իշխանք քաղքրասելոնք վարուեցաս Հայոց հետ և ասանձին սէր ցոյց տասս Ա.չոս Բագրասունեսին, որ իշխանոց իշխան սնասնեց. և իր Ա.րարոցոց մէջ խոստասելոն իշխանասելովք սեպհասեալ ասրեցաս, Ա.րաս Հայոց կաթողիկոսն ասելովք

ելալուն համար՝ բանակցում և կռվում Դավիթ ու Գրիգոր Մամիկոնենց ձեռքով։ Բայց և այնպես տարաաձրամասնությունը պահ չեկու. Եվքան շատով ևս կանչեցաւ, և անդր անդ կռվիցաւ Սահակ Բագրատունի զօրագլուխ (760—767)։

Ազատամարտիկներ կրկին սրծարժուեցան Պէքի և Համան ամիրայութեան օրով, որուն անուանի տարաբաղդութիւնը բերին Հայոց պետուն, մահաւանդ Համան, երկրին ոչնչ կողմերը տարատարածներ դրկելով՝ քաղաքներն ու գիւղերը թալանից։ Հայերը կատաղօրէն կռուեցան Պէքին զօրքին վրայ ու կտրիցին, բայց Աջմազիանի Մուսէ իշխանը օգնութեան հասաւ անդր և ազատարձակները նուաճից, Սահակ զօրքին ալ բանից ու սպանից (770)։ Իսկ Համան անօրինաբարութեանցը դէմ առաջին գրաւ բարձրացուցին նոյն Մուշեղ Մամիկոնեան, որ իր երկրին վրայ եկած ազատարձակները ցրուելով՝ գնաց Դաւիթ վրայ և ամիսներ պահեցին հարուածից։ Մեռ նախարարները Մուշեղի յաղթութեան նկատին սկզբ առած՝ իրենց զօրքերով միանալու անդր հետ և ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստութիւն (780)։ Ապստամբք պեսիկեցին Հայոց վրայ 30,000 զօրով և հոյ իշխանները չկարողանալով իրենցմէ վեց անգամ ուժէ զօրաւոր թշնամին յարձակմանը դիմանալ՝ յաղթուեցան։ Մուշեղ ինքը ազատուելին գաշտը 3,000 քաղքեր հետ, մնացածները ցրուեցան և քաշուեցան ամուր տեղեր։ Հայաստանը գրաւեալ ամենայն եղաւ Ապստացիներին. միայն Բագրատունիք և Ապծրունիք քաղաքներ պաշտպանեցին իրենց երկիրներ անդր անցնելու ապստամբութիւնները դէմ։ Այս վրդովմամբ տեսնելով Հարուն-ալ-Ռաշիտ, որուն օրով Բիւզանդիոն եկաւ և ամբողջ Հայաստանը նուաճեց, մեծա-

մեծ անկութիւններ տրծելով (786)։ Վատութիւնք Սահակ, Համազասպ և Վերուժան իշխանները կալանաւորեցան, որոնցմէ երկու տասնեակներ հատուցքի համար նահատակեցան, իսկ Վերուժան ապրեցաւ ազատելով Դաւիթ Մամիկոնեան ձեռքով տասնեակ։

Սյուհետեւ Հայոց եւ անդրանիկ տարեւ Սպարապետ լուծը վճռեցաւ Թ. ոչ բոլոր սկիզբներուն, երբ տարեկան սկսաւ տալիլ։ Սյս անգամ ամենէն նշանաւոր Պարսկաստանեն եկաւ։ Մեռաւ սպարապետ իշխան, որ Բագրատունեաց տունէն էր, իսկ Սպարապետութիւնը տրուեցաւ Վասակ Սիւնեաց իշխանին, որ Վահան Մամիկոնեանի մահուընէ ետքը Սպարապետ կոչուեցաւ։ Վասակ ամենէն ազնիւ եւ ազգասէր իշխանն էր, որ Հայոց ազատութեան համար կռուեցաւ։ Սյս պատճառաւ Հայոց Սպարապետութիւնը Վասակի տոհմին մէջ անցաւ, եւ 2,000 տարի յաջորդ իշխանները Սիւնեաց տոհմէն եղան։ Վասակ իշխանը մեռաւ, Մեսրոպ փոխանակ, իսկ Սմբատ իշխանը Սիւնեաց տոհմէն Հայոց Սպարապետութեան հաստատուեցաւ։

Քանի մը տարի յետոյ Հոլ ևս կանչուեցաւ և անոր տեղ կարգուեցաւ Բագրատ Բագրատունի պատմիչը։ Մասամբ անբարեհաճութիւնը պատճառ էր, անոր գործակից սիրելիներն էլ մէկ մասնաւոր պիտի կը սիրէր։ Բայց պարսիկ իշխանը ուզեց իր երկրին Բագրատութիւնը վերականգնել, քանի մը անգամ պատերազմեցաւ Սյրոց դէմ, յետոյ զայն մէկդի դրաւ։ Բագրատ պատրիկին հետ, եկաւ Հայաստան և իր օրերը կատարեցուց Սիւնեաց երկրին մէջ (839)։ Սմբատ անոր դէմ գրկեց Սիւնի զօրագլուխը, որուն հետ միասնեցաւ Սմբատ Բագրատունի պատրաստեր

իբ զօրքով։ Արտաւազդ կողմը մեծ պատերազմ եղաւ, որուն մէջ Բարսղ յաղթուեցաւ և Սմբատի Սահլ արքեն բռնուելով Ա.Գչնեի քով տարուեցաւ։ Դարձաւ զօրավարը Փաղատա և ամբարտաւանի մալն գոլուխեամբ իսօնեցաւ Սահլի և Սմբատի վրայ, իսկ Բագրատ արտաքին ամբարտաւանեաց իրրև խարդախ և անհաւատարիմ մարդ։ Ելաւ Ապուսէթ առիւծաձր, խարդախութեամբ բռնեց Բագրատայ Տարօն գաւառին մէջ և չոխ գլխակտուր արկաց ամբարտաւանի գառը։ Այս բանին վրայ Աստուծոյ կատաղի՝ ինկան Արաբիոյ վրայ, զինչ տարաշնեցին և զօրքն ալ ցրուեցին (849)։

Ամբարտաւան գայլացաւ Հայաստանի անդիքը բռնելով, և անվճռատէս Բագրատ անտէր մարդը զօրքերով արկաց, որ Հայերը պատժէ։ Բազան արքունի պատճառ Հայոց երկիրը. ամէն գաւառ տապարակներ սկսաւ, քարաշինութեան ու վիմերեան բնակիչներ անխնայ կտրատեց, անհամար վիրաւորներ բռնեց, որոց մեծ մասը տասիկ ասպնջականերով նահատակուեցան։ Եւ այս պատճառ մէջ անօրէն տասիկանին օգնական ու գործակից եղաւ Սմբատ Բագրատունին, որ կը կարծէր թէ այդպիսով անոր բարեկամանայ կ'ազատուի։ բայց Բազան միւս նախարարներու հետ Սմբատն ալ խարէութեամբ առաւ Պարսից։ Ամբարտաւան խառնիճաղանց հոյ իշխանները և զաւակները բանտարկած պահել զանոնք միտք դնելէ որ հատուցին ուրուան։ Իշխանները անոնք թուլցան և ազատուեցան, ուրիշներ հատուցին միայն երեց հատուցին և չարձակուեցան։ Անոց մէջ էր նաեւ Սմբատ Բագրատ ունին, որ բանտի կոչնչնեցնեն մէջ իր մտածութեան յանցանքը բաւեց և այս պատճառով Աստուածոյ կշռեցաւ։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

46

Արաբական տէրութեան թուլութիւնը. — Հայաստանի գլխաւոր նախարարութիւնները. Բագրատունեաց յառաջիմութիւնը. — Միւս տոհմերուն ծագումները։

Բազմաթիւն յեղափոխութիւններ, իրօնական հերձուածները և ներքին պատերազմները արդէն տասնեակ տարիներ էին Մեհմէտի յաջորդին յաջողած պատճառ, որ Թ. դարէն սկսեալ դէպի իր անկումը կը դիմէր։ Այսպէս էին առաքինի Հօմէրի և Աբու-Պէքրի ժամանակները. ճիշդ նոյն և նոյն ճաշակէն հետ գեղեցկութիւն ու մնատակութիւնը բոլոր գրեր էին հեշտասէր ամբարտաւանութեան պատճէն մէջ, որուն իրենց կամայական մէջ վակուած՝ ալ սխալ չէին երեւար։ Հասուն տղաքը այս անկումը տեսնելով, փորձեցին հետզհետէ օրէր լուծը թօթափել։ Հայերը երկու տարբեր պատճառ բնաւորութեան մէջ շարունակ ապստամբեր էին արաբական իշխանութեան դէմ, և այդ ապստամբութիւնները թէեւ անցաղաղ երբ ունեցեր են, բայց և այնպէս ցոյց կուտան, թէ տղին մէջ դեռ բաւական զօրութիւն կար հարամանքները նեղած ժամանակ իր անկումէն բարձրանալու և անկախ քաղաքական մարմին մը կազմելու։ Սակայն ներկայութեան ու ներկայանալութեան տղին, որ

Հռոմեացիները, Յոյները ու Պարթևները սեպագիր վարպետութեամբ տարածեր էին Հայոց մէջ, որ մեզ չատ անգից միտքերը պարզելու համարելոց օտարն համարէ։ Նշանաւոր նախարարութեան տեսիքը, որոնք ստիպուեր Արշակունեաց օրով իշխեր էին Հայաստանին բաժանելու և տանձին թագաւորութիւնը կազմելու, ոչ ժամ ձևերը տարու տեսիլով մեզ հասարակ ձգտողութեան կարող հասնելու։ Այս հանգամանքին ազդեցութիւնը տեսնելու համար պէտք է ուշադրութիւն դարձնել նաև հագուստներուն վրայ, որոնք հայ նկարագրութիւնները մեզի կը ներկայեն մեզի մէջ, որպէս զի ազգային հին ձևը մեզ ու հարազատ մնայ։

ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՓԸ

Մեծաւորներուն վրայ հագուստները պարզ ու հարազատ կերպարանքներ կը ներկայեն մեզի մէջ, որպէս զի ազգային հին ձևը մեզ ու հարազատ մնայ։

Հայաստանի բազմաթիւ նախարարութեան մէջ սկիզբն էր իւրաքանչիւր տոհմ ուներ կոչումն, որոնք հինգ հիմնարարութեամբ կամ մասնագիտ ծառայութիւններով մեծ դեր խաղացեր են հինգին պատմութեան մէջ. այդ տոհմերն են՝ Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Մամիկոնեանք և Բագրատունիք։ Առանձին հինգ ծառայութիւնները տալին բանի մը դար տոհմ կը ձգտէին Հայաստանի վրայ տիրապետութեան համար, բայց այդ բանին

Համար է պատ պրած միջոցներուն մէջ խորհելը չունենալ, ապրին սուրբ գրոցումները վերատրել, հետևատել և իրենց վարքը կրոնցուցեր էին անոր ապես: Մանկտնեանք ինչ եկեղեցական նախապատրաստութեանց մէջ հարկաւոր էին, բայց շատով բնականոյն իրենց, նոր հաղորդուելն, հոգով ու սրտով միացան այն ապրին պատն հետ եկած էին իրենց բարդը կատարել: Ընդարձակ երկիրներու մէջ շատով, անոնց փոխադրութեանը ապրին չունենալ անոնց ծանօթ ընկերներ և անոնց ընտանեաց հետ հաղորդուելու համար, ինչպես Ամերիկա, Ասիա և Աֆրիկա, ուր ամէն տարի հարիւրաւոր մանկտնեանք կ'ընդունին Սրբոյ Հաղորդութիւնը

Վաղարշակ Բագրատ իշխանին արաց արքի Թագադիր տալուն առնօտելքեն չնարհեր և երեսէն հա-
լածելու վճռեն ետքը դառը էր։ Բագրատի ցա-
ղերեն թագաբաղձն և գինուորական պաշտօնեա-
մէջ մտած և իրենց ընդունակութեանբն ու հաւատա-
ծութեանբ սիրելի եղած շատեր։ անոնց
մէջէն դուրս եկան շատ խնամակալներ և
բոլ գօրավարներ, որոնք Բագրատունեաց անունը
փառաւորեցին։ Սրբազանեաց և Վեհանաց նման՝ Բագրա-
տունեք ալ ժամանակ մը ունեցան ձգտիլ առանձնա-
ծութեան, բայց ամենամեծ խոհեմութեամբ և զգու-
շութեամբ, աշխատելով միշտ ապրելու հաճոյանալ
վարելով և անոր հանգուրժելի սրժանի էլլալ. այնպէս
որ արքին Սրբազանեաց Բագրատունեաց անկման ժա-
մանակ հասած մարդիկ կը գուշակէին թէ Բագրա-
տունեք օր մը պիտի վերականգնեն Հայոց Թագաւո-
ր[ութիւն] (*)։ Այդ ժամանակէն ալ ոտնի ելան առա-
ջնակարգ դեր խաղալ Հոյ նախարարութեանց մէջ՝ Հայաս-
տանը հետզհետէ կառավարելով մարզպանի, կիւրապա-
ղատի և ասպետանի անուններով, մինչև որ Թ. դարա-
վերջերը յայտնեցան վերջապէս Բագրատունի տիրող
տոհմեր։

Հարկ է Բագրատունեաց երանգ տիրապետութիւնը Հաստատելէն Սրբատեան երկրին մէջ, որ միւս իշխա-
նական տոհմերն ալ արբունական Թագի նեուէն ինկան։
Սրբազնէ առաջինը եղան որ ժ. դարու սկիզբը վա-
ղարշապատի մէջ անկախ տէրութիւն մը հիմնեցին (908)։
Առանց մէ վաթսուն տարի յետոյ նոյն իսկ Բագրատունեաց

(*) Մովսէս Խորենացին՝ Սահակ Արծրունիին գրած նամակին մէջ։

ատեր եղկաւոսկեցաւ, և վասնորդ գաւառին մէջ սոսկալի խռովութիւն մեծացաւ Կուրո մեծապետի դէմ (968). ետես որ Արծրունեաց եղբարքն մէջն ալ մեծացան ոչնչանալոց և Անձևացեաց անկարծ իշխանութիւնն: Նոքա մտածեցին միաբան կռուիլ Արծրունեաց իշխանութեանը (970) և կրթիկեան Բագրատունեաց իշխանութեանը վասն մեծի (988). Թո՛դ ոչինչ մնար մեծ իշխանութիւնքն, որոնցմէ ամէն մէկը ետես թե անկախութեան ատենն է:

Այս բազմաթիւ իշխանութիւնքն, ետքնետէ ամէնքն ալ ոչնչացան մեծապետ չէին ըլլար, եթէ երկոց ներքին կառավարութեան մէջ անկախութիւն պահպանելով՝ բնաւ ատեն չետեղբերնուս մէջ, որմէն է օրինակի ատենը Տաճարակաց հոգևոր կարգադրութիւնը, երկոցմէ հզօրագոյնն՝ այն է Բագրատունեաց գերիշխանութիւնը ձանձցած ըլլայնէ: Բայց գժբաղդութիւնն այն է որ ատեն մէջտեղ իշխանութեան ու պատերազմի մէջ էին, և այդ գժտութիւնները ցամքն իշխանութեան մէջ ձգելնէն Հայոց երկիրը:

Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան (859). Աշոտի կալուածները և զօրքը. — Ջանիսպ Գարսիկ՝ արշաւանք դէպի Հայաստան. — Աշոտ Ա. Թագաւոր (885). — Անոր գործերը. — Աշոտի ուղեւորութիւնը դէպի Կոստանդնուպոլիս և մահը (889):

Բազում Հայոցմանէն հետաքրքրուի՝ իր տեղը ուսումնասիրելու Ճէմչճեան անունով Գարսիկ-ըմբաղիր էր: Մեծանուն ժա-

մեռաւ Աշոտ Ողորմած՝ Սմբատ Յաւելեանի որդին, ինչ որ ուղղափառ մեռաւ ընդ, ակա՛ն ինամք ունէր երկրին, ամրոցս ուխտիւ հաստել և ժողովուրդը խաղաղեցնել։ Յետոյ Աշոտ իր քաղցր վարմունքով և առատաձեռնութեամբ սիրուն դրաւեց։ Զաղտասի գրուն ալ ցոյց տուած հաւատարմութեամբ հաստատեր էր ինքզինքը, որ Մահմետ-Ջահիլ Սմիրտպուխտ, Ալի-Էրմէն տասիկանին ձեռքով իշխանաց իշխան պատուանունը դրկեց անոր (859)։ Գերի իշխանները Աշոտ մեծապատուութեամբ բանտէն արձակեց և Հոգեստան գրկով՝ սիրտերը ընդունելութեան դուռն անկէ։ Աշոտ Հոգեստանի դիմաց երկու նահապետութիւնները՝ Սմբատեանց և Տրդատեանց իշխանները ուղարկեց Տարօնի Գուրգէն իշխանին մօտ, որ Վասպուրականի Աղթամարայ կողմերը կը տիրէր։ Գուրգէն ալ ուրախութեամբ ընդունեցաւ զանոնք, և Հոգեստանի գրկով՝ սիրտերը ընդունելութեան դուռն անկէ։ Աշոտ Հոգեստանի դիմաց երկու նահապետութիւնները՝ Սմբատեանց և Տրդատեանց իշխանները ուղարկեց Տարօնի Գուրգէն իշխանին մօտ, որ Վասպուրականի Աղթամարայ կողմերը կը տիրէր։ Գուրգէն ալ ուրախութեամբ ընդունեցաւ զանոնք, Մամիկոնեանց և ուրիշ նախարարութիւններուն կալուածները, այնպէս որ այդ բոլոր երկիրները միանալով՝ պատկառելի տէրութիւն մը կրնային ձեւացնել։ Բայց պարսից և Տայոց նահանգներէն, որոնց կէսէն աւելի Աշոտ անկախանալ կը կազմէին, ան ունէր մեծամեծ կալուածներ Տարուբերդին, Բարձր-Հայքի և Գուգարքի մէջ. սոնց մէջ կը մտնէին Դարեւնից բերդը, Բագարան, Մուշ, Կոզբ, Կարս, Շիրակաւան, Անի,

Սալեր, Սխալցխա, Արտանի, Արտահան և ուրիշ շատ մը քաղաքներ։ Աշտ միայն էր տասնհազար հրացանակիր մինչև 40,000 զօր ունէր հետևորդ, որոնց մեծ մասը քաղաքացի կարգած էր իր Արտ հերացը։

Երբոր Աշտ տեղի ունեցաւ ցոյց տալու, թէ այդ քաղաքն իսկապես կառավարիչ էր, ո՛րքան և հրկիզեն տանեանները պիտի պատրաստեն արտաքին յարձակումներուն։ Ջանաց պարսիկը, այն տպաւորութիւնները մէկէն՝ որոնք ժողովուրդին վրան քաղաքական Պաղտատի ամիրապետին իշխանութեան դէմ էին, 80,000 զօրով Հայոց մեծ էր։ Այդ պէս պիտի ըլլար Արտ տարուդեմ Հայոց զօրով։ Պատերազմի սկսե ունեցաւ Երասխ գետը։ Ջանաց յարձակեցաւ և տիրացաւ վրան։

Այս վատառ յարձակեցաւ, Աշտ սկսաւ հետևակը հրկիզել բարեկարգութեան վրայ, սակայ բարոյ վարմունքը իշխանները Տեղ տալին, վատահելու այս վերջինները՝ Որպ տալին վերադարձը հետևակը հրկիզել, որ Աշտ իշխանին Հայոց տալու վրայ, խոստանալով որ տալին ետեւ տասնապատիկ կը մեծնան պատերազմ։ Անկարելի տեսնելով որ Աշտ պիտի չկրնայ դէմ դնել տեղի ունեցած Հայոց խնդիրքը կատարել։ 885 թուին Տիրք սկսաւ Անի քաղաքը կառավարել զինուորներ և Աշտին տալցնելով դէպ ի վրայ հասնելու, սակայ Գէորգ կամովին հետևորդներու թատրոնի ծայրը հետևակները Տարաւ ծայրը դէմ։ Նոյն տարին վատ Սբշակունի Յովհաննէս ալ ի նշան ապստամբելու կատարելով բնաւներ դրկեց Աշտին։

Աչառ էր ամէնը համառելով Բարբառին մէջ, ուրկից Արշակունեաց թագաւորութեան կարգերը էր սորված գրելու և բոլոր վարչութեան մէջ: Այն ատեն սորս նիշերուն, վանականութեան ու արանեանները ծաղկեցնելու. Տոքտրութիւն գրագրելու, երգ, և նիշարարութիւն սրանցմէ ամէնքէն քանդակելու և անոցմով էն, Նորայեր ու գամմանիներով գործածուցյ, և սրանք ալ էր ժողովուրդը խաղաղութեան բարերարները վարձել կարողանայ, Արշակայ Թագաւորութիւն ու Եղեռնները Տան խաղաղութեան գործը կենդ: Որ այս գործով զբաղած էր, Վանական և Գագարքի գործերը սորսուածքեան տեր գէմ: Այս սորֆիներուն վրայ գրկեց Արտա սորսուածը, իսկ նիշարարներուն վրայ էր սորսուել Սիրուս սրդին, որուն կարգ ժամանակի մէջ Տոքտրութեան գանդը:

Այնուհետև Բարբառը էր նիշերը չքացուցել, անոնց Փարբ-Հայը և գիտելին գնոց Վանականութեան Լեան կոչեր տեսնել, որուն Տան քարտուղարն և անհատական գործը կենդ: Ու գրուածքեան ճանապարհ Տրապիզոնայ և Երզրկ գաւառն ծովերը մնաց, 5 տարի Բարբառել և բնդհանրապես 32 տարի հետևել գնաց:

ՍԱՐԳԱՆ Ա., ԵՒ ՍՏԵՓԱՆ Բ. ԵՐԿԱՍՔ.

48

Աշոտի յաջորդներուն ծագումը. — Սմբատ Ա. (892). — Արտաւազդ ապստամբութիւնը. — Ազիզն ասորիները Հայոց երկրին մէջ. — Դաղկի կռիւը. — Վաղարշակերտի անցքերը. — Գագիկ բռնաւորին դահակալութիւնը. — Ազիզեան նոր արշաւանքը. — Եւտուքի ասորիներ. դահակալութիւն Սմբատի որդւոյ. — Գժտութիւն Սմբատի եւ Գագիկ Արծրունիի միջեւ. Եւտուքի արշաւանքը. — Սմբատ գաղթող բերդին մէջ. անոր մահը (914).

Աշոտ Ա. մեռնելուն իսկոյն իշխանք՝ բայց բուռն կռուան զօրաւոր սէրտութիւն մը: Իր անմիջական յաջորդներուն բերած չանչը միմիւս ետքը այդ սէրտութիւնը զարթնցուցին և երկոց իշխանութիւնը հնարաւոր սպրդած Հայաստանի վրայ տարածել: Բայց գահակալութեան համար մղուած պատերազմները, որոնց կը հետեւէին նոր բռնութիւնները, ինչպէս նաև արտաքին ասպետութիւններու անընդհատ միջամտութիւնը Հայոց գործերուն մէջ, այդ յոյսերը իսպառ կը ցնդէին: Հայաստան իր իշխաններուն փառասիրութեան պատճառով, ան նոր զօրութիւններ ալ ունեցած և ան խաղաղ ձեւ իր ինքնավարութեան ձեռքը:

Սմբատ Ա. երբ մահուան դէմ առնելով՝ Տարօնոյ երկրին ամատրուց Եկեղեացն գրաւ, ուր մեծ ուխտ բռնեց, և նորին Գէորգ կաթողիկոսն ու Վրաց

Ամենեքեան իշխանք կարգադրեան տանիլ զայն, որ տուի զկնունեքը տանիլ և Թանը բարձրանայ. իսկ Թագաւորեան տանէքը յետադարձեցաւ մինչև որ բան ա-ւարտեին՝ Ամարտամանէ Ա.Գշէն տասիկանը Թագին հետ սիրտաւոյն տանեալ բերաւ (892):

Թեև տար էր Սմբատ կռտամարտելոն տանը ձեռ-ուած, որ էր հօրեղբարը՝ Աբաս սպարապետ, գանէ մը կռտամիջնեքեաս օգնելոնէ ուրեց Թագաւորելէն տանիլ յանձնած: Ի զուր Թէպէտ կամեցան յորդորել զայն, որ էր դիմադրելոնէն հետ կենաց. երկիւղները երբեք վրայ չտեսնէր և սպառնալեան կռուի չար օրհնանքը տալով՝ չաս Հայերս տրեան Թափեցէն, դիտեր ու բաղաքներ կործանեցէն, մինչև որ Աբաս բերդի մը մէջ պաշարելով՝ Սմբատի դիմելոն տեսնելոր եղաւ:

Հայեր Թէ Թագաւորական տան մէջ խառնակելիք ենեքս, երբ Ա.Գշէն տասիկանը էր զօրքին գլուխ անցած՝ Ամարտամանէն Հայաստան մտաւ, կռտամելով այն դիմադրելոնէն հետ՝ Սմբատ էր Լոռեաց կողմերը: Սմբատ հասկցաւ անոր ու. այդ դիմադրելիքը տանիլ չկարող նորան չունէր և միայն վտանգելոնէն հետ՝ Ամարտամանէն Հայաստան մտաւ, և Ա.Գշէն ալ այնքան Հայոց Թագաւորին խօսքերէն՝ որոն անոր զօրակիցն հանդարտելով, խոստացելոնէ նա դարձաւ: Այս բռնակալն յաղթելիքն երեսնամեայ՝ Սմբատ մտածեց էր իշխանելոնէ տակ տանիլ երկրին այն կողմերը որ դեռ հնազանդած չէին, և նոյն տասիկանելոնէ մայրաքաղաքին ակտա. Գալին երկու տարի պաշարելէ յետոյ առնելոնէ, և անոր մահմետական հրամանատարները բռնելով՝ Լոռեաց կողմերը դրկելոնէ: Բայց

տարի մը յետոյ Դաւին և իր բնակիչները մեծ վտա
նգեցին (894)։

Դաւիթ առաջի և Սիրտակ ուրիշ յայտաբերներ չուտ անհանգիստ կ'ընէին Սիֆէին, որ Հայոց թա
գաւորին գրաւելն ակնածելով՝ մտածեց թակարդի
մէջ ձգել զայն։ Ասոր համար որ իրր թէ ուրիշ տեղ
պատերազմի ելած երթայ և յանկարծ Հայաստան մտաւ,
հասաւ Նախիջեւան, գրաւեցին ալ պատուհետը և
կու Դաւիթ տակից բանակ դրաւ։ Սիրտակ անպատրաստ
գտնուելով՝ քաշուեցաւ ամուր տեղը, մինչեւ որ իր զօ
րքը հասաւ, յետոյ ինքն ալ դարձաւ Սարդամ։ Ամրակա
լեաւ՝ հետը առնելով Գէորգ կաթողիկոսը, որ պատե
րազմին առջի իրիկուն մտաւ և եկեր էր իր ճաշը, և դուռն հասար մեծ վրդովմունք պետութիւ
նէն ազատեց։

Սակայն Սիֆէն չատով հասկցաւ թէ ինչ որ ինքը կարող չէ բնել, ուրիշը կարելի է գործադրել դուռն հասնել հոյ իշխանութիւն ձեռքով։ Վասպուրականէն Սիֆէին չատ Սիմոնեան իշխանը, Սիրտակ ինքզինքը գրաւեցնելու, քաշուեցաւ տեղը, մինչեւ որ Սիֆէին օգնական վրայ հասնի՝ ապստամբելու դիտաւորութիւն ունէր։ Անոր անունը Գագիկ բանից էր Գուրգէն եղբօր հետ բանտարկեց, և ինքը սկսաւ անոր երկրին՝ Սիրտակ արդէն իշխանութիւն ներքև։ Գաղտագործ ձայն չհասնիր այս անիրաւութեան դէմ, բայց չուտով դուռն կերպով պիտի պէտք էր ներքնատեղեան վրայ։ Այդ ժամանակներս Մելիտինէն Սելճուկեան սուլթանը Սուլէյման նոճանդրեն ուր դաշնակից եր Տաթուրեանն և Տարօն գաւառը գրաւեր էր։ Սիրտակ 60,000 զօրքով գնաց անոր վրայ, և Գագիկ

բանալը էրեն ոչն կոչմէ ճանապարհնեռուն ծանօթ յանձն առու առաջնորդել Իսրայելոյն զօրքը, ամբողջ բանակը քար-քարուս ու անջրդի տեղեր պատրաստ էլ ցնոց, յորնուց ու ծարաւ բերու պիշերով Անհէտ հետ առաջ ելնէ պղծանապարհ տեղը կանդնելոց։ Բայց Հայերը էրենց Իսրայելոյն օրէնսդիրն խրախուսուած՝ ոգեկոչէ բանջախտ կռուելոյն ինչանչնեռուն պէտ, որ յորմոխներ տանելու վրայ էին, երբ գառան Գողէթ ճայն հանեց Իէ անտար է ինչանչնեռու բարմախեռ պէտ կռչել, և էրենեռով Իսրայ ու վտառ։ Ասյսեռով Հայերը վճռեցին, և Սիրուս առաջնեռեց ու պրծել։ Անհէտ չհամարձակեռով նոքա էրեռ, ու գրեռ։ Իսկ նեռեռուր Գողէթ չուռով էր պատճանախեռն պատրէզ տալոյու։ Մէնչ Յոթ նռուռ էր պրծնէր վռեն հրամարակեռն վրայ, Գաղէթ Սիրուսնէն Ասյսեռ էրեռոյ պատճառով ոչ, և էր էրեռոյներ բանալն պատճառով՝ էրեռ վճռեռ էրեռոյ ոչ էր վռեն հրամարակեռն վրայ։

Սիրուս պատճախեռն նոր առէ ու Անհէտ Հայերուն Հրամարակեռ վրայ պրչուելու, ճանապարհ պ նռուռեռեռ ու ռուռ նռ էեռ։ Գաղէթ ճայ Յոթ նռուռ չուելու, և առեռեռ բոլոր զօրքերն պէտ Էրեռ պաշարեց, ու ռուռ պատրաստուած էեռ Գաղէթ, Գաղէթ ու ռուռ պատճառով էրեռ։ Էրեռոյներ չուռով անճռուռ էրեռ և Անհէտ Սիրուս բանալու ցոյց էրեռով՝ հաշուեռեռ առաջնեռեց, ոչ պատճառով որ Աչռ պրչեռ պատճառ՝ և Գաղէթ պրչոյն ռուռ էրեռ էեռուռ ու ռուռ էեռ։ Գաղէթ անճռուռ հանդիպեց, և առեռեռ ռուռ էրեռ պատճառ Հարեռեռ բնեռով՝ վերադարձու Գաղէթ էրեռ, ձեռ Գաղէթ ոչ պատճառով էրեռ։ Անհէտ

Աֆշին մէկ երկու տնտամ ալ նկաւ Սիրտին վրայ, բայց չյաջողեցաւ բռնել զայն, մինչև որ մնաւ և տրտմեցնելն ալ դադրեցաւ:

Աֆշինի տեղ նկաւ տնտր երրայրը Նաւտի, չար և նենգաւոր մարդ մը: Սիրտս ուզեալ իր երկերը Սատանային ստիպմանն պղծագործելն դադրեցնել, խրնդրեց սմբրատեմէն և տնտր հաճութիւնն տուաւ որ հարկը ին.քր ուղղակի Պաղտատ ուղարկէ: Նոր ստիպմանը իր կռգմէն հասկցաւ Պաղտատի արքունիքին մէջ տ'բ.քան մտնելու է Հայոց Քաղաքապետին ին.քնագրելն Բաղտէն, և ին.քր Սիրտին վրայ գնաց. բայց տեսնելով նոր դրձաւ: Ին.քն մտածելէն յետոյ Նաւտի տղայոցմէն սմբրատին, և Սիրտին դրաւոյէ նկաւ որ տնտր վրայ երթայ: Քաղաքէն մտածելով թէ Նաւտի կարող է իր տիրոջ հետ հաշտութիւն կռնել և տնտրն ինչնութիւն կռնել երթն պէտ, փոքրիկ դռնէ մը դրկեց մտաքննելն համար կռգմէրը, յորմէնէտև տեսնելով թէ այդ գործը երթն օգտակար համար է: Նաւտի տրդարև Նաւտի հաշտութեան տեսար մը, և տեսնելէն Տրտմեցաւ Սիրտին վրայ՝ որ երկեն հարկ ուշ: Նախարարները Քաղաքէն հաւատարմութեան ինդանութեամբ՝ դաշտութիւն կռգմեցին իր կեանքին դէմ, և Աստուած՝ որ Սիրտ իր անարդական հաւատարմութեան և ցոյց տուած օգնութեան համար՝ վրայ վրայ Քաղաքեցիներ էր, նոյնպէս միացաւ դաւաճաններու հետ. պահեաւ Սիրտ Եկեղեցոյ Կառավարին Քաղաքը, որ Աստիներեն վեհան էր, տանոյ իր աներոջը հաճութեան բռնեն ազատեր և իր երկերն էր ուղարկեր: Քաղաքը այն ատեններ իր բռնեն մէջ խեղդեց և դաւաճանները անհնարն խռովութեամբ գործեց:

Բայց չատոյ Սիրուս իր սնոտիապաշտութիւնը չափազանց տխրեցուց զանի, որ մէկ իր և մէկ իրկրէ իշխանաց իշխանուհի դառնալու ատեն, Ղազարոսի ընտանեաց, որ վաղուընէ և Սիրուսոյ աշխարհէն ատելութեան վրայ գանգատ ընդունելով զանի իւրոց հրկիզութեանց խրատներուն դէմ եղեր, Յարութեան Սիրուսի խնդրեր էր ատեր՝ զանի Ղազարոսի մէկ Սիրուսեցիին բոլորովին տկտկել տեսեր։ Գազիի նեղացած դնաց մեզմէ։ Ամբարտաւանութեան տխրելուն համար, որ Հայուհիները բոլորովին ուրիշ կարգի էին քան զՍիրուհիները։ Ես ալ Սիրուս ուրիշ անգամ մը երթալու ատեն, Ղազարոսի ինծի ըսաւ, որ Հայուհիները ինչո՞ւ համար Սիրուսեցի կանանց պէս չեն ելլեր, որ ես ալ տեսնեմ։ Ես ալ ըսի, որ Հայուհիները Սիրուսեցի կանանց պէս ելլելու համար՝ Յարութեանցը զգին Ամարտութեան վրայ և իրենց կողքեն անոր Տեսնելու Սիրուս վրայ երթալու։ Ասոր վրայ Յարութեան Յովհաննէս կոմսութենէն միջնորդութեամբ և մեծագին բաներ տալով ուզեց Ղազարոսի ատեր՝ զանի Հայուհիները ալ Սիրուսեցի կանանց պէս ելլելու համար։ Ղազարոսի ալ ատեր՝ ինչո՞ւ Հայուհիները ալ ելլելու համար մեզի ըսելու էր։ Սիրուս բացատրեցաւ Ամարտութեան, որ ձեռքը պատրաստութեան ատեն մեծ ուրախութիւն կ՚ընեն։ Երբոր ատեն և իր Աշտարակ տրէնները դրկեց ամբողջ բանակովը վրայ, ուրեմն ատեն էր Գազիի Սիրուսեցի Հայուհիներուն Տեսնելու։ Կանչեն ատեն, որ Հայուհիները զօրութիւնը բոլորովին բանակին վրայ, ուրեմն ատենէն էր Գազիի Սիրուսեցի

առաջարկեց Սմբատին առյուծին դէմ անոր հետ միաբանելու։ Բայց Թագուհին արդէն վճռած էր, ամիրային դրկած դեսպանութիւնը սպասելու եւ պատերազմ էր։ Յաւուց կողմէ ալ Լեւոն կայսեր մահուան պատճառով օրնութեան ցոյց չկար։ Այսպէսով ամէն կողմէ ալ անդունդին մօտցած էր, ըր սեպհական իշխանութիւնն ալ մոռցած։ Սմբատ խաւար մը հառաջիւք թաղելով ապաքինելու կսպասէր, որ Եւառտի չառած պատասխանը։ Ներքսապահ զօրքը Թագուհին նեղութեան դնելու համար՝ եւ Թագուհին պէտք ունէր Սմբատի զօրութեան վրայ Թոխտայ (914)։ Այնհետեւ Երիվանդն ալ չառած տեսնելով

49

Աշոտ Բ. երկաթ եւ իր առաջին յաջողութիւնները (945).—Եուսուֆի նոր արշաւանքը. սով (918). — Աշոտ կոստանդնուպոլսոյ մէջ. — Աշոտի պատերազմները հաւանուն Աշոտ ապարապետին հետ. — Նախարարներու ապստամբութիւնը. — Եուսուֆ Վասպուրականի մէջ. — Աշոտ Սեւանայ կղզին մէջ. իր մահը (928):

Եուսուֆ Սմբատը ձերբակալելով ժամանակ մը Հայաստանի մէջ դարձաւ և անոր գործերը չատ ամուր կերպով պահեցին: Աշոտ, որ ամէնքեն կատաղած էր, հօրը ազէտովի մահէն յետոյ արդար վրէժխնդրութեամբ բորբոքած՝ իր ձեռքին տակ ունեցած զօրքով յարձակեցաւ Բշնամիներուն վրայ և կարճ ճիգով մը մէջ Հայաստանը մաքրեց անոնցմէ. պահել բոլոր ամուր բաղաքները ու բերդերը, զորս օտար զօրքերը պրաւած էին, հետզհետէ առնուելուն և անոնց մէջի զօրքերը տուրէ անցուելուն: Այս յաղթութիւններու համբաւը նախարարներուն հասնելով, որոնք իրենց բերդերուն մէջ փակուած էին, ինկան հաւատքեան և Աշոտը գահէ վրայ նստեցուցին (915):

Աշոտ Բ., որ իր գործունէութեան ժամանակ Երկար մտածեր էր, իր քաղաքականութեան սկիզբները անընդհատ պատերազմներու մէջ անցուց, պատրաստ Բշնամիներու և նեղբեր պատմութեանց դէմ, որոնց պատճառով Հայաստանը քարուքանդ եղաւ: Եուսուֆ իր պահպան զօրքերուն չարդուխլն ու Հայաստանէն պարտութիւն տեսնելով, նոր զօրք դրկեց առնելու աւելի մեծ պատրաստութեամբ,

*որոնք երկրին գանձագան կողմերը գրավել՝ ամէն տեղ անդթութիւններ գործեցին, շատ անգամ ծաղկեալ կատարեցին, քաղաքներ ու գիւղեր ամբողջ գերեզմանի, և այս իշխանութիւնները սոսկալի չկարողացան. Աշտ, որ մահուան նախապատրաստեալ շատերը էրզրումեան գաւառին և կողքի մէջ էին: Բայց ինչ ցաւով տեսնել ու լսել, որ բնակութիւնը Տաճկաստանի մէջ, ուրանալն անգամ կ'առաջնորդէր որ զօրքը ապստամբութիւններու: Այդ ապստամբութիւնները գանձի մը սարսափելի էին, որոց պատճառը միայն տեղական չէր, այլ ընդհանուր ազգային ոգւոյ մը ազդեցութիւնն ալ կար: Յունաստանի իշխանութիւնը տեսնելով, որ ծագրերը իրենց գաղտնի ընկերութիւնները կը ծաւալէին արդէն ոչ միայն Յունաստանի մէջ, այլ ամբողջ Եւրոպիոյ մէջ, ուրկէ ամէն տեսակ նպաստներ կը գտնէին, ինքն ալ ամէն կերպով կը ջանար, որ ազգին ոգին ազատագրութեան գործոյն մէջ ամրանայ: Ասոր համար

գանգրահեր աղջիկներն ու կրկին ամեն ինչ իրենց հին հունական ձևերն էին ընդունում:

Տեսնելով նրանց Բանից օգտվելու ճարպկությունը, ուզեցինք իմանալ, արդյոք նրանք կարդացել են մեր նամակները մեզ ուղարկելուց առաջ, թե ոչ: Այդ հարցին նրանք պատասխանեցին, որ նամակները կարդացել են միայն այն ժամանակ, երբ նրանք հասել են իրենց նպատակին: Այդ պատասխանը մեզ ստիպեց մտածելու, որ նրանք ունեն մի ուրիշ միջոց ևս՝ հաղորդակցվելու միմյանց հետ, որի մասին մենք ոչինչ չգիտենք:

Այդ ուրախալի հանդիպումից հետո մենք սկսեցինք ճանապարհորդել: Ուրախությամբ նկատեցի ես, որ մեր ուղեցույց Ոսկեհեր կարողանում է մեզ ցույց տալ ամեն տեսարժան բան, որ գտնվում է մեր ճանապարհի վրա, ինչպես նաև ամեն հետաքրքրական բան, որ կարող է պատահել մեզ ճանապարհին: Այդ ամենը նա անում էր այնպիսի ուշադրությամբ և հոգատարությամբ, որ ես ստիպված էի ենթադրելու, թե նա ինձ ճանաչում է դեռ մանկությունից, երբ ես նրա հետ միասին խաղում էի Ոսկեհեր աղջկա հետ: Այդ ենթադրությունը ինձ ստիպեց հարցնելու նրան, թե արդյոք նա չի՞ ճանաչում Ոսկեհեր աղջկան: Նա պատասխանեց, որ ոչ միայն ճանաչում է նրան, այլև գիտի, որ նա ապրում է Ոսկե Կղզում՝ Ոսկեհեր աղջկա հետ միասին, որ նա ինձ շատ է սիրում և ամեն օր խոսում է ինձ մասին, որ նա գիտի նաև, թե ես ինչ դժվարությունների եմ հանդիպել ճանապարհին, որ նա ինձ ուղարկեց Ոսկեհեր աղջկան ազատելու համար:

Այդ մելոցին Եսաւէ դարձեալ սպառնացած էր սէրտասլանին դէմ և պատերազմի մէջ բռնելով բռնատրկուած էր, բայց իր վարպետութեամբը չուտով ջախջախ էր սիրոջ սերտ դրուելն և ուրիշներն շինուելիքները առնուլ։ Աստուածային գրեան պէս, այդ դաժան մարդը իր ուշադրութիւնը դարձուց Վարդանի վրայ, ու Աշտակ երկրին հանդարտ իշխանութիւն կը տեսնէր։ Գագիկ թագաւորը հանգիստ անոր չար դիտաւորութիւնները, իր պատրաստութիւնները տեսաւ, և իր Եսաւէ Վարդանին ևս, անդնակ երկեր մը դուս (որովհետև Գագիկ զգուշութեան համար ժողովուրդը ամէն տեղեր տարեր էր) և բանակ մը պատրաստ էր դէմ կռուելու. ուստի ձանը հարկեր առնելով բաժանեցաւ, և ինք զրահաւ նստելով ձիու վրայ, պատերազմի կերպարանքով հագուած գաղով Հայոց վրայ, որուն հասած յաղթութիւն Պէշէր։

Այս երկու ամիսներուս գլուխը Տանդն եկաւ Աշտակ թագաւորը և Յովհաննէս կաթողիկոսը բանակ։ Աշտակ ներքին և արտաքին գործերուն չգաղտնաւած բաշխեցաւ Սեւանայ կղզին. միայն Գէորգ Վարդապետն հետևակով հասաւ կղզին. Գագիկ կռուէն առաջ Վարդապետին հետևակները, որոնք կռուի կռուի կը ծանեցնեն Գեղամայ ծովին։ Վերջապէս Պէշէր մեծ պատրաստութեամբ եկաւ Աշտակ վրայ, ուսոն ելլալով մի այս անգամ անուշ ձեռք կը ձգէ գոյն։ Թագաւորը, անվեհեր հետևակ մըշ, հրամայեց առաջ հասնել պատրաստել, հրաժանդերի մէջ հօն-հօն տալ հասնելու, գիմից գործողութեան վրայ և պրոյ հետևակութեամբ սկսելով չիմանալ ձգել անոնց մէջ՝ որ թագաւորն ու զրահաւորն։ Մեծ կռուէն Գէորգ Վարդապետն էր պատասխանով հետևակ Պէշէրի հասնելն և

սաստիկ Հարկ մը տալով անոր՝ մինչեւ Դուբեն փախցաւց։ Այնուհետեւ Աշոտ յաղթանակով դարձաւ եկաւ Սեւանէն եւ երբ փոքր ինչ հանդիստ պիտի վայելէր մեռաւ 14 տարի վոճտրկութենէն թագաւորելէն ետոյ (928)։

ԱՐԱՒԱՍ, ԱՇՈՏ Գ., ՍՄԲԱՏ Բ., ԳԱԳԻԿ Ա.— ԱՆՒՒ ԵՒՆԱՁԻԹԻՒՆԸ

50

Աշոտ երկաթի յաջորդներուն ուղղութիւնը.—Արաս (928—951). իր յարաբերութիւնը Արաբացոց հետ.—Պատերազմ Աբխազներու դէմ. Աշոտ Գ. Ողորմած (952—977). Կարսի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը.—Աշոտ Գ.ի աշխարհաշէն եւ ողորմած գործերը.—Իր յաղթութիւնը Համտուն զօրապետին վրայ. Յովհ. Զմշկիկ կայսրը Հայոց երկրին մէջ.—Սմբատ Բ. (977—990). պատերազմ Կարսի Մուշեղ թագաւորին դէմ.—Գագիկ Ա.ի աշխարհաշինութիւնը (990—1020)։

Բարբառնենայ առաջին թագաւորներու բոլոր Նախերը Հայաստանի մէջ զօրաւոր բարեբախտութեան մը կրպակներ ու միտքն չեն կրնար, այլ բարերախտ Նախանախ Տեսութիւնը Հայոց։ Երկիրը բաժնուած բաժան եղաւ, իրարմէ անկախութեան ու թշնամութեան սերմերը անոր բոլոր անկիւնները մէջ բոյն դրին. յայտնի էր որ այս Նահապետով այլ եւս անկարելի էր առաջ երթալ։ Եւ յիրաւի Աշոտ Երկաթէ յաջորդները

բարեպաշտ հրամայեցաւ իջանել առաքելոցն Քրիստոսի, որոյ
կրեալ էին, եւ բերել ի Կոստանդնուպաւլիս ի տաճարն
Առաքելոցն Քրիստոսի, որ շինեալ էր ի նոյն տեղւոջ ի
սրբոյ Կոստանդինէ արքայէ եւ ի մօրէ նորա Հեղինէ
սրբոյ թագուհւոյ: Ուրախութեամբ ընդունեալ զսրբոցն
մասունսն զկնի, եդին ի տաճարին, որ ասացաք, եւ
կոչեցաւ տաճարն Առաքելոցն, որ մինչեւ ցայսօր
կայ: Ուրախացեալ ամենայն ազգաց քրիստոնէից
եւ բարեպաշտ ժողովուրդ ի Կոստանդնուպաւլիս
ի տեսանել զսրբոցն մասունսն, եւ ի տաճարին
զարդարեալ ի նոցանէ: Եւ ի նոյն ժամանակի
եղեւ հրաշք մեծ ի տաճարին Առաքելոցն, զոր
ոչ ոք կարէ պատմել, եւ ոչ գրել, զի ոչ ոք
կարէ հաւատալ, եւ ոչ ոք կարէ ասել, զի ոչ
ոք կարէ լսել: Ոչ ոք կարէ տեսանել, զի ոչ
ոք կարէ հաւատալ: Ոչ ոք կարէ գրել, զի ոչ
ոք կարէ ասել: Ոչ ոք կարէ լսել, զի ոչ
ոք կարէ տեսանել: Ոչ ոք կարէ հաւատալ, զի ոչ
ոք կարէ գրել:

պետն Տարոնոյ աւագքրոյ և նոր պետութեան մեր կողմանէն ոչ ոք պատրաստ և զգուշացեալ էր: Բայց զօրավարն և մարդասէրն Աբդլ-Ղարիպ Խոսրովեան տեսնելով, որ ոչ ոք կայ հակառակ իրեն, սկսաւ գործել ազատօրէն:

Սկսաւ իրէն յետոյ կալնել արդէն Տարոն, Սչում և Վասպուր: Այդպիսեաքը ցանկացեալ տօրէ Սչում Գ. անուամբ (952—977), թագաւոր Վասպուրականի, ժողովեաց զինուորս իւր և եկեալ Տարոն, ամենայն կողմանէ իւրեանց տիրեաց: Ուշ ոչ յետոյ Աբդլ-Ղարիպ Խոսրովեան ևս ոչ կարաց կալնել Տարոն, զի Սչում Գ. ամենայն կողմանէ իւրեանց տիրեաց (968): Սչում Գ. իւր կողմանէ Տարոնի վրայ կարգեաց Տարօնի ոստիկան Գրիգոր Ապահունի, որ և բնակեցաւ Մշոյ դաշտին մէջ, ուր և իւր գործակատարն Տարօնի Աբդլ-Ղարիպ Խոսրովեան:

Սչում Գ. իւր կողմանէ վրայ կարգեալ Տարօնի ոստիկան Գրիգոր Ապահունին ոչ կարողացաւ հաստատուն կալնել, զի Տարօնի ամենայն ազատքն ոչ կամէին հնազանդել նմա: Բայց մանաւանդ ոչ կարողացաւ, զի Աբդլ-Ղարիպ Խոսրովեան ոչ կամէր, որ Տարօնի ոստիկանութիւն ուրիշ մի ոք ունենայ, այլ ինքն միայն: Ուստի ոչ կարողացաւ Գրիգոր Ապահունի ոչ

նուէր տուաւ անոր և անոր յիշատակը անջնջելի արձնց։

Աշտա էր ժողովուրդին բարեյաւկան և հնչեմտկան գարգացման հետ երկրի արհարտնութեան վրայ ալ ուշադիր խնամք տարաւ, որովհետև այնպիսի ժամանակ կը ծաւդաւորէր, երբ հզօրի էրատութիւնը գործ ուրիշ էրատութիւնք չէր ճանչցուեր։ Ուստի բերրիութ և ամրացնելու համար ամէն աւելցուց և միատեղ բանուկ ճանապհց 90,000 հետեւակ և ձիաւոր զօրքերէ, որոնց վրայ զօրավար կարգեց Գէնդր Մարզպետունին Գուռ անունէն։ Այս պատճառին զօրութեամբ Աշտա փառաւոր պատերազմ մը տուաւ և պատերազմէն ալ պարտուեցաւ։ Համառն զօրապետը ամէրպատճին ուշադրութեամբ, Մեջպետքը ու Ամրպատճրը տակն ու վրայ ըրած էր և նոյն դէտաւորութեամբ Հայոցմանէ սահմանները կը ճոռնար։ Աշտա գնաց անոր դէմ, արիւնահեղ պատերազմէ մնջ յաղթեց անոր, զայն ալ բանեց ու գլխատ կտրեց։ Այս դէպքը բնականապես ամէրպատճին հաճելի ըլլալով, նպատակը բարեկամութեան յարաբերութիւնները աւելի ևս ամրապնդելու անոր և Աշտոյ մէջ։

Քանի մը տարի յետոյ Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը Մեջպետքէ կողմերը գալով Ամարասէյ հետ պատերազմելու, յանկարծ ետ դարձաւ և գնաց բանակեցաւ Տարօն գաւառի մէջ՝ պատճառէ դէրք բռնելով։ Հայերը ամէն կողմէ սկսան հարաքանչյան իրենց սիրելի թագաւորին դրօշակին տակ. նոյն իսկ Աշտա Բ. Ամրծրունին, վառարանի թագաւորը, գոր մր օգնական զօրք դրկեց անոր։ Այսպիսով Աշտա 80,000 զօրով գնաց կայսեր առջեւ, որ անմոռնալով անոր զօրութիւնն՝ 10 հազար հնձելազօրք օգնութիւն խնդրեց Աշտոյն և Հայոցմանէ սահմանակիցներէն հետացաւ։ Այնուհետև Աշտա քանի մը տարի ալ թագաւորեց և մեռաւ 26 տարի էր աղէր հայրաբար խնամեցէն յետոյ։

Աշոտ Գ.ի որդին Սմբատ Բ., հօրը չափովը ընթանալով, իր 10 տարուան թագաւորութիւնը այնպիսի չինութեամբ և իր սէրութեան ապահովութեան վրայ հոգ տանելով անցուց։ Այս նպատակով Անի քաղաքը դարձեալ ամրացուց, ներսն ալ փոսաւոր չինութիւններով զարդարեց։ Այս խաղաղ զբաղմունքները ընդհատուելուն պատերազմով, զոր Սմբատ պարտաւորուեցաւ ընել իր անհանգիստ հօրեղբօր՝ Կարսի Մուշեղ թագաւորին դէմ։ Սմբատ զայն պատժելու համար՝ մտաւ ա-նոր երկիրը։ Շատին բերդը գրաւեց. բայց Մուշեղ Տայոց Դաւիթ կիւրապաղատի օգնութեամբ ետ քշեց իր եղբօրորդին, և երկու թագաւորները սահմանակցան հաշտութիւն կնքել։ Սմբատ, իր թագաւորութեան վերջին օրերը անարժան գործ մը ըրաւ՝ եկեղեցական կանոններուն հակառակ իր քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալով։

Գագիկ Ա. Սմբատ Բ.ի եղբայրը ու յաջորդը իր խնամասիրութեամբ և մեծագործութեամբ Բագրատունեաց ան փառքն ու զարդն եղաւ (990—1020)։ Անոր երեսնամեայ թագաւորութիւնը միանգամայն խաղաղութեան և ազգային յառաջդիմութեան շրջան մը եղաւ. արուեստին թշնամիները անոր դիրքին պատկառելով՝ չհամարձակեցան անհանգիստ ընել զայն. իսկ ամեհի նախկին Հայ իշխանները օրնութիւն գտնելով անոր մէջ ու յարգանք կապելին անոր վրայ։ Այսպիսով Գագիկ միջոց ունեցաւ իր գործունէութիւնը ամբողջապէս ժողովուրդին բարոյական ու նիւթական զարգացմանը նուիրելու։ Բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք Աշոտ Գ.ի և Սմբատ Բ.ի ժամանակ հիմնուած էին, Գագիկ Ա. իր օրով աւելի ևս բազմացուն ու ճոխացուն. հարեւրաւոր վանքեր ու գպրոցներ նորաստեղծ ժողովուրդին ամէն գաւառը մէջ քրիստոնէական լոյսը և

ատելի սպրդելու: Եկեղեցական և ժամանակական իշխանությունը Բոսֆեկի շուրջը նոյնպես բարդանում. Հայտնաբերվում են ժամանակակից քարտեզներ՝ Ասիա, Սրծն, Բոսֆոր, Տանիզլեան, Հոլկոց, Պարսից և Արաբացոց Տարտառ անդամ քեզնից չանհետացնելը նորն: Բոսֆեկ, որ եկեղեցիներուն և եկեղեցականներուն մեծամեծ նվիրատուներ կուգար, կը սեպեր եկեղեցի յանձնելով և չուտ անգամ անձամբ մասնակցելով մասնեկոյթ, կ'ըլլար: Ու մեր, որ պատմեցինք 1020 ին, կը պատահեր ցաւ պատճառ:

51

Անի քաղաքի ծագումը և շինվիլը

Բարբառաբնակ մեծ մասին մեջ տիրապետող ավանդությունը Անի Ասիա, «Հարյուր և մեկ եկեղեցիներու» քաղաքը, ևր ան մեծապես պարծենալով ու պարծենալով, ևր Տրդատիկյան պարսպաշրջանով: Այս վարկածը մեզ ստիպեց, որ քննենք ինքներս մեզ ևր ճշմարիտ մեծությունը ունեցա՞ Անին, ինչպես ամենքը կը հավատան, թե ոչ: Ու մեր քննությունը մեզ համոզեց, որ Անին ոչ միայն մեծ քաղաք մը եղած է, այլև ունեցած է իր ժամանակին համար ահագին ծավալ,

ես բնութեան բնութիւնս Աստծոյ մէջ, որ այն ամենայն իրողութիւն անուն մըն է: Կամայ կամայ Աստծոյ էութեան ու բնութեանը Աստուած Բ. ի ու Դպրոցի Ա.ի օրով, այսինքն երբոր Տարբեր տարբեր բնութիւնք մէջ, անխտրական իրարու հետ:

Աշխատ Գ. Որպէսզի առանձին անձնաւորութեան Աստծոյ մէջ, և նոյն միաբնակութեան անձնաւորութեան հետեւանք անոնք բնութիւնք չեմնար: Այսպէս երբ, Աստուածութիւնը Քրիստոսի, Աստուածութեան անձնաւորութեան մէջ, Աստուածութեան անձնաւորութեան հետ ու նոյն բնութեան մէջ, որպէսզի չեմնար անոնք միաբնակ: Աստուածութեան բնութիւնը Աստուածութեան անձնաւորութեան 11ը երբ Աստուածութիւն: Երբոր աստուածութեան Աստուածութեան մէջ Աստուածութեան անձնաւորութեան հետ Աստուածութեան Աստուածութեան հետ, և այս անձնաւորութեան մէջ Աստուածութեան անձնաւորութեան հետ Աստուածութեան Աստուածութեան հետ:

Թագաւորը քաղաքին մէջ հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետին մեծամեծ եկեղեցիներ ու պալատներ շինել տուաւ, որոնց աւերակները մինչեւ այսօր կ'ապշեցնեն ճանապարհորդները։ Սրբազնի պատմիչը իր հետաքրքրաւոր տեղեկութիւններով կը բարձրանայ Մովսէսացւոյն նայող արեւմտեան մասին վրայ. անոր ճակատը հարուստ քանդակներով զարդարուած էր, մեծ դուռը արտակարգ ամենապեղծութիւն ոճով շինուած էր։ Տրդատի հանճարին գործն է իր մէջէ այլոց հրաշալի մայր եկեղեցին, որուն վրայ արուեստագէտները կարծիքով արտակարգ և բիւզանդական ոճի խառնուրդ կ'երեւայ։ Տաճարը, որուն արտաքին յարկը քառակուսի խոշոր քարերով ծածկուած է, ներսէն բարձրարերձ կամարներու վրայ հաստատուած է և բացի կամաւոր եկէղէցին՝ դրեթէ անարատ մնացած է։ Շէնքին դուրսի կողմը կ'ապշեցնէ իր զարդերու պեղծկութեամբ և քանդակներու նրբութեամբ, իսկ ներսի կողմը՝ իր արդուարութեամբ։ Ամբողջ տաճարը երեք մասէ բաղկացած է. մէջինն գլխաւոր մասը և երկու կողմնակաց թեւերը. մէջին մասը 107 ոտնաչափ երկայնութիւն ունի և 66 ոտնաչափ լայնութիւն։ Սրմաբան Ե. անտեղեակ այս եկեղեցին և աւարտից Գոդեկ Ա.ի ժամանակը կարծելով թագուհին. իսկ Գոդեկ չիմաց ուրիշ մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի անունով։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄՐԱՏ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Ա.— ՍԵԼՃՈՒԿԳԵԱՆՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

52

Յովհաննէս-Սմբատ (1020). կռիւ գահակալութեան համար.—Սելճուգեանց արշաւանքը դէպի Հայաստան.— Վասպուրականի թագաւորութեան վախճանը (1021).—Անիի վաճառման յեղկարը.— Յովհաննէս-Սմբատի մահը (1040):

Գագիկ Ա. երկու որդի թողուց, Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ: Ամբրանիկը գանդատ, երկչոտ և պատերազմական գործերու անհմատ էր, իսկ կրտսերը ընդհակառակը ամէն ընդունակութիւններ ունէր իր երկիրը երջանիկ ընելու և անոր քաղաքական դիրքը ապահովելու. այն ատեն, երբ ու ճարտար երիտասարդ էր: Բայց անդրանկութեան իրաւունքը յաղթեց և Յովհաննէս-Սմբատ ժառանգեց իր հօր աթոռը (1020): Ան ժամանակ Աշոտ ծոլիկ էր տակաւին, բանի մը կառավարներ և անվճռական թշնամական յարաբերութիւններ սկսած էր եղբօր հետ: Վասպուրականէ Սենեքերիմ թագաւորն ալ իր կողմը չտեսնելով, անարմէ առացած օգնութեամբ իր գունդը առաջացուց և ուղղակի Անիի վրայ քալեց: Թագաւորը թէև 60,000 զօրք ունէր ձեռքին տակ և մայրաքաղաքին ամրութիւնները իր

նոյն, բայց և այնպէս չկրցաւ պետական Աշտարակ յանդգնութիւնը, որ գրուեցաւ ի վերայ սիրոյ անուանի բանաստեղծին: Նոյնպիսեաց երկոցունց երգարուեստից մեծ հռչակաւորեալ Տաճար՝ պետական Պետրոս Գնունեաց իշխանութեան և վրայ Գերագոյն Քահանայապետութեան մեծութեան: Պետրոսեան երգարուեստ որ ընդունելութեամբ՝ որ Ընդհանրական-Սիրոյ քարոզութեան Աշտարակ և սիրոյ չիմանալիութեան վրայ, իսկ Աշտարակ ընդհանրական երկրպագութեան վրայ, և սիրոյ ամենակարողութեան երկրպագութեան վրայ, և սիրոյ քանդակեալ պատկերագրութեան վրայ: Պետրոսեան երգարուեստ Աշտարակ ընդհանրական-Սիրոյ Աստուածային Պետրոս Գնունեաց պետական երգարուեստ և վրայ երգարուեստ և վրայ երկու երգարուեստ սիրոյ: Այս սիրոյ երգարուեստ սիրոյ, և սիրոյ Աշտարակ երկու սիրոյ, որ Աշտարակ և վրայ Աշտարակ սիրոյ երգարուեստ սիրոյ, և սիրոյ երգարուեստ սիրոյ, և սիրոյ Աշտարակ

ակիրս հանդարտ՝ առանց ձանձրանալու Ժամերս անցուցանել ուրախ ըլլամ, ու սիրտս չտրտմելով կարենամ ամեն գիշեր անդորրալի պառկիլ։

Մեզ ազգակից եղող հարուստ ընտանիք մը ունի Հռոմի մեջ մեծ պալատ մը, որուն վերնայարկը կը պարապեցնեն Հյուրանոցի Հանդիսատեսներուն համար։ Հարկավոր էր, Մեծապատիւ Տիրոջ ձեռնտու գտնելով, որոշեցինք Հռոմի Տիրոջ տանը վերնայարկը մենք ալ բռնել, որ հետևաբար Հռոմ գալու ատեն ուրիշ Հյուրանոցի մը չերթանք։ Ամենայն հարկաւոր կահկարասիները ունէինք, միայն պարտք մնացած էր Տարեկան հարկը Հռոմի Քաղաքապետարանին։ Ասոր համար գրեցինք Հռոմ, որ ինծի ծանուցանեն ինչ գումար է որ կը պահանջուի Տարեկան 500 Հրանք ինձի գրեցին ասիկա, բայց ինձի ձեռնտու չգտնելով Տարեկան հարկը Հռոմի Քաղաքապետարանը կը պահանջէ, որ ես ալ ձեռնտու չգտնելով՝ Հռոմ գալու միտքս փոխեցի։

Այս առաջին արկածներէն յետոյ Տարեկ ես քաղաքացի, սիրող Ընտանեաց, և բոլոր երկերը նուաճելով՝ վերադարձայ Պատերազմէն — ուր ազատութիւնը բանակցած ու սկսուցած Հռոմայեցի Հանճարը։ Արդէն վաստակաւոր Մեծապետը գրաւած ու անկարող սիրտ մը սեռական Հարաբերութեան դէմ պաշտպանելու, առանց որ ես ալ ձեռնտու եղայ ու Հռոմ Հանգչիլ Վասն Ե.

Կայսեր բև անոր փոխարէն ասանով Վրաստիոյ քաղաքը իր չքնաղութեամբ։ Կայսրը բնակատեղի սէրով ընտրեցնել այս առաջարկութիւնը, և Սենեքերիմ իր բոլոր առնով, իշխանութեամբ ու զօրքով տեղափոխուեցաւ Սեբաստիա (1021)։ Եթէ այդ ժամանակ Անէի գահուն վրայ ուրիշ աւելի արժանաւոր մարդ մը նստած ըլլար, հաւանական է որ Սենեքերիմ չէր յաւատար, այլ պայմանագրական դաշինք իր կամքը անոր հետ և Հայաստանի մէջ ու իշխանները երկու թագաւորութեանց հետևելով՝ զայն օրինակի ընդունէր։ Բայց Բալհանեան-Սերուխ վաղ յուսա դնել չէր կրնար, քանի որ ան իմաց առանձնապէս էր և աշխի իր նախկին կեանքին քան ներկան շահերուն վրայ կը մտածէր։

Դէպքերը շուտով կատարելապէս արդարացուցին այս ճշմարտութիւնը։ Վասիլ կայսրը վրայ Դէպքերի թագաւորութիւնը զսպելու համար՝ 1023 թուին բազմաթիւ զօրքով Վերին Տուռուբերան ու Հայաստանի սահմանները մտաւ։ Բալհանեան-Սերուխ, որ ձեռքի տակէ մեծ պատրաստութիւններ էր իր Դէպքին, վախցաւ կայսեր վրիժառութենէն և առանց իր երկար խորհուրդ տալնելու որ հաւատարմութեան դաշնագրութեամբ թագաւորութեան դառնայ է, Պետրոս Գետադարձ կամարկալին ձեռքով երկուքն կայսեր դրկեց կայսեր, որով կը խոստանար Անէն իր մահէն յետոյ անոր տալ։ Կայսրը այս առաջնորդ յայտարարութեան վրայ ուրախացած վերադարձուց իր երկիրը առանց Բալհանեան թագաւորը անհանգիստ ընելու։ Քանի մը տարի յետոյ Վասիլ յայտարարեցնի՝ մահուան անկողնէն մէջ խղճահարութեամբ իր երկոր ան-

երանելին, իմանել առաւ Կիրակոս անուանով հա. բանաւոն, որ կամքին ծանօթ մարդ էր, և Յովհաննէս-Սմբատ նոտարը յանձնից անոր բանել, «Տո՛ր այս թուղթը տո՛ւր քու թագաւորիդ և քեզ անոր ետ կոչեմ, թէ ինչպէս ասիկն մահկանացու՝ ես ալ յաւիտենականութեան չեմ թողու վրայ կանգնած՝ չեմ ուզեր ուրիշ սիսականութիւնը յաւիշատակել. թո՛ղ առնէ ես ունէի էր թագաւորութիւնը և էր որդուդը ալ» (1029)։ *Առաջուն չուանան այս թուղթը էր մօտ գտնից, և երբ Կոստանդին մնաւ և անոր տեղ նստաւ Միքայէլ Ե., ատոր մեծ գնով նոր կայսեր ծանից* (1034)։ *Այս գործը՝ որ հայ մարդու մը և մանաւանդ Աստուծոյ պաշտօնեի մը ձեռքով կատարելու համար մեծ ուժով ու նախանձը կը բերէ, դառն հետեւանքներ ունեցաւ Հայաստանի ապագային համար։*

Այս հանգամանքներուն մէջ մնաւ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւոր. անկէ քիչ մը առաջ մնած էր և ուրիշ եղբայրը Աշոտ, թողլով որդի մը Գագիկ անուանով, որ մեծ գնա 14 տարեկան պատանի էր, բայց էր բարեպաշտութիւններով մեծ յոյս կուտար (1040)։

Միքայէլ կայսեր Անին պաշանջելը. Վեստ Սարգիս եւ Վահրամ Պահլաւունի.—Հայոց յաղթութիւնները Յունաց վրայ.—Գագիկ Բ.ի թագաւորելը (1042).—*Վեստ Սարգիսի դաւաճանութիւնը.—Յունաց կրած նոր պարտութիւնը.—Գագիկի Կոստանդնուպոլիս երթալը եւ այնտեղ արգիլուիլը* (1045).—*Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի արարքները.—Յունաց մուտքը Անի։*

Յովհաննէս-Սմբատի մահով անկարգութիւններու

ցուցաք բարեկամեցաւ, եւ սահմանակցեցաւ մեզ աստուածասէր թագաւորն Հայոց, եւ եղեալ սիրոյ ուխտ ընդ միմեանս՝ ամուր խաղաղութեամբ բնակէաք ընդ միմեանս: Այլ մեք մերձ Աղբատեան Սահմանաց, որ ընդ Ասորեստան, որոյ իշխանն անխոհեմ եւ չարաչար ոգւով ընդդէմ եկեալ մեզ՝ ի մեծ պատերազմ ընդ նմա հարաք: Այլ ամենայնիւ անհնարին եղեալ մեզ ընդդէմ կալ զօրութեան մեծի նորա՝ եւ ի մեծ նեղութիւն հասեալ՝ խնդրեցաք ի Հայոց թագաւորէն օգնական լինել մեզ, զի մի ընդ միում ամենեքեան կորնչիցեմք: Եւ նա ոչ ինչ ինձ ետ պատասխանի, այլ ասաց՝ թէ ես ոչ կարեմ ինձ ի պատերազմ ելանել, զի ոչ ունիմ զօրս: Այլ ես ինձ ի Հայոց աշխարհէն զօրս ժողովեցից, եւ ապա ելից ընդդէմ թշնամեացն մերոց: Եւ ես ոչ կարացի ինձ ի նմանէ ոչ ինչ օգուտ գտանել, եւ դարձեալ ի Հայս եկի: Եւ ոչ ինչ ինձ ետ նա ի զօրացն իւրոց, այլ միայն զհրամանն իւր ետ ինձ, զի ես ինքն ի զօրս ժողովեցից

նոյն դրդմամբ Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան գաւառները դրաւեց, ճամբան վրայ գտնուած քաղաքներն ու դիւղերը աւերակոյս ընելով։ Գառւզ Յոյները վատահ իրենց զօրութեան վրայ՝ ամէն նախատինքներ ու հայհոյական խօսքեր կը դրկէին քաղաքացոց, մինչեւ որ Վասիլ այսպիսով 30,000 զօրով դարս եկաւ և յանդուգն յարձակումով զարկաւ կատրեց Քըշտամբնեաց բանակը։ Յաղթութիւնը կատարեալ էր. Յոյները Հայոց կատաղութենէն սարսափած՝ անկարգութեամբ փախան 20,000 մեռած ու վիրաւոր ձգելով մայրաքաղաքին պարիսպներուն առակ։

Այս փառաւոր յաղթութենէն յետոյ Վահրամեանք աճապարեցին բերել առ Անի՝ Աշոտ Գագիկ որդին, որ Գահին միակ ժառանգն էր, և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին ձեռքով թագաւոր օծել տուին զայն Գագիկ անունով (1042)։ Վեց Սարգիս տեսնելով իր խորհուրդին չյաջողութիւը՝ փախաւ սմբատցաւ Անիէն միջնաբերդին մէջ։ Ներսեհակ թագաւորը միս միտակ առանց թիւնասպանի մտաւ դղեակը և համոզեց զայն որ այսուհետեւ հնազանդ։ Սարգիս քաշուեցաւ Սեբաստիոյ բերդաքաղաքը, երբ այնտեղէն ալ ակաւ թագաւորութեան հաստատ պտծել, Գագիկ քանի մը մարդոց ընկերակցութեամբ գնաց անոր վրայ, ուրքունի գանձերն ու բերդերը ձեռքէն առաւ, զինքն ալ բռնեց Անիի մէջ բանտարկեց։ Այսուհետեւ երիտասարդ թագաւորը մեծ արիութեամբ ձեռք զարկաւ իր տէրութեան մէջ խաղաղութիւնն ու կարգը վերահաստատելու։ Սպարապետի եղբօրորդին՝ Գրիգոր Մագիստրոսը հետն առաւ և գնաց Թուրքերուն վրայ, որոնք նոյն ժամանակի խառնակութիւններէն օգուտ քաղելով՝ զանազան տեղեր կ'առպատակէին. Հայաստանը անոնցմէ մաքրեց։

Սակայն Գագիկ իր բոլոր արժանաւորութիւններուն

հետ երիտասարդութեան յաւուրս անխորհրդութեան ուղեւորէր. Վասն Սարգիսի քաղցր լեզուէն խորտակուի, չուտով ներքին անոր և մեծ պատիւներու հասցուց: Այս նենգաւոր մարդը թագաւորին բարեկամ ձևանալով, երբ ժամանակի մէջ իշխանն էն չաուերը տնոր հետ քշտամտացուց, պատգամէ էր նաև Գրիգոր Մագիստրոսի, չաուերն ալ իրեն համախոհ ըրաւ. այս հնարքով բարեկամ ունէր թագաւորէն հեռացուց և ինքը անոր մօտիկ խորհրդականը դարձաւ: Այս հանդամանքներուն մէջ կատարեցաւ Մոմիկոնեից, Մխիթարեան յաջորդը, Սարգիսն դրուած սկսաւ Անեցի պատմագրութիւնը գործել. և երբ բանակցութիւնները անյաջող ելք ունեցան, Մխիթար Սակը զօրավարը պատուէր առաւ որ երթայ բռնի զօրութեամբ Անիէն առնէ: Գալէն քաջութեամբ դիմաց Յունաց վրայ, խորամանկ անոնց բանակը և Սակը ամօթով ետ դարձաւ: Կայսրը, նեղոտացաւ զրպարտեր սեպի մեծ պատրաստութեամբ դրկեց Գալէին վրայ. Գաբէն Սբատլարը ամիրան ալ յորդորեց որ արևելեան կողմէն անհանգիստ ընէ Հայոց թագաւորը: Գալէն ամենևին չվհատեցաւ, այլ իր խելքով և արիութեամբ հետ դաս այս զօրաւոր դրութիւնէն ազատելու. իր զօրութիւնը չգումնելու համար՝ ամպարտեց ընծաներով գինել ընել Սբատլարը և բոլոր զօրքը կեդրոնացուց Յունաց դէմ, որոնք այս անգամ յոյս ունէին անշուշտ Անիէն տէրելու: Կռիւը երկար չտեւեց. Հայերը երեց երկրին ազատութեամբ ոգեւորուած՝ այնպիսի զօրութեամբ յարձակումներ գործեցին Յոյներուն վրայ, որ յոյները չկարողանալով անոնց բուռն յարձակումները դիմանալ, սկսան նահանջել և փախչիլ:

Այս հարուածներէն յետոյ Գոնամախոս տեսնելով որ զէնքով ոչինչ չէ կարող ընել, հետևեալ խորամանկութիւնն գործադրեց, որուն մէջ խաղն էր և Վասն Սարգիսի

մաու. Դաւիթն բարեկամական ձեռք տուաւ և հրաւիրեց որ կառավարութիւն ալ իր հետ առնուի, որպէս զի երկու կողմերուն մէջ միջնորդական խաղաղութեան դաշինք հաստատուի։ Իր կնդունութիւնը առնելէն յետոյ, ըսաւ Հայոց թագաւորին պատգամաւորներուն ներկայութեանը Նայէ ու Սենեսրանի վրայ երդուելու որ իր խօսքին հաւատարիմ կը մնայ։ Դաւիթ ձեռք տուաւ՝ բայց յանկարծ նեղութիւնը սկսեցաւ ծանրանալ ըլլալով, կը դժուարանար կայնիլ տալէն ետքը։ Ամենամեծ Վեհ-Սորքսանը չկրնացաւ զայն և Վեհերու կոմսութիւնը հաստատած՝ ուզեց տանիլ ու երթալ, խոստանալով որ ամենայն հաւատարմութիւնը կը պահպանեն անոր հրամաններուն, և որպէս զի ամէն կասկած փարատուի, երդուան ձեռք պրծցին և Երեսուն արիւնով սորսորելով ծածկուեցին։ Ի գարնան Վահրամեանը յարձակեցաւ զայն գրաւելու սրտմտելու և ներքին խնդիրներու պատճառ ըլլալու։ Դաւիթ չուզեց անոնց հետևիլ և գնաց Վահանդուռը։ Անմոռաց արքայական ընդունելութիւն գտաւ Հայոց թագաւորէն, բայց բանէ մը օր լսաց ուսա պահանջել որ Անին իրեն տայ. և երբ Դաւիթ չտուաւ, բնդդէմ ամենայն ժողովրդեան կռիւ հանեցին իրեն դէմ

յանձնել, եթէ արժանաւոր հաստատուած ընեն իրէն։ Կաթողիկոսը չուսով առաջաւ իր ցանկացածը, և Անիի քաղաքացիները զրկուեցան կառավարչութիւնէ, հետևալ նամակ մը, որուն մէջ տէրանվոց իշխանները կ'ըսէին իրարու թէ «Անին և բոլոր արևելեան երկիրները (Հայաստանը) իրեն կուտան»։ Դժբաղդ թագուհին իր իշխանութենէն զրաւճանուած՝ թէև այնուհետև ալ չարաճճութենէ իր իրաւունքները պաշտպանել, բայց վերջապէս հարկադրուեցաւ իրեն համբր կառավարել. 1045ին Գագիկ հրաժարեցաւ իր թագաւորութենէն և անոր փոխարէն առաջաւ Կապադովկիոյ Բիզու քաղաքը, ուր և ամուսնացաւ Սերաստիոյ Դաւիթ թագաւորին աղջկան հետ։

Պարսկաստանցոց ներքինին անմիջապէս զօրքով զրկուեցաւ Յունաց իրենց նոր ժառանգութիւնն ընդունելու. բայց երբ Անիի առջև հասաւ, դուռները փակ գտաւ և բոլոր զօրքերը պատրաստ իրենց թագաւորին մարտաքաղաքը պաշտպանելու։ Պաշարումը սկսաւ. Հայոց զօրքը, որոնց հետ ընակերացեր էին և քաղաքացիք, զօրաւոր յարձակում մը ընին պաշարողներուն վրայ, խորտակեցին անոնց բանակը և գէր ու ցոյն ընին։ Այդ միջոցին գոյժ հասաւ թէ Գագիկ թագաւորութենէն հրաժարեր է և այլևս իր երկիրը չկրնար վերադառնալ։ Բոլոր քաղաքը խորին տրտմութեան մէջ ընկղմեցաւ, և Պարսկաստանցոց հետ կռնչուեցաւ Անիին ամէր ընելու։

54

Յունաց վարմունքը Հայոց հետ. — Սելճուգեանց նոր արշաւանքը. — Մնբատաբերդի եւ Արծնի տուումը (1049). — Յունաց անյաջող դիմադրութիւնը. — Վանանդի պատերազմը.—Թաթուլ.—Մանազկերտի ընդդիմութիւնը եւ Արծկէի առումը. — Ալփասլան.—Անիի առումը եւ կործանումը (1064). — Կարսի թագաւորութեան վախճանը (1065). — Ալփասլանի արշաւանքը փոքր Ասիա. — Յունաց քաղաքական մխալը.— Գագիկ Բ.ի մահը (1079).

Յոյները Հայաստանին տէր ըլլալէ յետոյ, մեծամեծ անդիմութիւններ գործեցին։ Հայոց գօրքը ցրուեցին և նշանաւոր քաղաքներու ու բերդերու մէջ իրենց պահպան զունդերը դրին. իշխաններն ալ ամէն տեղէ հալածեցին, ոմանք սուրով, ուրիշներ խոյտով ապտակեցին և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ մնացեալ տէրքերը վճարելու հարկադրուեցաւ։ Նոյն իսկ կաթողիկոսական իշխանութեանը համարձակեցան ձեռնամուխ ըլլալ. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, որ Անիէն յանձնած էր անոնց, բռնուեցաւ և կատանդնուելիս դրկուեցաւ։ Այս չարութիւններէն կ'երեւար որ Յունաց դիտաւոր նպատակը Հայերը լոկ հպատակութեան մէջ պահել չէր, այլ աւելի անոնց ազգութիւնը ջնջել և Յունաց մէջ ձուլել։

*Տուղրիլ-պէյ Հայաստանի վիճակը իմանալով՝ դրկեց իր զօրքերը ասպատակելու, որոնք մինչև Երկրին արեւմտեան սահմանները տարածուելով՝ վեց ամիս շարունակ անխնայ կոտորեցին, քանդեցին ու այրեցին առանց արիւնքի մը հանդիպելու իրենց ճամբուն

վրայ. ուխն Տաճկի ու ասոնց մարդիկ ատեն կամ պերճասնեն մտնելուն, չեն քաղաքներ ու ասոնցմէ մէյ մէկ մոխրակոյտ դարձեն։ Սէրասարերդ ասոնք չորսքը, ուր մեծ բազմութիւն մը երթայ առաջադրեալ տարեմուտ էին, այս կառավարչին ատենները ու թալանուելուս, բնակիչներն ալ ձերբէն ազատ մնալէ կամենալեր մտնելնին, անդադրմատ սպանուելուն կամ գերի տարուելուն։ Նոյն բաղդը ունեցաւ նաեւ Սրճն բազմամարդ, հարուստ ու վաճառական քաղաքը, որ չէր մը ժամանակ բնդհմութիւն ցոյց տալէ յետոյ՝ անձնատուր եղաւ և կրակի մատնուելուս, իսկ բնակիչները, որոնց թիւը 150,000է կը հասնէր, մասամբ Չարդուելուն կամ սրտուելուն, մասամբ ալ գերի տարուելուն (1049)։

Յոյները որ Հայաստանի մէրերն էին, երկար ժամանակ անտարբերութեամբ ականատես եղան այս վայրենութիւններուն, մինչեւ որ վերջապէս Կոմնենոս զօրավարը 60,000 զօրով բանակ մը կազմեց. անոր հետ միաբանելուն Վրաց թագաւորը, Անտրն վանէ վերակոչուն և Գրիգոր Մագիստրոս երեք զօրքով։ Քրիստոնեութիւնը բանակը Սելճուգեանց դէմ ճակատուելու Բարերդի մօտ, բայց զօրավարներուն մէջ ծագած անհամաձայնութիւններու պատճառով յաղթուելու ու ցրուելուս, Վրաց թագաւորն ալ գերի բռնուելուն։

Այս արիւնահեղութիւններն ու կոտորածները բաւական չհամարելով, Տաղրիլ անձամբ եկաւ Հայաստան և բոլոր զօրութիւնը Սպահանայ գաւառին մէջ կեդրոնացնելով՝ իր սպասաւորները ղրկեց այն գաւառները, որոնք առաջին կոտորածներէն ազատ էին մնացեր։ Սելճանեն զօրքերը անարգել արշաւելին ու որ կա-

մեցան և ամէն տեսակ պատիժներ տրծնցին. միայն Վահանդ պատերն մէջ փորրիկ ընդհատութեան հանդրեայն: Այս ատեն հայ իշխանները Կարսէ Գադիկ թագաւորին հետ միացած՝ ուզեցին թշնամիներուն առաջը կտրել, բայց յաղթուելով ետ դարձուեցան: Թաթոլ, կարճ երկուտարդը, որ Սասունի իշխանին որդին պատերազմի մէջ վրուտարեր էր, բռնուեցաւ և Տուղրիլի առջև բերուեցաւ. Սուլթանը բաւ անար. «Եթէ այդ պատանին ապրի, կ'ազատեմ քեզ, իսկ եթէ մեռնի, քա կեանդ տար տերոյն պիտի գոհուի»: Անվեհեր Թաթոլը պատասխանեց. «Եթէ հարուածը իմս է, չապրիր»: Բանի մը օրէն յետոյ իշխանազուն երիտասարդը մեռաւ, և Թաթոլ ապտնուելով՝ անոր ձեռքը կրտրուեցաւ և Սասունին դրկուեցաւ:

Մինչդեռ Տուղրիլ այս տապտակութիւններով հետ կը զբաղէր, Մանազկերտցիք էրնդ դիմաց գալիքը դուշակելով՝ ջարդատուելուն դէմ դնել անար, ամէն տեսակ պաշար և պատերազմական միջոց ամբարելով իրենց քաղաքին մէջ: Արդարև շատով Սուլթանը եկաւ ու մանազկերտ պաշարեց: Ամիս մը չարունակ օրը երեկոյ անգամ քաղաքին վրայ անօգուտ յարձակումներ ընել կուգայ, պաշարման միջոցներ բերել տալ և ամուր պարիսպներուն քարեր խլել և անոնց հիմը փորել աշխատիլ: Բայց բոլորը ի դուր եղաւ, քաղաքացիները էրնդ յոյն քաղաքակրթութեամբ՝ բոլորովին պաշտպանուելուն միջոցներ դէմ, և և քահանայ մը իր հնարած գործիքներով պաշարողներու գործիքներուն հարուածները կը թուլցնէր, իսկ Ներսէս մը քիմիական միջոցներով այրել տալու բարեն մը, որ անոնց վնասին յոյսն էր: Տուղրիլ ամօթով ետ դարձաւ և իր բարկութիւնը Թաթոլ Սրծկէ քաղա-

քին վրայ : Արծիւացիք իրենց քաղաքին ամրութեան վրայ վատահացած՝ որուն մէկ կողմը պարիսպով էր պատած, իսկ մէս կողմը վտակ ծովով, բոլորովին անհոգ մնացեր էին. բայց Թշնամիները ծովէն մէջ ծանծաղ տեղեր գտնելով՝ նետ թափեցան, բնակիչներուն չտրկտացին, մէկ մասն ալ հետքնէն պարսպատակ կերթ ատեն :

Տուղրիլ մտէն յետոյ տնօր եղբայրը Ալփարսլան եկաւ և իր բոլոր զօրութիւնը տարաւ Անէի վրայ, որ նախնիաց ատենները մայրաքաղաք մնացեր էր Հայոց : Պաշարումը երկար տեւեց և Թէպէտ պարիսպին մէկ կողմը կործանեցաւ, բայց Թշնամիները չկարողացան ներս մտնել : Ալփարսլան յուսահատած ետ դառնալու վրայ էր, երբ քաղաքին իշխանները կարծելով Թէ տուրքերնին նոր յարձակում ընելու կը պատրաստուի, միջնաբերդը քաշուեցան և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ սկսաւ աղաղակներ բարձրացնել : Թշնամիները ետ դարձան և իրենն բազմութեամբ ներս խուժեցան : Անկարելի է նկարագրել այն կոտորն ու քանդը որ այս վայրենիները գործեցին քաղաքին մէջ. հարստութիւն մնացին ամաննութեան և իրենց արբունով Անիւն Հռոմոսին նեղկենցին, հոյակապ շէնքերը կրակի մատնուեցան և իրենց փլատակներուն տակ անթիւ դիակներ ծածկեցին (1064) :

Ալփարսլան Անիէն դեպքան դրկեց Կաչտր Գագիկ Թագաւորին, որ գայ իրեն հպատակի : Թագաւորը առաջին բարկութենէն ազատելու համար՝ ապաւորի գնաներ հարած բնդունելու անոր դեսպանը, լսելով Թէ քրոջը որ իր բարեկամը Տուղրիլ մեռեր է, ինքը առած մէջ նստած է : Այս հնարքով Գագիկ Ալփարսլանի գումը շարժեց, որ եկող Կարս և բարեկամական սեռութիւն ընե-

յոլ անոր հետ խաղաղութիւնը ևս գործեմ։ Սակայն Գագիկ հասկնալով թէ երկար ժամանակ տանդատութիւն չկրնար վայելել, իր երկիրը Յունաց կայսեր տուաւ և անոր փոխարէն տասնեակ Փոքր Հայոց Մծնուտ բերդը, ուր և անդամախեղց իր բնակութիւնը (1065)։

Շուտով Արիստակէս կրկին մտաւ Հայաստան և իր աշխարհտէրութիւնը առաջ տանելով մինչեւ Փոքր Հայք հասաւ. Նորա, Կարկէն, Բարկերդ, Սերաստիա և Կամբրեզ անոր իշխանութիւնը ճանչցան։ Ռամանոս Դիոգինէս կայսեր դէմ ալ անոր առջեւ դնել քանի մը բաղաքներ ապստամբած հասար, բայց չարաչար յաղթուեցաւ և գերի բռնուեցաւ։

Այսպիսով Ռոքներ, որ երբեք մինչդարին մէջ Հայոց իշխանութիւններ հանդիսանալ կրնծանեցին ու պատեցին, երկար ժամանակ չվայելեցին իրենց յաղթութիւնները պատերը. Սելճուքներ առջի տերէ չկրցին Հայաստանի մէջ։ Անոնց ժամանակ մեծ եղաւ Բագրատունեաց իշխանութեան բաղաքականութեան բոլոր սխալը. անոնց բերնանեցին այն՝ ինչը երեսնակին ու ազգային սովութիւնը չէր տուած անոնց տեսնել, այսինքն թէ Հայոց քաղաքական կեանքի գոյութիւնը ոչ միայն իրենց Հայոց համար էր հարկաւոր, այլ և կայսրութեան ընդհանուր շահերուն համար։ Սրտերնիս պատմութենէն կ'երեայ, որ Բագրատունեաց և Արծրունեաց իշխանութիւնները հիմնուած էին առաջ՝ կայսրութեան արեւելեան գաւառները անբնակ յարձակումներու կ'ենթարկուէին նախ Պարսից և ապա Արաբացոց կողմէն. խակ այս երկու իշխանութիւնները հաստատուելէ յետոյ՝ մեծնալ երկիրները Հայոց արեան գինով էրկու-դարու չափ խաղաղութիւն կը վա-

յելին, մինչդեռ հարաւային պատուանները յաճախ առնելոյ կ'ելլան ու կը յոխորտանային և Անգուելոյ սերտութեան ալ կը հասնէին Գոնիոյի մէջ, քանի որ օրուան ճամբով հեռու կատարելագործեր։ Այդ մոնոմաուկան սարքերէն օր մը դուրս պիտի գար զօրաւոր ցեղ մը, որ արագ արագ յառաջանալով սիրէ հասնէր մինչեւ կայսրութեան մայրաքաղաքը և Կոստանդիանոս Մեծի պատին վրայ սիրէ բարձրանար։

Իսկ Գագիկ Բագրատը երկար տարիներ Բագրատական կեանք վարեց Կարսի Կապուտավիճոյ մէջ առանց մի գանելու իր ազատութիւնը և հայրենի Բագրատունեաց կրկին ձեռք ձգելու։ Ամէն օր սպասումով կ'ելլար այն նախատինքները, որ իր հպատակները կը կրէին գաւազ Զոյներէն, մինչեւ որ այդ բոլոր անարգանքները վրէժը չարաչար կերպով հանեց Կեսարիոյ Մարկոս մերաստպետէն։ Գագիկ իմանալով որ այդ հայասեաց եկեղեցականը իր շուրջ «Արմէն» անունն է դրեր, զնոց անոր մօտ, կանչել տալ զայն, շունն ու մերաստպետը պարկի մը մէջ կապելով՝ այնքան ծեծել տալ շունը, որ անասունը կատղելու և խածնելով սպաննել իր տէրը։ Շատով Զոյները էրզնկայ մերաստպետին մահուան վրէժը նոյնպէս մահով լուծելին. երկը եղբարք Մանուելեանք գաւաճանութեամբ բռնեցին Գագիկը և Կիպրոսի բերդին վրայ կախեցին (1079)։ Այսպէսի եղերական վախճան մը ունեցաւ Բագրատունեաց վերջին թագաւորը։ Ինչ յետոյ Զոլհաննէս և Գաբիթ արքայորդիներն ալ, ինչպէս և Զոլհաննէսի որդին Աշոտ, մէկը միւսին յետոյ թունաւորուելով մեռան, որով և Բագրատունեաց թագաւորող տոհմը բոլորովին ոչնչացաւ։

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՑՍ ԵՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

55

Աւարայրան ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ.—Պատմագրութիւն.—Բանաստեղծութիւն.— Վարդապետական գրուածներ։

Յոյն լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութիւնք, որ բազմաթիւ ձախորդ հանգամանքներու և կրօնական խնդիրներու (Քաղկեդոնի ժողով) ծագած առկութեան պատճառով աժամանակս ընդհատուած էր, է. դարուն մէջ վերսին սկսաւ արծարծուիլ, թէև ոչ առաջուան եռանդով։ Բայց նոյն դարուն վերջերը և մանաւանդ յաջորդ Ը. դարու սկիզբին երեւան կուգայ նոր ազդեցութիւն մը, արտաքինը, որ հետեւանք է այդ ազգի տիրապետութեան Հայաստանի վրայ։ Այդ ժամանակներէն հայ գրականութիւնն ու դիպարուեստը (յատկապէս ճարտարապետութիւնը) կը սկսին ենթարկուիլ Աբբասեանց ազդեցութեան. առկայն կրօնական մեծ անջրպետը արգիլք կ'ըլլայ մեր մատենադիրներուն իշխող ազգին մասնաւոր արդիւնքներէն օգտուիլ և առնոնցմով մեր գրականութիւնը ճոխացնել(*)։ Ազդեցութիւնը այստեղ դիւրաւորապէս հետեւնակներու լեզուին ու ոճին վրայ կ'երեւայ. բառերու կուտակում, իմաստի

(*).—*Այսպիսի փոխառութիւններ մեր գրականութեան մէջ կ'ըլլան այն ժամանակ՝ երբ Հայաստանը քաղաքովին կ'ազատի Աբբասեանց քաղաքական ազդեցութենէն։*

յարգութիւն, բացատրութեան խրճռութիւն և երկայնաբանութիւն, — սոսա այն յատկութիւններն, որ կ'ելնեն այս չքնաղ հայ մատենագրութեանց երկատրութիւններուն մէջ: Ս.յսպէսով ոսկեդարեան բնաւոր լեզուն կամաց կամաց կը կորնչէր իր պարզութիւնն ու յստակութիւնը և ազատութեան տասչին մէջ կը մտնէր:

Պատմագրութեան նկատմամբ այս և նախորդ չքնաղ դարերուն էական տարբերութիւն այն է որ առաջ ընդհանրապէս զուրկ են ե. դարու հեղինակները հմտութենէն և իմաստասիրական ուղղութենէն, որով փոխանակ քաղաքական իրողութիւններու պատճառներն ու հետևանքները հետազօտելու՝ յաճախ կը բաւականանան Սպասուր, մարդարէներու ու Աւետարանի վկայութիւնները մէջ բերելով, և ամէն բանի մէջ առհասարակ նախախնամութեան ձեռք կը տեսնեն: Այս կրօնական-բարոյական ուղղութիւնը, որ մեր հին պատմութեան ընդհանուր յատկանիշն է, հետզհետէ աւելի կը զօրանայ, բայց և այնպէս հայ պատմութիւնը կը շարունակէ մնալ իր գլխաւոր սկզբունքներուն, այն է՝ ճշմարտասիրութեանը և ժամանակագրական ճշտութեանը, և այս իրողութիւն է որ ան արեւմտեան պիտութեան մատրութեանը արժանի հռչակած է:

Մովսէս Կաղանկատուացին է այս ժամանակի պատմչին պատմիչը, որ գրեց Աղուանից ազգի պատմութիւնը, մեզի գրուածքը իր տեսակին մէջ, ուշի և առանձին ուշադրութեան արժանի: Աղուանից լեռնական ազգը, որուն ծագումը և նախնական պատմութիւնը մթութեան քօղով ծածկուած է, Արշակունեաց ժամանակ նախ Հայաստանի քաղաքական՝ ապա նաև կրօնական

և կրճատման ազդեցութեանը ենթարկուեցաւ Քրիստոսաբերութիւնը Հայաստանեայց մուտ անոնց երկիրը, և Լուսաւորչի մասն Գրիգորիոս եղաւ անոնց առաջին կաթողիկոսը, և մեռաւ Ս. Մեսրոպ ինչպէս վրայ, նոյնպէս և Աղուանից համար դիրեր ստեղծեց, բայց անոնց լեզուն չմշակուեցաւ, այլ հայերէնն եղաւ անոնց եկեղեցական ու պրակտան լեզուն։ Այս լեզուով գրեց և Մովսէս իր պատմութիւնը, որ երեք գրքի կը բաժնուի, բայց առաջին երկուքը միայն տեղեկութիւններ են, իսկ երրորդը ուրիշ համառօտ պատմիչէ մը։ Աղուանից պատմութեան առաջին դարերուն վրայ բան մը չէ դուած ընկալ Մովսէս մինչև Առան իշխանը, ո Սրուակ Հայկազն իշխանին ցեղէն էր, և Վաղարշակի օրով Աղուանից վերակացու կարգուեցաւ։ Բայց և Առանէն ետքն ալ իսկապէս շատ քիչ բան կը հաղորդէ մինչև վաչկատն Գ. Թագաւորը որ Ե. դարու վերջերը կ'ապրի։ Այնուհետև պատմութեան մէկ-երկու մթնոլորտն վրայ ալ լուսաբեմը անցնելով՝ կուգայ կը հասնի մինչև Ջուանշէր ժամանակակից Թագաւորը (Ե. դարուն վերջերը), որուն գործերը և դժբաղդ վախճանը մանրամասնօրէն և կենդանի գոյներով կը նկարագրէ։ Իսկ Վաղանկատուացիէ շարունակողը, աւելի համառօտ և հաւարակ լեզուով, այս գործը կը հասցնէ մինչև Ժ. դարուն վերջերը։ Ը. դարը միայն մէկ պատմագիր կը ներկայացնէ մեզ, Ղեւոնդ Երէցը, որ կը նկարագրէ Աբարայրոց արշաւանքները և սրբապատմութիւնը Հայոց երկրին վրայ, մինչև 778 թուականը։ Իր պատմածներուն մեծ մասին ժամանակակից և ականատես ըլլալով Ղեւոնդ ամենայն հաւատարմութեան արժանի է, և անոր երկասիրութիւնը շատ յարգի է՝ երբև միակ աղբիւր իր ժամանակի պատմութեան։ Թ. դարու երկու ականատես պատմիչներն են Յովհաննէս

կաթողիկոսը և Թովմաս Արծրունին։ Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան գլխաւոր նշանն է Բագրատունեաց առաջին երեք թագաւորներուն՝ այն է Աշոտ Ա.ի, Սմբատ Ա.ի և Աշոտ Բ.ի գործերը և անոնց ժամանակ Հայոց երկրին մէջ պատահած դէպքերը, որոնց անձամբ ականատես եղած, մասամբ նաև մասնակցութիւն ունեցած է, և այս է իսկական պրկին տեսութեան մասը։ Բայց տեղեակը ուղիով սերտող բան մը տալ ընթերցողներուն, իր պատմութիւնը կը սկսի մեր ազգի ակունքները թննէն, տեսնուածքը նկատմամբ Հայկազանց, Արշակունեաց, մարզպաններու ու նախկիններու ժամանակներէ։ Այս տեսութեան մէջ (17 գլուխ 187էն) պատմիչը գիրը գրեթէ և ոչ մէկ բան չէ տարբերեր, այլ կը կրկնէ իր նախորդներուն և գլխաւորապէս Մ. Խորենացիին բուժները, որուն բառերն ու ոճերն անգամ յաճախ իր գրչին տակ երեւան կուգան։ Աւելի հետաքրքրական կուգայ Թովմա Արծրունին իր Արծրունեաց տոհմին պատմութեան մէջ։ Զբաւականանալով տոհմիչին և պատմիչներուն հետազօտութեամբ, Թովմա հարկաւոր համարեցաւ անձամբ շրջիլ Հայաստանի տեղերն ու գաւառները, և հետեւեալ յիշատակարաններէն քաղել այն տեղեկութիւնները որ պատմութիւնը ճոխացնել է պրի տանել։ Իր գործը կը հասցնէ պատմիչը մինչեւ Արծրունեաց առաջին թագաւորը՝ Դաւիթ, որուն բնութիւնները՝ քաջութիւնը, իմաստութիւնը և ազնուագնութիւնը նկարագրելով, կարծես կ'ուզէ արդարացնել զայն, թագաւորութիւնը այս ձիրքերուն և ոչ փառասիրութեան արդիւնք համարելով։ Ինչպէս Թովմա Արծրունին, այնպէս մանաւանդ Ստեփ. Տարօնեցի ոճին ու լեզուին մէջ կը նկատուին այն հե-

թուրքերը, որ վերը յիշատակեցինք։ Ժ. դարուն Սահմանում Սոպեկ Տարօնեցին պիտի իր գաղութները երեք գրքի բաժնած, որոնց առաջին երկուքին մէջ կը խօսի հին ժամանակներուն վրայ, ակսելով առեղծուածագրութենէն և հասնելով մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը։ Իր երկասիրութեան ուշ մասին մէջ Սոպեկ ընդհանուր պատմութեան չափ պէտք առած կը թուի, բայց մոր հանգամանք յատկանշէր մեր պատին ուղղակի առնչութեան և ընդհանրապէս Հայաստանի վրայ, և գուցէ չի սխալիր Հայոց առաջին երկու հարիւրամեակներուն վրայ, ինչպէս նաև Վահէի ու Վարդանի մասին։ Եղած անճշտութիւնն ժամանակին վրայ։ Ան մեղադրանքէն ազատ կը մնայ հետեւեալը, որ կուգայ պատմելու իր ժամանակի անցքերը (Գ. գլուխ), ընդարձակօրէն խօսելով և նորանոր պէտքեր հաղորդելով Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագման և հարստութեան աշխարհագրական ու քաղաքական նկարագրութեան վրայ, մինչեւ Գագիկ Ա. (1004), որու հռչակաւոր շարադրած է Սոպեկ իր պատմութիւնը։—Վերջապէս Ժ.Ա. դարու կէսին Արիստակէս Լաստիվերտցին պիտի գրէ իր ոչերկարան պատմութիւնը Բագրատունեաց թագաւորութեան անկման և յաւուրս պէտքին հետեւող Հ. յաւուրսն թշուառութեան վրայ։

Կրօնական բանաստեղծութիւնն ալ ունի իր քանի մը ներկայացուցիչները, որոնց բնաբեր ատրերը մինչեւ այսօր կ'երգուին հայ ևկեղեցիներուն մէջ։ Այսպէս, Սահակ Զարեհաւանցի կաթողիկոսը (Ե. դար) յօրինեց Ս. Խաչի շարականները, վասն ու գրանչելի իմաստներով, որոնց մէջ Խաչը նկարագրուած է որպէս նշան յաղթութեան և միանգամայն որպէս ապաւէն վրկութեան։

Յովհան Իմաստասէր կամ Ոսկեբերան (Ը. դար) երկոց Աստ Տօներու, այն է Դատի մարգարէի, Յակոբ առաքեալի, Ս. Նահատակաց, Պօղոս և Վարու առաքեալներու և երկուց Որոմոնի չարչի Տներէ։ Ստեփան Սկեռնեցին (Ը. դար) նուագեց Աստ Երեսփոխաց (Յարութեան) հոգեպարգև և իմաստուից չարտկանները, որոնք մեր Եարակնոցը վեղեցիկ զարդերն են։ Գրչագիր Նարեկացին յօրինեց այլ և այլ գոնձեր, տաղեր և մեղեդիներ, նշանաւոր իրենց բանաստեղծական աշխոյժով և ինքնատիպ կենդանի գրգռամտներով։ Վարդան Գեղեցիկ տարագրեալն կը պատկանէր Մարտիրոսաց և Հանգստեան չարականները, նոյնպէս և ուրիշ չարականներ, բնաբեր մէկ լուռն և մէկ բովանդակութեան կողմէ, որոնք ընդհանուր անուամբ Մանկանց կը կոչուին։ Առանձին տեղ կը բռնէ այս ժամանակի հեղինակներու մէջ Գրիգոր Մարիտրոսը՝ իր հմտութեամբը, պրուժանքներու նրբութեամբ ու ընդունակ։ Բացի նոյն ատենաբար նկարագրէր և հոգեբանական բերմունքներէն, որ Հին և Նոր Կտակարաններու համառօտութեան է, Մարիտրոս խոտած է 80ի չափ մեղեդիներ, մասամբ արձակ և մասամբ ալ ատենաբար, այլ և այլ վարդապետական իմաստասիրական և բնութենական նրբութեանց վրայ։ Կեղծ կոչմէն Մարիտրոս պրուժանքները ընդհանրապէս շատ խրթին ու մութ են, մասն վարդապետականները քիչ շատ հասկնալի են։

Բուն վարդապետական ճիւղին վերաբերեալ պրուժանքներով այս շրջանը, ինչպէս ընդհանրապէս մեր բոլոր պատկառելիները, շատ հարուստ է. պրկիչ չկայ մատենագիր մը որ մէկ կամ աւելի ճառեր յօրինած և արուեստի պէրքերու մէկ կամ մեւս մասը մնինած չըլլայ։ Մենք միայն այն պրուժանքները կը յիշենք որ ժա-

ժամակի կրօնական խնդիրներու արդարեր են, կամ առնչուելու պատկան արժէք ունին։

Այս երկու նկատումներով առաջին և անհնարաւոր տեղը ունի Յովհան խնամատարը Օձնեցին իր երեք ճառերովը, որոնց մէջ հանդարտ կը փոյթին հերետիկոսական առաջադրութիւնին խորին հետաքննութիւնը, զօրաւոր պերճախօսութիւնը և բնական տրամաբանութիւնը, և այս յատկութիւններուն համար է որ Օձնեցին նշանաւոր հայ եկեղեցական հոգիներու կարգը դասուելու արժանի համարուած է։ Առաջին ճառն է Դաւիթը ժողովին մէջ իսոած առնախօսութիւնը (719), որով կը յորդորէ ժողովականները հակիլ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վրայ և թոյլ չտալ որ նեղսիրտ ազգայնները ճարակեն ժողովարան մէջ։ Երկրորդն է ընդդէմ Երեւութականաց ճառը, որով կը պարսաւէ կարգ մը ազգայնասիրներու մտայնութիւնը, որոնք Քրիստոսի անօրինութիւնները ան աչօք կը հանդարձին։ Երրորդ ճառն է ընդդէմ Պաւլիկեանց խօսքը, որուն Սկզբն և առաքելոց արանց կերպարանքը յորդորանքը ճառագայթները կատարեալութիւն կը հանդարձին։— Առեղ. Սբեռնեցին երկու նշանաւոր խօսքեր, մէկը Դաւիթ Ա. կաթողիկոսին հրամանով արած Յայոց Պատմութիւնը, և միւսը Անդրէաս Գրիգորեան արարչագործութիւնը, և միւսը Անդրէաս արարչագործութիւնը, որոնցմով կը պարզապանի Հայոց եկեղեցւոյն գրական ուսումնասիրութիւնը, ծիսական աստուածաբանութիւնները, և կը մնայ Յայոց պատմագրութեան հարուստ էջեր։— Ուրիշ Անձեւացիոց եպիսկոպոսը (ժ. դար) գրեց ժամանակագրութիւն և Պատարագի խորհրդաբանութիւն մեկնութիւնը, արտ և բնագիրը լոյս ընծայուած։ Նպատակը եղած է իր համեմատական վիճակագրութիւնները ու մատենագրութիւնները՝ որ հետազոտողներուն ամէն օր կ'ուղղեն Աստուծոյ։— Անձեւացիոց

նախկապան որդուն հաչակաւոր Գրիգոր Նարեկացին բազմաթիւ վարդապետական երկասիրութիւններին ուսանողաբարեն են Երզ-երգոյն մեկնութիւնը, որ նոյն իսկ օտար բանասէրներու վկայութեամբ իր տեսակին մէջ նմանը չունի, և մեռնելուն հանդուցանօք Աղօթադիրքը կամ Նարեկը, 95 գլուխներէ կազմուած, որուն ընդհանուր վերնագիրն է « Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ »: Որչափ առողջ երկասիրութեան լեզուն պարզ ու հասկնալի է, այնչափ երկրորդները մթին ու դժուարիմաց է. ասկոյն Նարեկը իր հրաշնագեղութեամբ հանդերձ այնպէս սքանչելի վեհագիտութիւն և սէր քաղաքութիւն ունի, որ ընթերցողը կը գմայլի, և կարծես կարդացածը հրեշտակային օրհներգութիւն մը ըլլայ և ոչ առարկան աղօթքներ: — Անանիա Սանահնեցին (Ժ.Ս. դար) վարդապետական երկասիրութիւններուն մէջ թէ՛ նեղին և թէ մանաւանդ լեզուի կողմէ մաքրութեան արժանի է Յան Հակառաւելեան ընդդէմ Երկարնակաց, Գնաստարձ կամ տղիկոսին հրամանով գրուած, որուն մէջ կը իսօսի ժամանակի այն խնդիրներու վրայ, որ Հայոց և Յունաց մէջ վէճերուն նիւթ եղած են, այն է կրօնական անխտրականութեան դէմ, Փրկչի մարմինը տղայական հասկերոյթներուն դէմ, Քաղկեդոնի ժողովին դէմ, Վրայ բաժանման վրայ, միութեան, բաղարջի, Քրիստոսի ծննդեան ծնունդ և երկրք սրբասացութիւններու վրայ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ (1080--1375)

ՕՈՒՐԻՆԵՔԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՆԵՐ

56

Կիլիկիոյ դիրքը, աշխարհագրական բաժանումը եւ գլխաւոր բնաբնակութիւնը, — Այս երկրին պատմական բաղդը. — Հայոց հաղորդակցութիւնը Կիլիկիոյ հետ. — Ռուբէն Ա. հիմնադիր հայկական իշխանութեան Կիլիկիոյ մէջ (1080–1095). — *Կոստանդին Ա.* (1095 1100).— *Հայոց յարաբերութեան սկիզբը արեւմտեան ազգերու հետ։*

Կիլիկիան՝ Փոքր Ասիոյ հարաւային արեւելեան մասը կը կազմէ։ Անոր հին անունն էր Հետհեական պատմիչներուն, արեւմտեանքէն Պամփիլիոյն, արեւելքէն Ասորիքը և հարաւէն Միջերկրական ծովը։ Կիլիկիան երկու մասի կը բաժնուի, 1) Դաշտային Կիլիկիա, պտղաբեր, զեւարճալի և անտառախիտ երկիր մը՝ մանաւանդ հեւսիսային մասը. 2) Լեռնային կամ Բարձր Կիլիկիա, որ աւելի ցուրտ ու անբեր երկիր մըն է, բայց չքեղ

անուանելով ծանկաւած էր։ Կելելիոյ նշանաւոր քա-
ղաքներն էին՝ Տարսոն, որուն մէջն ի'ննդեր Կլեոպա-
դեսը, Սիս, որուն շրջակայքը կը պատէին հռչակաւոր
Դրագարկ և Արբակատին վանքերը, և ուր մինչև այսօր
կը նայի Կելելիոյ կամարակիրը, Անարգարս, Սամոս,
Մաճառաց կամ Մխիթ, Այաս ծովեզերեայ վաճառաշահ
քաղաքը, Գեմոնիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա՝ այսօրուան
Զէյթունը և Անէ՝ այսօրուան Հաճընը. խակ բերդերն
և բեւեռն էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիսամակրոյ,
Լամբրոն և այլն չատ ամրոցներ ու պետութիւններ։

Կելելիա կը բռնէր ծովու Միջերկրականի ափունքը
մինչև Ամանոսի լերանց ստորոտները։ Այս դիր-
քովը ամենամեծ նշանակութիւն ունէր Սիս, որուն
մասին Ներսէս Շնորհալի կ'ըսէ հետեւեալը։ Սիս
Կելելիոյ Տարսոնէն 3 մղոն հեռու կը գտնուի։ Ան
կը նայի Կելելիոյ կամարակիրին, Անարգարսի, Սամոսի,
Մաճառաց կամ Մխիթի, Այաս ծովեզերեայ վաճառաշահ
քաղաքին, Գեմոնիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա՝ այսօրուան
Զէյթունը և Անէ՝ այսօրուան Հաճընը. խակ բերդերն
և բեւեռն էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիսամակրոյ,
Լամբրոն և այլն չատ ամրոցներ ու պետութիւններ։

Կելելիա կը բռնէր ծովու Միջերկրականի ափունքը
մինչև Ամանոսի լերանց ստորոտները։ Այս դիր-
քովը ամենամեծ նշանակութիւն ունէր Սիս, որուն
մասին Ներսէս Շնորհալի կ'ըսէ հետեւեալը։ Սիս
Կելելիոյ Տարսոնէն 3 մղոն հեռու կը գտնուի։ Ան
կը նայի Կելելիոյ կամարակիրին, Անարգարսի, Սամոսի,
Մաճառաց կամ Մխիթի, Այաս ծովեզերեայ վաճառաշահ
քաղաքին, Գեմոնիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա՝ այսօրուան
Զէյթունը և Անէ՝ այսօրուան Հաճընը. խակ բերդերն
և բեւեռն էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիսամակրոյ,
Լամբրոն և այլն չատ ամրոցներ ու պետութիւններ։

Կելելիա կը բռնէր ծովու Միջերկրականի ափունքը
մինչև Ամանոսի լերանց ստորոտները։ Այս դիր-
քովը ամենամեծ նշանակութիւն ունէր Սիս, որուն
մասին Ներսէս Շնորհալի կ'ըսէ հետեւեալը։ Սիս
Կելելիոյ Տարսոնէն 3 մղոն հեռու կը գտնուի։ Ան
կը նայի Կելելիոյ կամարակիրին, Անարգարսի, Սամոսի,
Մաճառաց կամ Մխիթի, Այաս ծովեզերեայ վաճառաշահ
քաղաքին, Գեմոնիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա՝ այսօրուան
Զէյթունը և Անէ՝ այսօրուան Հաճընը. խակ բերդերն
և բեւեռն էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիսամակրոյ,
Լամբրոն և այլն չատ ամրոցներ ու պետութիւններ։

Կելելիա կը բռնէր ծովու Միջերկրականի ափունքը
մինչև Ամանոսի լերանց ստորոտները։ Այս դիր-
քովը ամենամեծ նշանակութիւն ունէր Սիս, որուն
մասին Ներսէս Շնորհալի կ'ըսէ հետեւեալը։ Սիս

Թէ նոքա ամէն ընտրեալ ազգաց Աթոռն ու Տիրոջն յաղթական արշաւանքներէն յետոյ, որոց հետեւանքն եղան Հայոց արեւմտեան կողմը գրաւելը և Փոքր Ասիոյ դաշտերուն մէջ հաստատուիլը։ Աշխարհագրական թաղաքաղաքական անկումէն յետոյ՝ մարզպանութիւն ու իշխանութիւն օրով, ինչպէս նաեւ Բագրատունեաց փոքրագոյն իշխանութեան ժամանակ և յետոյ, հայերը Պարսից, Յունաց, Արաբացոց և Սելճուկեանց բռնութենէն նեղուելով՝ հետզհետէ գաղթեցին Կիլիկիա և իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Տաւրոսէ բարձրաւանդակներուն վրայ, այնպէս որ ժ.Ս. դարուն անոնք իրենց բնակութեամբ կրնային մեզի ներկայ Յոյներուն հետ։ Այդ ժամանակներ Տաւրոսէ բնաշխարհ ճիւղի մը վրայ, որ հին դարերէն ծանօթ էր Ամանոս անուամբ, և որուն Հայերը քարքրոտ հրկիզն արձառով Սև Լեռ անունը տուին*), յոյն և արեւմտեան մատենագիրներուն հետ բանակմամբ հոյ վանքեր կային, որոց մէջ հոյ կրօնաւորներ իրենց լեզուով ու ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին և առանց ուրիշի կը գրագրէին։ Այս մատուռներուն կիսաւերակներուն հետ՝ հոյ գաղթականներուն առաջնորդներ քանի մը ամուր տեղեր գրաւեցին Կիլիկիոյ մէջ և փոքրիկ իշխանութիւններ կազմեցին մասամբ ինքնագլուխ, մասամբ ալ Բիւզանդիոնի կայսրերու հաստատուութեան տակ, որոնք կը մտածէին այսպիսով պատուար մը բարձրացնել մահմետականին աւերմանները և ասիրականները գօրութեան դէմ։ Այսպէս էին Վասիլ, Բեսանի իշխանը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Գող մականունով. Օշին, բնիկ Սրգաւխեցի որ Լամբրոնը իրեց մահմետականներէն և դեռևս ժառանգութեան առացաւ Սկեւռա Կոմնենոս կայս-

* Այսօր Կեսարու Տաղ կը կոչուի։

բէն, իսկ անոր եղբայրը՝ Բուղտւնի Տարտօնի տէր դարձաւ. վերջապէս Ամիրատը, նեղսիրտ Ընտրտալիէն հայրը, որ իր բնակութիւնը հաստատեց վերին Եփրատի կողմերը՝ Մալաթիոյ դիրքին մէջ։

Այս վիճակին մէջ էր Կէլիկիա երբ Ռուբէն թոռ իշխանը, Գագիկ Բ.ի մերձանոր ազգականը, վճռեց Բագրատունեաց վերջին թագաւորին անարդական մահուան վրէժը առնել Յոյներէն և իր ազգը անոնց հարստահարութիւններէն ազատել։ Իր մտադրութիւնը դէպ ի նոյն հանելու համար՝ Ռուբէն ընտրեց Տարսոնի բարձրութիւնները, ուր թէ՛ Հայոց բազմութիւնը և թէ՛ անոնէն յարմար դիրքը յարձակութեան կը խոստանային երեւիլ։ 1080-ին, քանի մը կտաւակիցներով գնաց ան այնտեղ և իր բնակութիւնը հաստատեց Գառամոզոլ դիւղին մէջ՝ Բարձրաբերդի չրջակայքը։ Տեղացի հայերը չատով նկատ խանդավառեցան Ռուբէնի շուրջը և անոր զօրանալուն սկսան նպաստել։ Անոնց օգնութեամբ Ռուբէն կարճ ժամանակի մէջ Տարսոնի լեռները Յոյներէն մաքրեց և իր տէրութիւնը այն կողմին վրայ հաստատեց։

Տարսոնէն ետքն իր իշխանութիւնը Ռուբէն, և այդ մէջտեղին անոր յաղթական զօրութիւնը նկատելով Անտիոքի Կոստանդին Դուկաս կայսրը հրամայեց Ռուբինի Հեթումի հետ, որ Կիլիկիոյ կողմերը գտնուող Հայերուն վրայ իշխանութիւն կը վարէր, Ռուբէնի դէմ պատերազմիլ։ Հեթում, որ Ռուբինի հետ ազգակցական կապեր ունէր, չուզեց զէնք վերցնել անոր դէմ, և ինքզինքը հիւանդ ձեւացուց։ Կայսրը ուրիշ զօրավարներ ղրկեց, որոնք Ռուբէնի դէմ կռուելով, յաղթուեցան և ետ դարձան։ Կոստանդին Դուկաս ինքն իր անձամբ գալով, Ռուբէնի դէմ կռուեցաւ, բայց ինքն ալ յաղթուեցաւ և ետ դարձաւ։ Ռուբէն, որ ամէն կողմէ յաղթութիւններ կը տանէր, Կոստանդին կայսրը հալածելով, Կապադովկիոյ մինչեւ Կեսարիա հասաւ։ Կայսրը Կեսարիայէն ետ դառնալով, Ռուբէն ալ Տարսոն դարձաւ։ Կոստանդին կայսրը, որ Ռուբէնի յաղթութիւնները լսելով, ամենայն կողմերէ զօրք ժողվեցուցած էր, նորէն Ռուբէնի դէմ ելաւ։ Ռուբէն, որ ինքզինքը չկրցաւ պաշարման ենթարկել, Կոստանդին կայսրը Տարսոնի դուռները գոցեց, և ինքն ալ

նոյն ժամանակներս բարեբեռեցան դիմեցին Արեւելք Ս. Երկիրը Եգիպտոսցոյ ձեռքէն ազատելու համար : Այս յարտարերութիւնները սկիզբներ արչաւ որ նպատակ եղան Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութեան և բնակարձակութեան համար, վերջերը սյնչափ վնասակար և աղէտալի եղան : Կոստանդին բարեկրտական դարձնը կատարց Աստուածերութեան հետ և օգնութեան հասաւ անոնց՝ Հռոմեացները ցոյց տալով և Անտիոքի պաշտպանման ժամանակ մեծ ազգ ուղարկելով : Այս օժանդակութեան փոխարէն Աստուածը իշխանները Մարքիզ սխտոգոս տուին Կոստանդինին, որ 1100ին մեռաւ և թաղուեցաւ իր հօր քով Կոստոպոն վանքին մէջ :

57

Թորոս Ա. (1100—11023) Գոնեայի Սելճուկեանց եւ Թուրքմէններուն սպառնալութիւնները. — Կիլիկիոյ բերդին նուաճումը. Լեւոն Ա. (1123) եւ իր յաջողութիւնները. Լեւոնի գժտութիւնը Անտիոքի իշխանին հետ. Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր արշաւանքը Կիլիկիա եւ Լեւոնի գերութիւնը (1136):

Թորոս Ա. Կոստանդինի որդին, կառավարութեան սանձը ձեռքն առնելով՝ իր երկիրը ընդարձակելու և բարեկարգելու եռանդ եղաւ (1100) : Յունաց վրայ գնաց, Անտիոքոյ քաղաքը իր չքմեղանքով գրաւեց և կայսերական զօրքերը այն կողմերէն հալածեց : Իր երկիրը առաւելագոյն չէնքերով զարդարելու վրայ էր, երբ Գոնիոյի Սելճուկեանք և Թուրքմէնները հայկական այս

նոր իշխանութեանն խրտչելով, և զայդ Յովնաթին զբռնաւոր՝ սրշաւեցին Կիլիկիա և երկու անգամ աւերեցին ու խլանեցին Ամորգաթոյ գաւառը։ Թորա՝ Գագ վասելի օգնութեամբ և իրենց նորոգ ազգակցութեամբ այդ ամպատակութիւններուն առջեն առաւ և ոչխարները երկրէն դուրս քշեց։ Այս կրկնակի յաղթութիւնովը Թորայի համբաւը այնքան բարձրացաւ ամբողջ աշխարհին առջեւ, որ անոր իշխանութիւնը ճանչցան և Կիլիկիոյ Թորայի երկոր անուանեցին։

Այնուհետեւ Թորա զարձեալ իր ջնջերը Յունաց դէմ զարձուց և շատ մը տեղեր իրմէ անջատեց։ Իր սերութիւնը հիւրընկալեր կողմէն մինչեւ Կապադովկիոյ սահմանները հասցնելով, ան ուզեց երկրին ապահովութեան համար Կիլիկոպոլսի բերդը ձեռք ձգել, որ գեռ կ'իշխէին Մանդալեան եղբայրները՝ Գագիկ թագաւորը ապահովելու։ Թորա իմանալուն նախանձութեամբ առաջուընէ անոնցմէ մէկուն հետ խնամացած և նոյն բերդը իրեն յանձնելու խոստումը առած էր։ Երբ հայ իշխանը զօրքով Կիլիկոպոլսի մօտեցաւ, Մանդալեանը ընծաներով դիմաւորեցին զայն, բայց բերդը յանձն չուզին տալ։ Թորա ընծաները բերողները հոն զարձուց և բերդը յարձակմամբ առնելով հրամայեց, որ մէջի գանձերը առջեւը բերեն։ Երբ Գագիկ Թագաւորին տէրը և գեղտները բերուեցան, Հայերը երթալ իշխանացին տալ ուզած միջոցին կամեցան պատուհասել Գագիկ երկրին ապստամբած Թագաւորին վրայ։ Յոյն իշխանները մէկը երթալ գալով գաւառը դաշակերտ գինուորներուն ձեռքին տակը և ինքզինքը բերդին վրայ գցաց ու մեռաւ։ Երկրորդը յուսահատ յանդիմանելով ուզաւ Թորային սպառնալ ու ըսել. «Ինչ պատճառան պիտի տաս Յունաց կայսեր, որ մեզ՝ իր իշխանները,

այսպէս կը չարչարիս» : Թարս զայրացած դէպ ի. «Ես քեզ պատասխան տուի Հայոց ազգին որ լրիւց քա- զաւորը սպանեցիք» . և այս բանով տեղեակ սպաննուց զայն : Ա֊ջապահեն Կիլիկիոյ բերդին մէջ պահապան զօր֊ քեր թողուց և ինքը գարձաւ Վահկա՝ հետ տանելով երթալէ յետ իշխանը :

1123ին միաս գալ և յարատեւ Թարս իշխան, և թագաւորեցաւ իր կառուցած Դրազարկ ամրոցին մէջ, ուր յետոյ շատ հայ թագաւորներու և թագուհիներու մարմինները ամփոփուեցան : Ասոր յաջորդեց եղբայրը Լեւոն Ա. որ եհաս իր միակ որդին դեռ իր կենդա- նութեան ժամանակ միամիտ կամ քոյս անունց՝ Լեւոնի իշխանութիւնը ցանկացողներէն թունաւորուած էր : Լե- ւոն Ա. երբոր օրհնակին տեսնելով, Յոյներէն առաւ Մանկասան և նոյն իսկ Տարսոն մայրաքաղաքը, և այսպէսով գրեթէ ամբողջ Կիլիկիոյ տէր գարձաւ. սա- տա միայն որ Թարսոն չկրնալուեան համար անոր իշխա- նութիւնը չճանչցաւ, որով իր գժբախտութեան և Ռու- բինեան տէրութեան ժամանակաւոր բարձման պատճառ եղաւ :

Լեւոն նախ միացանելով Անտիոքի Ռոժեր իշխանին հետ՝ օգնեց անոր թագերու հետէն Անգլ բերդա- քաղաքը առնելու, բայց յետոյ իր նիզակակիցին հետ թշնամացաւ, թագերու հետ գաշինք կապեց և Ան- տիոքի վրայ երթալով՝ յաղթեց իշխանը մեծ ճեղքութեան մէջ ձգեց (1130) : Բանչ մը տարի յետոյ Ռոժերի յա- ջորդը Գոնտիոն, Մարաշի Գաղտերն կոմսին հետ իսոչ մէկ բնելով, Լեւոնը թակարդի մէջ ձգեց և տարաւ Ան- տիոք բանտարկեց (1135) : Լեւոն իր ազատութիւնը գնելու համար՝ հարկադրուեցաւ Անտիոք ու Մանկա- սան քաղաքները և 60,000 դահեկան տալ իր մէկ որդին

ալ պատանի էրտալ. բայց շատալ ատած չարչրանքով ան էլեց և Ամերյայ երկիրը տարածելով` Պռեմեռնեն սկսեց պատմութը ան գրձնել և իրեն հետ հաշտութի։

Նոյն ժամանակները Յովհաննէս Կանինեայ կը փախչէր. Ամերյայ իշխանութն կը տանջէր անոր հոգին իր մէկ արարքն հետեւանաց, որուն այս կերպով Ամերյան գրձնալ էր իշխանութեան տակ ձգէ։ Ամերյացիք անոր դիտաւորութենէն հասկնալով՝ մեծցնեին, և կայսրը ճանապարհ ինկաւ անոր տեսնելու վրէժը զէնքով առնել։ Ամերյացիք քաջութեամբ դիմացան, և կայսրը ետ դարձաւ։ Ամերյացիք Յունաց դէմ՝ մեծամեծ բրիւր տեղացնելով անոնց վրայ և պատճառն գոթերէն ուրիշ չէր, որ Յունաց կայսրը Ամերյայ հետ հաշտելով դիտաւ

վանքն ու ոչ պատշաճեց։ Այդ միջոցին Անտիոքիք քանի մը բռնի իշխանները հետ միաբանած՝ եկան Լեւոնին օգնելու։ Կայսրը վանքին մօտ գտնուած մը Թոդոսի անուանած զօրքով Անտիոքի վրայ քալեց, որով Լատինացիները տեսնելով որ Լեւոնը Թոդոսն և իրենց դուխին ճար մի՛ նեն։ Այսպիսով դաշնակիցները իրարմէ բաժնելով՝ կայսրը երկու կողմն ալ ակարացուց և նուաճեց։ Անտիոքիոյ հարկադրութեան ենթադրեալ դերիշխանութիւնը ճանչնալ. իսկ Լեւոն երկար առնելի համար պատճառ չունենալով՝ անձնատուր եղաւ և չղթայակապ կոստանդնուպոլիս դրկուեցաւ իր երկու որդւոց Ռուբինի ու Թորոսի հետ (1136)։ Այսպէս իր անդրանիկ որդւոյն առաւարտին ներքուն ականատես ըլլալով, զոր կատակաց Յոյները աչքերը հանել տալէն և ապա նաեւ կեանքէն զրկեցին, դժբաղդ Լեւոն արտին ցաւէն մեռաւ բանտի խաղտնի մէջ (1141)։

Կիլիկիոյ վերատին նուաճուիլը Թորոս Բ.ի ձեռքով (1145).—Անդրոնիկոս կոմնենոսի արշաւանքը եւ պարտութիւնը (1152). Գոնիայի Մաղաւտ ոտ լթանին անյաջող արշաւանքը (1154). Թորոսի պատերազմը Անտիոքի իշխանին հետ, Թորոսի նոր յաղթութիւնները. Մանուէլ կոմնենոս կայսեր Կիլիկիա արշաւանքը եւ Թորոսի հետ հաշտուիլը (1159). Թորոսի օգնութիւնը Իսչակիր իշխաններուն. Ստեփանէի սպանուիլը եւ Թորոսի վրէժխնդրութիւնքներուն (1163). Անդրոնիկոսի նոր պարտութիւնը. Թորոսի մահը (1168)։

Ռուբինեանց իշխանութիւնը Լեւոնի գերութեամբ

ջնջուեր էր և Կիլիկիան դարձեալ ենթած էր կայսեր իշխանութեան տակ։ Յոյները երթեց վրէժխնդրութեան կատաղեալ ազատութիւն տալով, կոխեցին բերդերն ու քաղաքները և մինչեւ Եկեղեցին ու վանքերը կողոպտեցին ու աւերեցին։ Կայսերական սեղակալները երկրին պահպանութեանը հոգ չտանելով, ինքը և բոլոր իշխանութիւն մէջը տուին հետզհետէ պատերազմ Թորոս Ա.ի և անոր եղբօր Լեւոնի նուաճած երկիրներուն։ Անձնատուէ ալէք անունով ինքը ամրոցն ինանալուն պատճառը, որ Յունաց ձեռքէն խլեց Վահկան և Կապանը և ուրիշ ամրոցներ ու գաղթներ։ Այս հանգամանքը Յովհաննէս Կոմնենոսը հարկադրեց դարձեալ Կիլիկիա գալ. իր հետ գնաց նաև Թորոս, որ հոն մնալէն յետոյ բանակն ապաստաներ և կայսերական բանակին մէջ ընդուներ էր։ Բայց այս արշաւանքին մէջ կայսրը սպանուելուն և զօրքը նահանջելուն՝ Թորոս ալ յարմար առթիւն օգուտ քաղելով՝ ծածկապէս հետացաւ բանակէն և գնաց հայ գահանալէ մը յայտնեց իր ոխը լլալը։ Հայերը, որ Յունաց բռնակալութենէն զզուած էին, իրր Լեւոնի արքունի գաղտնական ուխտակից ընդունեցան, նկատելով իրեն չուշը։ Եկան նաև Թորոսի երկու եղբայրները՝ Սմբատ և Ռիթ, որոնք մինչեւ այն ժամանակ Հալէպի նուաճեալ Սուլթանի պատանի էին։ Այսպէսով կարճ միջոցի մէջ 10,000ի չափ կտրիճ Հայեր հաւաքուեցան իրենց իշխանին դրօշակին տակ (1145)։ Թորոս իր զօրութիւնը տարաւ նախ լեռնային ամրոցներուն վրայ և առնելէն առաջ ձեռք ձգեց Վահկա բերդը՝ իր հայրերուն նախկին կալուածը, յետոյ Սիսիանակա և Առիճ բերդերը։ Ապա լեռներէն կամաց կամաց իջնելով՝ սկսաւ դաշտային քաղաքներուն վրայ յարձակիլ. Առաջնա, Ստարպատ, Թիլ և Մամեստիա իրարու նուէր

առնուելուն, որուց վրէն Յոյները կռտրուելուն կամ
ջնաելուն և Հայոց անկախութիւնը տալէն համառաւե-
լուս կիլիկիոյ մէջ։

Առնուէլ Կոմնենոս (կամ Առնուէլ) կայսրը Կիլի-
կիոյ անցքերը լսելով, չատցաւ Հանդարտացուց համ ուն-
ցած պատերազմը վերչացնել և իր Աստրանիկոս հօրեղ-
բօրորդին հետը առաքելով՝ Կիլիկիա դրկեց Թորոս
նուաճելու (1152)։ Թորոս անուանի իշխանութեան բաղ-
մութիւնը, որուց հետ միաբանելու էին նաև բանի մը
հայ իշխանները, խոհեմութեան համարեալ պատճառ մը
պիտի բլլար և բազմութեան մէջ, նոր յոյ-
ներ չտեսալ հետ պատերազմելու։ Այս բարքը, ու-
րուն կը նայէին կայսերք իշխանները, անոր պատճա-
ռով պատահած էր, բայց բանակին պատերազմ և պատրաս-
տութեան չտենալով՝ Թորոս դիպուածը կարդալու
հետ երթար մանաւանդ պիտակաւ, անձնատուր բլլալն ալ
անսանձելի էր ներեր, ուստի բանակցութեան մէջ մտաւ
Աստրանիկոսին հետ և խոստացաւ ուրիշ հայ իշխաններուն
պէս Յունաց պետութեան հանդէպ, եթէ կայսրն ալ
հանդարտ էր հայերուն իրաւունքը։ Իսկ դառնալ
Աստրանիկոսը պատրաստութեան մէջն իսկ իմանալուն
վրայ նորէն պատերազմ կը կռտար, եթէ Թորոս անցքերուն
պատճառ անձնատուր չլլայ, որէնքն կռտրեն զայն այն
չղճանելով որով էր հայերը էին։ Վրդովեցաւ Թո-
րոս այդ վերադարձէ խօսքերէն, և մեծ ու անձնաւոր
պէչեր էր, մեծնալու Աստրանիկոսու կերպարանքն ու պրո-
պանդն նայելէ էր, պատճառն մէկ կողմէ բանակը, զօր-
քը պատշաճելուն բարդութեան դարձեր էր և բանակին
նայելէ կռտրեն հետևակներուն վրայ էհնալով՝ այնպիսի
կարգած ատեն մնաց, որ 12,000 յոյներէն չատ քիչեր
մնացին Աստրանիկոսի հետ փախչելով ազատելուն։ Թորոս

հալածից զանազ գինեն Նաթանի տունները և յաղթութիւնը ու դերեզման դարձաւ Մամեռտա, ու հատարակ գիտուններն գինաթան ընելով արձակից, իսկ բարեպատճառներն կապից և աւելի նուաստացնելու համար՝ առաջարկից որ երկնց ազատութիւն գինը կրտրին։ Յոյներն թեթեւ գինով ազատելու յոյսով՝ թող տուին որ յաղթողը երկնց ազատութեան արժէքը որոշէ. ան ալ պատասխանից. «Եթէ ինձ համար բան մը արժէիր, ես ձեզի չէի արձակիր»։ Այս նախատական խօսքը առիթ Յոյներուն ծանր վրէժխնդիր նշանակել երկնց համար, զոր Թրոյա անոնց ներկայութեանը ամբողջապէս երկրին ծառն բանից. և երբ անոնք կը գերեզմանային, պատճառը յայտնից. «Որպէսզի ուրիշ անգամ ալ զօրքերս ձեզ բռնեն»։ Գերեզմանուն մէջ կար նաև Լամբրոնի աեր Օշէնը, առաջին Օշէնի թոռը և Նեղտոր Լամբրոնացիին հայրը, որ երկուքին կէսը 20,000 ոսկի տալով, միւս կէսին տեղ անցրանիկ Հեկտոր արձին պատանդ ձգից։ Հեկտոր մեծնալով՝ այնքան սիրելի եղաւ Թրոացիներ, որ երեն փեսացուց իր ազջկան հետ ամուսնացնելով, և Օշէնի մեռած պարտքը իր վրան առնելով օժիտ համարելով՝ երկուքին ալ Լամբրոն գրկից, որուն տէրը յոյս ունէր այսպիսով իր տունին կապել։

Մանուկ կայ որ իր զօրքերուն պատմութեան լուրն առնելով, Գինէասի Մատուռ տալիս Թրոյի դէմ գրկից։ Մատուռ բերդանոցէն ամբիծներու փայլուն մէն չէացած՝ մուռ կիլիկիա, բայց Թրոյի պատերազմութիւնը տեսնելով՝ առանց պատերազմի ու քաշուեցաւ։ Երկրորդ անգամ աւելի մեծ բազմութեամբ եկաւ, բայց երկիրը զօրքերով ազատից և Մամեռտա ու Նեղտորա քաղաքները ապարդիւն պաշարելէ յետոյ, եկաւ կանգնեցաւ Թէլ ամրոցին առջեւ. գումար մըն ալ

որ էր Կոմնոս փախչելն առաջ որ երթայ ուրիշ տեղ եր ու տատամսէր։ Բայց չուտով տալմանեն գլխաւոր բռնակիցն էջ տակաւին ժամանակ մը ետևնէն մնալ և ձեռ չտալ գործոց. տատամսեցնելն ալ Թրուան եղբօր Սամփսոնէն գօրավարներէն Տանիէլեանցն ու գրեթէ բոլորն ալ էրնոյ գլխաւորելն հետ կոստրուելոյն Շուարեցան Մոզուան և էր գործը արտեղ չկարողանալով՝ տխրութեամբ դառնալ. մինչդեռ Թրուն՝ տալմանեն չփախուելնէն օգուտ քաղելով՝ տատամսէր էր տեսեր անոր կերը, և էր բերած աւարներէն առել գոռ Թել ամրացնել տալէ (1154).

Այս ձախորդութենէն յետոյ, Մանուէլ կայսրը նոր Բշնամի մնացեր ու գոռ Թրուան դէմ՝ Բնս-ոլ-Շուղլան Անտոքի իշխանին խնամակալը, որուն անակնկալ յարձակման առաջ Թրուս տխրութեամբ տեղ տալ, մինչեւ որ զօրքերը ժողվեց և Ազէքսանդրիոյ մօտ սբեհնահեղ պատերազմ բացաւ անոր դէմ։ Բայց երբ Բնս զանազան կորուստներ օգնութեան կանչեց, Թրուս խոհեմութեան հաժարեց քանի մը բերդեր տալ անոնց Անտոքի տեմմներուն վրայ ու հետացնել։ Բնսն ալ մինակ մնալով և խոստացուած կառքերը կայսրէն չառնալով, հաշտուեցաւ Թրուսին հետ և իր պէնքերը Յունաց դէմ դարձուց։ Պատրաստեց քանի մը նաւ և ինկաւ Կիպրոսի վրայ, որ այն ժամանակ դեռ կայսեր իշխանութեան տակ էր, աւերեց, կողոպտեց և մեծ անդիմաբերներ գործեց անպաշտպան բնակիչներուն վրայ։ Իսկ Թրուս հասնելով տերեց բոլոր Կիլիկիոյ, և ոչ միայն մինչեւ Ֆռեդիոյն և Բաբերոնի լեռները մտաբը իր տէրութեան հետ միացուց։

Սակայն Մանուէլ կայսրը այնուհետեւ ալ հանգիստ

չմնաց, այլ նորանոր զօրավարներ դրկեց Թորոսի վրայ, որոնք ոչինչ չյաջողեցան և միայն հայ իշխանին տուին առիթ ու համբաւը բարձրացուցին։ Այսպէս, երբ Անդրանիկոս Եւփերեն կ'աշխատէր Տարսոնը գրաւել, Թորոս իջաւ Յունաց վրայ և 3,000 մարդ կտրեց, ձիացրծներր փախցուց. Եւփերէն բանեցաւ և միայն Երասողէմր Թագաւորին միջնորդութեամբ փրկեցաւ ապրուելու։ Կայսրը վճռեց վերջապէս ազատել Անդրոնիկոսը Թորոսէն։ Ընկերացաւ հետ հաղորդել Ալեքսիոսի մօրեղբայրը Մանուէլ, որ ամենայն ինչ նուաճեց Կիլիկիոյ մէջ։ Ամենէն առաջ Մանուէլ Տարսոնը պաշարեց, ուր անկարող եղաւ Թորոս երկար դիմադրելու։ Բարեխոհաբար ան ուխտած էր յայտնել Թորոսին Յունաց դաւը և ան իսկոյն քաշուեցաւ լեռները. իր ընտանիքը և գանձը ապահովեց Տաճկի-Քար կոչուած բերդին մէջ, իսկ ինքը նաւեր մը կարճ ձիասրնթաց անցաւ մէկ տեղը կը փախչէր, որ չըլլայ թէ իր հօր պէս թակարդի մը մէջ իյնայ։ Մանուէլ իր խորհուրդը հաղորդեց, բերել տուաւ զօրքերը և նոյնիսկ երկրին նշանաւոր քաղաքները՝ Անտիպատրոս, Թիլ, Տարսոն և Մամեստիա։ Այսպէս Երասողէմի Թագաւորը Մանուէլ կայսեր ստրկական եղաւ, և ուրիշ բանի իշխանները հետ միջնորդ ելլալով՝ Թորոսը հաշտեցուց անոր հետ։ Թորոս կայսերական հրամանով հաստատեցաւ իր իշխանութեան մէջ և Պանեգիրատոս տիտղոսը առաջ։ Ձիացին Անտիպատրոս և Մամեստիա քաղաքները կայսրը երեք տարի յ և վերջինին մէջ ցոյն իշխան մը պահպանդրաւ (1159)։

Թորա քանի մը տարի օգնական գնաց Կարաքէր իշխանին՝ Հալէպի տալիճան նահանգին դէմ, որ ապստամբած Զանդին Եղեսան տակր էր անցեր, այժմ ինչ ըներ ալ Մարտանը Ասորոց երկրին, բնաւորեալ իշխանութիւնները. Թորա օգնեց տանց Մարքա քաղաքը առնելու տալիճանին ձեռքէն: Այս պատերազմներուն մեծ եղած ժամանակը, Թորոս երթալով Սահպանին, Գանձագէ և Մարաշայ տալիճաններու հակառակելով օգնեց, տեսալ, յարձար տեղ նկատեց անոնց բերդերուն խլած քաղաքները առնուլ, և Սև՝ Լերան կողմերը տանձին իշխանութիւն մը հաստատել: Սահպանէն յաղթուելուն վրայ նահանձալ, կացեր սեղմելով Մարդինէն Եափերին՝ նեղութեան ձայն հրեշտից գալն և հասած կամաստի մէջ ձգեց ու սպանել (1163):

Այս բարեբաստիկն անկութիւնը Զանոց հետ նոր իշխանութիւն և կատարածներու դուռ բացաւ: Թորա և Մլեհ իրենց Կիլիկիոյ Զանոց վրայ և իրենց եղբօր վրէժը լուծելին՝ 10,000 հոգի սպանելով անցեր էին: Ասոր վրայ Մարդինէն կուգային գարձեալ Կիլիկիա դրկելու, ուր արտաքս իրեն կ'ապահէր Թորոս: Ամբաստաներ Մարդինէցին, փոխանակ այսպէս փորձառու ռազմիկին մէկ պահ եղած գործակիցները բանեցնելու, Հայերը նախանձու միտքով՝ բանտը ածաւնէ ձեռք գտաւորց, գլխով, ոտքով, առնելով և այլն: Իսկ Թորա իր գործը գանգատն գանդիրա բանեցնելու, ետ մըն ալ անտանելու մէջ գարմանալ էրաւ, և տակալի կերպով Չարդեց ու փախցուց այն ամբոխը գաղտնի: Մարդինէցին հոգին գերաբնեցին պատանեցաւ՝ Թորոսը իր նեղութիւն պատճառելու անցեալ փորձն բնել ցեղոց: Ասոր տեղ եկաւ Կոստանդին Կարտանոս, որուն հետ Թորոս Հայկազունցաւ Տարսոնի ետ,

յաղթել ու վերի բռնել գոյն, և մեծ փրկանք առնելով ազատել։

Հայց ամուսնանալ Վելիկիան կրոտաւած էր կայսեր հետ և Թորոս իշխանութեան տակ էր հաստատած, որ գլուխ Յոյներէ ուզատուրութիւն՝ Մանուէլ չէր և իր կեանքին վերջին տարիները տխուր անցուց։ Թորոս պատրաստ էր մահուան դատաստանը, կոնդակ էր առնելը Թոռոս և բոլոր իշխանները Ներսէսեանք Պոլ՝ ամէնքն ալ հերետիկոսութեան մեղադրանք գոյն, որովհետև իր որդին Ռուբէն դեռ անչափահաս էր։ Իր մահը, որ պատահեցաւ 1168-ին, մեծ ցաւ պատճառեց ոչ միայն Հայոց, այլ և օտարներուն, որոնց Թորոս իր բարեմասնութիւններով սիրելի եղած էր։

59

Մլեհ (1170—1175), իր բնաւորութիւնը եւ գահակալութեան համար մղած կռիւը. — Մլեհի ընթացքը արտաքին յարաբերութիւններու եւ ներքին կառավարութեան մէջ. — Ռուբէն Բ. (1175) — Անոր պատերազմը Լամբրոնի Հեթում իշխանին դէմ ու գերութիւնը. — Ռուբէնի մահը (1185)։

Թորոս Բ.ի մահով Կիլիկիա նոր էջ պատերազմներու մասնակցաւ իր եղբօր Մլեհէ պատճառով։ Մլեհ իր հօրը վերաբերմունքէն յուսալ չունենալով՝ անկէմ ու անասնձ մեծցեր և երեւելի մէկ ու երեւելի ուժէ իշխանք կը յարէր ու կ'օգնէր, տակնուվրայ թեւն գնելու քրիստոնեաներու ու հեթանոսներու մէջ։ Թորոսէ իշխանութեան առաջին տարիներուն մէջ որ-

ծակից ու օգնական եղաւ մեր ի թշնամիներուն դէմ. յետոյ Տաճարական ասպետներու կարգը մաւ՝ անոնց պիտոյին նայ կրօնական գաւառաց ալ ընդունելով. շատով Երուսաղէմեն ալ հեռացաւ և, թողուն թէեր թողով՝ խաչակրաց թագաւորներու դրան մնայաւ։ Վերջը անխիղճ Սինը յանդգնեցաւ մինչեւ իսկ ի Տարսոնա եղբօր դէմ դաւաճանութիւն կատարել, բայց բարեպատգամաւոր ի ջուր խորտուբոյր չկատարուած բանեցաւ։ Թորոս մեծանուն եղբայր իրեն և շատ գանձեր ուղարկեր էր ծովու բրաւ։ Սինն դնաց ի ծովեզր գանձերը ետ բաշելու։ Այսպիսով Սինն նորին մաւ կռիւներ, և Թորոս զօրքերն ուժով անցան դէպ ի գիւղը բարեկամ նորա ի Տարսոնա. ասկից ծովեզրեն ալ ետ դարձան։

Թորոս մտիկ ընելուն պէս՝ Սինն նաւերուն հետ դարձեր կուգար անոր հանդէպ նաւատորմով՝ պատմութիւն, և օգնական զօրք առնելով առաջանալէ չատ մը կռիւներ ի ծովեզր տեղեր ձեռք ձգելու համար։ Հոգերը՝ որ գլուխ էին անոնցմէ, գէնք առնելն և Անտիոքի իշխանին ու Երուսաղէմի թագաւորին օգնութիւնը գտան, բշնցին զայն։ Սինն նաւերուն դէմեն և, ու Հոգոյ պատմիչներու առաջնորդներ կոխեն ու ասկից գանձեր ետ բաշելէ։ Այսպիսով Սինն նորին մաւ կռիւներ, և Թորոս զօրքերն ուժով անցան դէպ ի գիւղը բարեկամ նորա ի Տարսոնա. ասկից ծովեզրեն ալ ետ դարձան։

Սկեռ Թոբիաս տու վերադարձաւ բնդդէմ արեւմտեան հրամանատարաց : Տաճարական ասպետներու Կիլիկիոյ մէջ ունեցած կարուածներէ խլեց ու Կիպրոս դարձ բրաւ զանոնք, և բնդհանրապէս ամէն տաճարներու մէջ եր ինդունելութեան ու տանուտէրներ ցոյց կուտայ հասկնալի իշխանութեան : Ստիպած եր որ Լուսաղէմ խաղաղութեան արբանեակ վերադառնայ Կիպրոսէն իր դերեզմանէ Մանուէլ կայսեր, Սկեռ Մանուէլեանցէ մօտ պատանեկութեան ընկերներ ունէր, և ասոնց հետ ուրախ կեանք կանցընէր, և զրկեց մեզի ասոնց գործ մը որ ամենէն հետաքրքրական է : Ասոնց մէջ կար Ռիչարդ Լիոնասիրտ Անգղիոյ թագաւորը, որ կռիւներ ունեցաւ Սալատինոսի հետ, և ասոր վրայ Ռիչարդ ուզեց Սկեռ Մանուէլեանցէ հետ ամուսնանալ, և ասոր համար Սկեռ ինդրեց Ռիչարդէն որ Կիպրոսը իրեն ետ տայ, որ Ռիչարդ ալ ետ տուաւ : Բայց Սկեռ չկրցաւ Կիպրոսը պահել, որովհետև Ռիչարդ Կիպրոսը ետ առաւ Սկեռէն, և Սկեռ ալ ստիպուեցաւ Կիպրոսը ետ տալ Ռիչարդի, որ Կիպրոսը Ռիչարդ ետ տուաւ Գի Լուսինեանի, որ Գի Լուսինեան Կիպրոսի առաջին թագաւորն եղաւ : Սկեռ ալ ետ դարձաւ Կոստանդնուպոլիս, և հոն մեռաւ 1175 թուականին :

Սկեռի մեծ իշխանները նամակագրեցին Մանուէլի անդրանիկ որդւոյն Ռուբէնի հետ, որ իր իշխանութեան սահմանները ծայրագոյն աստիճանի հասուցին, հարկերն ալ տուրքեր իշխանութեան չորրորդականներէն տալու սոսկաց. ժողովուրդը ալ սիրեցին զինքը : Հոգին մեռած Լամբրոնի մէջ Հեթում իշխանին արուեստներ վրդովեր էր : Ուխտիչոյ մէջ սկիզբն ի վեր կարգին չունէր մեզ հայ իշխանութիւնները, ո-

րան Յանոյ հարաբերութիւնը բնդունած էին և չէին երևոյ ծանուկ մերձութիւններով ամեն վտանգաւոր բան իրենց պատճառ տալու պատրաստ գտնուելու մասին։ Բայց և նոյնպէս Ռուբէն Ա.ի յաջորդները պիտի աշխատէին պահել բարեկամութիւնը և երևոյ պատրաստ մնալու վրայ։ Բարեկամ էին յաճախակի պատերազմներին յետոյ, այդ իշխանները մեծ ժողովրդականութիւն և սիրելագան- նուր դիրքեր ունենալ։ Առանձին ուշադրութեան էր Օշին Լամբրոնի մէջը, որուն հետ պատերազմելու համար իջնում էր հարևանցի Բարձր. բայց բանի մը տարի յետոյ երկու իշխանութիւնները միանալով Յեթումէն հետ, և վերջ Լամբրոնը տարիքի պատճառով։ Յեթումէ ուղղութեամբ՝ Ստեփանէ Պահլեանը իշխանին օգնութեան դիմեց, որ նեղութեան Ռուբէնը Ստեփանը հրաւիրեց և բնդունեց սիրելագին ընդունելութեամբ ու բանակցեց։ Ռուբէնի երթալը Լեռն գաղտնի՝ հոյ զօրքին պատրաստ և քաջութեան երկիւղը պատճառեց Պահլեանին դէմ, որ իր դաշնակցութիւնն իրեանցը՝ կը ժողովէր հայկական իշխանութիւնն ալ ձեռք ձգել. Յեթումէն ալ հարկադրեց հաշտութիւն խնդրել, և անոր միջնորդութեամբ Ռուբէնը վերադարձաւ տարածք։

Ռուբէն Կիլիկիա վերադառնալով՝ չարունակից ա-
ռաջուան պէս իր ժողովուրդը հայրարար խնամել։ Քիչ
ժամանակէն յետոց պիտի գործերէն ձանձրանալով՝
կառավարութիւնը իր եղբօր Լեւոնին յանձնեց, և ինքը
վանք քաշուեցաւ, ուր և մեռաւ 1185ին։

60

Կիլիկիան մինչեւ Լեւոն Բ.—Լեւոն Բ. (1185).—Անոր յաղթութիւնները շրջակայ մահմետական իշխաններու վրայ (1186—1187).—Լեւոնի բարեկարգութիւնները.—Լեւոնի յարաբերութիւնը Ֆրէտերիք Պարպարոսա Կայսեր հետ.—Լեւոն Բ.ի թագադրութիւնը(1189).—Անոր մերձաւորութիւնը Լատինացւոց հետ եւ մերձաւորութեան հետեւանքը։

Ամբողջ պատմութեան մեջ չենք գտներ ուրիշ ժամանակներէն որ Ռուբէն Ա. Հայոց անկախութեան հիմը դրած էր Տաւրոսի բարձրադիրներուն վրայ, և այդ հարիւր տարուան միջոցին մէջ անոր յաջորդները մեծ աշխատութիւն և ճարտարութիւն ի գործ դրին. չատ հայ արիւն թափեցաւ, մինչեւ որ բոլոմոտակ Կիլիկիոյ մէջ եղան և Տաւրոսի կատարները ամրացնելու այդ երկրին բնակութիւնը հրաժարիլ։ Անհնարին պէտք էր համառութիւն և կամառատ կարողներ ամենանեղ երկրին մէջ և քաղաքական ակռաթիւնն ձեռ տալ։ Այս մեծ գործը վիճակուեցաւ

կատարել Լեւոն Բ.ի, որ որբան քաջ ու յաղթակ զօրական էր պատերազմի դաշտին մէջ, նոյնքան խնամուն կառավարչ և աշխարհակէզ էր խաղաղութեան ժամանակ, որով իր երկարատեւ իշխանութեան յիշատակը անջնջելի մնաց Հայոց պատմութեան մէջ։

Իշխանութիւնը ձեռք առնելուն պէս՝ (1185) Լեւոն Բ.ի առաջին գործն եղաւ իր երկրին ապահովել դրացի իշխանութիւններէն, որոնք նոյն ժամանակ կը խլրտէին Կիլիկիոյ շուրջը և կը սպառնային անոր անդորրութիւնը վրդովել։ Իր զօրութեան առաջին փորձն առաւ Թանկրէդ յանդուգն սուլթանը Իկոնիոյ, որ Հայոց իշխանին յաղթութիւնները տեսնելով՝ յանկարծ չար զօրքով Կիլիկիա մտաւ, յուսալով որ անպատրաստ կը գտնէ զայն և իր իշխանութեան կը հնազանդեցնէ։ Բայց Լեւոն քաջութեամբ դնաց անոնց առջեւ, զարկաւ զրուեց սուրբ բանակը կատաղի կռուի մը մէջ, ու սուլթանն ալ իր մահը գտաւ։ Հազիւ թէ այս պատերազմը վերջացեր էր, որ Հաճէպի ու Գանմանոսի սուլթանները միասին զօրութեամբ Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները ասպատակելու։ Լեւոն իսկոյն վրայ հասաւ և երկուքն ալ մեծ կատրածով ետ դրկեց (1187)։

Այս յաղթութիւններէն յետոյ Լեւոն Բ. իր բոլոր մտադրութիւնը երկրին բարեկարգութեան ու պաշտպանութեան վրայ դարձուց։ Սահմանադրութիւնը վրայ բաղմաթիւ ամրոցներ շինել տուաւ և անոնց մէջ պահեստեան զօրքեր դրաւ։ Բաւական, որ իր նախորդներուն օրով Թանկրէդ սուլթաններուն իշխանութեան տակ ինկած էր, զարձեալ նուաճեց և իր սեփականութեան տակ միացուց։ Երկրին մէջ ալ վանքերու շինութեան տուաւ, որովհետեւ այն ժամանակը կրթութեան միակերպ էին, զանազան

հերանոցներ, հիւանդանոցներ ու դրամատներ հաստատուց. երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնն ու տարածութիւնը ծաղկեցուց, որով էր հարստանալն ու օտարներուն դրամ կերթար: Կիլիկիոյ սահմանները կը հասնէին այդ ժամանակ արեւմտեան Միջերկրական, արեւելքէն մինչեւ Եփրատ գետը, հարաւէն Միջերկրական ծովը, իսկ հիւսիսէն Տաւրոս մինչեւ կոմմագենեան կողմերը, ուր կ'ուռայ Ումասկին քովն ալ քաղաքներ էր առած:

Երբ այսպէս Կիլիկիան հասաւատ իշխանին հետ մակարութիւնն իսկ իշխանութիւնը կը վայելէր, Ասորին ու Պաղեստինը ներքին երկարատեւ խռովութիւններուն տեսարանը կը ներկայացնէին: Սէյտէոն (*), Եփրատէ տուքոնը, բոլոր իշխանները գժտութիւններէն օգուտ քաղելով, Երուսաղէմի հետ քրիստոնեաներուն արիւնով ազատած Սուրբ երկիրը դարձեալ մահմետականներուն ձեռքը ինկաւ (1187): Սրեւմտեան ազգերուն խաչակրութիւն կազմեցին Ֆրետմանացոց Ցրէմերին U. Ֆրետրատոս կայսեր առաջնորդութեամբ, որ չատալ արշաւեց Ասիա: Գոնէ հաւանելով, կայսրը գետին պրկեց Կիլիկիոյ և անոր ձեռնտուութիւնը խնդրեց քրիստոնէական մեծ գործին մէջ, իսանալով որ այդ օգնութեան փոխարէն Թագաւոր կը պսակէ զայն: Կիլիկիան անմիջապէս յայտնեց կայսեր իր պատրաստակամութիւնը. միանգամայն ըսելով որ Մաչկերիները պաշարելէն մեծ պակասութիւն ունին, ամէն բան առատութեամբ պատրաստեց և անոնց դրկեց: Երբ կայսերական բանակը Տաւրոս մտաւ, Կիլիկիոյ իշխանը և Գրեգոր Դ. կաթողիկոսը ներկայ էին ընդունելու-

(*) Սէյտէոնին ազգով բիւրտ էր և հարուստին Հայաստանի մէջ ծնած էր:

ցանկանար կայսրը դիմադրել դայլն. բայց դժբաղդաբար չհասան կայսեր տեսանելեն, որովհետև Յրէաբէլ՝ Կալէկասնոս գետին մէջ լողացած պահուն խեղդուեր էր:

Կայսեր տեսակցիլը մահուան պատճառով Լեւոնի թագաւորութիւնը քանի մը տարի յետաձգեցաւ մինչեւ որ Հենրիկոս Զ. Յրէաբէլին որդին ու յաջորդը, կեղեւոտիւտա Գ. պատին հետ համաձայնելով՝ արքայական թագ և տախտակոն դրաւ դրկեցին Լեւոնի իր առաջն հասնելու: 1198ին՝ Ծննդեան օրը, Լեւոն Բ. մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնի մայր եկեղեցին մէջ Գրէգոր Զ. կաթողիկոսի ձեռքով. հանդիսին ներկայ էին բոլոր եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծները, ինչպէս նաև Կոնրատ կարմրաքիր՝ պատգամն և կայսեր ներկայացուցիչը: Անկն կղզի ուրախութեան դիտումներ եղան՝ ծանրագին ընծաներ բերով Հայոց թագաւորին. Այնբ Անգլիա կայսրն անոր թագ դրկելով Լեւոնի, վաստրացաւ Հայոց իշխանութիւնը կեսարիոյ վրայ (1199):

Անտեսական նորոգութիւն թագաւոր մեծ նպաստով սկսաւ իր տէրութիւնը բարեկարգել: Իր ամբողջ Տարսոնէն Սիս փոխադրելով, ամէնէն առաջ արուեստ իշխանները քաղաքացիութիւնը տուաւ, որովհետև նոյնպէս ալ ամէն տեղ, ուրկից հիմնեց, որոնց մէջ շատ մը ազնուականի տոհմեր կ'աշխատցնէր առանց անոնց

կրօնքին և ազգութեան մէջ խորութիւն գնելու, ինչպէս նաև չար մը Յրանատցի, Խոտլուցի, Կերմանուցի և Անգլուցի զօրավարներ ալ ընդունել էր պատերին մէջ, որոնք հայկական դրօշակին տակ կը ծառայէին։ Բայց առնուազն, տակաւին կարելիութեան կողմանէ պարկեշտ էր երկբին մէջ, ճնշուելուցդ ու վնասուելուցդ ալ առաւելական արտօնութիւններ չնայելց, որով կրնային վաճառականութիւնը ընդարձակել Եւրոպայի մէջ։ Այսուհետև Լեւոն Բ. սերտ յարաբերութիւններ մէջ դնաւ Եւրոպական տգիտիւ հետ և թղթակցութեան մտաւ Յռանգիոյ Գիտնականներուն հետ, որոնք կը հրաւիրէին զինքը Ֆրանսա երթալու։ Ուրիշներ ալ կը հրաւիրէին զինքը Անգլիա, Գերմանիա և Իտալիա։ Ասոնց բոլորին ալ կը պատասխանէր, թէ ինքը կը փափաքի երթալ, բայց ոչ մէկ միջոցներ կը ներէին իրեն այդ ընելու։ Ուրիշներ ալ կը հրաւիրէին զինքը Եւրոպա երթալու, որպէսզի հոն ուսումնասիրութիւններ ընէ, և Լեւոն ալ կը փափաքէր երթալ, բայց ոչ մէկ միջոց կը ներէր իրեն այդ ընելու։ Ուրիշներ ալ կը հրաւիրէին զինքը Եւրոպա երթալու, որպէսզի հոն ուսումնասիրութիւններ ընէ, և Լեւոն ալ կը փափաքէր երթալ, բայց ոչ մէկ միջոց կը ներէր իրեն այդ ընելու։ Ուրիշներ ալ կը հրաւիրէին զինքը Եւրոպա երթալու, որպէսզի հոն ուսումնասիրութիւններ ընէ, և Լեւոն ալ կը փափաքէր երթալ, բայց ոչ մէկ միջոց կը ներէր իրեն այդ ընելու։

61

Ա՛ռիւծ Բ թագաւորութեան վէճը եւ Լեւոնի դերը այդ խնդրին մէջ (1199—1911). — Լեւոնի թշնամիներուն դարանակալութիւնը եւ Լամբրոնի Հեթում իշխանին ապստամբութիւնը. — Յաղթութիւնը Հալէպի սուլթանին վրայ (1212). — Պատերազմ եւ հաշտութիւն Դոնիսյի սուլթանին հետ 1217). — Լեւոնի մահը (1219):

*Լեւոն Բ.ի թագաւորութեան առաջին տարիներուն Ստեփանէ իշխանութեան ժառանգութեան առիթով մեծ վէճ մը ծագեցաւ, որ 12 տարի տեւեց եւ շատ արիւնահեղութիւններու պատճառ եղաւ: Ստեփանէ Պռնեցիներու իշխանէ սպրդեր Ռուբինեան մեծանունը տանն՝ երբեմն իսկ ալ առաջ հասկնալ կուգայ իշխանութիւնը իր սրբազան Ռուբինեան տոհմէ, որ Լեւոնէ Ռուբէն եղբօր Սվբատ տղայէն ժառանգած էր: Սկսաւոյ Պռնեցիներէ մեռնելով իշխանական տունը վերջ բերեցաւ Ռուբէն-Ռուբինեան, որուն Ստեփանէ դեռ իր արտքին կենդանութեան ժամանակ հարազատութեան երդում տուեր էր: Սակայն Պռնեցիներէ երկրորդ տղան՝ հռետորներէ Պռնեցիներու Սվբատ կանչուած, Տրդատայ կոմսը: Տաճարականներ և Հեթումեան տոհմակիցներու հետ միասին Ռուբէն-Ստեփանէ դէմ ելան եւ շատ մը տեղեր գրաւեցին: Ռուբէն Ստեփանէ ալ Կիլիկիոյ մեծամեծ տէրերէն Հեթումեան Լամբրոնի իշխանին հետ դաշինք կնքեց եւ նոյն երկրին իշխանութիւնը մեծ ձեռնհասութեամբ կառավարեց: Ան ժամանակ Լեւոն Բ. դեռ նոր էր սկսած իշխանութեան գործերը, բայց ան անգամ հասկցաւ երկրին իշխանութիւնը իր սրբազան Ռուբինեան տոհմէ, որ Լեւոնէ Ռուբէն եղբօր Սվբատ տղայէն առնուած էր: Սկսաւոյ Պռնեցիներէ մահէն յետոյ՝ իշխանական տոհմէն վերջ բերելու Ռուբէն-Ռուբինեան, որուն Ստեփանէ դեռ իր արտքին կենդանութեան ժամանակ հարազատութեան երդում տուեր էր: Սակայն Պռնեցիներէ երկրորդ տղան՝ հռետոր Պռնեցիներու Սվբատ կանչուած, Տրդատայ կոմսը: Տաճարականներ և Հեթումեան տոհմակիցներու հետ միասին Ռուբէն-Ստեփանէ դէմ ելան եւ շատ մը տեղեր գրաւեցին: Ռուբէն Ստեփանէ ալ Կիլիկիոյ մեծամեծ տէրերէն Հեթումեան Լամբրոնի իշխանին հետ դաշինք կնքեց եւ նոյն երկրին իշխանութիւնը մեծ ձեռնհասութեամբ կառավարեց: Ան ժամանակ Լեւոն Բ. դեռ նոր էր սկսած իշխանութեան գործերը, բայց ան անգամ հասկցաւ երկրին իշխանութիւնը իր սրբազան Ռուբինեան տոհմէ, որ Լեւոնէ Ռուբէն եղբօր Սվբատ տղայէն առնուած էր: Սկսաւոյ Պռնեցիներէ մահէն յետոյ՝ իշխանական տունը

*ար՝ Գանձակի Ռուսաստան ապրանք բնականով տրոցից Վրաստան արտահանում: Գործարք կնքվում էր 20,000 բերդանոցների ավելի արտահանման դեմ. բայց արտահանվում էին ապրանքները առանց մաքսանենգ ապրանքների ներմուծման եւ բաշխվում էին ի Վրաստան միայն Ռուսաստանի տակ, որոնք բանալը չէր բարդացնում գանձերի ներմուծման պետք էր ներկայացնել ապրանքները ի Վրաստան եւ նոր ներմուծման մեջ Ռուսաստանի պետ Նզոլ արձակում չէր, որով կնքվում էին ներմուծման ներկայացնել ապրանքները ի Վրաստան եւ նոր ներմուծման

կարամանները պատելով՝ բոլորն ալ երկրին դէմ ելան։

Այսպէս վերջացաւ այս երկարատեւ պատերազմը, որ տեղեակ ընթերցողը կրնայ նկատել թէ մեծագոյն նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանեայց համար ալ՝ տանելով յաւելում մեծութեան։ Նաեւ երկրորդ անգամ ըլլալով Հայոց Թագաւորը կը կռուէր ընդդէմ Հռոմայեցւոց, որոնք երկրորդ անգամ ըլլալով ալ պարտութեան կ'ենթարկուէին։ Ասոնք ալ Տիգրանայ ատենները Հռոմայեցւոց հետ կռուելով՝ ոչ միայն պարտութեան կ'ենթարկուէին, այլ նաեւ իրենց զօրքերուն մեծագոյն մասը կը կորսնցն

պարբ ժողվից, արարքաբնութ հոտու ուբեռնին վրայ, որ անոգ կը սպասէր գնալու որ բռնէն, և իր անակնկալ յարձակումովը ոչնչութե ատրուճի ձգեց Բզեհոմպետն վրայ, որ ամէն կողմ ցրուեցաւ ու փախաւ՝ սիրտը բոնութիւնը Հայոց ձեռքը ընդալ. և ուրիշներ ալ որոնք ետևնէն կու գային հասկնալ Հայոց ընդարձակութիւնը (1212)։

Այսպէս յաղթութեամբ գնաց, և ոչ ոք իր դարձութեան վերջին տարիներուն մէջ դժուար արարքով մը նեղացուց զինքը։ Միայն Գեղեարդի վանքին համար, որուն չորս մեհեանները ինքը կործանեցուցեր էր, ուխտաւորներուն համար կարգադրութիւններ ըրաւ։ Ուխտին ընդհանուր ժողովը հրաւիրեց Գեղեարդ, և հոն ներկայ եղան Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները, վանականներ, և ուխտաւորներ։ Ամէնքն ալ ժողովին մէջ հաստատեցին որ ամէն տարի Վարդավառի տօնին օրը ուխտաւորներ գան Գեղեարդ, և ինչ որ ուխտաւորներ ուզեն՝ ուխտին ատենադպիրը գրի առնէ, և ուխտին ատենին մէջ կարդայ։ Ուխտին ատենադպիրը ամէն տարի ուխտաւորներուն ցուցակը կու տայ Հայոց կաթողիկոսին, որ ուխտաւորներուն ինչ որ պէտք է՝ կարգադրէ

ուսելեւ Լեւոնի հետ եւ երկու տարի ետքը մեռաւ Ռուբէն Ա. իր հօրեղբայրը յաջորդեց (1217)։

Լեւոն մեծը 1219ին 34 տարի գրաւական կառավարեց Հայոց Իշխանութիւնը։ Սկսաւ մեծ նպատակներ ունենալ Հայաստանի մէջ տիրապետելու ոչ միայն Կիլիկիոյ, այլեւ ամբողջ Հայաստանի վրայ, եկեղեցին եւս ստրկացնելու վրայ և գործը եւս մեծ յաջողութեամբ կատարեց։ Սակայն մեծ դժուարութիւններ հանդիպեցան Նորա ծրագրութեան մէջ, եւ այդ պատճառներով եւս Հայոց ազգին համար չեղած ու սիրուած Լեւոնը մնաց մէջ։

ՁԱՊԵԼ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ, ՀԵԹՈՒՄ Ա., ԼԵՒՈՆ Գ.

62

Ռուբէն-Մէյմոնտի փոթը՝ կիլիկիոյ գահը ժառանգելու. Ձապէլ եւ Փիլիպպոս Անտիոքի պատերազմին վերջին տարին իր եղբօր Ռուբէն-Մէյմոնդին արքունքը և թագաւորութեան ժառանգ հրա-

ապրակեր էր։ Բայց տեսնելով որ ան էր տեսչական իշխանութիւնը չէր կրնար պահել տանդ արտօնեց օգնականին, հետեւապէս և անոր իշխանութիւնը սկսաւ ընդարձակիլ։ Այդ ատեն Վիլհելմ Տանտ, վերջին անգամ ոչ միայն չօրհնեց անոր Պահեմոնդէ դէմ, որ դարձեալ սկսաւ Անտիոքը, այլ և իր ամբողջ իշխանութենէն ալ զրկեց, և հետեւորդ իշխանութեանէն ալ վտռեցնելէ իր իշխան ժառանգ անուանեց զհետս Չապէլ տղէքը՝ Ալմէ պոյէ և Կոռանդին արքունի իրաւունքով մեծ։ Ոսկէն Աստղիկեանները օգնութիւն տուին, և տղան Տարսոն, որ քանի մը կաստղեանները Հեթումեանները իշխանութեան ժառանգ անուանեց զքեր։ Կոռանդին, որ Ալմէրիկ Կիպրոսի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնացել էր, սկսաւ իշխել Տարսոն, և ինքն ալ Ռուբէնի հետ ամուսնացաւ։

եր փոխէր: Կաստրիէն խուճր եր պետրոնիով համա նաւէն, բայց գոն և Սիս բերիով բանտարկեց: Պատրաստուր պրծուեցաւ Սկտրէի խմանէն, որ Հայոց գանձերը նա պիէ և տրէի տպատէ. բայց տպան ու անոյթս հայրը չուտաս տալ, և Փիլիպպոս մնաս բանտի կատարէ, նեղուեն մէջ (1225):

Սիս ժամանակ Կաստրիէն ուրիշ կոմպոզիցիոն և իշխանութեան տաւոմսիներ Զաղէր տեսաւոյին իր Հեթում որդուն հետ. բայց Զաղէր չտանգստացաւ և քաշուեցաւ Սկեւէիա իր տօր տան, միայն գնալով ոչխարհս կիտուր էր տալ Հեթում: Ի գալ տեսաւ Կաստրիէն տանգստացաւ և գործունեայ Տօրը, որ անորոշել Սիսցոց ո գին զօրքին վրայ տարուայ նշանակեց, Լեւոն որդին ալ մարդկանց հետ Կաստրիոնի իշխան կարգեց, իսկ ինքը իրեն Կաստրիոնը, գրծերուն բնդհանուր գեկավարութիւնը ինք առնելով: Կաստրիէն՝ Լամբրոնացիները չտեսնալ յոյսով, հասնելուն

(*) Պապեռոնի Հեթումեանը Լամբրոնի Հեթումեանց ազգական էին, բայց անոնց պէս թշնամի չէին Ռուբինեաց տոհմին հետ:

Կոստանդին իշխանը իր հայրական ժառանգութեան մէջ հաստատուց. իսկ դաւթը Գոնիայի Սուլթանին մօտ խաղաղութեան դաշինք կնքեց, չնայելով որ ան Լեւոն Բ.ի մահէն յետոյ Իսաւրիայի մէկ մասը յափշտակած էր: Հեթում արտաքսուեցաւ ընկ պիչաղութիւնը սուլթանին՝ ժամանակի ծանր տնտեսական պատճառով. այդ ժամանակ Սահրայ երկրին քրիստոնեայ իշխանութիւնները մասամբ կործանուեր, մասամբ ալ մահմետական տէրութիւններուն հարկատու դարձեր էին. Կիլիկիան ալ թշնամիներէն շրջապատուած էր և ոչ մէկ կողմէն օգնութեան յոյս չկար:

Սակայն հանգամանքները շատ փոխուեցան: Արդէն Թաթարները դուրս եկած էին իրենց երկրէն և հետ ու առ սիտակով չատ մը ազգեր իրենց լուծին ծառայեցուցեր էին: Պարսկաստանը և Հայաստանը առնակես ընկէց յետոյ, անունը մնցան Փոքր Ասիա, ուր Գայաւէտտին Քէյ-Խոսրէվ Գոնիայի սուլթանը անոնց առջև եկաւ իր տէրութիւնը պաշտպանելու՝ նախապէս իր բնաւանիքը Կիլիկիա դրկելով, ետոյ սուլթանը յաղթուեցաւ և իր երկրին մեծ մասը կորսնցուց Կապադովկիոյ և Սուրիոյ մէջ: Հեթում Գոնիայի Սելճուգեանց անկման վրայ ուրախացած՝ Թաթարաց հետ պատերազմին և յարձակողական դաշինք կնքելու մասին բանակցութեան սկսաւ. Բայց Հեթում առանց Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը դրկելու անոր դէմ պատասխանելու և Թաթարական երկիրները պատրաս-

կելու։ Հեթում զայրացած՝ տղամարդին կալանաւորելը կտակեց և գնաց Լամբրոնը պաշարելց։ Կռռոնդին նեղը ելնելով տպաւէնեցաւ Գանձա և Դայուէտայինը հետևառած՝ մեծ պատրաստութեամբ մուտն Կիլիկիա։ Հեթում իր քաղ զօրքերով և հօրը սպասկցութեամբ երկու բիւնաւիներն ու խրտուակից, առլիանը պատերազմ մէջ սպանուելցաւ, իսկ Կռռոնդին հօին անգամ գրեանալէ յետոց ընկճուելցաւ և հպատակելցաւ իր թագաւորին (1237)։

Հեթում Կիպրոս ի քրոջ թագաւորական հետևողեալ մայրակ՝ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանեց արևմտեան քրիստոնեաներու հետ։ Երբ Լուդովիկոս Թ., Ֆրանսական թագաւորը, Կիպրոս կղզին հասաւ, Հեթում գնացաւ դրկեց անոր գալուստը շնորհաւորելու և ասպնջականց անոր իր գործակցութիւնը խոստանալու դէմ յանձն առած արշաւանքին մէջ։ Սակայն հասկնալով որ Եգիպտոսի օդնութեան վրայ հետաքրքրութեան պատճառով մեծ յոյս կարելի չէ դնել, մեռ կողմէ Թաթարներու մեծ յաղթութիւնը տեսնելով, Հեթում մտածեց հաշտութեան և սիրական գործեր մը կատարել առնչ բնակչութեան հետ։ Ան նախ իր Սմբատ եղբոջը գեսպանութեան դրկեց Թաթարներու մեծ խանը ճամ և անոր հաստատութիւնը առնելէ յետոց՝ անձամբ գնաց Մոնգոլ խանին իր յարգանքը մատուցանելու (1253)։ Անոր մեծ պատուով ընդունեց Հոգոյ խորհուրդը և մկրտեցաւ գոչնակցեցաւ անոր հետ։ Գաշնագրութեան զօրութեամբ Մոնգոլ խանը յանձն առած էր օգնել Հեթումի իր թշնամիներն ու Եգիպտոսի յարձակումները կանխարգելու անոր։ Հեթում ալ իր կողմէն պարտաւորած էր օգնական զօրք առ անոր երթալուն

Մանր-քնքուշ ձևերին տանելու և բարեհաճորեն Թագուհուն ծիծաղեցնելու պէտ պատրաստվելու համար։ Հետո էրնեկը մարդ օտարությեան մէջ մնալ չուզեց՝ դարձաւ էր երկիրը Մանդոյ խումբ եղբայր Հերակլի զօրավարին հետ։ Հերակլ սկզբան Մարդոյ կողմն էր, իսկ յետը պատճառ տալով Եղիպտոսին վրայ, որ Հայոց ու Թագուհոյ գաշնակցությեան կասկածելով՝ Հետոն բոլորակցությեան ժամանակ արշաւած էր Վերկիրս և մէկ քանի տեղեր բռնած էր։ Թագաւորը ետ տալով զօրքերն վրայ, գրեաց զինքը և հետեւեալ տերից Գերմանիկոսին, Ներսեհին, Մանդոյ և Մարոս բերդապահներուն, ծնչելու նոր բոլոր Բաբելոնին։

Մի քանի մը տարի յետոյ Հերակլն տուէր եկաւ Հետոեանին որ Մարկոսին դոյ և մեռնելն երեսուն Երուսաղէմը Մելիտինեայ ձևերն տղաներն։ Հետոե 40 տարուր հասակով և 12,000 ձիաւոր զօրքով հասաւ Եդեսիա, ուրանալէն գաշնակիցները գոցեն նոյն Հերակլ Մելիք-Նադար տանելն պէտ։ Բարեբը յարձակումով առնելուս, տանելն գերի եղելու և իր բնակութեամբ պրկուելուս Պարսկաստան, իսկ անոնց երկիրները գաշնակիցներուն մէջ բաժնուելուն։ Մեծ Հերակլ և Հետոե միասին կը պատրաստվէին Մ. Երկիրը երթալու, յանկարծ Մանդոյ խումբ մնալուն լուրը եկաւ և այս ձեռնարկութիւնը խափանեց։ Հերակլ միաբան պրծաւ Թագաւորին՝ գերեց 20,000 զօր թողուլ էր Արտաշատ գրելուն եղիտնութեան տակ (1259)։

Պերոզ կամ Յեզդեգերդ, երկրորդ տանելն, Հերակլէ ետ բաշխելէն սերս առած՝ մտաւ Մարոց երկիրը։ Թագաւորներուն յաղթեց և շատ տեղեր տիրեց, մեծն իսկ Մեհերդը բռնութեամբ ձեռքէն

խոց : Ապա դեսպան դրկեց Հեթումէն՝ պահանջելով Ա-
ղբուց դաւանիքը ազատ ընդ իւր մարդոց անցնելու,
Հարկել Սելճկեցոյն ցրուն տանելու, և հարկ ասց իրեն :
Հեթում իր գաղնակիցներուն կռակած չտուաւ համար՝
վերջեց առաքանեն հետ բանակցաւթեան մտնել. իր ու-
նեցած զօրքը յանձնեց երկու որդոցը՝ Լեւոնէն ու Թո-
րոսէն, պատուիրելով որ ծովեզերքն ու լեռները մի-
Ջոցը պահեն, իսկ ինքը գնաց Թովմայենէն օգնութեան
ուզելու : Մէմլուքները բարեաւթեամբ մտան Սելճկեց,
ուր բոլորովթեամբ բոլոր Հայերը իր տուր եղան անոնց
առջեւը կտրելու. Թուրա գաղնակիցը ինքն պատե-
րազմի դաշտին մէջ, իսկ Լեւոն գերի բռնուեցաւ :
Թշնամիները Սելճկոյ մէկ մասը ասրեցին, մինչեւ
անտառ Թաղարենիոյ ամբողջը գերեզմանոցին հա-
նեցին ու ացրեցին, և մեծ ասրով ու պերճութեամբ հա-
դրձան : Ուշ տասա Հեթում Թովմա զօրքով, երկրին
ուխտաւոր և տղոց կարասաց մեծ կոկիծ պատճառեցին
երթեր : Բայց բերած օգնութենէն մին բան չէր. էր՝ ար
չէր կարող Հեթումէն վրաց երթալ : Նորէն դիմեց
Ապարտա խոնին և անոր նեղութենէն ետքը, բայց ան Ղարաքաղամանի կողմերը պատերազմով գնեցաւ-
լով՝ չկրցաւ Թաղարենիոյ ինդիրը կատարել : Հեթում
ուրիշ միջոց չգտաւ իր տրէն գերծնելէն պատճառ,
բայց եթէ Հոլէքը ասրով Պերսիոյէն և Հօրը երես-
ացրի զօրավար Թովմայ մեծ զնդէն պատրաստ : Ա-
յսուհետև Լեւոն գրեթէ Սելճկոյ 22 տարի գերծեցաւ
մէջ մնալէ յետոյ : Անոր պատանեկութեան պատ-
ճառութեան պատճառով ծերացած հօր տրէն, որ ոչնա-
չնաւթեան պիտոյքները գրկելէն բոլորովին՝ կատարե-
ցաւ բան Լեւոնէն յանձնեց, իսկ ինքը վանք մտաւ
և Հրեշտակապետին կեանքը վարեց՝ Մակար անուամբ, ու
մէջ ետոյ մնաւ 44 տարի քաղաքավարի ետոյ (1270) :

63

Լեւոն Գ. (1270) .— *Դաւադրութիւն Լեւոնի դէմ .— Բիւրարսի արշաւանքը Կիլիկիա* (1274).— *Լեւոնի նոր ձախորդութիւնները.— Բիւրարսի երկրորդ արշաւանքը եւ պարտութիւնը* (1276).— *Յաղթութիւն Գոնիայի սուլթանին վրայ* (1278).— *Արշաւանք եգիպտացոց դէմ Թաթարաց դաշնակցութեամբ* (1282) .— *Լեւոնի թագաւորութեան վերջին տարիները. անոր մահը* (1289):

Հօրը մահը այնպիսի խորին ապաւորութեան մէջ ընկղմեց Լեւոնը, որ ան ծանր կերպով հիւանդացաւ: Ամէն կողմէն պատուաւոր պատգամաւորութիւններ եկան զայն մխիթարելու. Կիլիկիոյ այլ եւ այլ քաղաքները, Թաթարաց խանը եւ նոյն իսկ Եգիպտոսի սուլթանը յաւակնութիւն կը յայտնէին սրտցաւութիւն իր կրած մեծ կորուստին համար: Լեւոն երկար ատեն այդ տարակոյսի մատնուած կասկածանքի ենթարկուած եւ 1270ին քաղաքական ոճրագործ համարուած Տարսոնի մէջ, ուր և հաստատուած իր սեռը:

Լեւոն Գ. իր քաղաքականութեան օրինակաւոր եղաւ քաղաքական յանգամանքներուն ընդհանուր նկատմամբ չեռնելով և պարտականութեան ատեն պարտաւորութիւն բաշխելով: Անկոյն չնայելով քաղաքին սրտագրաւ բարդ բնաւորութեան, չատ չանցաւ և նոյ իշխանները դաւադրութիւն մը կազմեցին անոր դէմ, որուն մէջ

խան էին նաև մեր ազգականները։ Նեւսն չկարողացաւ դաւաճանութեան պարապմունքները բռնել, բայց իր սովորական վեհանձնութեամբ ներեց անոնց և միայն անոնց բերդերը յարձակուելու դրաւեց, որպէս զի անկարող լլլան իրենց ապստամբութեան խորհուրդին առջ տանիլ։

Այս ներքին պարագայութիւնները Եդեսիոյ առթիւ առին առիթ տուին իր թշնամական յարաբերութիւնները նորոգելու Հայոց թագաւորութեան դէմ. Բերարս իր բանակը Թուրք զօրքերով առաւելցնելով՝ գնաց Կիլիկիոյ վրայ։ Նեւսն իրենեքին անօգնական մնալով անճարացած լեռները քաշուեցաւ և երկիրը անպաշտպան ձգեց Թշնամիներուն առջեւ, որոնք արձակ հասարձակ ինկան այլ և այլ գաւառները ու ասոնցմէ և՛ կողոպտեցին և՛ կրծոտեցին և բնակիչները կտտրեցին։ Մեծն Սեր քաջութեամբ պաշտպանուեցաւ և մեծ կռուով Մամիստրեները ետ մղեց. իսկ Տարսոն հարուստ ու բազմամարդ մայրաքաղաքը թոյլ ընդդիմութենէ մը յետոյ, անձնատուր եղաւ և ասոր մատնուեցաւ, հոյակապ շէնքերն այրուեցան, բնակիչներէն 20,000 հոգի կառապի Թշնամիներուն մնացին զոհ գնացին 10,000 հոգի դերի տարուեցան (1274)։ Ամրոցներուն ետ գառնալէն յետոյ, Լեւոն երեցաւ իր ազգին մէջ և անմիջապէս ձեռք գարկաւ կործանուած տեղերը նորոգելու և Թշնամիներուն հարուածներէն վնասուածները սրտմտկէս վերանորոգելու։

Երբ այսպէս իր ժողովուրդին վէրքերը բուժելու եռանդ կ'ընէր, նորանոր դժբաղդութիւններ եկան ասոնցմէ Թաթարները սկսան փորձել. նախ ետեր յարձակեցաւ իր երկու գաւառները, ինչպէս ալ ետեր կերպով հետեւցաւ. յետոյ ասկէ ժամանակ մըն ալ եկաւ, որուն յաղթութեան առջ իր զորքերն հետեւեցան։

Նաեւ այս բոլոր ձախորդութիւնների մէջ իր տղեկան արիութիւնը չկորսնցուց և ամենուն համբերութեամբ հպատակեցաւ նախախնամութեան կամքին։

Եղբայրան սէրմանը իր առաջին արշաւանքին յաջողութենէն քաջալերուած՝ փոքրիկ նոքին կ'ելլէին առաջնորդել. բայց այս անգամ իշխանները վճռորոշեցան ինքնագլուխ գնալ և պատերազմի դէմ գնել Եգիպտացւոյն։ Նախ իր զօրքերէն մէկ քանին ուղարկեց և զանոնք Դամասկոսի դէմ դնել Եգիպտացւոյ։ Ինքն իր զօրքովը մեծ ուժգնութեամբ Հռոմկլայի վրայ յարձակեցաւ, և երբ իր զօրավարները պատերազմը նոքին սկսան, նոյնը իր եկաւ և մեծ կերպով վճռական պատերազմ ըրաւ։ Սակայն իր զօրքերուն մեծագոյնը Դամասկոսի դէմ էր գնացած։ Ուստի Եգիպտացիք յաղթեցին և Հռոմկլան առին։ Ասկէ ետքը Սիսաստիոյ դէմ դարձան, և երբ իր զօրավարները պատերազմը նոքին սկսան, նոյնը իր եկաւ և մեծ կերպով վճռական պատերազմ ըրաւ։ Սակայն իր զօրքերուն մեծագոյնը Դամասկոսի դէմ էր գնացած։ Ուստի Եգիպտացիք յաղթեցին և Հռոմկլան առին։ Ասկէ ետքը Սիսաստիոյ դէմ դարձան, ուր և մնաց։ Բայց Հայկին ալ մեծ կորուստ մը ունեցան այդ ժամանակ. քանզի Սիսաստիոյ պատերազմին վերադարձած՝ իր ձին վիրաւորելով մեռաւ (1276)։ Սպասող խանը պատմեցին դէպքը պրկեց Նեմրէն՝ այս մեծ յաղթութիւնը չտրհաւատալով, վճռեցաւ առանձինն երթալ Սիսաստիոյ դրան հետ վճռելու. բայց Նեմրն խոհեմութեամբ մերժեց, բաւական սեպելով որ զօրաց միայն ելլայ երթայ այդպիսի ընդարձակ տերութիւնը մը կառավարել այդքան թշնամիներու մէջ։

Եղբայրական սիրութիւնը ժամանակ Դանիէլի առ-

Թոռը Լեւոն կոչեր ատրուանկեր և մէկ քանի տեղեր պրուիր էր։ Լեւոն էր զինքը տար դէմ դրձաւ և վճռաւոր յաղթութեամբ մը ամբողջ գայն խաղաղեցնել (1278)։

Հարկ է թէ երկար ատեն էր գէշ մը հանգամանալ էր արտերուդմը նորէն արծարծուելու Ատրպ երկիրը Թաճարաց ու Եգիպտացոց մէջ, և Լեւոն պարտաւորուելու էր դաշնակցութեան օգնութեան երթալու։ Մխիթարեալ Անդրա-Թաճար զօրավարն էր, որուն Ալպուղա խանը 30,000 զօր յանձնած էր այդ արտերդութիւն համար, դաշնակիցները սպասել համար մինչև Հայն բազմը (Ստեփանէ ճամբը), ու Սէյֆէտտին-Լ-Ալֆի էր բանակը կարգի դրած անոնց վ'արտաքը։ Պատրաստուելու սոսկը. գլխաւոր հրամանատարութիւնը էր վրայ առած Անդրա-Թաճարին կանգնելու բանակին մէջ, անոր մէջ կողմը բանակ Հայոց Թագաւորը էր դանդաղկաց Ձախ կողմը Ալեմին իշխանը զօրավարը։ Պատերազմի հրամանն արտերան ինչ'ևէտ և Ալեմին բանն զօրաճամբը իջևան Ալեմին իշխանին վրայ, բան բանակին բանդնցին և մէկ քանի տղան տեղ հարմարով կռուցկցին. իսկ Անդրա-Թաճար, բան տանց վախնալով, իսկ բան այդ Ալֆինն կռուցած ելալով, տանց պատերազմելու Եգիպտ կողմերը դաշնացաւ։ Ամէնքն՝ որ արդէն յառաջացած վախչելու վրայ էր, սկսան առաւ և իր մնացած զօրաճիները բերել մը վրայ կեդրոնացաց։ Երբ Լեւոն և Ալեմին յաղթաճամբ եւ դարձան, տեսան որ զօրավարը պատերազմի դաշնին հետացեր է, ուստի իրենք ալ տեղացան անոր նայելու երթալ։ Հայոց գունդը պաշարի պահպանութենին հետացած և Եգիպտացոց յարձակումներ բան ետ մարելով՝ մեծ զժուարութեամբ հասաւ կը-

լինիս՝ բաւական զգալի կորուստներ կրելէ յետոյ(1282)։ *Ապագայ խանը այս արշաւանքէն ետ դարձած թմբաններէն խոտաթեամբ պատժեց, հասարակ գինուորները նախատելով հրամայեց կանացի զգեստ հագցնել, իսկ զօրավարները և նոյն իսկ իր եղբայրը՝ Մանգօ-Թ՝ամուրը գլխատել տուաւ։*

Այս անցքէն պատերազմէն յետոյ, Լեւոն Ի տարի ալ սպրծեցաւ և հանդիստ կերպով մեռաւ իր երկրին մէջ՝ մեծ յաւ պատճառելով ազգին (1289)։ *Լեւոն իր թագաւորութեան վերջին տարիները իր ազգին բարգաւաճման և նեղեալներուն վիճակին վրայ հոգալով անցուց, մանաւանդ խնամք տանելով իր հիմնած դպրոցներուն և հիւանդանոցներուն վրայ, ինչպէս նաև երկրագործութեան ու վաճառականութեան բարգաւաճման համար։ Ուշադրութեան արժանեցաւ Լեւոն Գ. ի օրինակել առած հայկական զրահանութեան նշանաւոր արդիւնքները՝ որ զանազան տեղեր ցրուեց ուսումնականներու դրժուածութեան համար. երեն կը պարսիկք որ չատ մը հոյ ձեռագրեր անկորուստ հասած են մինչեւ մեր օրերը։*

ՀԵՅՈՒՄ Բ. ԵՒ ԻՐ ԵԿԱԾՑՆԵՐԸ ԼԵՒՈՆ Գ. ՕՇԻՆ, ԼԵՒՈՆ Ե.

64

Կիլիկիոյ թագաւորաց հանգամանքները ԺԴ. դարու սկիզբին.— Հեթում Բ. (1289). Եգիպտացոց արշաւանքը եւ Հռոմկլայի գրաւումը (1291—92).— Թորոս Գ. (1293).— Հեթում 2րդ անգամ.— Ա կնաւոր իշխանին սպանքը. Հեթում 3րդ անգամ (1299).— պատերազմ Դամասկոսի սուլթանին հետ եւ արշաւանք Եգիպտացոց դէմ Թաթարաց դաշնակցութեամբ (1302).— Այլազգիներու ապաստանութիւնները Կիլիկիոյ մէջ.— Սիսի կրօնական ժողովը եւ Հեթում ա՛ի ու Լեւոն Գ. ի մահը (1307):

ԺԴ.րդ դարու վերջերը և մանաւանդ ԺԴ.ի սկիզբն Կիլիկեցոց քաղաքական հանգամանքները զգալի կերպով կը փոխուէին: Թաթարաց մեծ ուժութիւնը ներքին պատերազմներէն թուլցած՝ կամաց կամաց կը սկսէր քաշուիլ և իւրեանց ոչ մէյն երկնց օգնութիւնը կը պատճառ Հայոց թագաւորներուն, այլ նաև մահմետական իշխանութիւնը բնդունելով՝ կը թշնամանան երկնց հետ դաշնակցեցնելու համ և մեծամեծ վնասներ կը հասցնեն անոնց: Մեռած կողմէն Եգիպտոսի սուլթանները, Պաղեստինի և Սուրիոյ ամէն ըլլալէ յետոյ, երկնց բոլոր ջանքերը կը դարձնեն Կիլիկիոյ վրայ և կ'աշխատին նուաճել Հայերը, որ մեռնող քրիստոնեայ ամէնքէն էր հնացած այն կողմերը: Հայերը անկարող ըլլալով մեռնող պաշտպանելու զօրաւոր թշնամիներու դէմ, երկնց բոլոր

[illegible]

Ա՛ս այր Տանդուխտ մէջ Վրէժէն զոհն էր Հեմոյ, որ բարձրացաւ Լեւոն Գ.ի որդի Հեթում Բ. (1289), որ կրթեաւ ուխտ կրօնաւոր, բայ ետքը արքայ եղաւ։ Եւ ետքէ Հեթում այնքան մայր ունեցաւ անհատական կամքն ուր մնար, որ 16 տարուան մէջ ոչնչացնէ երկու անգամ Թամէն Տրապիզոնցւոց կրօնաւորական տարազ և երկու անգամ վերստին զայն հագուցանել։ Ա՛ս բարբարոսական ոճիր նուաստ Հեթում Հեթում և երկու անգամ երկիրը ասկետավոր բնելով՝ ետքը ուրիշ ոճիրներ։ Հոգին մէկ երկու տարի Վրէժէն խոցոտուեցաւ կը վայելէր Հեթում Բ. և ետքեմնեցաւ ուրիշ, որ Մելիք-Նասրէթ, Ա՛ֆխ յաջորդը, իր հրամանովն սրախող անցած՝ մեռաւ ծանծաղ տեղ մահճակալին։ Հեթում չուրջը մէկ կողմէն իր տակաւին որդիքը դրկել ասիական պատանիները, իսկ միւս կողմէն Թամարայ Աղուա խանի և Նիկողայոս Գ. պապին օգնութեան դէմ։ Բայց խանը այդ ժամանակ պատերազմներու մէջ բռնուած՝ չկրցաւ օգնել Տաղուհիի Հոգոյ. իսկ պապը դիմեց Յրանուազի Փիլիպպոս Գեղեցիկ թագաւորին, որ ունայն խոստումներով ետ գրգռուց գնդապետները։ Ա՛յդ միջոցին Մելիք Նասրէթ մոռնալով Վրէժխնդրութիւն

չարած էր Հռոմկլայի՝ Հայոց կաթողիկոսութեան սխռոնելուց: Այս ամէն բերդարարքը երկար պիտոյք ունէր ժամանակ. բանիցները անդադար կռուելով, ծարավերին մէկ մասն ալ Սահմանին կաթողիկոսին հետ պիտի սորուելու Եգիպտոս, որ ամէնքն չտալով վերադարձու էր ծագրարքը քրտամանութեան ձևոքէն պատմելու համար, որն պատճէն յարդարուած՝ գացած էին Սահրադարձին պատճառելու: Հեռուած պատմելու էին Տաճար, թէ Հայոց կոյսերը Մերձել սրբազան կնութեան տալու, ինչպէս մեզ մասէ Հռոմկլայ բոլոր մատեր էր Կիպրոսի թագաւորին երթալը Սօֆիային: Բէչ ժամ Հեռուած Կիլիկիոյ եղանութիւնը էր երթալ երթալը Սահրադարձին յանձնելոյ և ինքը Բերոսի հետ բոլոր տեսնելու գնալ Կռոմանդիսուտոլին (1295):

Այս Սահրադարձ Հեռուած բացակայութեան միջոցին եղանութիւնները և կռոմանդիսուտը էր կոյսերը գրուելոյ և թագաւորը օձուելու Սիսի մէջ. միևնոյն ժամանակ Ղազան խանին հաստատութիւնն ալ տուաւ և գրեթէ Թեհրանցոց

հետ անցա Կիլիկիոյ միանալ, թողեր ոչխարք հետ ամուսնացա: Երբ Հեթում ու Թորոս վերադարձան երկիրը, Սմբատ անոնց առջեւը ելաւ և Կիլիկիայէն արտաքսեց: Անոնք ապաստանեցան Կիպրոս թագաւորին՝ Կիպրոս և Կռանդիոպուլոս, բայց բնաւ օգնական չգտան. և երբ Ղազան խանէ պատասխանուեցան կը դիմէին, Սմբատ թողեր զօրքերու ձեռնասուեցաւ բանից զանազ և Բարձրբերդի մէջ բանտարկեց, ուր Թորոս ապրեցաւ և Հեթում ոչ երբեք յայնմ ըրեց կռեցաւ (1298): *Կռանդին՝ Հեթումի չորրորդ եղբայրը այս պատճառաւ ոչխարներս ելլալով՝ զօրքերը իր կողմը հրաւ, Սմբատը դարձեալ երկիր ու բանտարկեց և իշխանութիւնը ինք առաւ, Հեթումն ալ բանակ կազմեցնելէն արձակեց: Շատ չանցաւ՝ Հեթումէ ոչխարքը բացուեցան, և Հայերը այս անակնկալ դէպքէն ուրախացած՝ ուզեցին զարձեալ թագաւորեցնել զայն: Այս առթիվ, Կռանդին փորձեց Սմբատը բանտէն ազատել և անոր տեղ ձերբանելով Հեթումին դնել. բայց ան Ճանճարտեն և Հերքինէայ առաքանութիւնով ուշ նուիթեամբ երկուքն ալ բանից Կռանդիոպուլոս գրկեց, և ինքը երկրորդ անգամ զահը նստեցաւ* (1299):

Այս ներքին անկարգութիւններու ժամանակ, Դամասկոսի սուլթանը Մուսաիէ, եգիպտական զօրքերու գլուխն անցած՝ իր պատրաստուէր Կիլիկիոյ վրայ արշաւելու: Արդէն Հայոց սահմաններուն մօտեցեր էր՝ երբ Հեթում ինկաւ ուժոր վրայ, զօրքերը ջարդեց ու ցրուեց, զինքն ալ բանից և Ղազան խանին գրկեց: Ղազան խանը երկու անգամ փորձեց Հեթումի դաշնակցութիւնը Սմբատին ու Պաղեստինը եգիպտացոց ձեռքէն խլել, բայց երկու անգամ ալ հարկադրուեցաւ զործը

անկասկած էին և Թամթրխանին դառնալ էր Ղազդան ապստամբելեն առաջ, Թողով իր տեղը Գոմլուղ զօրապետ ուխտատար զօրով։ Ան և Հեթում սկիզբները քանի մը յաղթ կռիւներ բերին իշխանին հետ, բայց յետոյ սիրտնեղած կու գար դաշտը՝ չատ մը մարդեր կորսնցնելով Եփրատի ջուրին մէջ։ Հեթումի զիջողութենեն նայի ժամանակներ Ղազան իսկոյն ալ մեռաւ (1302), և տեղը յաջորդ Նաւրուզան։ Մանկտանութենեն բնդունելով՝ Հոյց հետ իշխանացաւ։ Թամթրխանը երկոց դէպքերը դարձեալ երկոց առաջնորդներուն դէմ և կիւկոյ համբանելուն յաւ ժամով ելլալով՝ առիթ մը չունակ բերաբերոյ երկու երկիրը։ Ատոնց օրինակին պէտ առած՝ Մանգուին ալ Թութիրը երթ ունեցած յարձակման վերկիմ վրայ և մեծ ուխտածներ գործելեն։ Վերկատէս Հեթում անմիջապես կը Թերութենեն և զօրքերու պատեան անցնելով՝ հետը իշխանութեան վրայ գնդերը տանը Տարտառ ուխտելով ու գտնուելու վրայ էին, և այնպէս կարգ մը առաջ անոնց, որ մօտ 7,000 հոգի տարածելուն կամ գերի բռնելուն։ Այս յաղթութենեն ետոյ Եփրատի ուխտածներ տեղացան Հեթումի հետ, որով այլազգիներու ուրբ ժամանակ մը կորուելու կերեւիլէր։

Սակայն չատով արծարծուելու եկեղեցական խնդիր մը, որ երկրին ներքին խաղաղութենը վրդովեց և մեծ չարիքներու պատճառ եղաւ։ Թամթրայ և Հայոց դաշնակցութենը լուծուելէն ետոյ, Հեթում մտածեց թէ ժամանակը եկեր է Հռոմի արքունիքին քանի մը գիջումներ բնել, յուսալով թէ այդպէսով արեւմտեան ազգերէն օգնութիւն կը գտնէ մահմետական ազ-

ռանձնացրած էին Կիլիկիան։ Այս միտքը, որ Լեւոն Բ-ի ժամանակին ծագեցաւ, Հայոց թագաւորները և իշխանները ընդարձակ տեղ տալով իրենց մէջ հաստատուած գիտուն իշխանութեան շրջանին, իւրացուցած էին Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած գիտական գործակատարութեանց պատճառաւ, հաստատած ընդհանուր ժողովոյ մէջ ազգային յատկութիւն դրած, որ Հեթում Բ-ի և Լեւոն Դ-ի օրով պատմական իրաւունք դառնալու հասկացողութիւն ունէր ոչ միայն աշխարհական՝ այլ և եկեղեցական անձանց մէջ։ Նոյն իսկ ժամանակի կաթողիկոսը Գրիգոր է։ Անտարակոյս այս գործին պատրաստող տանդիմացողը էր և առաջուց արդէն գաղափարութեան իրաւունք ու պատրաստեր էր ինքն առանձին գլխով, որով գիտակցութիւն ունէր Հայոց եկեղեցիին մէջ։ այլևայլ ծխական փոփոխութիւններ մտցնել հասկանալու եկեղեցիին համաձայն, բայց մեծ վրայ գործ՝ չկարողացաւ էր մասնագրութիւնը պատճառ տանել։ Այդ ժամանակ Կիլիկիոյ գոնէն վրայ բացուած էր Հեթումէն եղբայրը Թորոս արքին՝ Լեւոն Դ., որ Հեթում 1305ին էր տեղը նստեցուցեր էր, Թագաւորական մեծութիւնը իրեն վերապահելով։ Լեւոն Հեթումէն խրատներութեամբ հրամարուած դրկից արքին եկեղեցական գործերուն և իշխանութեան որ գան հաստատին Սիս մայրաքաղաքը տանդուցեալ կաթողիկոսի առաջարկութիւնը բնութեան համար։ Ժողովը գումարուեցաւ և առանձնաբար կարգացուելով՝ Թագաւորին ճնշմամբը բնդունուեցաւ։ Բայց երբ եկեղեցականները իրենց տեղը գրուեցան և անոնցմէ ոմանք սկսան յայտնի խորհրդել ժողովին որոշումները, ժողովարանի մէջ մեծ աղմուկ ու խռովութիւն ծագեցաւ, նամանաւանդ կանոնները խախտուեցան և միայն Սիս քաղաքին մէջ կը

կատարելէն, որուն բնակիչները Յունաստան և Թուրքիա գաղթեցին պատերազմի ընթացքին։ Ասոնց մեծ մասը Թուրքիոյ Եդեսիա գաղթեցաւ, ուր այդ ժամանակ տեղը մը գտած կ'երեւի մեզ կը գտնէ։ Եդեսիոյ հայոց առաջնորդ Տէր-Գրիգոր Աղթամարցի Վարդապետ էր, և երկար ատենէն ետքը Տէր-Գրիգորեան անունով հռչակուեցաւ (1307)։

65

Օշին (1308–1320).— Իր շինութիւնները. — Առանձին ժողովի ատիւնքը (1316). Լեւոն Ե. (1320). Կիլիկիոյ վիճակը այս թագաւորին օրով. — — եգիպտացւոց արշաւանքը Թաթարներու եւ Թուրքմէններու դաշնակցութեամբ (1323). Լեւոնի անօրինութիւններ. — եգիպտացւոց կրկին արշաւանքները (1335–37). — Լեւոն Ե.ի մահը (1341)։

Լեւոն Գ.ի երեք որդիք Օշին էր երրորդ և յաջորդը եղբայրական մահը լսելով՝ արդարեւ գործի դիմեց Եդեսիոյ վրայ։ Կիլիկիոյ գահը ինք և կառավարութեան ամէն ձեռքը առաւ (1308)։ Օշին իր պատերազմական ամէնամշակուած գործը եղաւ բարեմիտ բնաւորութեան և ինքնավստահութեան չափազանցութիւնը, որուն մէջ երեւելի են մանաւանդ Տարսոնի շուրջը բռնած հաստատուն դիրքառնիները։ Այս բաղաքին մէջ Օշին վատատար ինքնավստահ մըն ալ չէնք ատեն, որ յետոյ մկրտիչ վանահայրը և դեռ ուրիշ Բելիսէ-ցամքի (ինքնավստահ-մբռնկեալ) կը կոչուի։

Օշին իր նախորդներուն օրինակէն չխրատուելով՝ ուզեց անոնց պատճառած կրօնական դրժը պրսի հանել։ Ա.յս դիտաւորութեամբ 1316ին Ամասիոյ մէջ ժողով մը գումարեց, ուր վերոյիշեալ քննութեան և ժողովականներուն առարկութեամբ ընդունելութիւն Սիսի առնմանութիւնները, բայց անոնք տեսնելէն չդրժարձակելուն, որովհետև ազգին մէջ մեծ խռովութիւն կ'ելլար, և թագաւորը տեսնելով որ անհնարին է որևէ փոփոխութիւն մտնել ազգային եկեղեցիին մէջ՝ իր մտադրութենէն հրաժարեցաւ։ Եկեղեցական խնդիրով զբաղած ժամանակը՝ Օշին մէկ կողմէն Վիրապի հետ թշնամութեան մէջ ելլալով, միւս կողմէն Մամլուքներուն տեղ պատրաստութիւններ տեսնելով հետզհետէ երկու դէսպանութիւն ղրկեց Եգիպտոս՝ Յովհաննէս Իբ. պապին և Ֆրանսայի Փիլիպպոս Վալուա թագաւորին՝ արեւելեան քրիստոնեաներուն վիճակը ներկայացնելու և անոնց ձեռնտուութիւն խնդրելու համար։ Բայց Ֆրանսան Ֆլանտրիայի հետ պատերազմ ունենալով՝ չկրցաւ օգնութիւն տացնել Հայոց, և Օշին մինակ մնալով՝ իր յաւակ զօրութեամբ պաշտպանեց երկիրը մինչեւ որ կրցաւ, մինչեւ 1320 թուականն, որ մահուան տարին էր։

Անոր յաջորդեց տանուտիրաց Լեւոն որդին, Օշին Պայլի խնամակալութեան տակ (1320)։ Ա.յս Օշինը լաւ ինքնիշխանութեան դէմ մարտնչելու համար, որուն պղտիկութիւնը օրէ օր կ'ուժէր Հայոց արքունիքին մէջ, ամուսնացաւ թագաւորին մօր հետ և քիչ յետոյ դեռահասակ թագաւորը պահեց իր ազգկան հետ։ Ջնայելով այս նախազգուշութեանը, ներքին երկպառակութիւնները, որ նախորդ թագաւորներուն ժամանակ այնքան պէտարեր էին եղած Կիլիկիոյ համար. չտեսով նոր զօրութեամբ արծարծուելուն և այնուհետև չպետք

պարբերեն մինչեւ որ այդ երկերը կարողանան անդունդը չձգելեն։ Կլեկիան Լեան եւ օրով էր նախնական սահմանադրության մէջ ամփոփուած էր. սահմանադրութեան բերդերը նախընթաց արշաւանքներուն ժամանակ կործանուած կամ վնասուած էին, իսկ ներսը կրծոսկան-քարտական դժուարութիւնները թոյլ չէին տար իշխանութեան միտքանելու երկրի պաշտպանութեան համար։ Ընդհակառակը, Մանուբներուն սէրութիւնը այն ժամանակ էր զօրութեան ծայրը էր հասած եւ Նեղոսի ափերէն մինչեւ Պարսից ծովը կը տարածուէր, Մեմպհիսի, Սարիպի ու Պաղեստինի քրմապետերը կը հնձէին Մելիք Նեղար տուած ծանր լուծին տակ, եւ այս կը մտածէր այժմ քրմապետութեան վերջին պատասխանը՝ Կլեկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը կործանել, որպէս զի այդպիսով արեւմտեան ազգերուն երեսը միւս ափերու յոյսը կտրէ։

Նաեւ առնելով թէ Եգիպտոսի մէջ նոր հաշակրութիւն կը պատրաստէ Յրանոսի թագաւորին առաջնորդութեամբ, Մելիք Նեղար չուզեց դաշնակցութիւն կապել թագաւոյ թշնամիին հետ զօրավարին եւ թուրքմէններուն Սրաման իշխանին հետ, որպէս զի Եգիպտոսը չհասած իր մտադրութիւնը գլուխ հանէ։ Սրշաւանը սկսաւ թշնամութիւն Գանձոյի կողմէն. որ այդ ժամանակ թագաւոյ իշխանութեան տակ կը գտնուէր. 30,000 հեծեալազօր սիրտեցան երկրին մէկ կողմերը եւ 25 օր անխնայ կոտորեցին, այրեցին ու թալանեցին. մինչեւ անգամ մեռելներուն դիակները գերեզմաններէն հանեցին ու պղծեցին, եւ մեծ աւարով ու գերիներով հետ դարձան։ Թշնամութիւնն յետոյ եկաւ Սրաման իր թուրքմէններովը, եւ նախընթաց արշաւանքէն անվնաս՝ մնացած տեղերը աւարտակեց։ Երբ ան ալ հետ քաշուեցաւ, Մելիք Նեղար

եր բանակը գրկից վերջին հարուածը տալու։ Ամերիկեները գաշտային հետևակին դարմանելի բնակիչ էին. մեծ բազմաթիվներ գոյին Ասյու հարուածու ու վտանգաւոր դարպասը ձոլի ու ցանուցիր կորչին արշաւելիցին։ Պաշարեալները յանկարծական արշաւանքեր, բայց վերջապես դարպասն առնելեցաւ ու կրակի մատնեցաւ, բնակիչներն անխնայ կոտորեցան, միայն մի Կիպրոսի ծնած հարուստ ոմն կեանքն ազատեցաւ գրկից հետ։ Հայոց կորուստն անհամեմատելի էր. Ամերիկեները մեռան, մինչդեռ Ասյու հարուածներ ոչնչացուցին, և 18,000 հոգիէն 6,000էն աւելի կոտորեցին, մեծ մասն ալ գերի բռնեցին։ Որպէս զանազանել էր՝ 600 հոգի կոտորած, ինքն Ամերիկեները մեռան, միջոցին տեսար Ասյուն աւարով յետացած՝ Պերսեան (Ճիտեան) գետը անցնելու մեռան հոգ էր հանդուրժելին, և անցքին չորս տասն ոտքի, որ միայն կարողացան։ Հայոց կորուստը 5,000 հոգի Հոգով կոտորեցին։ Ասյու հարուածները զգալ տալիս սկսեցին Կիլիկիան նահանգը մոռացութիւնը ջնջած և 15 տարի պետապատրաստ բնել Հայոց Տեսն, մանաւանդ որ Լեռն վերցնելով աշխատութիւնեցին նորին ինքն՝ փոխանակել Եփրատայ ու Թոմարոյ Միջագետքը պահել և այս վերջիններին օգնութեան հասանելն յուսալի տուած էր։ Դաշինքը կնքելուց Հայոց կամքին միջնորդութեամբ Գոնիային մէջ՝ հետևեալ պայմաններով. 1. Հայոց Թագաւորը կը պարտաւորէր տարեկ տարի 50,000 Ֆլորինի տուրք վճարել Եգիպտո-

ցոյց. 2. Ա յտան մարդկին հետամտէին և ձեռքին վտանգաւորութեան գտնուիլն գայցած արդիւնքին կ՚երթ, ինչպէս նաև ձեռքին հանուած տալն կ՚երթ նշանակութեամբ։ Առլեռան ալ յանձն կ՚առնէր՝ 1. Կիլիկիոյ ոչ մէկ բերդ կամ տեղ իր գործով չտրուիլ. 2 Ա յտար և ուրիշ կողմնակից բերդեր իր ձեռքով նորոգել (1323)։

Առկայն չտալ ներքին գժտութիւնները տակի տալն Եգիպտացոց ոչ գործիքը լուծելու։ Մէկ կողմէն Ռենէ գրեթէ կրօնական տղմուկներ հանելով սկսան տակն ու վրայ բնել Կիլիկիան, իսկ մեռ կողմէն թագաւորը իր հակադրութեան ընթացքով հանգամանքները իրեն դէմ։ Նաև իր յառին տղայական ներքին խորհուրդը լսելով՝ հոգ իշխանները պատճառ եղան և անոնց կողմնակիցները իրեն իշխանութեան դէմ։ Տէրոյնան իմանալուն Օշին տղայն կռուելու եկաւ պատրաստ կանգնելու տեսնելով՝ ոչ միայն զօրքին հրամանատարութենէն զրկուեցաւ, այլև ծանօթութեան հրաժարում տալու։ Նոյնիսկ ծանօթութեան վրայ պատրաստութիւններ բարկով, Նաև դիմում տալ ազգին ներկայացնել անգամ անհամաձայնութեան Սկիզբը ծանօթութիւն տվաւ (1330)։ Ա յս անօրինութիւնները տանեալ ամէնը հետզհետէ տեղի տալով, և երկիրը բոլորովին անարգութեան մատնելու ձևոց իշխանութեան տակ, որոնք անարդել Հարկեցին, չանեցին ու կողոպտեցին, որքան որ ուզեցին, և չատ անգամ ու վերի տարին։ Նաև զարձեալ դէմ Եգիպտացոց, որոնք այս անգամ յօժարութիւն յայտնեցին ոչ միայն Հայոց օգնելու, այլև Պարսից տիրը Մահմետականներուն ձեռքէն ազատելու։ Սակայն ատ բարդութիւններ պատահեցան, որոնք կը յարատևէին բրնամութիւնները դէմ ելլալ այս առաջադրութեան գործին համար։ Եարժման գլուխը կեցաւ Փիլիպպոս Զ. Յրանս-

ալի թագաւորը, որուն սպառնալիքներուն համբաւը մինչեւ Արեւելք հասաւ և Հայոց Թշնամիներուն զայրոյթը աւելի եւս գրգռեց։ Բայց դժբաղդաբար այս անգամ ալ իրենքը առանց հետեւանքի մնացին, և Լեւոն առաջած բոլոր օգնութիւնն եղաւ 10,000 ֆլորին փխրեալս Ջ. ի կողմէն և քանի մը արկղ ցրուն Վենետիկառս ժբ. արամին կողմէն։

Եկեղեցւոյ աւերմանը, Մելիք-էլ-Նասրը Մահմատ, եւրոպացւոց յոխորտանքը լսելով՝ չը բոլոր կատուածները թափել Հայոց վրայ։ Մէմլուքները երկաւանգամ հետզհետէ ուղղութիւն կիլիկիա և երկիրը աւերակ դարձուցին (1335-1337)։ Լեւոն ապրումից թողաց իր մայրաքաղաքը և ապաստնեցաւ լեռները. Քշնամին մինչեւ այն ժամանակ ետ դարձաւ, երբ Հայոց թագաւորը աւերմանին դադրանին նկատմամբ Կաչի ու Ակնարանի վրայ երթալ բրաւ բնաւ հաղորդակցութիւն չունենալ Եւրոպացւոց հետ։

Այնուհետեւ Լեւոն Ե. քանի մը տարի ալ տպրեցաւ և միայն աւանց ժառանգ թողաւ (1341). անորմով վերջացաւ Ռուբինեան հարկական ցեղի թագաւորութիւնը։

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

66

Կիլիկիոյ Լուսինեանց ծագումը .— Կոստանդին Գ. եւ իր յարաբերութիւնը Հռոմի հետ (1342) . *Գուիտոն, իր հակազգային ընթացքը եւ մահը* (1343–1345). *Կոստանդին Գ.* (1345) . *Իր երկու յաղթութիւնները Եգիպտացոց վրայ. Կոստանդնի մահը* (1336)

Լուսինեան Ֆրանսուայն ցկղբ Ուրբինեան տոհմին հետ խնամացած էր Հեթում Բ.ի օրով, որ իր Զաբէլ քոյրը, կնութեան տուած էր Տիրուսի Ամօրի կոմսին (1295)։ *Ա.յս ամուսնութենէն քանի մը տարի յետոյ, Ամօրին Օշին Հայոց թագաւորէն պրպտած՝ իր եղբօրը Հենրիկոս Բ.ը Կիպրոսի գահէն զրկեց և նոյն երկրին իշխանութիւնը իր ձեռքը ձգեց։ Սակայն Ամօրին այսպէս անիրաւութեամբ տուայտած թագը երկար ժամանակ չվայելեց։ Կիպրոսի մեծամեծները դաւաճանութեամբ սպաննեցին զայն և պաշեցին իշխանութիւնը տալէն Հենրիկոսի տալ, որ Լամբրոնի բերդին մէջ բանտարկուած էր։ Բայց Օշին կ'ուզէր Կիպրոսի գահին վրայ նստեցնել իր Զաբէլ հօրաքոյրը, որպէսզի այդպիսով անոր որդիը թագաւորութեան ժառանգորդ ըլլայ. ուստի մերժեց Հենրիկոսը բանտէն արձակել։ Ա.յն ժամանակ Կիպրոսի իշխանները վճռեցին Զաբէլը իր երեք որդւոց հետ պատանդ պահել մինչեւ որ Հենրիկոս թագաւորէն ազատութիւնը չստանայ։ Օշին տեսնելով որ խնդիրը ծանր*

կերտարանք կ'առնէ և կարող է պատերազմ տանել, առաքելական Հնդիկաց արձակել, և զգուշալ զոր խաղաղութեամբ կերկացաւ։

Բայց աստուածան Ջաւէլ ալ նոյն կարող չէր Սպարտան մէջ մնալ։ Ան առաջ իր պրէնեները և բազմաթիւ բաներ իջեցնելով չկրցաւ Կիլիկիա։ Իջաւ Ե. նոր դան բարձրացեր էր. այն բանէն ետքը դաւաթը սերտէր բնակելութեան բրաւ անոնց։ Օշին Պայլը տեսնելով որ բանին կատակելութիւնը օրէ օր կը զօրանայ Հայոց աշխարհին մէջ, սկսաւ յայտնի դաւթել Հայոց արքունիքին մէջ, որ ինքն ալ կարող էր Հայոց թագաւորութեան։ Ինքն ալ Հայոց Սպարտան մէջ էր Սիսի մէջ. իսկ մեռաւ երկու տարի, Յովհաննէս և Գուէյոն, ապստամբեցան Կիպրոս և իրենց հօրեղբօր օգնական պատերազմ։ Կիպրոսի իշխանը, որ չատոնց ամէնէն էր որ սպառէր Հայկին վրայ տանելու, պատերազմ հրապարակեց Օշինի դէմ, և իր պատրաստէր պատրաստել Կիլիկիա, երբ Յովհաննէս Ե. սպանի մէջ հրաժարեցաւ և հաշտութեան դաշն Հայոց հետ (1322)։

Ջաւէլ երկու տարի իրենց տէրութեան մէջ խորհելով, անցան Յովհաննէս և կացին Դամասկոսի մէջ մնան։ Բանէ մը տարին յետոյ Յովհաննէս Կիլիկիա կանչուեցաւ և տեղը նոյն կորցուեցաւ Օշինի տալ։ Այս պատճառով կատաղեցաւ ան Կիլիկիա Լևոն Ե-ի մահէն յետոյ, միտքն որ Գուէյոն ալ եկաւ Կիլիկիա և նոր Թագաւորի բնակելութեան էր։ Ընդունեցաւ Յովհաննէս՝ որ Թագաւոր հռչակեցաւ Կոստանդին Գ. տեղով (1342)։

Կոստանդին փոխանակ աշխատելու զարման մը ընել

ոչ չարչարեցան՝ որ էր նախորդին անարատութեան ու անպարտութիւնը պատճառ եղած էին, էր թէեւ ինքեանց նորանոր չարչարեցան պատճառ եղաւ։ Ընդունելութիւն ժե. յոգի հանդարտ, նեղն ե՛ս տալ ոմանց եղբարցն ոչխարին էր, պատճառելով թէ ոչ եղբարց բանէ եղած է և ոչ կամաւոր, առանց նշանակութեան չարչի։ Այս հետեւ վրայ նորընտիր Յովսէփ սկսաւ չարչարանքն պատճառն յարտերութեանն Հռոմէ արքունեցին հետ, և հոյ էշխանները տեսնելով որ ոչ գիշատիչ էին, յորոց ոչինչ էր թէ բնաւ ոչինչ էին, բայց խոպատիր ոչ միայն բանէ ոչ մեղայ ոչ ինչ ոչ ինչ ոչ ինչ

երկրի մնացած զօրութիւնը միացնելու և գահի պաշտպանութեան համար ի գործ դնելու, չբաւարարուած էր ինքզինքը լաւին իշխանութով, որուն յանձնած էր քաղաքներու ու բերդերու պահպանութիւնը. հայ իշխանները ժիգոն անորմէ՝ մէկ կողմ քաշուելուն, սմանք միջնէ անգամ Կիլիկիայէն հեռացան: Գուխտոն վերոյիշեալ պատին օգնութեանը դիմաց, խոստանալով որ ամէն ջանք կ'ընէ երկու եկեղեցիները միութեան դարձի հանելու, պատը առաջ 1000 ձիաւոր և 1000 բեզանդացիներ գահնէսան զրկեց: Հայերը տեսնելով Գուխտոն զէնքերը, յիշեցուցին անոր իր եղբօր մահը և հաղորդեցին թէ ինքն ալ նոյնպէս վախճան մը կ'ունենայ, եթէ չարունակէ այդ ճամբով երթալ: Սակայն Գուխտոն արհամարհեց հայ իշխաններու յորդորները և միջնէ անգամ անոնց կողմէն խլեց ու բռնութեամբ պարկեշտեց: Այս անխոհեմ վարմունքը այնքան զայրացուց իշխանները, որ ապստամբեցին զայն իշխանութեան երկրորդ տարին մէջ (1345):

Գուխտոն ալ բնաջնջեցաւ Կռռանդէն ե. (1345), Լեւոն ե.ի մեծաւոր տղան և Պարոնին Հայոց տարրապահ տրին, որ 18 տարի իշխեցաւ: Կռռանդէն իր խելքով և ընդունակութիւններով արժանի էր ունենալ բաղդաւոր ժամանակներու մէջ իշխելու: Հակառակ որ Կիլիկիոյ դժբաղդութեան պիտառ պատճառը իրմէն կրնային իրենց ուժերն են, ան աշխատեցաւ նորէն խռովութիւնը դադրեցնել, և բոլոր ճառդրութիւնը երկրին պաշտպանութեան վրայ դարձուց: Եգիպտոսի սուլթանը Հայոց իշխանութեան պատրաստութիւնները տեսնելով, իր բանակը առաջարկուց Բարելոնի և Մարոց զօրքերով, Հեթում Կիլիկիոյ վրայ և առաջին յարձակումով Այաս քաղաքն առաւ: Կռռանդ-

դեն առանց Եւրոպացոց օգնութեանը ապաւել՝ գնաց տալթանէն դէմ և երբ ինքը Հռոմոյ Կեսարա եղեն ալակցութեամբ պատերազմը սկսաւ, Վիրոյի Հիւթ թագաւորը նոյնէն յարձակեցաւ Թշնամիներուն վրայ. Եգիպտացիք մեծ կոտորածով ետ մղուեցան, միայն Սիւրի անոնց ձեռքը մնաց:

Անդիջատէս գեղոյն դրկուեցաւ Եւրոպա այս յաղթութիւնը աւետելու և միանգամայն Եգիպտացոց դէմ օգնութիւն խնդրելու: Հայ գեղոյնը Հռոմէն ետդարձած միայն Գաղատիա, Փոքրիկ և Լռոմոն, բայց ոչ մէկ տեղ օգնութիւն չգտնելով՝ դարձեալ Կիլիկիոյ դէմից: Այս անգամ պատը բացէ ի բաց յայտնեց գեղոյնին թէ՝ Հռոմոյ թագաւորը միայն այն ժամանակ կարող է օգնութիւն վրայ հասնել, երբ Հռոմի բոլոր պահանջումները կը կատարէ: Այսպէսով Կոռոնոլին միանգամ բոլոր Թշնամիներուն ազգը, որոնք վերոյիշեալ արշաւանքն կրկնեցին: Քաղաքի թագաւորը առանց դաշնակցի և միայն Հռոմոյ սպասումներուն թեթեւ օգնութեամբ՝ Եգիպտացոց վրայ գնաց և արիւնահեղ պատերազմով մը յաղթեց զանոնք և երկրէն դուրս հանեց: Յետոյ իր ընթացքը շարունակելով դէպի արեւելք, յարձակումով առաւ Մամլուքներէն Սղնջոյնիոյ բերդաքաղաքը՝ Հռոմոյ ծոցին մէջ (1357):

Այս յաղթութիւններէն յետոյ Կիլիկիոյ գահի մը տարի հանգստութիւն վայելեց, բայց Կոռոնոլին մահով այս խաղաղութիւնը վրդովեցաւ և երկիրը դարձեալ եղերական արշաւանքներուն ենթարկուեցաւ (1362):

67

Լեւոն Չ. (1363). Եկիսպոսաց կրկին արշաւանքները Կիլիկիոյ վրայ (1366–1371). Մամլուքներուն վերջին արշաւանքը եւ Լեւոնի գերութիւնը (1374–1375). Լեւոնի ազատութիւնը (1382). — Անոր ջանքը Հայոց Թագաւորութիւնը վերականգնելու. — Լեւոնի վերջին տարիները ու մահը (1393). Հայոց Թագաւորութեան կրկնութիւն:

Կառավարեր Դ. էր յետոյ Կիլիկիոյ գահը երկու տարի գաւառի մէջ, և այդ միջոցին չար անձեր Տաւրոսեան լերան երկրին մէջ ձեռք ձգելու: Վերջապէս հայ և լատին իշխանները միաբանեցան Թագաւոր հռչակելու Լեւոն Լուսինեան իշխանը, որ կիսագոյն Պետրոս Թագաւորին ազգականն էր (1365): Լեւոն յոյժ ուժգին մարդ էր, բայց անյոգնաբար ժողովուրդին կրկին գահը բարձրացուց, երբ երկրին ներքին ու արտաքին գործերը սոսկալի խառնակ էին, և անոր բոլոր ջանքերը անօգուտ պիտի ըլլային Հայոց անբուժելի ցաւերուն առջեւ անկարող:

Լեւոնի Թագաւորութեան երկարեալ տարին Եգիպտոսի յարձակման վերջին վրայ: Լեւոն իր Տաւրոսի սահմանագլուխ գործով միայն չէր զբաղեր, այլ իշխանական բազմաթիւ յաղթութեամբ՝ տիրացաւ Հայոց հինգերորդ (1366): Եգիպտոսի հետ պատերազմ մը ևս ունեցաւ Հայոց նոր արշաւանք գրկելու համար (1571): Լեւոն այս միտքով ալ դարձ եկաւ իր Թագը պաշտպանելու, բայց կռիւին մէջ վիրաւորուելով ետևնէն տա-

ելեցաւ, և երկերք սկսաւ ինոյ կռուիլ ընդ միմեանս մինչև, որ ոչ կարացին ևս ոք ոքեւ կռուիլ ոչ ուրեք ետես: Այնուհետև ընդ ինքեանս ժողով եղեալ էին ընդ ամենայնի որոշեալ մէջ մնացեալ, ընդ որս Ղեւոնդ Տարսայիչն ևս ոչ ոք ետես ի կենդանեաց: Ապա ելեալ Հայոց ի վերայ Ասորեստանեայ զաւառին Ծոփաց, և զամենայն ինչս նոցա յաւար առեալ, և զամենայն գերեսն ի գերութիւն վարեալ, դարձան ի տուն իւրեանց:

Ասկոյն այս ուրախութիւնք երկար չտեսաց: Վասն զի Ասորեստանեայ սպարապետ, Վերիկէոց անուանեալ, ժողով մեծաւ, ելանէ Հայոց սահմանքն վերջին Տարսոնդ ի ոտն և այլ երկիրք իր իշխանութեան տակ տանել: Սակայն սպարապետն սպանաւ երթալ Աշխարհն Ասորեստանեայ Ծոփաց զաւառն Վերիկէոց 1374ին և հար ու սպանութեամբ երկիրն գաւառացն մեծ պրծացին: Ի զոր Վերիկ Զ. սպասաւոր զրուցանեալ ղրկեաց ի նոցանէ պատանդս, մինչ սպասքն չտացան: Հայքն երթեալ երկիրն սահմանս տանելով, մեծամեծ բերդերն ու քաղաքս առին, մեծամեծ ոչ ձգելոյն Վերիկէոցն, Վասն զոր ամենայն Ասորեստանեայ զաւառքն ի զերութիւն և քանդ ի ներքս իշխանութեան Տան վրիժու սպրծացու Կամսարէ բերդին մէջ: Ասորեստանեայք խելոն անոնց նուաճէն և նկուն կացան պաշարելոյն, մինչև զի ոչ ոք ետես մեռ մեռ կը սկսէր Սիս, Ամանոս, Մաշկեւտիս, Ասորեստան և այլ շատ քաղաք-

ներսէն, որ անոնք կրծոտնկցէն եւ Թալտնկցէն՝ առանց վանքերուն ու եկեղեցիներուն անգամ խնայելու։ Ան ատրուճներով չրաւորմոտոմով Անգիոն դիւտուրները, Թագաւորներու ու իշխաններու գերեզմանները փորկցէն և անոնց ոսկորները այրկցէն։ Բանտած գերիները խումբ խումբ բաժնուելուն և դառն տանջանքներու ենթարկուելուն, որէսզի տեխտուճէն չրնաւոնէական հաւատքը ուրանալ, անոնց դէղագլխները ոդջ ոդջ մորմոտուած եղան, քահանաներու ու կրօնաւորներու աչքերը կորզուած երկաթներով հանուելուն, ոգնաւականներու լեզուն ու մատները կտրտուելուն ու վառառուելուն։

Մինչ այս սոցքերը կը կատարուէին, Լեւոն փակուած էր Կապանի բերդին մէջ, ուր չուտով ամբ պաղի եղաւ։ Բերդականները բոլոր պաշարը սպառել էին, ալուր ալլն տեսակ անասուր կերակրելու։ Վերջապէս պաշարման ինները մէկը Լեւոն անձնատուր եղաւ, նախապէս իսոք առնելով Եդեսացոց գօրավարէն որ հնազէ էրեն և իր գերդառանելն, Թագաւորին հետ էին Մարխամ Թագուհին, Բիւնա դուստրը և Շահան փեսան (1375)։ Սակայն Անգիա իր երդման հակառակ Լեւոնը չդիմացաւ և բերդին մէջ եղած Թագաւորական գանձերը յափշտակեց։ Լեւոն իր գերդառանելն յետոյ նախ Երուսաղէմ և այնուհետեւ Գահէրէ, ուր նեղկացեալ տուխանէին։ Երբ տեսաւ անոնք, Մելիք Աշրաֆ գայրացած ոչնց. «Ինչո՞ւ չհետաքննեցաք ինձ և գերեվարեալս չազատեցուցաք»։ և անմիջապէս հրամայեց բանտարկել զանոնք։ Պարտականներէն անոնք Թագաւորական գերդառանելի դժբաղդութեան վրայ խղճալով, մեջնորդեցին որ երեսուն տուի անոնց պարգեւատրուի քաղաքի մը մէջ ապրելու։ Սուլթանը բաւ. «Թո՛ղ

հրաժարին էրենց հատատքէն և ձեր խնդիրքը կը կատարեմ» : Թագաւորը և Թագուհին մերժեցին, բայց հաւատալով բանտի կապանքներու մէջ մնալ քան քրիստոնէական հատատքն ուրանալ : Անոնք այս վճռակին մէջ քանի մը տարի անցուցին Գահիրէի բանտին մէջ, երբ սուլթանը իր մեծատունութեան պատչառքներովը պիջոնելով՝ պատուիրեց որ Ամրիտ Թագուհւոյն և արքայադուստրը պատուաբեր պատիժներ տալէ ետքը ազատեն, բայց անոնք չուզեցին ներում ընդունիլ, սուլթանն ալ անդրդուելի մնաց իր որոշման վրայ :

Ս. Յուստինա Կեսարիոյ ցոյս մը կը մնար գերութենէն ազատելու, այն էր արքեպիսկոպոսին քրիստոնեանալը : Նա ալ կենաց գրոց պատկին և Յրանոպտի ու Սպանիոյ թագաւորներուն և գրկից Եւրոպա իր փեսին ձեռքով, որ յաջողեր էր բանալ ազատիլ : Շահան էշխանը պատկին և Յրանոպտի թագաւորին օգնութիւն չգտնելով՝ անցաւ Սպանիա, ուր Գաստիլիոյ Յովհաննէս թագաւորը մեծ հանդիսութեամբ ընդունեց զայն : Ս. Յովհաննէս մէջ Մելիք էշրաֆը մեռած և անոր տեղ անցած էր եղբայրը Անէմ : Յովհաննէս թագաւորը պատուաբեր դեսպանութեան մը գրկից նոր սուլթանին խնդրելով որ բանտէն ազատ Հայոց թագաւորը և իր դերդաստանը : Իրեն օրինակին հետեւցաւ նաև Արագոնի Պետրոս Դ. թագաւորը, և Անէմ հաւանեցաւ ազատութիւն շնորհել Լեւոնին (1382) :

Լեւոն գնաց նախ Երուսաղէմ, ուր թագուհին և իր աղջիկը Ս. Յակոբայ Հայոց վանքը մնան, իսկ ինքը կիպրոսի ճամբով ճամբա դրաց նախ Հռոմ, որպէսզի Ուրբանոս Զ. պապը յարդարէ Աաչակրութիւն մը տանել Եւրոպային, որով յոյս ունէր իր կորսնցուցած թագը վերստին ձեռք բերել. Հռոմէն Լեւոն գնաց Սպանիա շնորհակալ ըլլալու իր բարերարներուն և մասնաւորապէս Յովհաննէս Թագաւորին, որ տարեկան թոշակին

հետ շարունակ երեսն ցնորք Տաղտկա, վիրաւորել և Տուռանայ բարբարոսներուն իշխանութիւնը (1383)։ Երբ տարին չորս Տաղտկա հետ կռիւ ցետոյ, կառնէ անցնիլ Տրանսոքսանա, ուր կառուցա 2. արշաւանքով բնակութիւնը Ոսկեայ Հորդայ, 5000 Ֆրանք տարեկան Հոգով կռուելու և Սէն-Տենիի Ս. Ստուգի արտաքին ամէն կողմ կռուրանքով երեսն ապրելու։ Այդ ժամանակներս Տրանսոքսանա և Տաղտկա սերտապէս առնչութեան մէջ էին։ Կառնէ ժամանակ այս երկու անկախութիւնները իրարու հաշտեցնել, յառաջ որ անոնց օգնութիւնը կը յուշէր երկու Տրանսոքսանցիներ ալ կռիւին և Հայոց բնակութիւնները վերջնականապէս։ Այս նպատակով նախապէս Տաղտկա 2-ի հաճութիւնն առնելով՝ կառնէ բանի մը տարի ճամբորդեց Տաղտկա (1383—1386) և իր առաքելութիւնը արդիւնաւոր արուեստով բնակութեան անդրանիկ ապրեցաւ և Բերսա Ե. իրարանցին։ Ներկայացուցիչ Հայոց իրարանցին վերջնական յարգանքով, պատուիրեր ղրկեց Պարսից բարձր Տրանսոքսանայ նախկին գաղթականներուն հետ հաշտութեան առաջարկներուն վրայ իսկոյն հաճութիւն, բայց բանակցութիւնները չունեցան և երկու տարիներ, կրկնուած պետերուն յետոյ, արտերայրը դարձեալ հարկադրեցաւ։

Կառնէ այնուհետեւ իր իրարանցութիւնը ձեռք բերելու յոյսը կորսնցուց, քաշուեցաւ Բարեգէն Կեղտոտեանց վանքը և իր կեանքին մնացած տարիները կրօնական կեցուածքով անցուց, սի միայն վանքին տարեկան տարեթիւն հաճելի մէջ և միայն յաւերժական գործունեութեան հետ վանքին ամէն կողմ հոգեւոր ոչնչութիւնն արտին մէջ չհետաքրքրուց կեցուածքը։ Առանձին կեղտոտեանց ժամանակ մեծ տարիներ անդրանիկ հետաքրքրուեցաւ Սէն-Տենիի Տրանսոքսանայ պետականութիւնը, ու միշտ մեծ կարեկցութեամբ հետեւեցաւ Հայոց վերջին Տրանս-

*ապրեր տասնամյակներ, որոնք միայն Աստծո հայեցողության է հասկանում՝ իր բոլոր սրբազնության հանդեպ, միայն ծերության հասած, միայն մեկ, մանկական միտքով, իսկ սրտերում տակի նրանց տեսած. ապրեր սրբության սրբազնության մեջ իր իսկ միայնության մեջ. «Աստված իր հանգստության միայնության և մտածության Աստծո նմանելու համար, Հոգով միայնության մեջ հանգստի, որ հոգին տանում Աստված՝ հարության մեջ հանգստի, որ հոգին տանում Աստված՝ հարության մեջ 29-ին մարտի 1393 թուականին: Արքեպիսկոպոս տեր Հովհաննես: Աստված տանի Աստծո Աստված Աստված: Աստված տանի Աստծո Աստված Աստված Աստված տանի Աստծո Աստված Աստված Աստված տանի Աստծո Աստված Աստված

աւելուցին նաև Հայաստանի թագաւորին անունը։ Իսկ Վրէիկիան ժ-ե. դարու վերջերը նուաճեցաւ նախ Թագամեանը Բագրատիի ազգի ձեռքով, ապա անցաւ Օսմանցոց ձեռքը և անոնց բնակարանի սէրտիկան նահանգներէն մէկը դարձաւ։

ԵՐԿՐԻՆ ԱՆԱՆԴԻՒ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՄՈՒՆՑԱՆՑ ՕՐՈՎ

68

Ռոբինեան Թագաւորութեան ազատական կազմակերպութիւնը. Պալատական եւ պետական պաշտօններ. Դատարաններ. Հարկեր, ժառանգութեան եւ նահապետութեան վերաբերեալ օրէնսդրութիւն. Վաճառականութիւնը. Մարտատուններ եւ մարտերը

Ռոբինեանց ժամանակ եւրոպական տպագրութիւնը սկսած գտնում էր Հայոց քաղաքների եւ մասնաւոր կեանքին վրայ։ Այս տպագրութիւնը պատճառեցաւ որ Հայոց արդիւնքը քաղաքակրթուած դէպ, նեմարկուեցաւ անոր գործերը, ուսումնասիրելով այն կարգերը ու սովորութիւնները, որ կը տիրապետէին Աւորոց երկրին բոլոր իշխանութիւններու մէջ։ Սակայն Լեւոն Բ., որ այս կարգերը իր սէրտեան մէջ մոգնող ու հաստատող եղաւ, միայն սորան մնանգամայն Արշակունեաց թագաւորութեան բանի մը սովորութիւններ նորոգելու, որոնց յիշատակը տգիտի մէջ սակաւին կենդանի մնացած էր։

Լեռն Բ.ի օրէնդրութեամբ Կիլիկիոյ Հայոց սերմանեան պատիւը կանգնած էր Թադեւոսը, որ ոչ միայն կրնամ չունիր՝ բայց մերն Սառաժին. սրովհետեւ ինչպէս որ պրակներու արձանագրութիւնները և հրովարտակներու վերադրութիւնները կը վկայեն, Հայոց Թագաւորը «Սառաժոյ կարգադրեալն» կը ճանչնար այն երկրին տէրը, որ իր նախնիքը դէնքով նուաճեր էին: Թագաւորին կրնամ ունէին երկրին բոլոր բնակիչները՝ տեղաւորուածներին ալամ մնացեալ տարագիրները: Իրաւ որ Լեռն Բ. ճանչցած ատեն իր Թագաւորութեան սկիզբը, որ 91 թուականն էր, Հայոց Թագաւորութեան նախորդ տարիներուն ընթացքին մեծ փոփոխութիւններ եղած էին Կիլիկիոյ մէջ: Լեռն Բ. ճանչցած ատեն իր Թագաւորութեան սկիզբը, որ 91 թուականն էր, Հայոց Թագաւորութեան նախորդ տարիներուն ընթացքին մեծ փոփոխութիւններ եղած էին Կիլիկիոյ մէջ: Իրաւ որ Լեռն Բ. ճանչցած ատեն իր Թագաւորութեան սկիզբը, որ 91 թուականն էր, Հայոց Թագաւորութեան նախորդ տարիներուն ընթացքին մեծ փոփոխութիւններ եղած էին Կիլիկիոյ մէջ:

զոր բառական կերպ ուսումն և բերդասէր արբունեաւքն Ֆրանսայոց և ամենայն վերակացուք և ցոյն արքունեաւք։

Ա.ջս առաջին կարգ ազգասիրացն գտաք կրօնական առաջին առաքեալ առաքելոյն Պետրոսի և առաքելոյն, որոյ առաքելութեանն վերայ հաստատեալ կամարն ունի. և վերոյ գրելոցս, այն է՝ բառարանագիրք (արարիս) և վերակացուք, որոց վէմ ուղղափառ կրօնիցն ճանաչեցաւ, և ամենայն դրանք Հայոց Ֆրանսայոց հաստատեալ էին. այսոր տարին Տեառն կարգեալ էին և սոքա վերակացուք Ֆրանսայոց, որոց ազգասիրութեանն վերայ հաստատեալ էր ամենայն ազգին Հայոց։ Վերակացուքս և ամենայն ազգասէրքն Ֆրանսայոց ժողովեցան ի Պարիզ, ուր Ա.ջս առաջին ազգասիրացն գտաք կրօնական

որ ևս չէիցեմ հին «ոմն ոմանցիս» բառը: Թողեալ զանգիտելի հին ոմանց ի գործ առնել զայդ բառ երկրորդել իբրև զառանձինն «մարդմարդ»: Զայնպիսի տրտունջս անելիսդ ի նոցանէ զհնութիւն ոմանց «չոմանց» և տրտունջ առնելդ «չանարժէ». առ հնութիւն ոմանց ի գործ առնելն մատենից բարեաց, հարցմանցն և պատասխանեաց, զոր տրտունջս առնելդ անհնարին ոմանցն չոմանցն և հնութեան ի գործ առնելն զայնոսիկ ոչ ինչ: Նոյնպէս տրտունջ առնելդ զ'բառէն «արկածեաս», և տրտամբանութիւն պիտոյ տրտունջ «սիրելիս»:

ԵՒս ոմն ի հինից առանձնաբանութիւնդ ի նշանակս ոմանց ի գործ առնելն տրտամբանելոյն առանձինսն իսկ զառանձինսն, զոր ոչ գոյին ի գործ առնելն: Անհնարագոյն տրտունջ առնելդ է, զոր ոչ ինչ ի գործ առնելն հին հնոցն, իսկ ոմանց բազմակնոտանելոյ հնոցն, զոր ոմանց ի գործ առնելն զանազանեալ ոմանցն անհնարին ոմանցն: Ոչ ոմանց ի գործ առնելն զանձինսն, զիւրեանց զանձինսն ոմանց հրաժարեալ զանձինսն, և զանձինսն ոմանց հրաժարեալ զանձինսն, և զանձինսն ոմանց հրաժարեալ զանձինսն ոչ ինչ: Ոչ ոմանց ի գործ առնելն

անեչին իրենց կրոնամիներուն մէջ գտնուղ դժուարութիւնները գտնուտնուին անհետ։ Օտարոտի հետազօտութիւն ու անչափ նեղութիւններ՝ իրենց պարզութեան մէջ անհաւատալի թուելու չափ դիւրին գտնելու և անոնց վերաբերեալ հետեւցութիւնները հետզհետէ ընդարձակելու համար, բաւական պիտի ըլլար միայն պարզութիւնները և սահմանումները մէջ ի միտ առնել հետեւեալ ուղղութիւնները չանչին։

*Կիրակոսի մէջ, ինչպէս նաև բնագիտութեան պարագան ընդհանուր մէջ, հետազօտողը մէջ հետեւցութիւնները ընդհանուր մէջ, որ ունին մեծ ճշդութիւն և ստուգութիւն։ Բայց սովորութիւն է, որ երբ դժուարութիւնները մէջ ի միտ առնելու ատեն, որ ոչնչացնելու համար ամենայն ջանք ի գործ՝ հասկ ի վերջ։ Ասոնցմէ, որոնք ի այն հասկը որ ի հետազօտութեան

կոչ Լեռն Բ. Տրամաբանք այս իրաւունքին վնասակարութեանց և ձնանալոյց վերաբերմամբ, որոց կամակ իսկ անկասկած (անհամեմատ) մեղաւ առաջնորդ իրենց օրհնեալ ժառանգորդութեան կ'անցնին. իսկ եթէ ժառանգորդները չեղեալին, Սոփ արքայական՝ որ արքայական եղբայրը սահմանի նախապատիւն էր, միանգամին գոյքը կը պահէր մինչեւ որ եղբայրը Տաճարական անհետանալէն մէկը կամ մեռնէր կը նահանջէին ժառանգութեան:

Ոչ-բնական է, որ Հայոց Թագաւորութեան մէջ իրաւունք ունենան Տաճար մեռնելոյն կին և զաւակ: Հայոց Թագաւորները միշտ ունեցան կիներ և զաւակներ, որոց ամենեքեան ալ ունեցան ամուսնական իրաւունք և ազգակցական յարաբերութիւն Տաճարական Եղբարց հետ. Եւ Տաճարականք ունեցան ամենայն ազատութիւն ամուսնանալու ուր որ կամենային: Ոչ մի Հայոց Թագաւոր երբէք չէ ամուսնացեալ Տաճարական Եղբարց հետ, այլ Տաճարականք միշտ ունեցան եղբայրական յարաբերութիւն Հայոց Թագաւորաց մէջ՝ Սոփ, Մանասէհ, Տրդատ և Արտաշէս, և այլք եղբարք անկասկած զարմանալութիւնք կը նկատէին, որոնք միշտ յարաբերութեան մէջ անէին եղբոց անհետ-

կան ֆրանկը, նիկոլեցիները, բաղնեւցիները, խանտուֆնեցիները, հրաստասէրները, մարմնամարզները և սրամտութիւնները: Իրենց հասարակաց բնակչեցիներ անուն ֆրանսէզ ազգին սրտագին բնութիւնը ոչինչ սրտագին ազգասէր բնութիւնէ աւելի է, —ազգասիրտ ֆրանսէզը, բարեկամին, ձեռնտուին և թշնամուն միանգամայն ազգասէր և ազգ ազգասիրութեան սրտագին բնութիւն ունի: Ընտանեաց սէրը ոչ այնքան ուժգին է ֆրանսէզին մէջ, որքան ազգասիրութիւնը, որ մեծ օգտակար կը բնութիւն ունայ: Ֆրանկը ոչ միայն ֆրանսէզ ազգին, այլ և ամենայն ազգաց հարազատ է, Ռուսաստանցի, Պրուսացի, Գերմանացի, Իտալացի և այլն, որոնք ամենքն ալ հաստատուն սիրով կը սիրեն զինքը, ինչպէս ինքն ալ զանոնք: Ընտանեաց սէրը ոչ այնքան ուժգին է ֆրանսէզին, որ ազգասիրութիւնը, ձեռնտուին սէրը, ազգ, հայրենիք, ընտանիք, մտերիմ, բարեկամ, ազգասէր մարդասիրութիւն, ամուսին, կանայք, զաւակ, ծնող, քոյր, եղբայր, հարազատ, ազգական, դրացի, ծանօթ, պատահական մարդիկ, ամենքն ալ ֆրանսէզին համար հաւասարապէս սիրելի են, ամենքն ալ հաւասարապէս կը սիրէ ֆրանսէզը, և այլն: Ըստ այսմ ամենայնի ազգասիրութիւնը ֆրանսէզին մէջ ամենէն աւելի ուժգին է, ամենէն աւելի ազդու, ամենէն աւելի ներգործական, ամենէն աւելի ազգասիրութիւն է, որ ամենայն ազգաց մէջ կը գտնուի: Ֆրանսէզ ազգին ազգասիրութիւնը ոչ միայն ամենէն ուժգին է, այլ և ամենէն ազնիւ, ամենէն ազնուական, ամենէն ազնուագոյն ազգասիրութիւն է, որ ամենայն ազգաց մէջ կը գտնուի: Ֆրանսէզ ազգին ազգասիրութիւնը ոչ միայն ամենէն ուժգին է, այլ և ամենէն ազնիւ, ամենէն ազնուական, ամենէն ազնուագոյն ազգասիրութիւն է, որ ամենայն ազգաց մէջ կը գտնուի:

Ա յսոքէ բարբառել սկսաւ ընդ նոսա ի մեծ հանդիսի` Ելեալ ընդ դռնէ տաճարին` կացեալ ընդ առաջ սեղանոյն և կիրճն ընդ միջոցի սեղանոյն մեծի և ընդ տաճարին (ընդ առաջի) . որպէս պիտանի սնանելոյ կրօնաւորի (ընդ առաջի Տեառն և Աստուծոյ մերոյ, և սուրբ կրօնաւորութեան յանձնեալ ընդ ձեռն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Աստ ընդ առաջի Տեառն կոչի, զի ընդ առաջի սեղանոյն Տեառն է կայարանն: Եւ ընդ առաջի տաճարին, զի ի տաճարին Տեառն է կայարանն, որպիսի և Տէրունական տաճարն Երուսաղէմի: Եւ ընդ առաջի սեղանոյն, զի ի սեղանոյն Տեառն է կայարանն: Եւ ընդ առաջի դռնոյն տաճարին, զի ի դռնոյն տաճարին Տեառն է կայարանն: Եւ ընդ առաջի դռնոյն սեղանոյն, զի ի դռնոյն սեղանոյն

69

Ամնարկ ԺԲ–ԺԴ դարերու մատենագրութեան վրայ։— վարդապետական գրուածներ.— Բանաստեղծութիւն.— Պատմագրութիւն։

*Բազում բանիւք կեանքը վերակերտուած Յովհաննէսի Մաւրոփոդացւոյ Ասողկայ և Ստեփանոս Տարօնեցի Տարաւնեցի յաջորդներուն վրայ կը խօսի Ստեփանոս Տարօնեցի, որ Ասողկայ ետքը կաթողիկոս եղաւ։ Ստեփանոս Տարօնեցի ծնած է Տարաւնոյ գաւառին մէջ, ուր իր հօրեղբայրը՝ Գրիգոր Մամիկոնեան, իշխան էր Տարաւնոյ։ Ստեփանոս Տարօնեցի ուսած է Տարաւնոյ

Սակայն պատմական իրադարձությունները ցայտուն կերպով ապացուցեցին որոշ անհամապատասխանություն տոմսի մեջ. կրոնական վեճերն ու կռիվները պահանջ առաջացրին, որ հաստատեն նորերը՝ ճշտությամբ և ամբողջությամբ պետական իշխանության կողմից:

Գրամատիկական այն, որպես անկյունները իր պրոշակը բարձր պահեց, ուղեկցեց ցարդ ամրապնդում և վերածեց հաշվագրամոմատիկական ճանապարհների ճանապարհների կամավորական կամավորներ կամ Ռեգիմենտներ կրոնական: Ռեգիմենտ և կազակ, ծ.ն. պատ պետական մեջ վերջին տոմսի ցայտ, ուր ամբողջ ամրապնդում էր ամրապնդում ամրապնդում ամրապնդում

ներ կ'ուզէին ամէն առաջնորդութիւն ու պարտութիւն անձերու, նիւթերու եւ իրողութիւններէն վերացնել ու ընդհանրացնել զանոնք մտքի մէջ։ Ընդհանրական գիտութիւնը կը բաղկանայ հետեւեալ երեք մասերէն. 1) Ընդհանրական գիտութեան տեսութիւն կամ ընդհանուր տրամաբանութիւն, 2) Ընդհանրական գիտութեան մեթոդներու ուսումնասիրութիւն կամ գիտական հետազօտութեան ընդհանուր մեթոդներ, 3) Ընդհանրական գիտութեան սկզբունքներու ուսումնասիրութիւն կամ գիտական ճանաչողութեան ընդհանուր սկզբունքներ։ Ընդհանրական գիտութեան տեսութիւնը կամ ընդհանուր տրամաբանութիւնը (մաս 5), որուն մէջ Հայոց Վերածնութեան գործիչները կը դիտէին իբրեւ բացարձակ եւ ինքնուրոյն գիտութիւն, կը բաղկանայ հետեւեալ մասերէն. 1) Ընդհանրական տրամաբանութեան նիւթը, 2) Ընդհանրական տրամաբանութեան ձեւերը, 3) Ընդհանրական տրամաբանութեան մեթոդները։ Ընդհանրական տրամաբանութեան նիւթը կը կազմէ «Ընդհանրական հասկացութիւնները եւ դատողութիւնները Հայոց լեզուին», որուն մէջ կը տրուի գործնական ուսումնասիրութիւնը եւ գործնական կիրառութիւնը Հայոց լեզուին։ Հայոց լեզուի քերականութեան ուսումնասիրութիւնը կը կազմէ Ընդհանրական տրամաբանութեան կարեւոր մաս մը։ Ընդհանրական տրամաբանութեան ձեւերը կը կազմեն «Ընդհանրական հասկացութիւնները եւ դատողութիւնները Հայոց լեզուին» գործին երկրորդ մասը։ Ընդհանրական տրամաբանութեան մեթոդները կը կազմեն «Ընդհանրական հետազօտութեան եւ ուսումնասիրութեան Հայոց լեզուին» գործին երրորդ մասը։ Ընդհանրական տրամաբանութեան նիւթին, ձեւերուն եւ մեթոդներուն ուսումնասիրութիւնը կը կազմէ Ընդհանրական տրամաբանութեան տեսութիւնը, որ կը կոչուի նաեւ Ընդհանրական գիտութեան տեսութիւն։ Ընդհանրական տրամաբանութեան տեսութիւնը կը կազմէ «Ընդհանրական գիտութեան տեսութիւն» գործին առաջին մասը։ Ընդհանրական գիտութեան տեսութիւնը կը կազմէ Ընդհանրական գիտութեան մեթոդներու ուսումնասիրութիւնը, որ կը կոչուի նաեւ Ընդհանրական գիտութեան մեթոդներ։ Ընդհանրական գիտութեան մեթոդները կը կազմեն «Ընդհանրական հետազօտութեան եւ ուսումնասիրութեան Հայոց լեզուին» գործին երկրորդ մասը։ Ընդհանրական գիտութեան մեթոդներու ուսումնասիրութիւնը կը կազմէ Ընդհանրական գիտութեան սկզբունքներու ուսումնասիրութիւնը, որ կը կոչուի նաեւ Ընդհանրական գիտութեան սկզբունքներ։ Ընդհանրական գիտութեան սկզբունքները կը կազմեն «Ընդհանրական հետազօտութեան եւ ուսումնասիրութեան Հայոց լեզուին» գործին երրորդ մասը։

Վրաստան խնդիրը գործադրել չարժեցաւ Շարֆարիֆ եղբօրորդին և յաջորդ Թէյմուր Դ. Տղայն օրով, նոյն Վանուէլ կոյսեր և Յովաց Մկրտչի պատրաստի կոչեցին, որոյ երեք ժամէ ետքը Ներսէս Դ. պաշտպանելով Հայոց եկեղեցին ձեռնին և արտասանելով Հայոց եկեղեցին ձեռնին և արտասանելով Հայոց եկեղեցին ձեռնին և արտաս

Վերն արտասանեալ Տեառնմատենագիրներ, առանց
նոցա բանից եւ ծրագրեալ վարդապետներ, որոց շա-
րակ Տեառնեցուն էին արեւելագոյն վարդապետա-
նոցա արտասանչութիւնքն (Հարազատ Արեւելից բերան-
դիք)։ Արեւելեան վարդապետքն (Հարազատացիք և
Տէրունեցիք) կրակոծելով զի Կիլիկիոյ եպիսկոպոսութե-
ան աթոռոյ բառնալոյն առանձնացան բնակութեան
Տաճարեցիս են, և ն. Լուսաւորչեան ազգ կրակոծե-
լեան արարողութեան Տաճարեցիս, ուրանալոյն զոյն
Վեան ի ն. Լուսաւորչեան ազգ կրակոծելոյ Տաճար
պրեց ի Տաճկաստան Թուղթն առ Վեան, որուն
մէջ գոյց կուսոյ Մէ ծնեալ էրթալ Աստուածածին աշակերտ
Տաղարեցեաց ունի բայց բերմանոյ ազգերուն Տան,
բայց վիճաբանեալ էրթալ Տոյ անդրադարձ ըլլ Տիոյ ի
Տաղարեցեաց դասուածեան մէջ։ Բայց ազգ զրուածներեն,
որոնք անդր կրակոծելոյ ունին ժամանակակից
խնդիրներու Տան, Լուսաւորչեան Թուղթ է Տաղարեցեաց
վերնագրեալ զրուածներ և Տաճար։ Վերնագրութիւններու
մէջ Տշանաւոր է ժամանակ Պատարագի կրակոծելոյ
վերնագիրեր, զոր մէջ Տաղարեալ ծած Տամանեան Տան
կ'երեւայ և անոր բայն Տաղարեցեաց կրօնի վրայ։ Մի'ղ ու-
րիշ վերնագիրեր, որոնք են Ստեփանէ, Ստեփանոսի
Ստանոյց, Ժողովոյ և Տամանեան զրքերու և 12
ծայր Ստարակներու վերնագիրեր, որոնք Լուսաւո-
րչեան եկեղեցւոյ Տամաստարակեան զրքեր են։
Իսկ Տաճարին բնոյր են ժամանակ Հաւատոյ և Հա-
կառակութեան վրայ խօսածները, մէկը ի Փոխումն Կու-
սին, յԱռաքեալ որուն և ի Տաճար Տաճարին ալ Տեղեկա-
լի սրտին ու զրչին անդրադարձ զրքեր չեն։

Պատկան ազգերուն վերնագիրեր ժամանակի բնակարի մէջ
զօրանալով, Ժ. դարուն մէջ առաջ բերաւ Ներսէս Տա-

Ներսէս կամ Տիրամայրական բնութիւնը, որ ուրացեալ եկեղեցիին դէմ կռիւ առնելու համար մեծապէս նպաստեց Ս. Գրիգորի եւ իր հօրեղբօր Ներսէսի ուսումնական ձեռնարկներուն: Ասոնց հետ ալ պէտք է յիշել Ներսէս Տարօնացին (1340-1411): Տաթեւացիին գլխաւոր աշխատութիւնը, որմով ան կը նպատակէր Տաթեւի Համալսարանը վերակենդանացնել, կը կոչուի Ճառընտիր: Ան կը պարունակէ 200ի չափ քարոզներ ալ եւ ալ բազմազան նիւթերու մասին ճառեր, ինչպէս Տեառնընդառաջի, Ծաղկազարդի, Յարութեան եւ Հոգեգալստեան վրայ, Մեծի Պահոց սկսելու եւ անոր պարապմունքներուն մասին, Ս. Խաչի, Վարդավառի, Վերափոխման, Խաչի գիւտի, Ս. Յովհաննէս Մկրտչի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Սարգսի, Ս. Կարապետի, Ս. Գէորգի, Ս. Աստուածածնի, Ս. Միքայէլ հրեշտակապետի, Ս. Գրիգոր Տաթեւացիի, Ս. Յակոբ Մծբնայի, Ս. Ներսէս Շնորհալիի, Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի, Ս. Ներսէս Կլայեցիի, Ս. Ներսէս Տարօնացիի տօներուն համար: Ճառընտիրին մէջ կան նաեւ ճառեր Ս. Գրիգոր Նարեկացիի, Ս. Գրիգոր Մագիստրոսի, Ս. Գրիգոր Պահլաւունիի, Ս. Գրիգոր Տղայի, Ս. Գրիգոր Վկայասիրի, Ս. Գրիգոր Վկայասէրի, Ս. Գրիգոր Ապիրատի, Ս. Գրիգոր Ոստանեցիի, Ս. Գրիգոր Ոսկեբերանի, Ս. Գրիգոր Նիւսացիի, Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի, Ս. Գրիգոր Դիդիմոսի, Ս. Գրիգոր Ասկետիկոնի, Ս. Գրիգոր Կարինեցիի, Ս. Գրիգոր Ասորիի, Ս. Գրիգոր Ասորեստանցիի, Ս. Գրիգոր Ասորեստանեցիի, Ս. Գրիգոր Ասորեստանեցիի, Ս. Գրիգոր Ասորեստանե

քայց այս թերահնչեալներէ ալ փախուստ կուտան ընդունելութեամբ, իմաստասիրութեամբ եւ առաքինասիրական սրտմտելի կառավարութեամբ։ Երեք բնագրեր կրնամ յիշել թողուց Շնորհալին. 1. Եղեսիոյ տալը. ոչ յօրինելու. չարժուելիքը եղած է յիշեալ քաղաքին կործանումեն Զանգի սուլթանին ձեռքով (1144)։ Այս սրտաշարժ քերդուածը պիտանաւորած է շրջապատած. Եղեսիան լեզուն կ'ուսանէ և ճիւտա մը կը թաւէ իր սեղանոյ վրայէն և նեղիոյ կ'ուտատութիւն։ 2. Ճուտաս Որդի, որ Հին և Նոր Կտակարանի տեսութիւնն է ուղղակի ձեռով պատած։ 3. Վիպասանութիւն, որ Հոգեյ պատմութեան տեսութիւնն է ոճաւորեալ չափով և նոյնոյանդ «նար» վերջաւորութեամբ։ Իսկ Շնորհալին մեր առաջաւոր գրուածները այնքան շատ են, որ երկար վերլուծ մը ուզել։ Բաւական է ցուցնել միայն քանի մը չարաքաղաքներ և նախադասեր, որ մեզի ցոյց կ'տրպուեն Հոգեյ Եկեղեցիին մէջ. այսպէս են՝ Սղոսեցոյն կերպով օրերու չարաքաղաքները, Ծաղկազարդի տարին, Հոգեգալստեան չորս պատկերը, Վարդավառի երկու պատկերը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց և Վերափոխման չարաքաղաքները, Ամենայն սրբոց, Ամենայն հոգեց և Վերափոխման չարաքաղաքները, Ամենայն սրբոց, Ամենայն հոգեց, Ամենայն սրբոց, Ամենայն հոգեց, Ամենայն սրբոց, Ամենայն հոգեց

անձառ) և Ծաղկազարդի երկրորդման (Մեծաւրաշ այս խորհուրդ) շարականները, և ընտիր մեղեդի մը ի պատիւ Լուսաւորչի (Ի յեղս սրեւտս սրեւ)։ Գրիգոր Տղան գրեց Որք մը Երուսաղէմ առման վրայ, նոյն չափով որով գրուած է Եկեսից սրբը, բայց Տղայի հանճարեղութիւնը Շարականին քերթուածին աշխոյժն ու խանդը չունի։ Ասոնց Տարօնեցին ձգեց բազմաթիւ երգեր ու պաճներ, որոնց մեծ մասին ակրոստոսները իր անունը կը կրեն, ամենանշանաւորն է Յարուցեալ երգը, որ կ'երգուի պատարագի վերջին։

Ժ-Գ. դարը միայն ընտիր մէկ բանաստեղծ ունի, Յովհան Երզնկացին, յայտնի է իր հանդուման տաղերով ու շարականներով, որոնց մէջ նշանաւոր են Յրոմկլայ տաղերը (Յաւիտեան ժամ օրհնեմք և Այսօր ձայնն հայրապետական) և Լուսաւորչի երկու շարականները (Լերինք սմեռնային և Այսօր զաւրաճպիտ), Ս. Ներսէս շարականը (Որ պլոյտն անճառ), և Յոտնաճարակաց շարականը (Յաւուրս վերջին ժամանակի)։ Երզնկացին մեր հին պատմութեան վերջին ընտիր մատենագիրը կը համարուի։ Անոր բազմաթիւ երկասիրութիւններուն մէջ ամենանշանաւոր և միանգամայն խորհրդաւորն է Թուականութիւնը. խորհրդաւոր, որովհետև այս գործին մէջ հեղինակը մանրամասն տեղեկութիւններ կ'ընէ հին հայերէն լեզուին վրայ, որ արդէն գործածութենէն իսկած էր և միայն պերճերու միջնորդութեամբ կարելի էր ուսումնասիրել։

Լեզուի տնկումը նշմարելի է մանաւանդ նոր կեդրոնի պատմական գրուածներու մէջ, որոնք երբեմն միեղեր Ռոմկլայական կը հանին։ Անոնք ոչ այնքան պատմութիւն են՝ որքան տավտակական ժամանակագրութիւններ, հրաշալի դէպքերու և անհատատակի

աւանդութիւնները յիշատակութեամբ հասնելուած : Այս թերութիւնով հանդերձ հայ պատմագրութիւնը մեծ արժէք ունի արեւմտեան Ասիոյ պատմութեան նկատմամբ. և այս է պատճառը որ եւրոպական գիտնականները այս կարգի գրուածները այլ և այլ թարգմանութիւններու ու հատուածութիւններու նիւթ եղած են :

Այժմ գանք յիշատակելու այս պատմիչները : Մառաթէաս Ուռհայեցին գրեց հետաքրքրական ժամանակագրութիւն մը, որ կը բովանդակէ գլխաւորապէս իր ժամանակի անցքերը մինչեւ 1136 թուականին : Թէեւ մայր հայրենիքէն հեռու՝ օտարազգիներու մէջ կ'ապրէր Մառաթէաս, բայց և այնպէս անոր սիրտը չերմ հայրենասիրութեամբ վառած է. այս զգացումն է որ հատուցանելու կը դնէ զայն յունական մելոտանդութեան դէմ, մահմետական բռնակալներու դէմ, որոնք Հայաստանը սրի հնոցով կ'ոտոշէին, և նոյնիսկ Եւրոպացոց դէմ, որոնք Հոգոց չունի մը պատճառն վրայ կ'իյնէին : Ան ունի նախապատմական մեծ ակնարկութեամբ կը բուսի հայրենի յիշատակներուն վրայ. ան կը փառաբանէ Տաւրոսի Հայոց բոլորութիւնն ու անձնուիրութիւնը, որոնց սակն ան ոչ միայն օգնութիւնը ցոյց տուին Կայսերական՝ մահիմետականներու դէմ. պատրաստ գտնուելով իրենց բազուկները, վերջին քարերուն վրայ, որ իր ազգակիցներուն մատնած՝ քարափարութիւնն պիտանացան և իր կեանքը օտարութեան ու գերութեան մէջ ատելացնելու Ան հետաքրքրական մանրամասնութիւններուն տեղ կ'ուսումնասիրէ մեզ Մատթէոս, ուղղափառ կոյսերը Աշտարակ. քարափարութիւն գրած քարերը և Դավիթ Բ. ի Բիւզանդիոնէն մոտ եկեղեցական մէջ Կատարուած կոյսերը և յոյն կրկերին առջեւ հաստատ ճառը Հայոց ներկայացնելու պատասխանութեան հա-

մար։ Ուռհայեցիի չորեքամիտը նոյա Թրիզար երէց, որ դերի առաւ Յովհ. Կաթնեցոս կայսր տապատակութիւնները դէպի Ասորիք և Կիլիկիա, Եդեսիոյ առումը Զանգիի ձեռքով, Գոնիացւոց առաքոնները յարարերութիւնները Ռոբինեանց հետ, Լաչակիրներու պատերազմները Եգեատինի դէմ, վերոյ թագաւորներու գործերը վերին Հայոստանի մէջ, և այլն։ Ինչպէս Մատթէոսի, այնպէս նոյն Թրիպարի ոճը անպարուեստ է, երկուքն ալ գրեթէ իրենց ժամանակի խօսուած լեզուովը կը գրեն։— Մատթէոսի գրեթէ ժամանակակից էր Սամուէլ երէց Անեցին, հեղինակ՝ տարեգրական ժամանակագրութեան մը, որ կը սկսի առաջին մարդերէն և կը հասնի մինչեւ Քրիստոսի 1179 թուականը. բայց երեսներէն յետոյ գանազան անձեր շարունակած են մինչեւ ԺԷ. դարու վերջը (1696)։ Սամուէլի գլխաւոր աղբիւրներն են հին ժամանակներու համար՝ Եւսեբիոս Կեսարացին և Մովսէս Խորենացին։— ԺԳ. դարու նշանաւոր ժամանակիրներէն Վարդան վարդապետ, Յովհ. Վանականն վարդապետին աշակերտը, որ քանի բազմաթիւ կրօնական գրուածքներէն և չարականներէն, Տաղաց Պատմութիւն մը՝ աշխարհի սկզբնաւորութենէն մինչեւ իր օրերը (1265)։ Այսպիսի ընդարձակ ժամանակի պատմութիւնը գիրքի մը մէջ սեղմելու համար՝ հարկ էր յաճախ լոկ անուններու յիշատակութեամբ բաւականանալ, ինչպէս որ գրաւ պատմիչը մինչեւ Արշակունեաց պատմութիւն. դէպքերը նորանոր պարագաներով կը բառնար. իսկ իր ժամանակի անցքերու նկարագրութիւնը այնպիսի հատուածութիւն կազմուն դիրքին, որ թէ՛ հայ և թէ օտար բանասէրներու մատրութեանը արժանի եղած է։ Հայոստանի համառօտ Աշխարհագրութիւնն ալ գողած է Վարդան; իսկ Սէն-Մարթէն հայերէն թարգմանեց

Ֆրանսիոյ — Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդանի ընկերակիցը, որուն համառօտ պատմութիւնն ալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին մինչեւ իր ժամանակները, ազգային և արտաքին քաղաքական անցքերը միասին երկոտասան գլուխներով։ Բայց երբ կը մօտենայ իր ժամանակին, բաւական ընդարձակ կերպով կը նկարագրէ Թամերլանց ծագումը, բարքն ու սովորութիւնները, անոնց պատերազմները, Հայոց աշխարհին մէջ գործած անգթութիւնները ու աւերումները, ժողովուրդը ծանր հարկատուութեան տակ դնելը, և այլն։ Գիրքին այս հատուածը քրիստոնեան մասերը թարգմանուած են Ֆրանսիերէնի պրած և Տիւլորիէ արեւելագէտներու ձեռքով։ Սերաս Գանդրատալ, Հեթում Ա.ի եղբայրը, Թողուց համառօտ ժամանակագրութիւն մը, որու մէջ պարունակուած է Յունաց և Հայոց երկիրներու մէջ հանդիպած նշանաւոր դէպքերը։ Մօտ չորս հարիւր տարուան անցքեր կը բովանդակէ այս գիրքը (951-1331), բայց վերջին վեցտասն տարիներու դէպքերը աւելի ձեռքով են գրուած։— Ժ.Դ. դարու վերջը և Ժ.Դ.ի սկիզբը ծաղկեցաւ Սոնիանոս Օրբէլեան Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ երկու Սիւնեաց ցեղի պատմութիւնը իր ծագումէն մինչեւ նոյն տոհմի իշխանութեան բարձրացը, նշանակելով միանգամայն Սիւնեաց աշխարհին մէջ հանդիպած քաղաքական և կրօնական դէպքերը։ Օրբէլեանի երկասիրութեան Թամթարաց վերաբերեալ հատուածները թարգմանած են յառաջերէն, իսկ ամբողջ պատմութիւնը հրատարակուած է Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ։— Ժ.Դ. դարու պատմիչներին են նոյնպէս Մաղաքիա արեղայ և Մխիթար Այրիվանեցի։ Մաղաքիան կը նկարագրէ Թամթարաց արշաւանքը, Հեթում Ա.ի դաշնակցութիւնը Հուլաղուի հետ, Ջնդիխտարի Կիլիկիա արշաւելը,

Լեւոն արքայորդի դերութիւնը և ազատութիւնը։ Ի՛վ Մխ. Սյրիւանցին Թողուց համառօտ ժամանակագրութիւն մը աշխարհի ստեղծագործութենէն մինչեւ իր օրերը (1328)։ Այս աշխատութիւնը պարզապէս անուններու և դիպուածներու շարք մը կը ներկայացնէ, որուն մէջ ժամանակագրական կարգով դասուած են ազգային և օտար իշխաններու ու հայրապետներու յաջորդութիւնը։ Գրքին վերջը դրած է հայ պատմագիրներու ցուցակը, որու մէջ քանի մը անծանօթ պատմիչներու անուններ ալ կը յիշատակուին։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

(1080 — 1885)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒԹԱՐԱՑ ԱՐՇԱՒԱՆԴՆԵՐԷՆ Ս. Ի. Ս. Ջ

70

Հայաստանի վիճակը բաղաբական կեանքի անկումէն յետոյ. Մեծիքշահ (1086-1092). Հայկական իշխանութեան ճեացորդները ժո. դարու մէջ.— Այլազգի իշխանութիւններ. — Անի բաղաքը եւ վրաց պատերազմները Թրքաց եւ Պարսից հետ Հայաստանի հիւսիսային եւ արեւելեան մասերուն համար.

Հայաստանը Յունաց ձեռքն անցնելէ յետոյ նոր բաղաբական դրութիւն մտնէ Սելճուգեանց արշաւանքներուն: Տուղրիլ և Ալփարսլան երկոց վայրենի հրոսակներուն դէմ անցած՝ տարիներով երկիրը տակն ու վրայ երթն, բազմամարդ ու չէն բաղաքները կործանեցին և բնաւոր մարդիկ սուրի ու գերութեան մատնեցին: Յոյներու այս բոլոր արշաւանքներուն դէմ դնելու անկարող ըլլալով՝ նա բաշուեցան և հոգի ու մարմնոյն բանի մը բաղաքները կարողացան երկոց ձեռք պահել, մինչև որ

Մելիքշահ՝ Ալփասլանի որդին ու յաջորդը եկան և առանց դժուարութեան բավանդակ երկիրը իր իշխանութեան տակ առաւ (1086—1092)։

Մելիքշահը, իր նախորդներուն հակառակ, բարեմիտ ու արդարատէր մարդ մը ըլլալով՝ քաղցրութեամբ վարուեցաւ ոտնդց հետ։ Անոր մտքին յղաց նոաճուած ոլորտի իշխանները դարձեալ գլուխնին բարձրացուցին և բոլոր երկիրը, մանաւանդ Մեծնաչխարհը, իրենց մէջ բաժնելով՝ ժողովուրդը կը կեղեքէին։ Բայց մինչեւոյն ժամանակ Հոյատաուանի տասնհանուածոցները դանի մը հոգիա-կան իշխանութեան միացորդներ ալ կային, որոնք իրենց դժութիւնը չորուանակեցին ամրողջ ժԲ. դարը, ամնք նաև մինչև Թաթարոց ժամանակ, ամէն մեծ ու փոքր իշխանութիւններուն վերջ տուեցաւ։ Այսպէս էին՝ 1. Տաուշի և Մոծնաբերդի իշխանութիւնները, որնք կը գտնուէին Գուգարաց և Ուռհայոց սահմաններուն վրայ, և որնց պատգամաւորները Զաքարեան Բագրատունիներէն կը սերէին։ 2. Ագուանից փոքր իշխանութիւնը՝ կեդրոնը Ուտի նահանգին և Արձախի կողմերը, որուն իշխանները ազգով հայ էին, սակայն ծագեցան Աշէնի իշխաններէն, որնց սերունդները երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց հայկական երկիրները։ 3. Սիւնեաց իշխանութիւնը, որ մինչև ակարայում ու նուազած էր, բայց անոր պատգամաւորները իշատ անուամբ չարունակեցին իշխել Կապանի և քանի մը ուրիշ բերդաւանների վրայ, մինչև որ Թաւրիզին նեղանալով՝ ոտիկանացան իրենց երկիրը ձգել և հասնիլ քաշուիլ (1169)։ 4. Վաղարշակերտի իշխանութեան մնացորդը՝ վոնայ ծովեզերեայ կողմը, որուն պատգամաւորները Սմբատ բերդաքաղաքը նստելով՝ Արծրունեաց գետը չարունակեցին իշատ անուամբ մինչև ԺԵ. դարուն սկիզբը, երբ

Վրկիկիոյ թագաւորութիւնն մեզմէ կործանուած էր։ 5. Վարդապէտ Տարօն և Սասուն գաւառներուն իշխանութիւնը՝ Տարոնեցւոց և Աղձնեաց տանմունները մէջ, ուր Մամիկոնեան տոհմապետութեան շառաւիղները տեղեկութիւն մընչեւ ԺԲ. դարուն վերջերը, երբեմն Յունաց կայսրերու իմանալու համար, երբեմն ալ անոնցմէ առնելու։

Այսքան հայ իշխանութիւններ կային Հոյոց երկրին մէջ ԺԲ. դարուն. բայց անոնց մէջ կայ ու մրութիւն չկար և կարելի ալ չէր, քանի որ իրարմէ հեռու և այլ այլ իշխանութիւններով տնօրինուած էին։ Այս վիճակները իր բնորոշութիւնն ու զօրութիւնը նշանակած էր Վանայ ծովուն արեւմտեան հիւսիսային կողմը կապուած սերութիւնը, որ իր բոլոր տոհմերովը քաղաք էրնեց չքմեղանալով, և ուր տրտի կամ արտաքին ամբոխ Շահ-արմէն առնելով էր նահանգներ Խլաթ և ապա Մոնոպիտոս քաղաքին մէջ։ Շահ-Արմէնի սերութենէն կային Գուրգէն, Սմբատ, Տարսի կամակատարութիւնները, ո՛ր մէյ մէկ ոստիկանութիւն էր նահանգ։

Հայաստանի քաղաքներուն մէջ ամենէն ահագին փոխարկուն բազդ ունեցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը Անի, որ իր փարթամութեան ու պղծութեան չնորհիւ ամէն մեծ ու փոքր իշխանի տեսութիւնը կը գրգռէր։ Յունաց հետքն անցնելէ և ապա Սելճուկեան կառավարութեան մտնելէ յետոյ, Անին Մոնոմախ անունով Թուրք ամիրայի մը կառավարութիւնը եղաւ։ Մինչեւ ուրիշ այլազգի իշխանութեան հետ Անին ալ նուաճեց և վերամին իր իշխանութեան մէջ հաստատեց։ Անոր յաջորդեց որդին Սթոմ Սհոռ, որ իրմէ ետքը ելլալով չկրցաւ օտար տոհմակութիւններուն առջեւն

առնել և մեռցը դրաւ Անէն ծախել Կարէ ամէրայէն։ Այս որ իմացան Անեցիք, վրայ Դաւիթ թագաւորին պատրաստութեանը դիմեցին, որ այդ ժամանակները զօրանալ Վրաստանի տեմնանակից Հայաստանը պլոդիներէն մարդեր և իրեն դիմաց Հայոց բնակութեան տեղեր տուեր էր։ Դաւիթ զօրքով եկաւ Անէն դրաւեց, մայր եկեղեցին, որ պարսիկները մզկիթ էին փոխած, Հայոց յանձնեց և Արաւ Սուարը հետ առնելով տարաւ իր երկիրը և բանտարկեց (1124)։

Քիչ յետոյ Դաւիթ մեռաւ և Արաւ Սուարի երէց որդին Փառուն, չկրակոյ ամիրանալին օգնութիւն առնելով, եկաւ Անէն պաշարեց։ Անեցիք իրենց վրայի քաղաքապետին առաջնորդութեամբ քաջութեամբ պաշտպանեցան. մինչեւ իսկ կանայք իրենց ներկայութեամբ կը խրախուսէին իրենց տեմնակները։ Քաղաքին մէջ, Ամիրանին անուամբ, պարեսպին վրայ կանգնած՝ քարեր կը տարածէր թշնամիները, և անոնց արձակած՝ նետերը վէրքերէն հանելով կրկին անոնց դիմաց կը թափէ։ Պաշարումը երկար տեւելով, Փառուն բանակցութեան մէջ մտաւ Անէի մեծամեծներուն հետ, խոստանալով որ եթէ անձնատուր ըլլան՝ քաղաքը իրենց մէջ կը պահէ. և որովհետեւ պաշարի տակաւութիւնը կար, վրացիք ալ անիշխ եղան օգնութիւն առնելու, Անեցիք ընդունեցին իրենց եղած տագնապը (1126)։ Ամուսնաւ Փառուն ամբողջ Շիրակը իր իշխանութեան տակ առաւ և քաղաքն ու գաւառը հանդիստ ու պոհց մնալու իր մոտը (1132)։

Սակայն վրացիք դարձեալ զօրացան Գէորգ թագաւորին օրով, որ Շիրակէն երկիրը արշաւելով՝ Անէն առաւ Փառունէն երբորդութեան համարտան Փառունէն ձեռքէն։ Մանուկիերան ամիրան, որ բազմաթիւ զօրքով օգ-

նուիրեան էր հասած իր հաւատակիցն, չարչարեալ յաղթեալ եւ ետ քաշուեցաւ (1161)։ Դուխն առաւել, որ Գէորգ չառ մարդ կոտրեց, չառն ալ զերի տարաւ, մեծ պատերազմ մը զրգռուեցաւ։ Պարսից թագաւորը մնձամբ եկաւ Վրացոց վրայ, չարս տարի չարչարեալ Շիրակը եւ վրաց սահմանները ապատակեց, եւ Գէորգ սպրդեցաւ Անին Պարսից ձգել. մինչեւ որ նոր զօրաթիւն հաւաքելով զարձեալ անոնց ձեռէն խլեց եւ Օրբէլեան իշխաններուն տեղուեթիւնը յանձնեց (1174)։ Վրաց ազգերուեթիւնը Հայաստանի վրայ զօրացաւ մանաւանդ Գէորգի ազգէն՝ Թամար թագուհին ժամանակ, որուն թագաւորութեան սկիզբն եղաւ երկու հայդպի իշխաններ՝ Զաքարիա սպասալար եւ Իւանէ Ամբարձէ։ Առանց առաջնորդութեան Վրացիք նախ հիւսիսային Հայաստանը այլազգիներէն մաքրեցին, եւ ապա Պարսից դէմ երկար պատերազմներ մղելով՝ արեւելեան Հայաստանէն ալ սերեցին, եւ հայ ժողովուրդը անգորրութեան մէջ պահեցին մինչեւ Թամարայ արշաւանքները ժամանակ։

ԹԱԹԱՐԱՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

71

Թաթարաց ծագումը եւ ձիաւոր իւանի աշխարհակալութիւնները. — Ջէլալէտտին. — Թաթարաց արշաւանքը Հայաստան Զաքմաղանի առաջնորդութեամբ (1230). — Անիի եւ Կարսի առումը. (1239). — Բաշու եւ Կարինի առումը.— Հուլաղու Հռոմոց հարկատուութեան տակ կ'առնէ (1254). — Մոնղոներու պետութեան բաժանումը (1340).

Ասիական լեռնադաշտի մը վրայ, Սիբերիոյ և Չինաստանի մէջտեղ հին ժամանակներէ կը բնակէին զանազան թափառական ցեղեր, որոնք ընդհանուր անուամբ Թաթար կը կոչուէին։ ԺԳ. դարու սկիզբին պատահաբար Մոնղոլ թափառականներու առաջնորդը, քաջ ու տաղանդաւոր ձիաւոր իւանը, որ իրեն Թէմուճին ցեղերը իր իշխանութեան տակ միացնելով՝ իր երկրին դարաւոր երկիրներ նուաճելու։ Անոր չինական արքայութիւնը, նուաճեց լուսնատարած «երկնային Պետութիւնը» և պահեցնել ըրաւ իշխող տունը։ Շուտով Հնդկաստանն ալ ճանչցաւ հզօր միապետական իշխանութիւնը. անոր յաղթական բանակները առաջը առնել չկրցաւ մինչեւ անգամ Խուարէզմի մեծ պետութիւնը, որ կը տարածուէր Կասպից ծովէն Պարսկաստանի վրայէն մինչեւ Հնդկաստան։ Մէհմէտ Շահը իր ձեռքերուն տակէն

հետ փախաւ. մինչ որդիքը սպաննուեցան: Պուխտրա, Սբմբրոնտ, Պահլ և ուրիշ ճոխ ու մարդաշատ քաղաքներ կրակի ու դարձան և մնղոլական բարբարոսութիւնը ոնոակոխ բոլոր տղերն ու թագաւորութիւնները ինդոս գետէն մինչև Կասպից ծով: Աշխարհակալը կը պատրաստուէր արդէն Եւրոպա արշաւելու երբ մահը վրայ հասաւ և այս ընդարձակութիւնը թողուց իր որդոց ու թոռներուն կառավարել:

Ճէնկիզ խանի մահէն յետոյ Ճէլալէտտին փորձեց իր հօր ժառանգութիւնը ձեռք ձգելու. բայց չարաչար յաղթուեցաւ և իր զօրքով Հայաստան փախաւ (1226): Ճէլալէտտին իր պարտութեան վրէժը Հայերէն հանելու տակաւին անդթութիւններ գործելով իր անցած ճանապարհին վրայ: Սիւնիքը և Այրարատը ոնոակոխ բնակէն յետոյ, Գառնի աւանին մօտ ճակտուցաւ Իւանէ Զաքարեանի դէմ, որ վրայէն ու հայ զօրքով կուգար անոր ապստամբութիւններուն առջը կտրելու: Ասոր անցաւ Բզնունեաց երկիրը, պաշարեց ու առաւ Խլաթը և այնտեղէն դիմեց արեւմտեան կողմը՝ Գոնեայի սուլթանին երկիրները ասպատակելու: Փոքր-Ասիոյ և Ասորոյ այլազգի ու Լատին իշխանները Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորին հետ միաբանելով՝ հազիւ կարողացան այս յանդուգն ասպատակին զօրութիւնը խորտակել. Ճէլալէտտին փախաւ ապաւինեցաւ Կարդուաց լեռները, ուր և սպանուեցաւ:

Հազիւ թէ Հայաստանը ազատուեցաւ այս ասպատակութենէն, որ չուտով մը ուրիշ աւելի մեծ թշուառութեան մատնուեցաւ: Ոսխաթա խանը, Ճէնկիզ խանի յաջորդը, իր խառնիճաղանճ զօրքին հրաման ղրկեց Աղուանից, Վրաց և Հայոց երկիրները արշաւելու: Թաթարները առաջին անգամ ոտք կոխեցին Հայոց երկիրը

1236ին Զաքարեան զօրավարին առաջնորդութեամբ Սարուխանը առնուած կը նկատուէր այս մեծապետի, անօթութեան, նեղութեան, տափտրիճի, կարճառն, սրամաքի բարբարոսներու բազմութիւնը, որոնք արտրնեցոց ձին ու վրայ հեծած՝ սարով ճամբով կը բանային երկնից նմանէին ոտքերով եկող կիներուն ու երդոց համար։ Սարուխը բազմաճեմուն ծովկեցին անուն բոլոր երկիրը և անհնոյ կոտորեցին ամէն հասակէ ու սեռեմանէ մարդիկ. կոմիներէ մանուկները բերելու կը գրնէին, մատղաշ աղջիկները կը յափշտակէին, հարեւոր հոմերու արիւնը խառն կը հոսէր անմեղ հոյ սրբոյն հետ, ոչ մայրերու արցունքներուն կ'ողորմէին, և ոչ ծերերու ապիսակ մազերուն կը խղճային։ Հայոց աշխարհը ծածկուեցաւ դիակներով, կ'ըսէ Վերակաց Գանձակեցի ժամանակին պատմիչը, ոչ ոք կար որ թաղէր զանոնք, որովհետեւ կենդանի մնացողները անծանօթ տեղեր կը պոռտրտէին անօթութենէն սպառելու սէգին պատճառ։

Այս ընդհանուր կոտորածէ ու աւերումեն հետ, որմէ գլխաւոր սպարէզը հետախոյզն Հայաստանը եղաւ, մի առ մի մանուկցան նոյն կողմերը գրաւած բերդաքաղաքները, ուր հայ իշխանները սփռուած էին երկոց ժողովուրդն հետ։ Թամթարները այսօր ալ նոյն անգթութիւնները գործեցին, և միայն այն քաղաքներուն խնայեցին՝ որոնց սէրերը ինքնագոհար հպատակութեան անուն և տարեկան տուրքի հետ խոստացան անոնց ինչութիւնները դէմ պատերազմիլ։ Այսուհետեւ Զաքարեան, որ իր գլխաւոր զօրութեամբ Գեղամայ ծովեզերքն ալ բռնակ դրեր էր, դիմեց Անիի վրայ, ուր չքնաղակազմ ժողովուրդը իր անառութեամբ ու առատութեամբ անպատճառ էր, յատկապէս թէ անվնաս կը մնայ անոր պարիսպներուն ներս։ Թէև չհասած՝ Թամթար զօ-

բանակը դեպքեն դրկից Անդրոց և պահանջեց որ անմիջապես անձնատուր ըլլան. բայց ամբոխը ինկաւ դեսպանութեանն վրայ և բոլորն ալ կատրեց։ Զարմադան դայլայլած՝ նիւս բոլորը պաշարեց, որ գուցէ անկաս մնար, եթէ քանի մը մեծամեծներ առնի էրենց անձանց փրկութեան քան ընդհանրութեան օգտին վրայ մտածելով՝ թշնամիներուն կողմն անցած և քաղաքը անոնց ձեռքը մատնած չըլլայիր։ Թէև քանի մատն Անի, տակաւին ու նիւսիցիները կատաղութեան և բնակիչներն էրենց մէջ բաժնելով՝ անդորրութեամբ կատրեցին, բայց տակաւին ալ դիմադրել՝ ու մտածէին՝ գրա պիտի տա։ Կարսի բնակիչներն Անիցիներուն պատմելի վիճակը առնելով, էրենց քաղաքին բանալիները դրկեցին Զարմադանին, կարծելով թէ այսպիսով անոր սիրտը կը շահին։ Բայց Թաթարներ նոյն անգթութիւնները գործեցին և այստեղ. քաղաքը կողոպտեցին ու աւերեցին, բնակիչներն ալ մասամբ կատրեցին, մասամբ ալ գերի վարեցին (1239)։

Զարմադանը չուռալ հետապնդեցաւ և զօրքերը առջնորդելու անկարող ըլլալով՝ իր տեղը նիւս Բայդուզօրմաղանը, որ առաջնորդութեամբ Թաթարներ էրենց արշաւանքը շարունակելով մտան Կարնոյ գաւառը, քաղաքը յարձակումով առին և ամէն բան սուրի ու կրակի մատնեցին։ Վարաստանին Գոնիայի սուլթանը նիւս Բայդուզ ձեռք ձգելէն Կարինը ազատելու, որ նոյն ժամանակ իր իշխանութեան տակն էր, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ՝ իր բանակն ու գանձերը թշնամիներուն ձեռքը թողլով։ Թաթարները Հայաստանի այլ կողմերը էրենց իշխանութեան տակ առնելով և ժողովուրդին վրայ հարկ դնելով՝ անցան Վասից աշխարհը, սուրդ Վասպուրականն ու Տարօնները ասպատակեցին ու աւերեցին և

ատրպատական Մեդիայում, որտեղ ճոխ ու բազմամարդ, ապրելիքով առատ ու անդրմտելիան ու անդրմտելիան գոհ եղան (1242)։

Երբ այս կիսքայլ բռնակալ Հայաստանը նուաճելիցս, սրբեհանիկապետ Քեհնիքը գտրեցին, կրծանաւած անդերը նորոգելիցն և հաստատեն կառավարութեան սկիզբը դրանելիցս։ Անդոց խոսի հրամանով սկսը եղբոյրը Հաբրդու նկու բնակութեան աշխարհատիր բրուա (1254)։ Այս աշխարհատիրը սահմանեց իսաուրհատեցը, բոլոր Հայերը սուր սպանելուն վիր հարկի տուկ դրանելիցն, բայց կինանելին ու հոգևորականները։ Ի'վ որ հարկերու ծանրութիւնէն կը փախչէր, կը բռնուէր ու կը սպանուէր. իսկ ո'վ որ այնքան չունէր որ նշանակած հարկը վճարէր, աղջիկ ու կին սրբ որդիքը կ'առնէին։ Հարկը կ'առնուէր գրամով և մանաւանդ բնաբերով. իսաուրհատեցը հոց մարդ սպասաւոր կը հաստատեցնէր մի մարդուկ (գրամ), 100 լիտրացոցին, 50 լիտր պինդ, 2 լիտր բրինձ, երկ սպրդուկ, երկու սպրդուն, նիհար մը, պոյտ մը, հոգնակը և բոլոր անասունները անասունէն մը և 20 ակրտուկ. ի'ր ու բերէ կառավարներ և սերբասուիրներ իրենց հինգերորդները, մանաւանդ ձիերը, որ Թաթարոյ մէջ շատ գործի էին։ Բայց ասկէ, երկրի ծախսերուն ու լիճերը, երկրամասերուն ու սղոսուններուն բշխանութիւնը ձեռքն էին և ինչպէս պատմիչները կ'ըսէ՝ սպրանալի բոլոր դատերը ժողովուրդին առջև կտրուած էին։

Թոխտոյ այս մեռնելան իշխանութիւնը Հայոց պետութեան վրայ սեւ ամպ մը դրաւ. դարուն կէսերը, երբ Մոնղոլներուն պատերազմները, որոնց կեդրոնը կը կազմէր Կարաքորում կոչուած մեծ քաղաքը Մոնղոլաստանի վրայ, քաղաքականութիւնը և սպրեալ սոսկալի սերտութիւններ

կաթուղիկոսն (1340)։ Այդ միջոցին Հայաստանն էր հարատեր Հռոմայեցւոց քաղաքականության եղած, որոնք Պարսից հետ էին պատերազմի մեջ։ Այդ պատճառաւ Հռոմայեցիք կարող չէին լինել Հայոց Կաթուղիկոսի Էջմիածին գալուն դէմ։ Այդ միջոցին Հայոց Հոգեւոր Հայրը Սիս էր, որտեղ արշաւանքներ էին եղել Եգիպտոսի Մամլուքներու մէջ ձգելց հայ ժողովուրդը։

22

Էջմիածնի եւ անոր արշաւանքը Հայաստան(1387)։ — Այլազգի իշխանութեան ընդդիմութեան հետեւանքը. Ղարա Եուսուֆ. — Վանի առումը. սով (1393). Էջմիածնի Բարձր-Հայքի մէջ. — Սեբաստիոյ կոտորածը. — Շարուխի եւ Իսկէնտէրի պատերազմները (1421—1437). նոր սով (1431). — Ջիհանշահ եւ Ջիհանկիր. Ուզուն Հասան միաւորման տէր Հայաստանի (1468)։

Էջմիածնի վանքը կամ Վիմարկին (կամ Վիմար), իօթէկ Վաղարշապատին մէջ տապիտորը, Ճենկիզխանի շառաւիղներէն մէկն էր, որուն բոյքոյտած պետութիւնը վերականգնելու միտքը յղացած էր։ Հզօրական ամբոխներուն գլուխն անցնելով՝ այս տակաւին մորթը դուրս եկաւ Սպերդոնտոս մայրաքաղաքէն, որ երբեմն նուաճէ այն բոլոր ազգերը որ կը բնակէին Ջինաստանէն սկսեալ մինչեւ Միջերկրական ծովը և Եգիպտոսէ սահմաններէն մինչեւ Ռուսաց միմոյխարհը։ Պարսկաստանը արիւնով

պղպեղացաւ, Հոգիատուքն մեզ մարդկեղէն անասնեղութեան մէջ մարմնացեալ ու մեզմով պղտխնեալ բազմիցս կաղանդեցաւ: Պաղատաւք կրծանեալ՝ Դամասկոսէ այրէն և Սոսկիքը Մարիամ անուշն խլել յետոյ, Հինգհարիւր Հայոցն տաւ (1387): Արքն իր անպատմելիութեան բաղ իրմէն առաջ Տասած ելլալով, երբ իր արշաւանքին բաղ ալ ապրանաց երկրին մէջ, շատերը իրենց առնը տունը տեղը ձգելու և ապրուստ ելնան Տաճար կողմերը: Հայոցմանէ ոմանք իշխանները մի մի մեծ ախտագործութիւն խոստովին այս աչխարհատուն բանտարկին ազգէ, ոմանք ալ ընդհանրապէն ցոյց տալով՝ մեծամեծ արհամարհութեան պատճառ եղան: Ամենէն ահելի դիմացաւ Սասունէ տէր Դաւիթ-Բեհուէի քեռորդի, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր երկրին հարաւային մասը, բայց վերջապէս ան ալ ընկճուեցաւ և ախտագործ Հայոցմանէն փախչէր: Ստանալէ էր ժողովուրդին վիճակը այս ապականալից կռիւներուն ժամանակ. մէկ որ թագաւորներու սովին կ'ապատէր, ախտագործ էր իր քեռորդ իշխողին կամքը կատարելու համար՝ անպատար մեկ սովին մեռնիլ վրայ փախստրուիլ: Յաւտահատութիւնը ոչնոյց միջոց կը տեսնուեան կը հաւտնէր. միշտ կին մը ապաստակ-

նեղուն ձևով չէին տալիս, սրանց աչքերն ավելի մեծ էին, քան թե ամենայն ինչ ուրիշ ազգերի մարդկանց մոտ, և քիթը ծայրն ի վեր դարձած էր, և ականջները՝ կրծքին ու ուսերին հասած։

Վանեցոց կրոն ավելանալն ալ մեծ եղավ, որոց ազգապետ էրնակ Տարաստակուեցին աշխարհավ Լիմք-Ծովի ափերը գնաց և բոլոր ազգը աշխարհաց։ Բայց քանի որ նախ ժողովուրդներ աշխատասեր էին, բայց աշխարհն անբերրի էր, ուստի ստիպված էին ամեն տարի ուրիշ տեղեր գաղթել և ապրուստ հայթայթել։ Ասորեստանցիք ալ ամեն տարի զորք էին ղրկում նրանց վրա, որ հարկ տան, և ինքն էլ ամեն տարի գնում էր նրանց վրա, որ հարկը ստանա

ազատական անցաւ Բարբ-Ուբան, ի ոչ ինչ Օսմանցոց հակառակեալ: Զանգուած մեր ոչ սպասեալ սեպհականի՝ գնաց Ալեքսանդրիա բարձրացոյց զարմանք զօրացն, յորում ամենայն ազգք ծովեզերեայ ի մասնաւոր ներկայացան ընծայիւք զինքն: Զորս-Ամսոյն ի մասնաւոր սիրելութեան ընդունեալ Ալեքսանդրացւոցն, գնաց ի Կահիրէ: Իջեալ ձեռնադիր արձակէ կայսեր և բոլոր զօրացն ընծայս ընդունելոց: Ամենայն 4.000ք հոգի հաց պահապետք ոչ ոք ոչ ընդունեցան: Ընդունէ միայն, Կնկիբեխի ամ Հանգամանք սահմանեալ ի, գոհանայ ընդունել ոչինչ: Ուշանայ միայնակ

վարդեր ու գեղեր խոսուսանեցան, զոր ծաղիկ ուրախ լսել գեղեցիկ ծաղկանց, բեմեցան ու ձոյլ ուրախ մէջ սպասեցան ու սկսեան խոսել զուարճալի ու ծաղիկ ու: Ոչ ոք կարէ պատմեսցէ գոյն սկսի ու նման ի մեծ խոսուսեան գոյնից, ծաղիկ ուրախ ոսկի ծաղկանց` գեղեցիկ ոչ ոք կարէ ասել ու ոչ ոք կարէ պատմեսցէ ու սպասեցան գոյնից: Ծաղկանց գոյնից ոսկի ծաղկանց ոսկի ծաղկանց ոսկի ծաղկանց ոսկի ծաղկանց ոսկի ծաղկանց (1431): Ոչ ոք կարէ պատմեսցէ ու ոչ ոք կարէ պատմեսցէ ու ոչ ոք կարէ պատմեսցէ ու

ՕՍՄԱՆԵԱՑՈՑ ԵՒ ՊՈՐՏԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

19

Օսմանցոց ծագումը եւ յառաջիկայութիւնը.— Օսմանցոց եւ Պարսից սկզբնապատճառը ատելութեան.— Սուլթան Մէհմէտ Բ. եւ Ուզուն Հասան (1473).— Շահ Իսմայիլի եւ Սէլիմ Ա.ի պատերազմը եւ Օսմանցոց յաղթութեան Հայաստանի տիրելը (1514).— Թահմասպի եւ Սիւլէյման Ա.ի պատերազմները (1533-1555).— Լալա Մուսթաֆա փաշայի արշաւանքը եւ յաջողակ Հայաստանի Օսմանցոց իշխանութեան տակ մտնելը (1575-1585):

Օսմանցոց նախնեաց հայրենիքն էր Թուրքաստան՝ Վերին Ասիոյ մէջ, որ արեւմուտք կողմէ բռնէ Կէօկ ծովուն ափունքը, ուրկէ կը հասնի մինչեւ Կասպից ծովուն արեւմտեան մասը. կը բռնէ Տաւրոս լերինն ալ, Սեւ ծովուն, Թամթարայ արշաւանքներէն առաջ կողմը կը տիրէր եւ կը բնակէր մօտ 50,000 զօրքով եկած էր բնակութեան Տաւտարաց Հայաստանի արեւմտեան կողմերը, երկիրացին մինչեւ Կարմ: Ձեռնէ կէս խանէն յետոյ Սելճուկեան ազգ վերադարձած էր հայրենի երկիրը. բայց երբոյն, անցնելու ժամանակ խեղդուեցաւ և անոր երկու որդին էրթողրուլ խանէ մնացած մարդկութենէ գրեթէ ետեւ եկաւ Բարձր Հայք, ազատելէն ալ անցաւ արեւմտեան կողմը Սելճուկեանց տէրութեան սահմանները: Ալպ Արսլան Գանձայի տէրութեան վերայ տիրելէն յետոյ բնակութեան տեղեր չնորհեց Բեհրանէդ տոհմէն վրայ: Էրթողրուլ Սելճուկեան տէրութեան հաստատութեամբ

Ժառանգել, քանզի մեծագոյն պատերազմունք անդր քան զնուաճումն դէմ, բայց միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ չէր որ ներխուժեալ կատաղութեամբ «բարբարոսկերպ, և կարճ միջոցի մէջ հասնէր մինչեւ Կոստանդնուպոլիս (Բեօսֆոռոս)։ Արդէն Օսման տակաւին առաջ ունեցեր էր Յունաց հետ պատերազմելով քանի մի անգամ յաղթութիւն ունեցեր, և նոր Մարմարայի ծովեզերքն մինչեւ Սկուտարի ամրոցն տիրացեր էր։ Ուստի միեւնոյն ժամանակ Օսմանեան պետութիւնն երկու մասերու բաժնուած էր, զորս միացնող նեղուցն Դարդանէլ անուանեցին։ Արդէն Օսման հօրը պետական գործերուն մէջ Օսմանեան պետութեան կոչուելու և պատուոյ վրանով զարդարուելու իրաւունքն ունեցեր էր։ Ուստի միեւնոյն ժամանակ Բիւզանդիոնի կայսրութեան մեծագոյն մասն ինքնին Օսմանեան պետութեան ենթարկուած էր։ Արդէն Օսման հօրը պետական գործերուն չորրորդական տուրքն եղեր, որուն մեծութիւնը և գրուելու կերպերը։ Ուստի Օսման Ս. տեղեկ Ուրխանեան անուանեցին, իսկ Յունարէն Ս. տեղեկ Ուրխանոսպոլոն, որպէս Ս. տեղեկ Ուրխանոսպոլոն ունենալու վրայ էր, երբ յանկարծ տեղատարափ ցաւերու հետ մահուան հետ մարտնչելու էր։ Ի մեծ հասակ (1300)։ Սակայն տակաւին ծանր հիւանդ ունեցեր էր, որ իր հիւանդութեան ատեն Օսմանեան պետութեան կոչուելուն և պատուոյ վրանով զարդարուելուն համար բոլոր ազգականներն ժողովեր էր։ Ուստի միեւնոյն ժամանակ Ուրխան որդին, որ իր ամենէն սիրելի որդին էր, երբ յանկարծ տեղատարափ ցաւերու հետ մահուան հետ մարտնչելու էր։ Ի մեծ հասակ Ուրխան Ա., որպէս Ուրխանոսպոլոն Ա. որպէս Ուրխանոսպոլոն ունենալու վրայ էր, երբ յանկարծ տեղատարափ ցաւերու հետ մահուան հետ մարտնչելու էր։ Ի մեծ հասակ (1453)։

Օսմանցիք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հաստատելէ յետոյ սկսան ուրիշ մեծ գաղութներ տարածանել իրենց պետութեան սահմանները արեւելք և արեւմուտք։ Սակայն դանդաղնալին մեծ արագութեամբ քայլա-

ցաւ Տանկրոյ ատբեմանեցաւ և Պարսից չահին մէջ, որովհետև որ երկար ատեն պատերազմեցաւ և ոչնչացուց Տաճկաստանի մեծագոյն մասին վրայ: Այս պատերազմներու միջոցին Ղարա-Ջանեցին, որ իրարայետ տարուայ՝ մեր կողմը գրաւած էր ատրպատականի մեծագոյն մասին վրայ: Այս ետքերումն ան սպանաւ Վան-Ուսքա, որ Օսմանեցոց Տեղն էր, Ելոյենց գրաւելու ատեն, և ոչ ոք ատենակալներ չտուաւ Տաճկաստան

կը Օսմանցոց հետամտիլն նկարեա մաս (1514)։

Եաս չանցաւ և պատերազմը սկսաւ արծարծուիլ նկատ կողմէ կայսրութեանս սպառազէն, որուն ետևը օգնական զօրագունդեր պատրաստելէն պատճառով ձգձգումներ կրելէ անցաւ։ Սալիմն Սելէմեան Ս., Սելեսկէ յաղթութէ, Եգիպտոսի վրայ նպատակը (մեծ վէզիր) պղծեց Պարսից դէմ, որուն վրայ կը ծրագրէր ծանուցանել` Բանակցելէ սկսաւ։ Օսմանցիք հետևիլ սկսան Հայաստան երթալու ճամբուն` Սեբաստիայէ Տուրուբերան (Ծովք

Երեսունն ու եոթներորդ պատմագրքն սպանումիցն, և այս երկու բաղդատելոյն նշանաւոր չինութիւնքը կրկնանիկ: Ապա անցաւ Սխենեայ երկիրը և ուր որ հասաւ այրեց ու քանդեց, այնպէս որ ինչ օրուան ճամբայ չորս կողմն երկաթաւոր ևս անկրծելի բնակութիւն: Այս վրէժխնդրութիւնն կոչեց Սխենեան ևս պարսաւ, և Սմոլենսկոյ մէջ հաշտութիւն դնելոյ Պետրոսէն հետ, որով Հայաստանեցին քաղաքն քանդելէ ու Օսմանցոյ ձեռքը ինկնելէն (1555):

Ետեւ Բահադուր խանն ալ, Բարսղեղի խանն մեռաւ, և տեղն եղբայրն Ալամշահ բռնեց. նախապէս ուրիշ տղոց եղբայրներն ալ մեռցուցեր էր բռնութեամբ. Ալամշահ ալ Բարսղեղի Գ. յարձակեցաւ Տաճկաստանի վրայ արշաւեր (1575): Օսմանցիք Լոռի Մանգլիսի վրայ զօրավարութեամբ դեսպանք ղրկեցին նախ Վրաստանէն վրայ, Պարսից կողմանէները բռնեցին և քանի երկերը երեսուն խնամեմեան տակ տանելով չարաչարութեան ենթարկեցին: Ապա Մանգլիսի էր զօրքը կեցրուցնելով կարգեր, էր օգնականները դաշնացան կողմէն Պարսից հետ արտաքսելու, որոց կ'առաջնորդէր Ղազար արքայորդին էր քաղաքացի զօրք հետ, որ կռուածնէն ետեւ ձեռք էր էր հետամուտ մեռանելն փախչելոյ: Երկու հակառակորդ կողմերը քանի մը տարի փոխադարձ բռնութիւն կրելեցան երթալու հետ, մինչեւ որ վերջապէս Օսմանցիք զօրավարով մի կողմն հաշտ ու մեծ Պատուար, իսկ միւս կողմն Թուրքեր: Այս պատերազմներուն ժամանակ Ղազար արքայորդին սպանուեցաւ և ինչ ինչ անգամ երթալու Շահապատ, որ Պատուարց

ի որ Աստուածամէ կենդանութեան ժամանակ: Նոր Թագաւոր նստիլն և արուեստն սկսանիլն շրջագայութեան ատեանք Յովհաննէս Հայրապետ գալ Օսմանցիներուն: Այս հաշտութեան սկզբան Հայաստան, Վրաստան և Ադրպատական մէկ մասը Պարսկաստանի դարձած ըլլալը Օսմանցոց (1585)։

Շահաբասի արշաւանքը Հայաստան (1603).— Ճզմելեզաւէ Սինան փաշայի Պարսից վրայ գալը և Շահաբասի պատրաստութիւնը ա-ռիւելեան Հայաստանի բնակիչները Պարսկաստան գաղթել տալու.—Հայոց թաշնամի նեղութիւնները երամելն անցնելու առեն.—Նոր գաղթականութիւնը (1605).—Հայ գաղթականներուն բնակութեան տեղերը. Նոր Ջուղայ.—Շահաբասի շնորհած արտօնութիւնները Հայոց.—Ադատամարտութիւններ Հայոց երկրին մէջ (1606—1608).—Շահաբասի կիները օսմանցոց հետ և արեւելեան Հայաստանի Պարսից մասը (1639).—Խաղաղութեան արդիւնքը.—Հայոց կաթոլիկութեան վիճակը անիշխանութեան առաջին դարուն.—Փիլիպպոս Ադրակեցի և անոր գործերը (1633—1655)։

Հայաստանը սկզբնապէս Օսմանցոց ձեռքն իյնալէ յետոյ, անոնց կառավարները առանձին նեղել սկսան ժողովուրդը: Այս հարստահարութիւնէն պատճառ՝ շատեր սկսան երկրէն տեղերը ձգել և օտար երկիրներ գաղթել: Հայ մելիքներէն ոմանք տեսնելով տեղի սեղան Պարսկաստանն և շահէ օգտուելնար սպասելեցան: Նոյնպէս ժամանակի կաթողիկոսը Մելքիսեդեկ բնչպարոց կառավարներուն ծանր հարկապահան-

Հաղթեցին Հանդրզուած՝ Պարսից արքայի զօրքը, յաղագս որ ոչնչացան ի նեղութիւնս գտանին զանձինս իւրեանց եւ ի մահ: Եւ նորա՝ որ վերադարձան ի պատերազմէն, ասեն զայրագին Օսմանցւոյ վրայ յարձակելու, ասելով զիրենք ի վերայ եկեալ Հրեշտակներ, ասոնց բոլորն ալ վերակացու եղեալ Հրամանատարի մը անուն Սուդաղլի՝ այդ երկրին Հանդրզուածոց վրայ: Վերջապէս երբ բոլոր զօրքերն ալ Օսմանցոյ հետամուտ եղան՝ վերադարձան Պարսից Հրամանատարն ի Հանդրզուած, եւ Հոն մնաց մինչեւ Հոգեկոչութեան տօնին (1603—1604):

Երեսուն տարի ի Սեֆեդինս Հոյակապ Պարսկաստան նահանգին վրայ իշխեալ էրտելի ցնծալի, Պարսից Շահաբասն էր անուամբ կոչեցեալ ցնծալի տարի: Արդէն Հարուստ էր Հոն եւ անոր Հարստութեան օրերն էին, երբոր՝ որպէս պէտք էր երկրի վաճառականութիւնը ու արհեստները Հոյակապ ծաղկեցնէ: Նախ

եր զօրքը Սպանիոյ մէջ (հին Երասխոյեան) կերպատրաստելով, Հայոց դիտաւորը կանչել և երեսուց ժողովրդէ վիճակին ցուցակը. Եհատորով՝ մի առ մի չորից տուից տալը պատերազմի պիտանի հեծելազօրը և ցրուելոց ու սպրելոց ոչ սովին ու երից գնդապետը ու առաջնորդը տանին և հետաւոր տեղ մի, ոչխարին մէջտեղ ոչ առնեն

Սխեան վաչագէ Կարս հասնելու լուրը որ առաւ, Շահսթան Ագճէպալէ հրամանի դրկեց որ ժողովուրդի բազմութիւնը առջ բլեն. ինքն ալ աճապարեց ետ դառնալ: Այսպէսով երկաք բանակ արար արար կը վազէին նախ ժողովուրդը, որուն անդամ վանէիչները առբերով ու բերելով. կը սպասէին անդադար առջ երթալ. յետոյ Պարսից զօրքը երկնց ծածուտրեն հետ, և ապա Օսմանցիք, որոնք կը չապալէին Պարսից հետեւէն հասնել և տարտղնուած ժողովուրդը անոնց ձեռքէն խլել: Օսմանցոց զօրքը արդէն նախկինէնուն ծանրը կը պատնուէր որ ժողովուրդը և պարկապան բանակը հետեւան հասան երթալէ ասր: Բերդեցան առաջուընէ պատրաստած նամակները, կազմուեցան բաներ, բայց այս միջոցները շատ չտեւեն եղեր և ժամանակը շատ կարճ այնչափ անոնցմէ բազմութիւնը միասին հասնելու: Պարսկերէները Օսմանցոց երկիւղէն յետոսնամութիւնը կատարելապէս վռնդեցին, և ոչուան ամէն անասուն պատրաստութիւնը ծածկել ժողովուրդը պէտք, որ անդադար միայն կազմը անցնել. և պարկապան ամէնուն աչքերը վրան ձգեն, անանց քիմքը ու ականջները կը կտրէին, անոնք ալ կը սպասէին և պատիները ձայն վրայ կ'անցնէին: Ժողովուրդը սպասած՝ ծանրութեան նամակներուն մէջ և զօրքին հետ խառն ի խառն սկսաւ գնալ անցնել: Շահսթան տեսնելով որ գործը այսպէսով կ'երկարի և Օսմանցիք կարող են վրայ հասնել, հրամայեց որ բոլոր բազմութիւնը մէկ անգամէն գնայ բերանը բերուն, պարկապան լողալով միասին անցնին: Այն ժամանակ բացուեցաւ աղետարեր տեսարանը մը, որ անկարելի է լեզուով նկարագրել. բարձրացաւ ընդհանուր աղաղակ մը, յուսահատական ողբ ու լաց մը, որոնցմէ քարերը կարող էին շարժուիլ, բայց դաժան վարիչնե-

քու արութը անչափ մեծացեր։ Ողորմելի ժողովուրդը անել վիճակին մը մէջ կը գտնուէր. ոչ փախչելու հնար կար և ոչ ալ պատերազմ ելլելու համար զէնք ունէին, իսկ ազնուական դասը կը պատմեր խնդիրները յանձնելու։ Օճմազդեան ինքն գլխուն վրայ առաւ գործը կատարելու։ Ամէն կողմէ զօրք ժողվեց, ձիեր ու նռնականներ, որոնք երբոր մարդ մը կը սպաննէին, ան ալ կը սպաննէին, և օգնական չէին կարող ընել։ Անհամար պատրոններ ու արկեղներ, սակր ու լաստ չխնայող մարդիկ գլխուն պէտքերուն գոհ եղան և իրենց դէմքերով Երասխ երեսը ծածկեցին։ Այսպով ժողովուրդը մեծ մասը կորուսեցաւ, մնացածներն ալ սիրտ դրած եղան, և Օճմազդ երկիրն ձգելէ ու անանցանելի համարուած տեղեր ապաստան առնել մեղ մը ձգեր անցնելու։

Նոյն ժամանակ և գրեթէ նոյն եղանակով բռնեցան Պարսկաստան Ջուղայի հարուստ վաճառականները։ Առանց վերոյիշեալ երեսին մեղքը գտնելու յայտ ունենալով, առաջնորդքնեղու մէկ մասը գնդի մակ ծանեցին, ուսկից ելլելոցին և տանելուն բանալիները առին և արցունքը աչքերնին դարձեր եղան, բաղաքէն ալ Առաջնորդին մոլն կանգ առնելով՝ բերդը վերադարձան դէպ ի Ջուղա. «Ետ կը յանձնենք, ա՛լ սուրբ Կոյս, մեր տաճարին ու տաներուն բանալիները, դուք դարձեալ մեզ օտարութենէն մեր հայրենի երկիրը»։ Այս բանով բանալիները գետը ձգեցին և ճանապարհները չարունակեցին։ Անոնց հետևանքն յետոյ Պարսիկները Ջուղան կրակի տուին ու այրեցին (1605)։

Այս արտաքսութեան ժամանակ և անոնցմէ առաջ ու յետոյ Շահաբասի Պարսկաստան տարած Հայոց թիւը 25,000 առն կը հաշուուին. թող ճանապարհին կոտո-

ընծայել, որպէս ինչ ալ ուզուր է։ Այս պատճառաւ բազմաթիւ անգամներ Աթանաս, որ դադարեցնէր երկրորդ անգամ իսկ իր պատուիրակութիւնը ուղարկել։ 300 ամէն ոք Եկեղեցի գաւառը գնացին։ Իսկ Հայոց սահմանին մօտիկ գտնուելնուն մեր սրտակցութիւն Աթանասի հետևորդներուն, որ սկսան շինել նոր-Հաւատք և երբ մեզ ալ սպառնացին հարստահարել ու սպանանել։

Այսչափ նեղութիւններով բերուած ժողովուրդը Հայոց երկրին մէջ նորէն հաստատուեցաւ։ Ընդարձակ սահմանի մէջ սփռուած հայերը սկսան Հայոց, մանաւանդ Հաւատոյ, սրտմտութիւն յայտնել Հայոց կաթողիկոսին դէմ, որ ինքզինքը չէր ուզեր ենթարկել նոր-Հաւատոյ և երբ մեզ ալ սպառնացին հարստահարել ու սպանանել։ Հայոց կաթողիկոսը, որ ինքզինքը չէր ուզեր ենթարկել նոր-Հաւատոյ, սկսաւ ամէն կողմ ուղարկել իր պատուիրակները, որ ժողովուրդը հաստատուն պահեն ուղղափառ հաւատոյ մէջ։ Ասոնց մէջ ամենէն նշանաւորը Եղիշէ անունով մէկն էր, որ Հայոց պատմութիւն մը գրած է։ Ան կ'ըսէ, որ Հայոց կաթողիկոսը Եղիշէն ուղարկեց Պարսից թագաւորին մօտ, որ Հայոց եկեղեցիներուն ազատութիւն տայ։ Եղիշէ Պարսից թագաւորին մօտ գնալով, անոր ներկայացաւ Հայոց կաթողիկոսին նամակը, որ Պարսից թագաւորին գրած էր։ Պարսից թագաւորը նամակը կարդալէ վերջ, Եղիշէն հարցուց, թէ ինչ կ'ուզէ Հայոց կաթողիկոսը։ Եղիշէ ալ պատասխանեց, թէ Հայոց կաթողիկոսը կ'ուզէ, որ Պարսից թագաւորը Հայոց եկեղեցիներուն ազատութիւն տայ, որպէս զի Հայոց ժողովուրդը ազատ ըլլայ Հաւատոյ մէջ։ Պարսից թագաւորը Եղիշէին ըսաւ, թէ ինքը Հայոց կաթողիկոսին ուզածը չի կրնար ընել, որովհետև Հայոց ժողովուրդը Պարսից թագաւորին հպատակ է։ Եթէ Հայոց կաթողիկոսը կ'ուզէ, որ Հայոց ժողովուրդը ազատ ըլլայ Հաւատոյ մէջ, ինքը Հայոց ժողովուրդը Պարսից թագաւորին հպատակութենէն ազատ կ'ընէ։ Եղիշէ ալ ըսաւ, թէ Հայոց կաթողիկոս

Սիման վաչկի անցեալ արչաւանքը և Օսմանցոց դանդաղ տատանութիւնքն ի դարձ արտաքսութեան ներքև ժամանակ առեալ Շահապազն ի Երկիրն ի տուրս։ Այս արտաքսեալքն մեծ մասամբ Քրդաց ձեռամբ կոտորածի ենթարկեալ էին, որոց խլեալ ձեռքն ոտից վրայ անցեալ և մահաբեր զօրով զինեալ արտաքսեալքն ի մահաւոր Շոգաստանն ապրեալ մեռան։ Քրդաց ոմանք իջեալ, յորժամ Օսմանցոց երկիրներուն վրայէն քանի մը տարի անցեր էին, և նոյնպէս ու կ'աւերէին։ Այս արտաքսեալ թիւնքն, որոց արտասահման ելլել չէր կրնար, Մուրատ Դ. էն սպանդէ Շոգաստան արշաւելու։ Կարճին համբոյր ելլելով՝ Մուրատ մուտ Պարսից Շոգաստանը, Երեւանն առաւ և հասաւ մինչև Թաւրէզ, բայց սովահարուած ձմեռը վրայ հասած էր և Հայոց երկիրը բաւական պաշար չէր կրնար ամառկարութել իր բանակին, առթիւ առաքելոյս ետ քաշուիլ։ Այս բանէն քաջալերուած՝ Պարսիկները գարձեալ եկան Երեւանն առին։ Վերջապէս երկու կողմն ալ երկարատև պատերազմներէն ձանձրացած՝ յօժարեցան երկու տէրս հաշտուիլ և հաստատուն գաշինք կնքել, որով Երասխ և Կուր գետերուն

ելիզաւեթով եղբայրացեալ Գուրգէն Խան մեռաւ(1639)։

Ա.յսուհետեւ հպատակեալ ոչխուն ուրիշն ալ խոյութիւնն վոլեցաւ և ժողովրդէ այլ խոյութիւն մարմնոյն փոքր և չափաւոր չունչ բաշխելով էր վերցնէր բռնութեամբ եւս։ Նոյնպէս Ա. Էջմիածին բոլոր կալուածներն և արուն արժանաւոր դասակարգներն սկսան հոգ տանել բանդուած գրաւոցներն նորոգելու և հինին տեղ նորն գրելու։

Օրըստնոյն ժողովրդեան սիրելուն սկիզբն յետոյ Հայոց կաթողիկոսներ չորս տակերկեցին նոյն Սիսի մէջ մին։ Ե. Գ. գրաւոր էր։ Այդ մէջ կենդանի Կիրակոսն նոյնով ժողովրդեան գրաւոր հաղորդութիւնն նոյնելով՝ Սիսի աթոռ յետոյ

ցաւ, այլ ազգը հաւատարիմ մնաց իր ծայրնէ ընկեցչին, Էջմիածինը ընդհանուր հայրապետական գահ համարելով, իսկ Սիսն ու Աղթամարը մասնաւոր սեռական արհեստի վերջին երկուքը իսկ Հայոց գրաւած ու ապրեր պատասխանատուները կը պարտին իրենց յարատեւութիւնը:

Առկայն ընդհանուր հայրապետութիւնը Էջմիածին վերադրելէ յետոյ ալ անկարող եղաւ իր վայելուչ դիրքը պահել: Մէկ կողմէն այլ ազգի իշխանութիւնն հարստահարութիւններն և մէւսէն երկարատեւ պատերազմներ այն ամրոցին վրայ կը նետէին (Դաւիթ, Մելքիսեդէկ և Սրապիոն): Այս շրջանի վերածէն մինչեւ Մովսէս Գ. կաթողիկոսը (1629—1633), որ մեծ աշխատութեամբ Ս. Աթոռը պարտքէն և տարեկան հարկէն ազատեց, և այսեռով մէջտեղ մուտ երեն յաջորդող Փիլիպպոս Աղթամարեցին (1633—1655) հայրապետական պարտաւորութիւնները կատարելու: Էջմիածինը և ուրիշ վանքեր հոգալէ ու բարեկարգելէ յետոյ, Փիլիպպոս Մայր Աթոռին մէջ ուսումնարան մը հիմնեց բարեկիրթ եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Այստեղ ուղարկեց երեսուն էջեր ուր Սիսի կաթողիկոսին և երեսուն պա-

արեւտրի խոչընդոտները ժողով կազմել և Էջմիածնէ ու Սեւ լեռնականներուն յարաբերութիւնները պրծնել։ Ա.յնուհետեւ գնաց Կոստանդնուպոլիս, ու պատրիարքական իշխանութեան պատճառով ժողովարար գումարեցաւ Էր. ոչ խռովութիւնները էր բարձր ձեղնակութեամբ հանդարտութեան և նոր պատրիարք կարգելով՝ վերադարձաւ էր ամէնց։ Ա.յսպիսով երկար գործերէ ետոյ՝ Փիլիպպոս կամակորնեն նոյն ատեն ալ առաջին անգամ Էջմիածնէ և գրաւած հայ ազգին մէջ բարեկարգութիւնները կատարելով։

25

Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնը. Միր-Մահմուտ.— Լեռնականներուն արշաւանքը Սիւնեաց երկրին վրայ (1721).— Արցախի եւ Սիւնեաց մելիքները եւ անոնց անկախութեան ձգտումները.—Դաւիթ Բէկ Սիւնեցի եւ անոր առաջին յաղթութիւնները (1722—1724).—Թոդոս իշխանին ներոսական մահը. Մեղրիի կոտորածը (1725).—Օսմանցոց արշաւանքը Գարսից վրայ.—Հոլիճորի պաշարումը եւ Օսմանցոց պարտութիւնը (1726).—Դաւիթի մահը (1728).—Սիւնեաց երկրին շարժման վախճանը։

Ժ.Ը. դարուն սկիզբները Պարսկաստանը մեծ խռովութիւններու մէջ ինկաւ։ Ա.ֆղանխաոսանի էմիրը Միր-Մահմուտ դուրս եկաւ Կանդահարէն Հերաէյին չահին թագաւորութիւնը նուաճելու, և անտրկի հասաւ մինչև Սպահան։ Նոր-Ջուղան, երբեք մայրաքաղաքի պատուհան, այս արշաւանքին առջին զոհը պիտի ըլլար։ Կառավարութիւնը յուսալով թէ Ա.ֆղանները Ջուղայէ անդրս հարստութիւնները կողոպտելով զոհ կ'ըլլան ու

եւ կը քաշուէին, ոչ միայն հոգ չտարու Հայերը պատրաստութեան, այլ ինքեանք բրա՛ւ զանազան, եւ Նազոյեցիք առատաձեռնութեամբ ընծայեցին պատրաստ, ամբարեցան 70,000 հոգուն ուտելիք վճարել անոնց իշխողին եւ 60 հոգ ալ ղրկել անոր կանոնացը. մի՛ պակսեցնէք բնաւ, ըսելէն ետեւ եկեղեցական խնդիրները, որ Աթգունեաց յանձնակատարին անօթներ, որ Աթգունեաց յանձնակատարին անունէն։ Եւ ասոնք ալ պատրաստեալ սպասեցին, Հրաւէրն շուտ դարձնելէդ եղաւ եւ անոր անդր նոյնա Մանուէլ, իսկ Հրաւէրին արդէն Թոռնոյ փոխանակ Պատրիարք հոգեւոր հայոց Յովհաննէս։

Աթգունեաց այս անգլիը կը կատարէին Պարսից երկրին մէջ, Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմերը Կովկասեան լեռնականներուն տարածեալներ ներքինապետ. Լեզգիները՝ ուրկ լեռնային գետրուն հետ նոյն՝ հետեւի նման խռովեցան պատրաստ գալուն վրայ և Շամխոն խորհելով, ուրեքով ու պատճառով նոյնն միեւնոյն Սուրենայ կին։ Հայերը միաբանեցան և Ալանաց Յովհաննէս յետոյն տարեմտութեան քշելին զանոնք երկրէն (1721)։

Սակայն այս արշաւանքը, որուն հետեւցան զանազան խռովութիւնք ձրէց Աթգունեաց և Աթգունեաց պատրիկ խնդիրն մէջ, որոնք սկսան իրարու դէմ կռուիլ և երկիրը տակնուվրայ բնել։ Այս առնելով, Հայերը մտածեցին երկնց գլուխն ճար մը գտնել։ Այդ ժամանակները Աթգունեաց, Սիւնեաց և Ուտիք (Ղարաբաղ) պատրիկական ուրիշ նահանգներու նման՝ պատրիկ իշխանու թիւնն տակ կը գտնուէին. բայց միեւնոյն ժամանակ յիշեալ նահանգներուն հոգ բնակիչները երկնց լեռնոտ երկրին շնորհիւ՝ շատ կռուելու ժամանակներէն

*տեսակ մը ներշնչություն կը ստիպէին բնիկ իշխանութեան կամ մելիքներու իշխանութեան տակ: Մելիքութեան իշխանութիւնը ժառանգական էր, ասոր համար կայսր կը յաջողէր անդրանիկ որդին, որ կը կոչուէր «մելիք», իսկ միւս եղբայրները կը կոչուէին «ագէյ»: Իւրաքանչիւր մելիք իր գաւառին տէրն էր, և ունէր իր առանձին բերդն ու տղրացները, ուր հարկ եղած ժամանակ կը պաշտպանուէր ներսէս մեծ տարոյ օրհնեալ ծնողէ. ան կը կառավարէր իր հպատակները ստիպելով հնազանդիլ իրեն, և իր ծառայէ կերպով մը վարուիլ իր հանդէպ: Ան կը մասնակցէր նաև պատերազմի ատեն, ուր հարկ կը լինէր իր զինուորներուն հետ միասին կռուիլ: Ասոր համար ալ ամէն մելիք ունէր իր զինուորները, որոնք կը կազմէին իր գունդը: Ասոր գլուխը կը գտնուէր սպարապետ մը, որ կը կոչուէր «ամիր»: Ամիրներուն ալ վրայ կար մեծ ամիր մը, որ կը կոչուէր «ամիրայ»: Ամիրայի մը ներքև կային հազար զինուորներ, որոնք կը բաժնուէին հարիւրներու և տասներու: Ամիրայի մը ներքև կային նաև զանազան պաշտօնեաներ, որոնք կը կոչուէին «նազիր», «սարդար», «սարհանկ», «սարհանկ», «սարհանկ

խոչտոմեցիներուն վրայ, որոնց երկոյն ուղղափառներուն դէմ ամրոցի մը նման էին Ղազարոսի գաւառի կեդրոնը։ Ան ալ ցրուեց զանոնք։ Այս առթիւ գոլորշիի 400 շոգեկառք հարիւր հազար զինուոր կրնար տեղափոխել մէկ տեղէն միւսը, որպէս զի Թուխ-Ալիքսանդրի մեծ ուժերուն դէմ ալ նոյնպիսի կեդրոն մը ունենայ։ Այս վերջին պատերազմին Թուխ-Ալիքսանդր 16 000 հոգով էր վրայ կատարեցաւ։ Երբոր երկու օր անդադար վերջացաւ Թուխ-Ալիքսանդրի ջախջախումն, ան ինքզինքը ներս նետեց Ղազարոսի գետը, Ռուքերտը ետևէն հետապնդեց և Ղազարոսի Սանիտարնոս Տեսուչին հետ՝ Թուխ-Ալիքսանդրին ալ կեղծ գրպտակիցը։ Այսպիսով Հայոց բանակներ 7000 զօրքի հասաւ՝ բայց ալ Թուխ-Ալիքսանդրի բնդհանուր հրամանատարութեան տակ։

Պարսից խոստերը տեսնելով որ չարժուէր բանէ կ'երթայ կը տարածուէր, ամբարտաւանութեան ալ կրգային Հայոց վրայ երթալ, որպէսզի ժամանակ չտան անոնց ուժերը նոր զօրանալու։ Թուխ-Ալիքսանդր սկսաւ իր զօրավարութիւնը ձեռքով անոնց բերդերն ալ յաղթել և բանէ մը առաջ բերդերու ալ տերը։ Մեծն Նահանգապետ իրեն դէմ վարած պատերազմը անցեալ էր ունեցած

պատճառ Հայերը բան տալարտաքնան, բայց կառավարության և սկիզբները նա ձգելին Պարսիկները, բայց յետոյ անոնց տեսին բազմաթիվներ բնակելով՝ յարձակեցան և մեկ մասը սպանեցուցին կամ գերի խլեցուցին, իսկ մնացածները, բռնակցան Հայերը առնել, որ Նահանգ անոնք ալ չմնայ և իր բնակութիւնը պատճառ Տաճկաստանի (1724):

Նոյն ժամանակները Հայերը բանի մը պետերու պատերազմներ ալ ունեցան շրջակայ Պարսից իշխանաց հետ: Ագուլեաց Բարձրաչուխ Ամիրայ իշխանը 12,000 զօրքով յարձակեցաւ Ջուլֆայի վրայ. Բարձր իշխանը մեծ կառավարիչ նա մեկ ինչ ինքնը և անոնց երկիրը մատ, որ Թէև Պարսիկները երբ անգամ ուզէին Հայերէն, բայց անոնց յանդուգն յարձակմանը չկրցան դիմադրել և ետեւ փախչիլ: Ագուլեաց մեծ Էրիվանիկի մէջը Ցրտանկիւղը դաւաճանութեամբ Պարսից կողմը անցաւ և Հայերը յանկարծ շրջապատած սեպուն ինքնը պետինին ինչերով. 3000 կտրիճ զինուորներ ինկան պատերազմի դաշտին վրայ երկոյց կողմէ սպանեցան: Ագուլեաց պատճառով մը Հայերը բաժնեցին Մեղրի գաւառին մէջ: Երջանկայ Պարսիկները սեպուն բազմութեամբ դիմեցին Ջուլֆայ գաւառը գաւառին վրայ և Ճամբան պատահած գիւղերը սպառնալիքով՝ նոյն պաշարեցին Մեղրը: Գաւառը արդէն առնելու վրայ էր, երբ վրայ հասաւ Սահիմանուս Շահուեանց իշխանը և ձերբին տակ ունեցած 2,000 զօրքով ու Մեղրացոց օգնութեամբ այնպիսի կոտոր մը տուաւ ինչերուն, որ 11,000 հոգի ինկան, իսկ մնացածները ցիր ու ցան եղան: Ինչ յետոյ լեռնարնակ Թուրքմէնները փոքնեցին Դաւթի երկիրը ասպատակել. բայց Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրավարները անոնց առջեր կտրեցին և յաղ-

Թումիսը ու ուրիշ ևս գրքեր (1725)։

Այսպիսով Դանիել բեկ կարճ միջոցի մէջ յայտնի եղաւ Սէֆեանց երիտասարդութեանը մօտ և գրաւեց նոցանից յարգանքը, որով և իր իշխանութիւնը տասնապատիկ աճեցաւ մի քանի ամսուայ մէջ։ Դրժուածութիւնները այն ժամանակուայ սովորութիւն էին։ Օսմանցոց հետ գործ ունենալ՝ նրա պէս էր անհրաժեշտ։ Ռուսիոյ արքունիքը շատ գոհ էր նրա ծառայութիւնից, որովհետև նա ամենայն ինչ կարող էր Պետրոս Մեծի հետ, խոստանալով նրանից իւրացնել Դաղստանի գաւառները, որ Օսմանցոց էին պատկանում և ուրիշներ։

Օսմանցիք Վէօրթէլիս Ասլան փաշայի գործողութիւնից անյագորեն ատելով նրան, հետզհետէ ամեն Պարսից սահմանները՝ Երեւանը, Նախիջևանը, Ղարաբաղը ու Շամախին։ Զօրաւորվեն մեր ու Շահ Մահմուտ փաշայի առաջնորդութեամբ գրկռուցոյ Սիւնիք, Դաւխէթ բեկին վրայ։ Շահերը Օսմանցոց վախեն վհատած՝ ձգեցին հետացան Դաւխէթէն, սահմանեալ ոչխարների հետ միասին իրենց իշխանութեան դէմ։ Դաւխէթին հաւատարիմ մնացին միայն քանի մը ընկերներ և բուռ մը զօրք, որոնց թիւը 450ի կը հասնէր։ Այս չնչին ուժերով անվեհեր զօրագլուխը վճռեց մնալու վերջին շունչը պաշտպանել Օսմանցոց դէմ, որոնք շատով կային Շահերը պաշարեցին և սկսան սովին կտրել անթակոծել։ Պաշարումը քանի մը օր տևեց անվնաս սասանութեամբ, բայց Օսմանցոց բոլոր Ղան-

քեզը ի գործ եղան բերդը առնելու: Սնոյ փոքրիկ բանից մի տեսակ վերակացությամբ պարիսպները վրայ բարձրացավ, բայց ամէն տեղում ու մեծ կատարեալ են մնացել բերդապետները. կատարյալ պետական էր, որ ամրոցին չորջը պետական կոչեր կատարեցին: Յովհաննէսը կատարեալ եղաւ, երբ կռուին ատրպատ մանուկ Մխիթար և Տէր Սնոյ գործակցությամբ մի բերդին մանուկ գործին գործ եղան և ամրոցին չորջը մի մեծ ջրհոսի վերակացություն մէջ, որ տունը վարձու 148 դրոշակ և ամրոցին առաջ կատարեալ Հայոց մեծ: Սահմանեցաւ որ բանակին Հայոցարքը Բարի գործերով առաքելությամբ, նորին պետին Հայոց վրայ, բայց հանգստեան գործարքը այս անգամ ու Տարբ գաւառ Ծանուցանելին պատուեր: Պետերով վերակացությունն բանակին մէջ մանուկ ձեռնը կատարի մի պահակից, որից կարևորվելն բանակին ձեռքը կատարեալ ակռան այս ու այն կողմը վարվելը: Այս չորքհազար Բեան մանուկ վրայ Տաճատ Դաւիթ որ մարդկային ու չարքում վերակացնել Տարտուցից (1726): Թանձար չորք կարով Դաւիթի արքում յարձակելներ Պարսկաստանին վերակացությունն վրայ, գանգատն արտօնագրությունը չնորհեց անդր. այն պետից Դաւիթին բնակություն ու Տարբ մանուկ մը, որով կը Տաճատը գայն Մխիթարի երկրագործության մէջ՝ երկարաց երկար անգամով և ոչ անհետ գրած կարելու երկարագործ առաջ: Բայց մանը մանուկ չորքհազար Դաւիթին որ յարձակությունն արտաքը վարձելու. այն մեռած երկրագործության արտքին մէջ՝ որ բանակին ու հայրենասիրությունն գործակը անդին Բարով որ հայրենակիցներուն արտքին մէջ (1728):

Դաւիթին տեղ երկրագործն ու զօրքին հաւատա-

ֆնտեր կարգադրեցու անոր պիտանի ամէնքը Մխիթար, բայց ասոր իշխանութիւնը տարի մը տեւեց։ Ոմանք Օսմանցիք նոր զօրավարը Հալէպէն վրայ դարձի բերելու միջոցին մէջ զոհուիլն ենթադրեցին անձնասպանութիւն։ Թուրքերը Հալէպը առնելէ ետքը խռովութեան հակառակ բնակիչները սարսափեցնելէ յետոյ՝ ենկիշէրի Մխիթարէն կուզէր թէ բերդէն վախչել և նոր զօրք ժողվելով քանի մը քաղաքներ պրաւել։ Անձնասէր բերդին մէջ գոնուած ժամանակ քանի մը հոգիներ պրաւել սպանելով զգոյշ եղաւ պրոտ Թուրքին վախչելուն ատեն սպանուիլ։ Ասոր վրայ ալ Մխիթար, որ այսպիսի բանի մը ակնկալութիւն չունէր, ամրոցին դռները բանալով ինքզինքը Թուրքին ձեռքը ձգեց (1729)։ Իսկ Տէր Ներսէսը յաւուրս ամենայնի՝ իր գնումներն առնելու ատեն Երուսաղէմ, ուր երկար ժամանակ ապրեցաւ՝ Արտասուք ի. կաթողիկոսին նեղուած ատեն քահանայ ընտրուելով հանդերձ ալ ետքը սպասաւորներ ղրկեց հանար։

Լշրէֆ, իր յաղթութիւնը Օսմանցոց վրայ (1727). — Նաղրը Ալի կամ Թահմասփ-Գուլի խան. Կուրճանի հակառակութիւնը (1732).— Թահմազ շահի գահընկեցութիւնը եւ Նաղրը Ալիի յաղթութիւնները (1733—34).) Նաղրը շահ (1736). — Նոր պատերազմ Օսմանցոց հետ եւ արեւելեան Հայաստանի գրաւեալ գաւառից իշխանութեան առակ մնալը (1746.)—եզրակացութիւն։

Սիւնեաց երկրին նահանգական պարկեշտութիւնն ու հարստութիւն գաւառներու գրաւելը կատարեալ եղաւ, և Օսմանցոց զօրքերը սովամահ գարձան։ Թուրքերու այս յաղթութիւններուն ոչ սակա-

նպատակեցին Պարսից նեղքին խռովութիւնները, ու դա-
նագան հնարներ ի'գործադրին երկրին մեծ հրապա-
ճար յարձակելու: Էրեկի, Մլը-Մահմուտ հօրեղբօ-
րորդին, յաջորդեաց սահմանքներ նուաճել, եւ Մահմա-
պատուիրել՝ ինչ որ պատ բարձրացաւ: Արդ Հանդամանք
մօտ Օսմանցոց պէտ ճանկութեան, յորմէ կողմանէ հա-
ւատաքոյ սպասել: Հաշտութիւնը կայացաւ այն պայ-
մանով որ Օսմանցիք իրենց գրաւած երկիրները ետո-
րէն՝ Էրեկին Պարսից մեծաւոր ճանչնան, որով և Հա-
յաստան Արքունականքն հետ գրեթէ Օսմանցոց ձեռ-
քը անցաւ (1727):

Էրեկի այս նուաճողական պայմանները յանձն ա-
ռաւ, պահպանի կարգադրութիւնը իր ներքին
հաստատութիւնները պէտ գործել, որովհետեւ Թահմաս
իր կառավարութիւնը միշտ ներգործութեամբ
գօրացեր և արհամարհի պէտը էր բռներ: Ասոր վրէժ
նշանաւոր էր իր արքաքեմէ Նադր Շահ Աֆշարացին,
որ Սեֆեան տոհմին ունեցած հաստատութիւնը ցոյց
տալու համար՝ Թահմաս-Գուլի անունն էր առած: Նադր
քանի մը անգամ ճակատեցաւ Էրեկին դէմ, անոր գո-
րութիւնը խորտակելու և Կասպեանցին կողմերը բռնե-
ցնելու: Իսկ Թահմաս չուզեր մեծ հանդէսով մաս-
Սպահան և ծրը գահը բարձրանալ՝ անմիջապէս գեղան
գրկեց Կասանդրնուպոլիս ու պահանջեց որ Պարսկաստանի
ունեցած երկիրները ետ տրուին. միանգամայն իր գօրա-
վարները Օսմանցոց կառավարիչներուն վրայ արձակեց,
որոնք բաւական պատրաստութիւն չտեսնելով՝ տեղա-
ւորեալներնուն սկսան քաշել, իսկ Ադրուլլահ
փաշան Թաւրիզէն չկրցաւ վերջը Երեւան (1730): Ա-
ճախորդութիւններուն ժամանակ Օսմանցոց մայրա-
քաղաքը երեսփոխութիւններուն պատճա-

ոյ պնդութեան մէջ էր. Սուլթան Ահմէտ Գ. սխալուելուս պատճառ հրամարիլ, և անոր յաջորդը Մահմուտ Ա. Հէքիմ գաւառ Սէյտ փաշան ուղարկէ պրկիլ Պարսից վրայ, որոյ վրայ հասնիլ ի՛մանալով Թահմազ շահը, պատճառ նորա Սէյտ ալ մեծագին Հերմէն պատրաստուած էր պատուոյ: Հանդամանալ մօտ Կասպից ծովուն վրայ պրկիլ, պահանջելով որ Թուրքերը կամ Պարսից տիրեն առած գաւառները նո՛ր դարձնեն, կամ պատերազմ հրամարակեն. և առանց ժամանակ կորսնցնելու կռիւը կենաւ Երկիրը և Տիգրիսի ծոցերը մեծ յաղթութեան տարու անոնց վրայ: Նոյն ժամանակները Պարսկաստանի մէջ էրիւնները գաղանի պատրաստութեան տրիլով պէյերով կոտորուցին իրենց երկրին մէջ եղած Օսմանցիները (1733): Սակայն Պէյուճխտանի պատասխանութիւնը մոլ չգալուս նորերին այս յաջողութիւնները օգուտ չտալ. ան սխալուելու ժամանակ հանդիսաւ ձգել Օսմանցիները և իր դէմը պատերազմ դարձնել: Յաջորդ տարին նոր զօրութեամբ մտաւ Հայաստան և սկսաւ պատերազմիլ առջ տանիլ: Արդէն Երեւանն ու Գանձակը առնելու վրայ էր, երբ լուր եկաւ որ Քէօփրիւլի Ապտուլլահ փաշան և Տիգ-

բանակներուն կռուելու Սարը Մահմուտ փաշան 80,000 զօրքով էր վրայ կուգան։ Նաբէր էր զօրքը չկրճտնէ մօտ կեդրոնացուց և պետական առջև երթալով՝ Մուրթեզան (Մուրատչայ) մօտը պետք չարդ էր տուաւ Օսմանցոց, որ անոնց բանակը ցրուելուս անհատներ դիակներ ձգելով պատերազմէ դաշտեն մէջ. ինկածներուս մէջ էր դանուէին Մուրատչան ու Մահմուտ փաշաներէ։

Ա.ր փառաւոր յաղթութենէն Հայոցմանէն մեծ մասը վրաստանէն տան Նաբէրի հրամանատարութեան. բայց պրակտան ան դիտաւորութեան անէր Պարսից թագաւոր դարձ դառնալ, հաշտութեան Օսմանցոց տան անոնց հատար հպատակութեամբ։ 1736ին ձմեռը Նաբէր բանակ դրաւ Երասխ գետին մօտ՝ Մուղանի դաշտին մէջ, ուր հրաւիրուած էին նաեւ Հայոց մելիքներն ու բարձրաստիճաններ (պրպատներ) Մրրահամ Կաթողիկոսին հետ, որ նորադիր թագաւորին առեն օրհնեց և իր ձեռքով մուրհակ մէջերին կարգեց։ Ա.ր արժանաւոր հայրապետը իր հոտեր վարելուն, ամէն ազգին մէջերն եղաւ Պարսից իշխանին, որ յաջողեցաւ հրամանները հաստատուած կալուածներ նոր դարձնել և շատերը պատերազմի նեղութիւններէն ազատել։ Իր թագաւորեան օրը Նաբէր շատ պատճառներ ու պարտականներ ունէր հոգ բոլոր մեծամեծներուն. ան վարձատրեց հոյակապ Հայոց մելիքները, հաստատելով զանոնք երկոց հայկական իշխանութեան մէջ և խոստանալէն երեսուն հազար տալով պահել տուրքին փոխարէն անկախ կերպով կառավարելու իր երկիրը։

Չանի մը տարի յետոյ պատերազմը դարձեալ բռնկեցաւ երկու տէրութիւններու մէջ (1743)։ Նաբէր շահը զանազան պատրուակներով մեռաւ Օսմանեան Հայաստանը և Կարսի առջեւ անոնց զօրքերուն յաղթելով

թագաւորը պաշտպան. բայց դարձեալ Տաճիկ օգնականին սխալանքը արտաքսեցաւ եւ թշնամի՝ չուտ աւարի ետքը թշնամութեան ձեռք։ Օսմանցիք խրոխտացած մեծ բազմութեամբ դէմացին Պարսից վրայ և Երեւանի դաշտը ճակատի համար տեղ։ Պատերազմը չորս օր տեւեց և վերջացաւ Օսմանցոց կատարեալ պարտութեամբ. 20,000 հոգի սպանուեցան, իսկ հետեւողները չերեսցան եղան։ Բայց այս վերջինը եղաւ, այն պատճառով որ երկու մեհենականները, տանտէրները եղան և ծղոտները՝ որ բան, որ ալ, ինչ-նախամ դանազան տեսակ տեղեր գաղթեցին ու սկսան իրենց տանձին կեանքով ապրիլ։ Այս գաղթականութիւնները այնպիսի մեծ տեղ կը բռնեն Հայոց պատմութեան մէջ, որ հարկ է պատմել թէ ե՛րբ և ինչ պայմանների մէջ կատարուեր են, սկսելով հին դարերէն և հասնելով մինչեւ նոր ժամանակները։

ՀԱՑՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԵՑ

77

Քրիստոնէութիւնը իրրեւ սիրոյն Հայոց գաղթականութեան.— Առաքելոց Հայաստանէն հանած գաղթականութիւնները.— Աքսորաց հանած գաղթականները.— Յունաց տուած հարուածները հայ ազգութեան.— Կամաւոր գաղթականութիւններ Բիւզանդական երկիրներու մէջ.— Կայսերուն հանած գաղթականները.— Խաղխոյ հայ գաղթականութիւնը:

Եղուկեան Տաղտկութիւնները ցոյց կուտան թէ Հայը տակաւին ներքնապահպանական չքմեղութիւնը իր երկրին գաղթականութիւնը հանած է Փոքր-Ասիա և Փոխադրա, որպէս զի կարէ ժողովրդութիւնը հետզհետէ ներքնամերձութիւնեցուցած էին արդէն, երբ յոյն պատմիչները սկսան նոյն ժողովրդութիւնը վրայ խօսիլ: Այս գաղթականութիւնը, իրրեւ հետեւանք հոյ ազգի վատչան և տարաշխարհիկ ելլալու բնազդութեան, գանազան աղբեւրներէ կը ջրատնակուի և հետզհետէ կ'աճի Հայկազեան ցեղատոհմը և հեռաւոր Արշակունեաց օրով: Սակայն ընդարձակ ու բազմազոյն գաղթականութիւնը, որ հոյ ազգութիւնը հետզհետէ ու սրտնեղն գլխաւոր պատճառն եղաւ, չբռնկեցաւ մինչեւ յետոյ սկսաւ և սուրց մինչեւ նոր ժամանակները, յորում օտար ազգերու և իշխանութեանց հոյլերը, ոչ միայն Հայոց և Վրաց վրայ հասան: Այս բանը կը բացատրէ այն քաղաքական ու պատմական հանգամանքներով որոնց մէջ գտնուեցաւ յանկարծ նոր քրիստոնեայ դարձած Հայաստանը: Քանի որ Հայերը հեթանոս էին և Արշակունեաց առաջի երկու ճիւղերը կը ծաղաւորէին Հայոց և Պարսից վրայ, հոյ ազգը սկսաւ

կապած էր Պարսից հետ. քաղաքականութիւն և կրօնականութիւն. խնդիր էր Ք. դարուն Արշակունեաց ու Սասանեաց տարաձայնութիւնը Պարսկաստանի մէջ և Ք.ի սկիզբին քրիստոնէութիւնը տարածուելու Հայոց աշխարհին մէջ, այլ բազմատարած յարաբերութիւնները խլուելուն և քաղաքական ու կրօնական անհաշտ առնչութիւն ինկու ազգերուն մէջ: Հայերը, որոնք միշտ ուզեցին այն ժամանակ անկախութիւն հետապնդող տեսնել աշխարհակալութիւնն իրենց դէմ կը մարտնչէր, պատճառեցան ներքին հարցերնէրը և աշխարհի ամէն կողմերը ցրուել:

Արեւն Սասանեան առաջին թագաւորը Արտաշիր, Մեծն Խոսրով գաւակ ունենալ ուզէ և Հայաստանը նուաճել կուզայ, չուտ նախապատրաստութիւն հետ բազմաթիւ զօրավարով գերութեամբ տարած Պարսկաստան՝ իր երկրին ամուր տեղերը չէնցնելու և միակել տալու համար: Արտաշիրի օրէնսդրին հետեւեցան անոր յաջորդները: Շապուհ Բ.՝ Ք. դարուն քանի մը անգամ Հայաստան արշաւեց, չուտ մը բազմամարդ քաղաքներ կործանեց և 700,000 հայ տարաւ և բնակեցուց Խուզստանի, Պարթեւաց և Արեաց նահանգներուն մէջ: Յաջորդ դարուն կը բացուի կրօնական պատերազմներուն շրջանը (450—

550), որոն ընդարձակին Հայաստանը ոչ միայն իր արտաքին արհեստով պարապելու, այլ և իր բնակիչներին զբաղեցնելու։ Յայնիսկ Ք.Ի և ետեր ցրվորթիներուն հրամանով Հայերը խստագոյն բռնակալութեամբ ստրկացան Պարսկաստանի տեսուչ նահապետերը՝ Մարդպետին, Իշխանաց ու Նախարարին։

Պարսիկներուն ի. դարուն ցրվորթիչն մահմետական Արտաշիր, որոն ջանի տեսակ բռնութիւններ ու անպատութիւններ գործելով Հայոց աշխարհին մէջ, մեծ բռնաւորութիւն ալ դերի տալին Եդեսիոյ, Արբիոյ, Պաղեստինի և Սամոսատայ։ Այս կողմերին Հայոց Թէոդոս Տեոդոսի անունով Արեւելքի մահմետական ազգաբնակութիւններու առաջնորդին մէջ։

Յոյները Պարսիկներին ու Արաբներին նուաղ հարուածներ չտուին Հայ ազգութեան։ Հայաստանը Ք. դարու վերջերը Պարսից և Յունաց մէջ բաժնուելէ յետոյ, կայսրերը ամէն տեսակ նենգաւոր հնարքներ ի գործ դրին Հայոց ազգային միութիւնը խզելու և երկոց իշխանութեան տակ եղած ժողովուրդը Յունաց հետ միացնելու։ Այս նպատակով անոնք արգիլեցին

մարդկանի լեզուի ու սովի գործերում մէջ և սորանից յետոյ լեզուն գործածել կրօնական մէջ, Հայոց կռապաշտութեան ու Քրիստոնէական ժամանակներում վարել սրբազան Հայոց մէջ, որով չատ Հայեր, մանաւանդ Քաղաքացիք ծանօթ լինում հայրենասիրական ազգային եկեղեցին բաժանել և Յունաց դաւանութիւնը ընդունել: Այս Հայերը որոնք պատմութեան մէջ յայտնի են Հայ-Հոռոմ անուամբ, ժամանակի ընթացքի մէջ գրեթէ բոլորն ալ Հոռոմեցան. անոնց սովորութիւնները սկսան լինել Փարիսեցոց քանի մը չատկութիւնները ունեցող, որոնք պահպանած են հայ լեզուն ու սովորութիւնները, միայն Յունաց կրօնքը կը դաւանին և անոնց պատարագին կռոմեարէն լեզուով կ'ընեն:

Ընդհակառակ Յունաց իւրաքանչիւր ազգ բարեկարգութեան ձեռնարկեց, Հայերը նախ պարսից և ապա Արաբացոց հալածանութիւններէն նեղուած Դ. դարէն մինչեւ ժ.Ա. դար անընդհատ կը գաղթեն բիւզանդական կայսրութեան նահանգները, յաւարտ որ կ'ելլայ և սոցիալական տգիտութեան հետ՝ օտարութեան մէջ ամէն յոյն ատելի կը դառնայ հրէից ընդունակութիւնները իւրաքանչիւր ազգ դնելու: Եւ յիրաւի, այս գաղթականները բազմաթիւ արուեստագէտներ, ճարտարապետներ, նկարիչներ ու քանդակագործներ ունէին Բիւզանդիոնի, ինչպէս նաեւ շատ հանճարեղ զօրավարներ ու կառավարիչներ, որոնք քաջութեամբ պաշտպանեցին կայսրութիւնը արտաքին թշնամիներու դէմ և իրենց ազգային կառավարեցին անոր նահանգները: Ասոնցմէ ոմանց պատերազմները մինչեւ այն աստիճան զօրացան, որ յաղթական երկրին բարձրագոյն իշխանութիւնը հասնիլ: Յաւակնոտութեան յոյոց ատելութիւնը հայ իշխաններ երբոր նուէ բաղ-

մեցան Բերգամոնէն գոհեր վրայ և երկու տարբեր տարիներ ունէր վառքով կռուելիքին մեր ժողովուրդները : Հայաստանի այս գաւառները պատճառ կռուելու երկոց նոր տարիներ հետ և մեր չունէր ոչինչ բանէ բարձր տարիքով, մեծ վնաս տայրացին մայր տարիներ, ուստի հետևեալ գաւառիքին Հայոց աշխարհ էր բնակիչներին, զորոնք բանէ վոխադրելեն կայսրութեան սահմանի ու սնեալ նոհանդներ :

Այս աշխարհաւեր գործին տալին օրինակը տուող եղաւ Յուստինիանոս կայսր Հ. դարու մէջ, որ Մելիտինէի բնակիչները մասամբ Կոմմագենէ ու մասամբ ալ Թրակիա վոխադրեց : Նոյն դարու վերջերը Մօրիկ տարիքն կայսր բաժանեց նոյ գոհեր բերաւ Թրակիա, և անոնցմէ գունդեր կազմելով Դանուբի վրայ պահեցուց ընդ Աւարայոց դէմ : Ը. դարու մէջ Կոստանդին Կոպրոնիմոս կարճեր տեղերով գարը քանդեց ու կոտորեց, բնակիչներն ալ տարաւ եր կայսրութեան գանազան տեղերը բնակեցուց : Ոչ երկ գոհերուն մեծ վնասներ եղան ալ Վասիլ Բ. Մակեդոնացին Թրակիա Ժ. դարուն մէջ, երկիրը մշակելու վրան գոհերն կայսրութեան վրայ յարձակող Պուլկարոց, Ռուսաց և Հունգարոց հետ պատերազմելու համար : Այս գաղթականներ տարածուելով Արեւելքոյ, Թեսալոնիկոյ, Մակեդոնիոյ և Պուլկարիոյ մէջ, երկոց խնդրով և գործածելուն համար ալեկոծ յաղթութեան, որ տեղոց տղեցութիւնը երեւցաւ նոյն երկիրներուն քաղաքական գործերու մէջ : Մակեդոնացոց Վասիլէ վերջանալեն՝ Մանուէլ Կոմնենոսի հոյ էին՝ Պուլկարիոյ թագաւորը բնակուեցաւ և նոյն երկիրը գալուելուն պատճառ Վասիլ Բ.ի դէմ :

Ռոբինսոնց թողտարության անկումին յետոյ այս ազգութիւնը բռնող հայ գաղթականները նոր ոյժ առացան Կիլիկիայի նկատ 30,000 հոգի բնակութիւնով, որոնք բռնեցին նախ Մէջերկրականի Կիպրոս, Հռոդոս և Կրետէ կղզիները. այնուհետև ալ հետզհետէ տարածուեցան Եւրոպայի զանազան երկիրները և գլխաւորապէս Իտալիոյ վաճառաշուք քաղաքները՝ Վենետիկ, Ճենուա, Բէզա, Հռոմ, Նեապոլ, Միլան և այլն։ Այս գաղթականութիւններէն նշանաւոր եղան մանաւանդ Վենետիկի Հայերը, որոնց թիւն ու տպաւորութիւնը գլխաւոր դերը կատարեց ԺԶ. դարուն մէջ. Ջուղայէն նկատ նոր հատուածով։ Սոյն գաղթականութիւններէն առաջնոր թիւն մեծնալու Ս. Մարկոսի հրապարակին վրայ, ուր ազատ ամէն տեսակ հարկերէ՝ կը վաճառէին ու հաստատ թանկագին գոհարեղէններ և հնդկական ապխտ գործուածներ։ Սակայն Իտալիոյ հոյ գաղթականները, որոնք երկոյն գործունէութեամբ և մեծամեծ ձեռնարկութիւններով հարստացան ու հարստացուցին երկոյն նոր հայրենիքը, մեծ բռնութիւններ կրեցին իտալացի կղերին կողմէն, և ստիպուեցան հետզհետէ մոռցնել ինկերեցեն անջատուելն ու կաթոլիկութեան դիրքը ընդունիլ։ Այսպէս որ ԺԸ. դարու վերջերը ամբողջ Թերակղզին մէջ ոչ մէկ հոյ բնակիչ չէր մնացեր, ամէնքն ալ կրօնափոխութեամբ և ազգախառնութեամբ ընկղմեր էին տեղական տարրերուն մէջ։ Անոնց յիշատակը միայն է մնացած քաղաքներու, թաղերու ու փողոցներու վրայ և և քանի և հինգէն աւելի եկեղեցիներու վրայ, որոնք երկոյն եկամուտներով կաթոլիկ կղերին ձեռքը անցած են։

28

Հայոց յարաբերութիւնը Կասպից ծովեզերեայ ժողովուրդներուն հետ: Թաթարիստանի գաղթական Հայերը. — Խրիմի Հայ գաղթականները. անոնց կրած նեղութիւնները Օսմանցիներէն եւ ցրուիլը. — Ռումանիոյ գաղթականները եւ անոնց այժմեան վիճակը. — Տրանսիլվանիոյ Հայերը. — Հունգարիոյ Հայերը. — Պուքովինիոյ Հայերը:

Յայտնի է որ Հայերը արդէն քրիստոնեութենէն առաջ յառաջադէմ հաղորդակցութիւններ են ունեցեր Կասպից ծովի եւ Սեւ ծովի երկիրներուն վրայ բնակող ժողովրդներուն հետ, որոնց կը վաճառէին Հնդկաստանի եւ Բաբելոնաստանի բանկոտելի ապրանքները: Այս յարաբերութիւնները սակի եւ զարգացան երբ քրիստոնեութիւնը Հայոց բարոզութեամբ մուտ գործեց Աղուանից երկիրը եւ սկսաւ ել Հոնաց սկիւթը տարածուիլ: Ե. դարու մէջ բարեկարգական գործը կը բանեցաւ Հայոց ու Հոնաց մէջ կրակատարաց Պարսից դէմ. իսկ յաջորդ դարուն մէջ Հայերը Պարսիկներէն նեղուելով՝ բազմութեամբ անցան Կովկաս ու գոյին մերացան Հոնաց թագաւորի բանակին հետ: Այդ ժամանակներ արդէն Հայերը երկնց բազմաթիւ վաճառականներն ունէին Կասպից ծովու արեւմտեան եւ հիւսիսային եզերքները եւ նոյն ծովը թափուր գետին վրայ: Դարանէն 90 վերստ հեռու՝ Պալկարներու հին մայրաքաղաքի ահերակներուն մէջ գտնուած է հայ արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարեր, որոնք Զ. Թ. և ԺԱ. դարերու թուականը կը կրեն, կը վկայեն որ հայերը շատ հին ժամանակներէն հաստատուած են եղեր այս կողմերը. ԺԹ.

պարտ մէջ, երբ Թամարները սիրեցին Հայաստանին, բազմութիւն հոյ զօրավարներ սորին երանց երկիրը և ընակեցուցին Վարդ, Սմբատիոն և Դաւիթ քաղաքներուն մէջ՝ վրկոյն սահման վրայ: Սոսկ երանց բազմամարդ ձիաւորով ոչ միայն երկիրն ամրանալու էր պատերազմի մէջ մնալ հաճար, այլ և պատերազմներու մէջ սուրն հանելու. Թամար խանդարելու զօրքին մէջ հոյ դասեր ալ կային, որոնք քաղաքական պատճառներէն մնալով ետևնին պէտ:

Սակայն Թամարիոսներ Հայերը երանց հաւատարմութեան ու ծառայութեանն փոխարէն միայն բռնութիւն ու հարածանք տեսան բարբարոս իշխողներէն: Այս նեղութիւններն պատճառեալ հարիւր՝ տեսնք դիմեցին Ձնոմայոց, որոնք նոյն ժամանակներս ի իշխէին Արխազ կամ Եգերաց քաղաքին և բանէ մը տարի սկսեր էր: Ձնոմայոց իշխանին հետ պայմանք կապելէ յետոյ՝ գնդերը ձմեռնային համար բայնեցին հարիւր, և նկատ բնակեցան Արխազ գաւառներ, ուր տակաւին Ձնոմայոց սիրտակարծութեան ոգին չուս Հայեր Հոգատարին և Գաւիթ բնակեցին նկատ և բնակարծութեան հաստատեր էին: Կեղ յետոյ երբ Լենկթեմուր Մանկոնեաց զօրութիւնը խորտակեց, նոր հաստատ մնաց մեծ ալ վրկոյն սահմանը նոյն թերակղզին տարածեցաւ իր հայրենակիցներուն մօտ: Այսպիսով Արխազ Հայոց թիւը հետզհետէ բազմացաւ և անոնց հզօր պետեր պատճառեցին մասնակարծութեան համար երկու տասնորդութիւն հաստատելուցաւ. միայն Թէոդոսիոսի մէջ 100,000 հոյ կար որոնց ազգութիւնը մեծ էր տեղական կառավարութեան տակ: Իր յաջող դերքին և հոյ զաղթականներու առատութեան գործունէութեան շնորհիւ Արխազ, որ առաջ աղքատ երկիր մըն էր, կարճ

միջոցին մէջ հարուստացաւ և արուարձան կարգէ պայծառ տաճարաց հասաւ։ Թերակղզին ամայի ու անբնակ տեղերը պիւղերով բնակեցաւ, բաներն ու դաշտերը վանքերով ծաղկեցաւ, որոց քանի մը ահեղութիւնը մինչև այսօր կը վկայեն Հայոց անցեալ մեծապարծութիւնը։

Ժե. դարու սկիզբները Թաթարները, որոց բռնութիւնն Հայերը ծանրեր էին, Արեւմի մէջ մտան տիրեցին. բայց Թէոդոսիոս չկարողանալով առնել, Օսմանցոց օգնութիւնը դիմեցին։ Հայերը որոց պաշտպանութիւնը յանձնառած էր քաղաքը՝ յանձնեցին անոնց (1475)։ Հայց վաչան էր առած երկուքը գրժեց, Հայոց դիմացները գիշերով էր ձօն հասաքից անցին և խնչոյքին յաղթ մեկին մեկին սպաներ առան. այս կերպ անպաշտպան ժողովուրդին վրայ և չառերը անգթաբար կոտորեց։ Մնացած Հայոց մեծ մասը սովորութիւն ընդունեց երկնց գործառ բնակութիւնները և արդիւնաբեր կալուածները և երկնց պղպակիցներուն ձօն գաղթել Մալոսիա և Լեհաստան։ Այսօր Արեւմի մէջ հազիւ 5,000 հայ կայ, որոնք գրաւած են Թերակղզին գանազան քաղաքները և մեծ առեւտուրով կը պարապին։ Այս Թերակղզին գրեթէ ամբողջովին Հայկական գաղութներ են անկասկած հասկնալու համար, որոց հայերէն վարչութեան կեդրոնն է Ադրիանապար քաղաքը։

Մալտա-Վալետթայի (Օսմանիս) Հայերը մասամբ բուն Հայաստանէն և մասամբ ալ Արեւմէն գաղթած են։ Մալտայացիք, ուր առաջանալ առաջ մեծամասնութիւն կը կազմէին որ ամենք տեղական իշխանութիւնը ձեռք բերին. Թէև երբեմն անոնց կրօնական պզտիկութիւնը կը բռնադրուէր, և տեղացի ժողովուրդներու հետ հաւասար իրաւունքներ չէին վայելէր։ Օսմանիսյ այժմեան Հայոց Թիւը 20,000 կը համարուի, բայց ալ

ազգային նկարագրին համապատասխան միայնած. անոնք ունեն հայկական նկարագրեր և ուսումնարաններ համաձայն նկատումներով, որոնց մասնակցությունը սեղանին տարբերակություններուն է յանձնառած: Կառավարության Հայոց Պատրիարքը, որու հետեւար իշխանությանը կը պատկանի, երբեմն նախերգներ կը դրկէ քահանաներ ձեռնադրելու և գաղթականներու հոգեւոր պիտոյքներ հայթայթելու համար: Ուսումնական Հայոց դիմաւոր գործերը գերազանցապէս իր բոլոր ճիգերով: Փարիզի դաշնագրութենէն յետոյ (1856), երբ այս ազգը ժողովուրդը կառավարական և ուրիշ իրաւունքներ առաջ, շատ հայեր մեծամեծ կալուածներ ձեռք բերին, և այսօր անոնք իրենց հարստութեամբ կարող են սեղային առաջնակարգ կալուածատէրներու հետ մրցիլ: Ժողովրդարար ազգութեան ոգին, բանի մ'երթայ կը թուլնայ անոնց մէջ, և հայերէն լեզուն միայն ծիսական բնոյթ կը կրէ: Ստանց ուսումնարանները, որ երբեմն պայծառ վիճակի մէջ էին, հայկ ազգային լեզուն ու կրօնք ստորեր կը մոռնային վարդապետներ իրենց հանգերուն, որոնք իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը կը առնուն սերութեան ուսումնարանները և վերմանական համալսարաններուն մէջ, և կը վերադառնան հետեւ վարդապետները, ճարտար բժիշկներ և բանի բուն անուշ ազգանուններ, բայց հայութեան համար ընդհանրապէս կորած են: Այս ցաւալի վիճակին դարման տանելու միակ միջոցն է առանձին առաջնորդութիւն մը հիմնել Ուսումնոց և մօտակայ եկեղեցիներու մէջ բնակող Հայոց համար, որու գլխաւոր պարտականութիւնը ըլլար այս գաղթականներու ազգային կրթութեան վրայ հոգ տանիլ: Մի քանի տարի առաջ Ծօքչան քաղաքին մէջ կատարուած ցաւալի բնկերութիւն մը, որուն նպատակին էր ժամանակին

կերտուածին ոգեպնդիչ առաքինութիւն մը բանալ յիշեալ քաղաքին մէջ։

Ժէ. դարու վերջերը Օսմանցոց ու Լեհաց մէջ տեղի ունեցած պատերազմին պատճառով Մոլտաւեան ազգին վրայ ելլալով, 10,000ի չափ Հայեր տարագրեցան Բրանիչեւի վիլայեթը բնակելու վրայ և բնակութիւններ գիտնալ հաստատելին։ Անոնք իրենց ազնուականներն և վաճառականներն մէջ ցայգ տակաւ յաջողութիւնը չտալով պատերին Բրանիչեւացոց իշխանները և Անտրիոյ կայսրները դէպ ի իրենց կողմերը կանչելով տեղ մը տուին նոցա Ֆոքշան անունով։ Անոնք ալ ոգեւորութեամբ ելան հոն, բայց իրենց ազնուականներն պահ մը հոն մնալով, ետ դարձան։ Անոնց ետեւէն ալ ուրիշներ գացին, որոնք ալ նոյն պատճառաւ ետ դարձան։ Աս

Հայերը, որոց մէկ մասն ալ Լեհաստանէն գաղթած են, 18,000է չափ կը համարուին: Հոգը էր արտոնութիւն ձեռք յայտնելու այս ժողովուրդին մեծ մասը պատալ և կամովին դարձնել, բայց և այնպէս անոնք դեռ ազգութենէն բոլորովին օտարացած չեն. ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով կը կատարուի, և քահանաները հայրենի կը քարոզեն:

Մալաուէյ գաղթականութեան մէկ ճիւղն ալ կը կազմեն Պաւթաւիոյի Հայերը որ 3,000է կը հասնի: Կաթոլիկ կրօնը իր բոլոր մեքենայութիւններով հանդերձ չի յաջողեցաւ դատապարտել այս գաղթականները, որոնցմէ 300 ընտանիքի չափ կը բնակին Սուչուա քաղաքին մէջ և անոր շրջակաները, պահպանելով միևնոյն ատեն հայերէն լեզուն թէ՛ դպրոցին և թէ՛ կեանքի մէջ:

79

Լեհաստանի հայ գաղթականութեան գլխաւոր ժամանակները եւ բնակութեան տեղերը.— Անի թագաւորներուն շնորհած արտօնութիւնները.— Նիկոլ Թորոսովիչ եւ իր գործերը (1626—1681).— Լեհաստանի Հայոց բոլոր մելիքները կաթոլիկ եկեղեցւոյն հետ (1689):

Հայ գաղթականութիւններուն մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն Լեհաստանի Հայերը թէ՛ իրենց թիւով, թէ՛ գործունէութեամբ և թէ՛ ճանաւանդ պատմական բաղդով, որ արքան ցաւալի՝ նոյնքան խրատական է մեզ համար:

Հայերը երեք գլխաւոր գաղթականութիւն ունեցած են Լեհաստան. 1. Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն յետոյ, 2. Անիայ առնանդրէն ժամանակ և 3. Արեմը Օսմանցոց ձեռքն անցնելէ յետոյ: Ա.յս

պիտար ժամանակներու մէջտեղն և աքսորեցաւ ալ գանդագան Հառաձներ Հայոցմանէն կամ օտար երկիրներն եկան յարեցան իրենց հայրենակիցներուն, որոնք կհամարուին գաղթականներուն ընդհանուր թիւը 40,000 բնակիչի կամ մօտաւորապէս 200,000 հոգի հաստ։ Ասոնք իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Կաթիլիա, Պէրպիա, և Վալենիա նահանգներուն, քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ. բայց նախապէս մեծ բազմութեամբ բնակեցան Կաթիլիայի Իլվոլ կամ Լինոլէի մայրաքաղաքին մօտերը իրենց առանձին արուարձանի մէջ, որպէս զի օտարազգի բնակիչներուն հետ չխառնուին։ Իսկ երբ ալան Լեհացիներուն լեզուն հասկնալ և վաճառականութեամբ ու գիտցած քաղաքական ու գիւղատնտեսական պաշտօններով յառաջանալ, մոռնալ նաեւ բուն քաղաքը, և անվիջապէս ձեռք գարկին նկեղեցիներ և ուսումնարաններ շինելու։ 1363ին կառուցին հոյակապ մայր եկեղեցի մը և առանձին առաջնորդութիւն մը հաստատեցին, որուն հոգեւոր իշխանութիւնը կը տարածուէր ոչ միայն Լեհաստանի, այլ և Մրուսիայի Հայոց վրայ։

Լեհաց թագաւորները Հայոց ընդհարուցս ձիրքերը տեսնելով և ուզելով անոնց ձեռքով իրենց երկրին վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցնել, կրօնի կատարեալ ազատութիւն տուին և քաղաքական արտօնութիւններ չնորհեցին անոնց։ Այսպէս Կազիմիր Դ. թագաւորը Կամենեցի Հայոց իշխանը տուաւ առանձին վարչութիւն ունենալ իրենց յատուկ հայ քաղաքացիով, որ վօյթ կը կոչուէր (1344). նոյն իշխանը չնորհեց ան քանի մը տարի յետոյ Իլվովի Հայերուն ալ։ Վօյթը կամ ազգային դլուխը 12 հոգի դատաւորներու աջակցութեամբ ամէն տեսակ դատեր կը տեսնէին և վճիռներ կտային։ Այս կարգը պահպանուեցաւ մինչեւ

Սեհրնաձոր գտաւորը, որուն տրամարանով Իրևանի մէջ բոլոր տունը տասնի հաց դառնար (1516)։ Իշտունեան Հայոց լեռան Սնեցոց բառարան էր, որուն համբ մինչև այժմ Սնացոց է թէ ուր կոպիտը, թէ Հանդարեայ ու Նուռնաձոյ և թէ Արեվմի ու Նոխիչևանի Հայոց մէջ. այդ լեռան նախատին կը գրծածէին դառարանելուն մէջ ալ։ Սակայն ժ.Զ. դարէն հայերնի տեղ կամաց կամաց սկսաւ բանել Թուխարեին լեռն, որմէնուն նոյն ժամուն կինը կը վերագրին դէր բերելու ու ժամանակագրութիւն տղմի գնելու Թուխարեին Թարգմանութիւնը, ինչպէս նաև նոյն լեռամբ գրուած դաշնագրեր և ուրիշ գառնանանական գրուածներ, որոնք մինչև այսօր կը պահուին Իշտունեան դէռանութեան մէջ։ Բայց գրմէնուն Թուխարեին երբեմնապատ լեռ՝ երանարանական նշանագիրները գաղտնիք անհասկնալի էր, Հայերը Իշտունց օրինակին նմանելով՝ սկսան լեռն մոգացին երկնց գառնանութեան մէջ. իսկ յետոյ լեռն մոգութիւն մեծ մասին համար առանձին մէկ մեծ տառ էին Հայերնի նման Թուխարեով և լեռ բառերով։

Հայ գրագիտութեան վայելած արտօնութիւնները չատով երեցաւ։ Սակայն նաև Իշտունեան մէջ նոր նոր գաղափարներ ու դիտեր չմտնեցան, երկրին նեղքին ու արտաքին վաճառականութիւնը գարգանալուց, և չատ հայեր գաղափարին ու գիտութեան պաշտօններուն մէջ մեծ ու մեծամեծ ծառայութիւններով պայծառացուցին երկնց նոր հայրենիքը։ Երբ Հայերը այսպէս օրէ օր յառաջադիմելու վրայ էին յանկարծ

անքրա ու անխիղճ հալածանք մը յարուցանելու անոնց դէմ, որուն նպատակն էր Լեհաստանի հայ ազգաբնակութիւնը բոլո՛ր անկատար մնացեալ մասերին ևս ենթարկել Հռոմի պապին հպատակեցնելու։ Այս ազգակործան գործին սկզբնաւորութեան ու արդիւնքին նայու նախ թ՝որամիէ ուսումնասիրելու ու ապա՝ նոյն ինքն Յովհաննէս ուսումնասիրութիւնը, որ 1605ին Իւլիսի մէջ ծնած և երէսփոխանութեան հասակէն արհեստասիրեան ասպարէզ ընտրուած էր Կամենեցի։

Լեհաստանի Հայոց առաջնորդները առաջուընէ իսկ Ս. Էջմիածնի սեմուն կ՝ընդունէին երթեկ ձեռնադրութիւն ու հաստատութիւն։ Այս կարգը պահպանուեցաւ մինչև Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, որ վախճանեցաւ 1622ին և սեռոք չորս տեղ տարի գաղարել ետաց։ Այդ ժամանակները Ս. Էջմիածինը արդէն ընտրեալներ ու հաստատուածներ տակ կը տեսնէր, և Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը ինքնագլուխ կերպով կը գործէր այդ գործին Հայոց օժանդակութեան դիմել։ Այն դէպ նախ Կամենեցուհին, բայց այնուհետև ինքնագլուխ կերպով չգտնելով՝ անցաւ Լեհաստան։ Նկատի, որ վաղուց կ՝ուզէր Իւլիսի առաջնորդութիւնը ձեռք ձգել. իր հաստակեցութեան մէջ ընդարձակութեամբ և շատ բնածին առաքինութեամբ կաթողիկոսին, յաջողեցաւ նախկին հռոմէական հաստատութիւնը անոնց անկէ։ Իրեր աշխատեցաւ Իւլիսցիք համոզել Մելքիսեդեկը որ իր ներկայացնէ նաև կենաց, համոզելով անոր՝ նկատի հաստատութեան բնաւորութիւնը և անոնց կեանքը։ Կաթողիկոսը սկսաւ չկասեց ժողովուրդին աղաչանքներուն ու բողոքներուն, առաւ նկատի ժամանակ գործերուն առաջ Ս. Խաչ վանքը, և այն տեղ դիշերով հանգստացաւ ձեռնադրեց գայն (1626)։ Ժողովուրդը գոյ-

թակեցաւ այս արարքին, բայց իր դայրութը զսպեց, պատկառելով Մկրտիտանիկի ձգած կնդակէն, որով կը նպաւէր Նիկոլին չհաւատացնելը, ժամանակ մը խաղաղութեան սիրեց, բայց յայտնի էր որ երկար չպիտի տեւէր. առիթ մը պէտք էր որ փոքրիկը բարկացնար:

Առիթը չատուել ներկայացաւ: Նիկոլի առաջնորդութեան առաջին տարիները տեղացան երկու նոսրուկ այցելութիւնները Կեռասան եկան: Նիկոլ ոչ միայն առատաձեռն յարգանք, այլ նաեւ ցոյց չտուաւ նոսրութիւնեն, այլ անոնցմէ մէկը որ էր Կեռասցի նաչտուր վարդապետ, հրատարակուաւ անոնցմով եկեղեցիին մէջ: Վարդապետը գայրացած անձնէն Նիկոլը և եկեղեցիէն դուրս նետուաւ. անոր օրհնուիլն հետեւցաւ բոլոր ժողովուրդը, և առաջին մէջ միայ միայ Նիկոլ էր քանի մը կտաւակիցներուն հետ: Երբ ժամերգութիւնը վերջացաւ Իլոսի Հայոց գաւառներեն եկեղեցիին դուռները փակեցին և Նիկոլը դարձ կանչեցին: Ամբոխուաւն եպիսկոպոսը ներկայացաւ առանձին առջեւ՝ բայց ոչ գաւառեւս, այլ ինքը գաւառը կանգնեցաւ այն անձերուն վրայ, որոնք աշխարհական ըլլալով՝ կը յանդգնէին եպիսկոպոսը մը գարձ ենթարկել. միանգամայն կամ ոգեկոչական նախապատիւ բանը քաղաքական իշխանութեան առջեւ առաքանալ՝ երբեւ թուրքիոյն եկող յարեւ: Առանց լուծուելու, և Նիկոլ այս յաղթութենէն վերջ առած՝ սկսաւ այնուհետեւ կեղծաւորութիւնը ձեռք առնել. մարդիկ գրկեց վարդապետին և իշխանութեան, որ գան նորէն հաշտուին և եկեղեցիին դուռը բանան: Աշխատաւոր վարդապետը այս հանգամանքութենէն առաջ գալիք վնասները դուշակելով. ուզեց գործն իսպառ վերջացնել. բայց Իլոսցիք, որոնց յայտնի էր երեսից առաջնորդին խորամանկ և նենգաւոր բնաւորութիւնը, չհաւատացին անոր խօսքերուն և չհամաձայնեցան հաշտութեան: Ըստ-

Տաճարքեր, բայց գնաց տաճարաց, և Եկեղեցիներ ևս ոչ Տանտարկուներ յորմէ ոչ Տար չունի, զորից Ձեռնադրութեան պաշտպանութիւնը, որպէս այն ժամանակ մեծ պատիւ ունէին Նահատակք մէջ. պատուր հնարով իսկ տուր անուն գոյ ի նոր ժողովրդեան Հայոց կամաւորեալ իշխանութենէն կը Տատանէ Հայոց պատմութիւն ոչ մակ կը մնայ: Ձեռնադրութեանց պատճառ իշխանութեան կը մնայ: Սի ժամանակ Ձեռնադրութեան գործ երից վրայ առնէ. զիւրաքանչիւր եկեղեցիէն գաւառներ կրօնական և տաճարք մէջէ տպատանութեամբ Եկեղեցին յանձնելէ:

Սիտաստանեաց գործոյս Եկեղ Ձեռնադրութեան պատճառութիւնը, Հայոց մէջ եկեղեցիներն ու գրից, և ժողովուրդը առանց եկեղեցի մնաց: Գրանց նոյն պէս բոլոր եկեղեցական կալուածներն, տուներն ու իրանեղէնները, և անոնց եկամուտներն կը գործածէր իր անխիղճ կրքը ժողովուրդին հետ չարչարելու համար: Իրավունքը ճարտասան՝ քահանայ մը և պատուաւոր աշխարհական մը գրկեցին էջմիածին Կաչառուած վարդապետին հետ, որ ամէն բան մանրամասնօրէն հաղորդեն Մելքէս կաթողիկոսին և անոր օգնութիւնը խնդրեն: Կաթողիկոսը պատչանքի թուղթեր գրկց Ուրբաննա Ը. պապին; Նոյց վրաստան թագաւորին և

Իլովի արքեպիսկոպոսին, որ խղճան Հայոց և առանց
եկեղեցին չծաղուն զանոնք։ Թագաւորը, իշխանները և
արքեպիսկոպոսը անդամ դիմային անպատուին ժողո-
վուրդին վրայ, և հրամայեցին Նիկոլին որ եկեղեցիները
ժողովուրդին յանձնէ. բայց յանդուգն ճիգուերնին
անոնց ամենուն հակառակ կոչնեցան։ Թագաւորը ան-
ձամբ գնաց Հայոց եկեղեցին, որ բռնութեամբ առնէ և
ժողովուրդին յանձնէ. բայց Նիկոլ ճիգուերնին թե-
լադրութեամբ՝ դիմառաւորուած և հազարդութեան խոր-
հուրդը ձեռքը առած՝ անոր առջև կելա և վրայորդ
հանդարձակեցաւ նոցա մօտիլ։ Հայերը տեսնելով որ ա-
խորհական իշխանութիւնը անոր գոնուելուս Նիկոլի
դէմ, ամեն կոմոտիկութիւնը թողլը, թագաւորին ու
արքեպիսկոպոսին ալ յանձնարարական նամակներ տա-
լուն և գացին. Հոմ, որ պարզէն օդնական գտնին։
Հասան նախէն Նիկոլը, և Հոմի ճիգուերնուն
ձեռքով գրեթէ ոչնչացաւ բերան՝ որ պատը անոր երեսուն
տուաւ և խնդճ Հայերը պրատ ոխտը ետ գարձան։

Երբ ոչնչացաւ ամեն կողմէ անօգնական մնացին, Իլ-
վովեցիք առիթուեցան իրենց անօդնականը ետ
իմալ, ազատելով որ նիւթ իրենց և եկեղեցիներին
ետպատ չգրկէ։ Բայց անդամ բռնութիւնը անոնց բոլոր
ազատութիւնները ոչ ոչի կը համարէր։ «Ընդ-
գանեցէք կոմոտիկութիւնը և եկեղեցիները կը բաց-
ուին» ։ Յանդուգնութիւնը սկսաւ նոցա ժողովուրդին
վրայ, ալ ինչ բնաւ չէր գիտեր իր դէմ ոտքի ելլելու
պատրաստ հասար։ Նոր ծնած երեխաները մարմնական
անկարող ծնողներ էին, հարսներն ու փեսաները անպատ
և մեռելները անթաղ, որովհետև անօրէն Նիկոլը ար-
գիլեր էր ամեն եկեղեցական արարողութիւն կատարե-
ու։ Եթէ անոնց մէջ մէկուն մահ պատահ ը-

նելու, և կամ մեռնել թագելու, սուգանք կ'առնէր և սգոյէն հրաման կու տար: Ամէնք ալ բոլոր քաղաքներ կ'երթային և սգոյեն կը մկրտէին կամ կը պահէին իրենց գաւառները. բայց եթէ վիրաւոր էլլով դառնային, ծանր սուգանքներու կ'ենթարկուէին: Իսկ մեռելներուն համար ալ չկար ճար չկար. ամէն մարդ իր ննջեցեալը փայտէ արկղի մը մէջ կը դնէր, հալած ձիւթով կը պատէր և դուրս տեղ մը տարնելով կը ձգէր: Այս դառն հալածանքը քսանեւեք տարի տեւեց (1630 1653), և այդ մէկուկէս չարեաց հետացան էլլովէն ուրուեցան Երուպայի չանազան երկիրները՝ Սաչսոնիա, Պաւերիա, Հոլանտա և Մեծն Բրիտանիա, այնպէս որ 50,000 հայերէն հազիւ 5000 հոգի մնացին էլլովի և չէլանկոյքին մէջ:

Այն ժամանակ մեռելն անուս ննջել որ իր բոնած ընթացքով նպատակին չհասնէ. ուստի ակռա կեղծաւորութեամբ հաչտութիւն խօսել մնացած ժողովուրդին հետ, բայց խօսքին ականջ դնող չգտնուեցաւ: Լսեց որ Փիլիպպոս կոմսպոլիտը Կռոմուէլլոսէն նեղած է, մտածեց որ ինքն ալ այնտեղ երթայ կոմսպոլիտութիւն ապաստնի, որպէսզի այս անգ վիճակին դարման մը գտնէ: Փիլիպպոս կոմսպոլիտը անգլիացւոց հետ չկրնար բոլոր արարքները, այն պայմանով որ 1. Հայոց եկեղեցիին վարդապետութիւնը գաւանի. 2. Եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները անխախտ ու անփոփոխ պահէ. 3. Եկեղ. չարչարելը կոմսպոլիտութեան եպիսկոպոս ձեռնադրութիւն և ուրիշ գործառնութիւններ ընելու. 4. Եկեղեցիին մէջ բնաւ չգիշատիլ արտին անուանը: Այսչափ եկեղ. իրարու հետ և գործառնութիւնները կատարելէ ետքը պատրաստի ժամանակ պատին անունը չկրէ, պատճառով որ իր

առած ձեռագրին զօրեմեամբ ձեռնհասները կարող կլինեն պինդը, գաղէ և կեանքին ալ ընտանի։ Այս յօդուածները իր առարքեմեամբ ու կնիքով հաստատեց Նիկոլ և նեղկայացուց կաթողիկոսին, ան ալ յանձնեց Մաչկո անունով գաւառին որ Իլխալ տանի։ Սակայն Իլխալցիք, որ լաւ գիտէին Նիկոլի կեղծառեքեմեան ու անզգամութիւնը, սկսան հաւատ չընծայել անոր առած խոստումներուն, և ոչ միայն հաշտուիլ՝ այլ երեսն անգամ տեսնել չէին ուզեր. կաթողիկոսի նուէրները չատ ախտացուցա, մինչեւ որ յաջողեցաւ ժողովուրդին բարեկամիները իրենց և Նիկոլը իր տոմին տեղ հաստատել։

Նիկոլ յոյժ կարելով այնուհետեւ իր ժամանակի ժողովուրդը կաթոլիկ դարձնելու՝ մտածեց բանն այնպէս բնել, որ գոնէ անոնց պղիտերը իրենց կրօնը ձգեն և իրեն իր նպատակին համեմատ առաջարկեց Սղէբանդը և. պատճն՝ որ Իլխալի մէջ Հռոմի ծախքով դպրոց մը հիմնուի, ուր հայ մանուկները կաթոլիկեան տղեակ կրթուին։ Դպրոցը բացուեցաւ 1664ին, և Նիկոլ իր բոլոր ինամքը դարձուց պատրաստուելուն այս սերմնարանին վրայ, միեւնոյն ատենը մտքին (1681)։ Այսոր յաջորդից Յակոբեանները Կարմեմոսականոց, որ միայն երեք տարի առաջնորդութիւն ըրաւ, և ապա նկաւ Վարդան Յունանեան սրբազանց կրօնաւորը՝ Պատրիարքութեան և Նիկոլի աչակերտը։ Սա իր նախորդին առած խոստումը մէկ կողմ դնելով, ինքնակամ բոժնեց Իլխալի հայ ժողովուրդը կաթոլիկութեան տարբակացութենէն և Հռոմի եկեղեցիին հետ միացեալ հռոմեականէց (1689)։ Այսօր Կարինցիոյ մէջ 5000հոգւոյ կաթոլիկ հայկոյ, որ կը բնակին Իմմէրիկի և բանի մը ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով կը կատարուի, բայց ո՛չ ժողովուրդը կը հասկնայ այդ լեզուն հնչեցնող արտասանեալ հայերէնը, և ոչ իսկ շատ անգամ ժամադաց քահանան։

80

Ընկերատանի հայ գաղթականութեան ծագումը եւ յառաջդիմութիւնը.—Ընկերացայց ուսումնասիրութիւնը եւ վիճագործութիւնը.—Բարերար Ընկերացայր.—Հոլանտական երկիրներու Հայեր.—Ընկերացայց վիճակը:

Ընկերատանի հայ գաղթականները Պարսկատանի գաղթականութեան մէկ ճիւղը կը համարուին, որովհետեւ Ամերիկատանի վրայով կամ Պարսկաստէն ծագում առնան Ընկերատան, և գրեթէ Անգլիացիք այդ երկիրը առ քանդած չէին՝ որ անոր այլ և այլ կողմերը բռնելէն երկնց առեւտուրով: Գաղթականութեան բուռը կազմելէն յետոյ մը նոր Զուղայեցի վաճառականներ, որոնց թիւը աճելու ուրէք սկսեր հետզհետէ եկած և անոնց հետ խառնուած ազգակիցներով: Ընկերացայրը թէև սակաւաթիւ՝ (քան սոնոց 20,000, և քան այլոց մինչեւ 10 հազար) բայց երկնց ճարպիկութեամբը և երկրին քաղաքներէն ձեռք բերած արտօնութիւններու շնորհիւ՝ չատով յառաջացան և մեծ անուն հանեցին թէ՛ վաճառականութեան և թէ՛ քաղաքական ու պետական պաշտօններու մէջ, այնպէս որ անոնց ազդեցութիւնը մեծ եղաւ սեղական ազգարնակութեան վրայ: Հայ գաղթականները երկրորդներն էին այն ժամանակ Սուրատ, Վատրատ, Կալկաթա, Զէյրա և Մկոտրա:

Երբ Անգլիացիք սկսան յարաբերութեան մէջ մտնել Ընկերատանի հետ, Հայերը արտաքսուր միջնորդներ կը կատարեցին այս հզօր ազգին և տեղական իշխաններու մէջ, որով հետեւաբար արտակարգ եղան թէ Անգլիացիներուն և թէ Ընկերներուն: Արեւելեան Ընկերատանի ընկերութեան մէկ հրամարակէն կ'երեւայ որ Հայերը մաս ունեին այդ ընկերութեան գործերուն և հաստատներուն. մէջ, և երբեմն ազգաս ազգ վաճառատուր արտօնութիւն ունէին Ընկերատանի զանազան կողմերը

Նաև բնիկ նոյն ընկերութեան նուէրով։ Նոյնպէս կատարած էին երթեւեկութիւն բնիկ անխտիր ամէն դասակներու, բնակութիւն հաստատել ուզած քաղաքներուն մէջ, պնդել ու վաճառել շարժական և անշարժ գոյքեր։ Այս հրամարտութեան մէջ կը կարդացուէր, և մէջ այլոց, հետեւեալ Բնիկական նամարտութիւն Յետ վոխ նամարտութեան և երկար ատեն արգելած առեւտրական անձանց առարկութիւններն, որոնք կը հաստատեն թէ ինչ վտանգներ հետեւած էին Հայերը Հնդկաստանի մէջ։

Տեսնուելան առաջնորդութեան և քաղաքական փոյթը պիտի արդիւնքը եղաւ Հնդկաստանի վաճառականութիւնը և այն հաստատուչ հաստատութիւնները, որոնց վտանգ հետքերը դիտել այսօր կը սկսուի։ Հնդկաստանի մէջ, ուր մարդկութիւնը կիսամայրենի վիճակի մէջ գտնուած էր և ուր ոչ ոք չէր մտածեր զանազան վաճառականութեան վրայ, Հայերը եղան որ ամէն տպարէն առաջ բացին ուսումնարաններ ու տպարաններ, հրատարակելով պիտոյ ու բարեաց գրքեր, հիմնելով մարդասիրական հաստատութիւններ։ Զէյրոյի Հայոց եկեղեցին, որ շինուեցաւ 1695ին, քրիստոնէական ազգերուն մէջ, հետքը կը համարուի։ Կալկաթայի մէջ, ուր գտնի 70-80 տուն Հայեր կային, առանձին թաղի մը մէջ, ուր դիտել այսօր «Հայոց Թաղ» կը կոչուի, կը գտնուէր Ջուղայեցի Յովհաննէս Շմաւոնեան Ս. Նահապետ եկեղեցին իր գեղեցիկ զանազանութեամբ, ուր ճարտար Տիգրան ճարտարապետած է։ Պարտէզին մէջ կայ արձանագրուած տեսնուելիք տաճար. իսկ արձանին դուռը կայ արձանագրուած մեծ չէնք մը բազմաթիւ խուցերով, հիւանդանոց և բարեշէն բաներէ մը, որ Հայոց եկեղեցիին անբաժանելի մասերն են։ Բէյ մը ևս կայ գտնուած «Հայոց Տիրամօրը», ուր մէջ պահուած Հայերը այսօր իսկ իրաւունք ունին երթալ աղօթել չաւիղ մը բնակելու։ Բացի սոցանէ, Կալկաթայի մէջ Արարատեան

բնակություն Չանդլի հիմնադիր «Մորդո ֆրոնկան ճեմարանը» իր տարրանով, որ մինչ նորին գարու կէսին կը տարէր «Ազգասէր» օրագիրը Մեծ բազմահատոր իմաստասիրութեամբ։ Կարկառելի հետ կը մրցէր Մաս տոր իր գրչագիր, տպարանով, հերոսներով ու հեռադրանոցով և Ս. Աստուածային վիճակագրութեամբ, որ Պետրոս Ռոկոնեան հայրապետին չնին տասը տարուընչութեան Յովհաննու տասնեակամեայ նահատակութեան տարեդարձին։ Թո՛ղ ուրիշ քաղաքներ, ուր հայ գաղթականներ մեծագործութեան յիշատակներ դեռ կանգուն են։

Հոդվածագիրը Հայոց մէկ մեծ մտքին պատմելէն ետք ըսել է որ բոլոր հայ գաղթականութիւնները մինչ տակաւին իրենց մասին չունէին որևէ ճշդութիւն։ Հայրենի տարերքին չանջատուած մարդիկ չունէին։ Անոնք հաստատուելով ի միջի այլոց Ամերիկա, ամէն կողմէ հոսելով ու հոսելով ամէն տեղ, անոնք չմոռցան մայր հայրենիքը և անոնցմէ միայն քանի մը տարի առաջ սկսան հայրենասիրական գործեր բրել իրենց ապրուստներուն մէջ։ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ հայ գաղութներ մեծ քանակութեամբ կան, որոնք ունին իրենց եկեղեցիները, դպրոցները և ազգային կազմակերպութիւնները

վարժարանին հետ միացուցած։ Այս ամենքն ցաւալի չէ որքան այն անհրաժեշտութիւնը, որ չքաւոր հայ պատանիները անհատներ չեն վայելեր բարերարներուն շնորհը, այլ միայն Հասկէպարաւան Հայերը։ Ուրիշ շատ բարերարներ եղած են Հնդկահայոց մէջ, որոնք կամէին ձգել են ազգային նպատակներու համար, այդ կամքերուն ունայնացումը ներկայացնել կը վայելին այլեւայլ հայ հաստատութիւններ, բայց շատ կան որ անհատորոշ տակաւին մնացած են անդրծովեայ միացած կամ բարերարին մտադրութեան տրուած են։

Ժ-Թ. դարու սկիզբին հայ գաղթականները անդին կոչուած Հնդկաստանին տարածուելուն հետեւանքն եղաւ նաեւ Ս. Լազարու միաբանութեան հիմնադրութիւնը Հռոմ եւ այլ եւ այլ մարդասիրական հաստատութիւններ հիմնելուին։ Ասոնցմէ այս դարուն առաջին բարերարին նշանաւոր եղած է իր անուան հաստատութիւնը Գէորգ Մանուկեան, որուն համար կը պատմուի թէ երեսին մեծամեծ գումարներ փոխառած է Հռոմայոցմէ անդրեմնան։ Ասոր ժամանակակից եւ երկրակից էր Յովէփ Սմիրնան մեծ կարեւորութեան վաճառականը, որ 1825ի Հռոմայոց պատմագրութեան ժամանակ մեծ ծառայութիւններ ըրած է Հռոմայոցմ։

Ասոր, Հնդկահայերը առաջաւոր յաջողութեան մէջ չեն, մասամբ պատճառը չկրցան մրցիլ Անգլիացոց հետ, մասամբ ալ պատճառը ուրիշ տեղեր ցրուեցան. շատ տարի չէ որ հայ վաճառականներու բնակութիւնը եղած է Ճինաստան եւ սխտեղ հաստատուեցաւ։ Բայց դեռ շատ տեղերուն հայ տուներ կան Հնդկաստանի՝ Պոմբէյ, Կալկաթա, Մատրաս, Պոմպատիա եւ Սինկափուր քաղաքներուն մէջ, որոնք Անգլիացոց իշխանութենէն անկախ տեղերու վաճառականութեան մեծ մասը իրենց ձեռքը պահած են։

ՀԱՑՈՑ ԳԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՑ ՀԵՏ.— ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՑԵՐԸ

81

Հայոց առաջին յարաբերութիւնները Ռուսաց հետ.—Ռուսաց արքունիքին բաղաքականութիւնը Հայոց վերաբերմամբ.— Պարսկաստանի Հայոց առեւտրական դաշնադրութիւնը Ռուսիոյ հետ (1659). *—Պետրոս մեծի Հայոց ցոյց տուած պաշտպանութիւնը.— Դարաբաղի մելիքներու բաղաքական յարաբերութիւնները Պետրոս կայսեր հետ.— Իսրայէլ Օրի եւ Մինաս վարդապետ.— Մելիքներու ներքին երկպառակութիւնները.— Կատարինէ Բ-ի խնամքը Հայոց վրայ.— Մելիքներու հնազանդութեան երդումը Ռուսիոյ տէրութեան* (1788).— *Ազա Մէհմէտ Խանի արշաւանքը դէպի Հայաստան եւ Վրաստան* (1795-1797):

Հայոց յարաբերութիւնները Ռուսիոյ հետ չատ հին ժամանակներէն կը սկսին, երբ դեռ Ռուսները երկրին մէջ ամփոփուած և սլաւոնական իշխանութիւններու բաժնուած էին։ Ժ.Ա. դարու կէսերը Սպէ.տանդր Քէնէվ մեծ իշխանը Լեհաց դէմ պատերազմ ունենալով, նախապէս Հայերը օգնութեան կանչեց, երբոր վճռապետութեան և պետականութեան պատմութիւն խոստանալով՝ Հայերն ալ ընդունեցին անոր հրաւէրը (1060)։ *Դէպ դարձեալ պատմական դաղմականութեան մեծ բաւական մեծ եր Քիեվի մէջ, ու քարոզչին եկեղեցի մըն ալ ունէին, Հայերը այդ ժամանակները ոչ միայն վաճառականութեան և պետական գործերուն մէջ անուն հանած էին, այլև արուեստ ամենամեծ բժիշկներն էին։*

Ռուսաց սէրութիւնը հայ ազգին նկատմամբ հետեւեալ քաղաքականութեան հետեւցաւ։ Այդ ատեն ունե-

Տալով իր երկրին վաճառականութիւն ու արուեստներուն բարգաւաճումը և իր ստորոգ պետութիւններ Աւետց մէջ, ուր պետութիւնը անցեալ երկու դարերուն պաշտպան ու բարեկամ տնօրինուցու Հայոց: Ոսոսց Յարաւներին մեծամեծ խոստումներ ուներ Հայոց, արուեստներ չորհնցին, ստրկացներ ու արուեստներ բաշխեցին արուեստ զի անոնց տեսակութիւնը պրաներ:

Պարկաստանի հայ վաճառականութիւնը բնակութիւնը 1659ին պատուաւոր պետութիւն մը պրկեց Ոսոսաստան, որ Ալեքսէյ Միխայիլովիչ Յարաւերին պատերազմներով զբաղած ատկի ատեն մը ընդայ բերաւ, հայ արուեստագէտներուն չնաքին եղած, որ մինչև հիմա կը պահպանէ և մեծ մեծամեծ տեղեկութիւններ ունի Հայոց մասին: Այս բանին վրայ ուսումնական գործը մը կը պատրաստուի Ոսոսաստանի և յիշեալ բնակութեան մէջև, որուն զօրութեամբ Հայկազունի ու Պարսկաստանի բանակագին ստորոգները սկսան Ոսոսաց երկերը թարգմանել Պարսկացին ձայնին, Սպահան և Նոսալից ժամի ճամբով: Բազմութիւն հայ վաճառականներ կային բնակեցուն Նովկորոտ, Աստրախան, Մոսկուա և քիչ յետոյ Վերեզոպոլ, և ուսումնական տուներ հաստատեցին յիշեալ քաղաքներուն մէջ: Անոնք կը վաճառէին Ոսոսաստանի մէջ գտնուելիներ և մետաքսեղէններ, անուշահոտ իւղեր ու համեմներ, իսկ այդ երկրէն կ'արտահանէին բնակութեան մուշտակներ և մոմեղներ:

Ժ.Ը. դարու սկիզբին Վաղարշ մեծ ուխտ հետևողց: Առանձին հրովարտակով պատուիրեց Միխայիլովիչ պաշտպանել Պարսկաստանի Հայերը և ամէն մէկ յիշատակելի գործեր Ոսոսաստան բնչելու համար: Ուրիշ հրովարտակով մը ևս Վաղարշ Ադրանեցի հարուստ

վաճառականին մուտք տուա, որով Թրքահայց ճամբան կը բանար դէպի Ռուսաստան: Այնուհետև չատ հայեր Լեհաստանէն, Պոլսկաստանէն ու Տաճկաստանէն անցան Ռուսաստան և իրենց վաճառականութեամբ, արհեստներով ու երկրագործութեամբ նոյն երկիրը պայծառացուցին: Սակայն Վասիլևն հայտզին առանձին եղաւ որ Պետրոսին օրով թեթևնիներ անկից թէրէքի ափերուն վրայ և նոյն տեղը առանձին Տեռներ հաստատեց: Ուզեցաւ յայտնի ընել թէ Հայերն եղած են, որ Պետրոս կայսեր յորդորմամբ առանձին մասնաւոր արտօնութիւններ հաստատեցին Ռուսիոյ մէջ և կիրպանեցին գործել արհեստները Ռուսաց:

Այս այդ ժամանակները կը սկսին Ղարադաղի մէջ լինելու բազմաթիւ յարաբերութիւնները Ռուսաց արքունիքին հետ: Ղարադաղը ժէ. դարու սկզբին բռնուած էր հինգ զօրութիւնէ՝ Չրաբերդ, Կիւլիստան, Ղարանղոյ, Ասլէն և Տիղակ կամ Գաւդան, իւրաքանչիւրը մէկ մէկ Հայ մելիքի իշխանութեան տակ: Բնակչութիւնը հին 300,000ի կ՚անցնէր: արուեստ երկաթագործ հայ, և մէկ մասը իւրք կամ արծիթ: Օգտակար եղաւ Պարսկաստանի անկում վիճակին, Ղարադաղի մելիքները մտածեցին օտար լուծը թօթափել և մտնել քրիստոնեայ տէրութեան մէջ: Ասոնք յանձնարարական նամակներ գրկաւոր Վեհերապետին Պետրոս Մեծի աջակցութիւն խնդրելու համար

(1706)։ Կայսրը այս դրծին մէջ Ռուսաստանի պրե-
յսբեան և ապագայ աշխարհակալութիւններուն գրա-
ւական տեսնելով, ուրախութեամբ ընդունեց եղած
առաջարկութիւնը։ Անմիջապէս Իտալիոյ Օրին դրկուե-
յաւ Պետէրբ՝ իրրեւ դեսպան Հիւսէին չանչին մօտ, բայց
իրօք Պարսկաստանի վիճակին տեղեկանալու և Հայոց ապա-
տամբութիւնը գործադրելու համար։ Իսկ Վիեննա վար-
դապետը մնաց Ռուսաստան և այնտեղ բանակցութիւն-
ները կը շարունակէր Գոնճաստրի վանքին մօտ, ու-
ղղակի մէկ բնակիչը կը ժողովէին իրենց խորհուրդներուն
համար։ Օրին՝ դեռ Սպահան չհասած՝ մեծ խռովու-
կան չահի պալատին մէջ, Պարսիկ ժողովրդին և Հա-
յոց մէջ։ Այս վերջիններուն ուրախութիւնը չափ չունէր
անոնք կը գուշակէին արդէն Պարսից սերունդին ան-
կումը։ Պարսիկները մօտենալէն առաջ՝ կը պատա-
ղէին որ կայսեր դեսպանը չընդունին, սերտելու ղրկը
կը պրպտէին նոյնպէս եւրոպացի վաճառականները, որոնք
վախնալով թէ մեծ վնասներ կը կրեն եթէ Հայոց ապ-
ստամբութիւնը զօրանայ, կը համոզէին թէ արդարև
Իտալիէ Օրին թագաւոր պիտի դառնայ, և թէ այդ կ'ա-
պացուցանեն նոյն իսկ անոր անունը (Israël Ori) ա-
ռաջը, որովհետև նա ալ առաջ գաղտնիով՝ կը կրզնին
Ֆրանսերէն il sera Roi (*նա թագաւոր պիտի լլայ*) բա-
ռերը։ Օրին չունէր բազմանալէ յետոյ վերադարձու և
յայտնել կայսեր թէ Հայերը պատրաստ են և միայն նշա-
նէ մը կը սպասեն ապստամբութեան սկսելու համար։

Այդ միջոցին տեղէ տեղեակ Գիրմանները ապս-
տամբութեան, որուն նախանշան եղաւ Հիւսէյնի չա-
հին գահընկէցութիւնը և Կոլկաուան բռնակալներուն
Պարսկաստանատիրանալը։ Դարերով յամառ ազգի մը
անկախութեան զգացմունքը բորբոքելու, մանաւանդ որ

Պետրոս կայսրն ալ եկեր էր Տէրպէնտ։ Հոյ մէլիքներր վրայ վազելուն համար մտադրեցաւ հետը 40,000 զօրքով գացեր զոյն դիմաւորելու։ Կուր գետր անցնելու վրայ, երկու վիճակներ ապրեր իրեն ետեւէն վերջապէս հոգ կրնայ ընել հրեղէն հարցներր զորաւոր բռնակալութենեն ազատելու։ Բայց Պետր ոս Տէրպէնտ, Պարսուն և Կիլանը գ ուելէ յետոյ՝ գարձաւ էր մայրաքաղաքը և Հոլշեր մեծ ձեռնհասութենեն գործածեցաւ ազգը։ Նոյնպէս մեծագործ

բայրատարեին դէմ։ Շահնազար՝ միաբանած մէկ քանի զօրավարաց դէմ դնելու համար՝ բարեկամացաւ Ճեմշիդիներու առաջնորդ Փանոս խանին հետ, և Շահէն բերդը ու իր հարստացած ոսկիները անոր վստահեցուց։ Այսպիսով արևելեան պատերազմ մը սկսաւ մէկ կողմէն Մելիք Շահնազարի և Փանոս խանի, և մէս կողմէն Ջրաբերդի Մելիք Ադամի և Կիւլիստանի Մելիք Յովսէփի միջև։ Տասնեակու տարի անդադար երկու կողմի պատերազմողներուն երկիրները ամայացաւ, մինչեւ որ վերջապէս Ադամ և Յովսէփ բնակուածն և չորացածն վրաստան. Փանոս խանն ալ անոնց երկիրները մէր եղաւ։ Բանի մը տարիէն յետոյ՝ Ադամ և Յովսէփ Փանոսի խանին միջնորդութեամբ հաշտուեցան Փանոսի հետ և անոր իշխանութիւնը ճանչնալով իրենց երկիրները ետ առան։

Այդ ժամանակները Ռուսիոյ դահին վրայ բարձրացաւ Կատարինէ Բ. կայսրուհին (1762), որ Պետրոս Մեծէ օրինակին հետեւելով՝ սկսաւ ուշադրութիւն դարձնել Հայոց և Հայաստանի վրայ։ Բայց այս անգամ խնդիրը այլեւս Հայաստանի անկախութեան վրայ չէր, այլ Ռուսաստանի անդնակ ախորը հայ գաղթականութեամբ շինելու, մինչեւ որ Հայաստան և Յովսէփ բնակուածն իրենց երկիրները ետ առնէին գաղթականութենէն։ Ռուսիոյ հայ հաստատութիւնները պատճառ եղան Հայոց համար նոր տագնապներու, որոնց ատեն Հայաստան ամբողջապէս ռուսական տիրապետութեան ենթարկուեցաւ։

Մխեռնյն ժամանակ հայ գաղթականներու թիւը օր ըստ օրէ կ'աճէր Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներուն մէջ։ Ամաէրիայի մէջ այդ ժամանակները կային 5000 Հայեր, Ղրիմի մէջ 4000 և Մոզդոկի մէջ 2000, որոնք ընդհանրապէս կը պարապէին նաւաշինութեամբ կամ ծովեզր նաւահանգիստներուն համար, շերամապահութեամբ, այգեգործութեամբ և բրինձի մշակութեամբ, և մեծ առեւտուր ունէին կովկասեան լեռնականներուն հետ։

Օգուտ քաղելով Պարսկաստանի ոչխարի վիճակէն, կառարինէ կայսրուհին օրը գրկից և նոքին պրուսից Տէրպէնտ, Պաքուն և Շամախը, որ նաւերը Շահ Նատիր առած էր Ռուսներէն, և այսպիսով Վարպետի մէքիները իրենց աչքերը վերստին դարձուցին Ռուսաց պետութեան վրայ։ Բանակցութիւնները նոր հանդոյն սկսան Պրպետեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ, որ այն ժամանակ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդութիւնը կը վարէր։ Չորեքդի մէկը Մէծ Պետր (Պետրի որդին), Կեղեոմանի մէկը Պետր (Յովհէփի որդին) և Տաղաճի մէկը Պահատուր ուղարկուեցան Պետերբուրգ խոստանալէն յետոյ՝ Պանձատրի Յովհաննէս կոմսութեան միջնորդութեամբը հաւատարմութեան երդումները դրկեցին Ռուս տէրութեան (1787)։ Յարտնեմ, Փանոս իսանին որդին, այս բոլոր խնամքով կոմսութեան թուղթերը մուռ և մէկիկներուն երկերը գրաւոր բրաւ։ Անթէ Հայեր կատարէ իսանի սուրբն գոհ եղան, ուրիշ շատեր ալ սոխուեցան քրիստոնեութիւնը ուրանալու կամ գաղթելու Տէրպէնտ, Ամաէրիան, Ղրիմ, Սղնախ և Թիֆլիզ։

Այս միջոցին Աղա Մահմատ խան նոր քինին Պարսից նոր քին խոստովանութիւնները գտնելով՝ թագաւոր նստաւ էր Թէհրանի մէջ։ 1795ին այս տեսակս մարդը

արքայից Ղարաղաղ՝ Բարամիր խանին վրայ, որ մեծ էր անար իշխանութիւնը ճանչնալ։ Դեռ երեսի պատ չանցած՝ մարդիկ գրկից Հայոց մելիքներուն որ գան հպատակին երեն, խոստանալով որ կը վերոհատուցանէ զանոնք երենց վաղեմի իշխանութեան մէջ և Բարամիր խանը կ'ոչնչացնէ։ Մելիքներն, որ նոր դեռ յոյս ունէին, թիւնանութեան օգնութեամբ երենց հայրենիքը Պարսկաստանին լուծէն ազատելու, հաճեցան Ղարաղաղ մտնել։

§ 7

Պարսից յարձակումները Ռուսաց գրաւած երկիրներուն վրայ. Կիւլիսթանի դաշնագրութիւնը (1813).— Ազատ-Մխրզայի նոր արշաւանքը (1826). Շուշիի պատերազմը.— Մահմէթեանի յաղթութիւնները Համբարի եւ Գանձակի առջեւ.— Ռուսերը Պարսից Հայաստանի մէջ (1827). Պասկեւիչի յաղթութիւնները.— Ռուսաց նոր յաջողութիւնները Ասրպատական մէջ. Թուրքմէնչայի հաշտութիւնը եւ Ասրպատականի Հայոց Ռուսաց երկիր գալը (1828). —Ռուս-տաճկական պատերազմը (1828—1829).—Ադրիանուպոլսի հաշտութիւնը.—Տաճկահայոց գաղթականութիւնը (1830):

Պարսիկները չէին կրնար դիւրութեամբ մոռնալ իրենց կորնցուցած երկիրները, որոնց Ռուսերը սկիզբ չէին տուեր կռիւ մը սրբելու համար։ Թէև Ագա-Մահմատ խանէ յաջորդը, Յուսէյն չունը, խաղաղասէր մարդ մըն էր, բայց անոր երէց որդին, անձնասէր Աբաս-Միրզան, Ռուսերը նախ մղելու յոյսով՝ պէտք առաւ։ Կռիւը բանէ մը առիթ տեսնելու և մեծամասնութեամբ նոր պատճառ երկիրներու մասնատութեան։ Ռուսերը ինչ ինչ սակառութիւն ունէին, բայց և վերջը խորհրդակցին Պարսից զօրութիւնը։ Այս տակնուվրայութիւններուն մասնակից Հայերը մեծ օգնութիւններ ըրին իրենց նոր տիրոջը, պատերազմի մասնակից ունենալ նաեւ պարսիկ զօրքերուն հետ և տալ պահպանութեան մասնակից պաշտպանելով։ Պարսիկները սահմանակցին հաշտութիւն կնքելէ և Կիւլիսթանի դաշնագրութեամբ Ղարաբաղը Ղարադաղը և բանի մը ուրիշ գաւառներ Ռուսաց տալ (1813)։

Բայց այս հաշտութիւնը Պարսից կողմէն պէտքա-

պար մըն էր : Արտա-Մերզայի մխտքն այն էր , որ իր ոյժերը կտրտուբէ և նորպատուհաս զօրութեամբ յարձակուած տոնէ Թշնամիներուն վրայ : 1826ի ամառը Պարսից արքայութիւնը 80,000 զօրքով անցաւ Երասխը և Ղարաբաղ մտնելով Շուշին պաշարեց . զօրաժողովն մըն ալ ղրկեց Գանձակի կողմերը . որ նոյն քաղաքն բերդին ալեկէզ յետոյ՝ յաւուրց մինչեւ Շամքորի գետը և այնտեղ տարածեց Պարսից դիւտուր բանակին , որ միտքն զօրութեամբ Թէֆլիսի վրայ երթայու : Բայց Շուշին պաշարումը անցողակի կ'երեւար : Թէև բերդին մէջ քիչ մը ռուս զօրք կար մըտեր , որ ոչ բաւական պաշար և ոչ հրանօթներ ունէր , բայց Հայերը բերդապահ զօրքին հետ միաբանելով՝ քաջութեամբ կը պաշտպանէին Թշնամիներուն դէմ . մինչեւ անդամ հայ կիներ ու աղջիկներ պատնէշներուն վրայ կանգնած կ'օգնէին պաշտպաններուն կապել ժամանակ փամփուշտներ բաժնելով անոնց : Պարսից արքայութիւնը զանազան խոստումներով փորձեց համոզել Հայերը որ Ռուսերէն բաժնուին և բերդ երթան յանձնեն . բայց Հայերը անցողակի մնացին երթնց հաւատարմութեամբ : Ա.յս միջոցին Մատմեան հայտնի խիտանը դուռը մը Ռուս զօրքով Թէֆլիսէն դէպ ուրեցաւ Պարսից արշաւանքը մեռցնելու : Մատմեան , որ ծանօթ էր Շամքոր , ան պատուիրէ կարգ մը տուաւ . Թշնամիներուն , որ սարսափած փախան երթնց բոլոր ապրմտիերէն յաղթուելն ձգելով : Մատմեան Պարսից եռեր հնկաւ , որ ժամանակ չտայ անոնց Գանձակի մօտ կանգ առնելու , ուր կրնային երթնց պատրաստեան վրէժը սեղայի հայերէն հանել : Ա.յսուհետ ան Հայերէն իմացաւ որ Արտա-Մերզան իր զօրքին մէկ մասը Շուշուայ բերդին մօտ ձգելով աճապարանքով իր վրայ կուգայ : Ճակատամարտը սեղի ունեցաւ Գունձակի մօտերը . Պարսիկները , չնայելով երթնց

անոյշ բարեմաղթեմք, չարաչար յաղթուելոյն և տապալուելոյն, վճռեցաք երթալ ասպատակել:

Եվրոպացոց կարգը յաղթութիւնէն չգուշակուելով, զրուցէր որպէս Պարսից երկիրը տեսած: Մտածմունք էր ձեռքն ան ատեն սակաւ սակաւ զօրքով և ոչ կանոնապահութեամբ ոտնակոխել նոցա կանոնապահ զօրութիւնը: Հարուածը և յաղթութիւնը հետզհետէ ցուցին ասոնց սխալը: Ասոնք ալ ոչ ինչ ուրիշ բան գիտէին, բայց եթէ ձիով հարձակիլ և սուսերով կոտորել: Ասոնք ալ ոչ ինչ ուրիշ բան գիտէին, բայց եթէ

Սարտարապետ բերդին սերից և բանակ դրաւ Երեւանի առջեւ, որ կարճառօտ պաշարուեցաւ յետոյ անձնատուր եղաւ (1 հոկտ.):

Այս յաղթութենէն յետոյ Ռուսերը անցան Սարդարապատի և Սարայի ու Ղարսի կողմերը տարածուելով սերից՝ ազգին հաշտութիւն կնքել պարսից հետ: Բայց Յովհան չուզեր անանց սահմանագրութիւնը ձեռքից, առանց Պարսից ևս յաղթական պատուոյն առնել սարի և Ալեքսանդր Ռուսաց ղրկել և Ֆ. Պարսկաստանէն Ռուսաստան դարձել ուզածներուն պէտք չգնել (1828 փետրուար 10):

Վերջին պատճառը պետրոսական Սարդարապատի Հայոց կը վերաբերէր: 40,000 հոգ Լազարեան Ղազար գնդապետին յարդարմամբ ձգեցին իրենց տունտեղը և անցան Ռուսաց նոր սերմ նստելանի ու Երեւանի դաշտերը: Ի զուր եղան Սբան Մերոպի բոլոր Հանրերը դարձնելու միտքը փոխելու, ներկայացնելով անոնց պետին տեղափոխութեան նեղութիւնները և այն աղքատութիւնը որ կը սպասէր անոնց օտարութեան մէջ: «Լաւ է Ռուսաց խոսն առնել՝ քան Պարսից հացը», պատասխանեցին անոնք, և Ռուսաց սահմանները պաշտպանութեան տակ առնուին անցան: Այսպիսով Պարսկաստանը՝ արեւելեան Հայաստանի հետ կորսնցուց նաեւ մեծ բազմութիւն մը աշխատասէր ու դրժոնեայ ժողովրդեան, որով այնուհետեւ Պարսից իշխանութեան տակ գտնուած Հայերը չուտ նուազեցան

և հարիւր 120,000 հոգի մնացին, որոնք կը լնուին Պարսկաստանի մնացեալ մասին մէջ, Ադրբատականէն, Թէհրանէն և Սպահանէն մէջ։

Նոր վիրաւորել էր պարսկական արշաւանքը, որ 1328 տարին 14ին հրամարտութեամբ առած-տուածկական պատերազմը։ Պատկերէքը 12,000 զօրքով և 70 թնդանօթով կը մտնէին (Ալէքսանդրապոլ) Հայոց երկիրը և առաջխաղացութեամբ՝ հասան ու պաշարեցին Կարսը, որ կարճատև դիմադրութենէ յետոյ իր դուռները բացաւ յաղթողին առջև։ Ադամեանց Ջեմալ փաշայ հաղորդակցութեամբ պատերազմական դրծողութիւնները դադրեցան և երկու կողմերը սկսան յաչտդ տարուան համար պատրաստութիւններ տեսնել։ Օսմանցիք գիտակցած որ Ռուսերը իրենց բոլոր զօրութիւնը Կարինի վրայ պիտի դարձնեն, 50,000 զօրքով եկան կանգնեցան նոյն քաղաքին առջև։ Ջեմալ փաշայի պատճառով պատերազմը հազիւ յաւնիսի սկիզբին նորոգուեցաւ։ Պատկերիչ երկու ճակատամարտութեանց մէջ բոլորովին իրարու հակառակ օսմանցոց բանալը և հասաւ Կարինի առջև։ Ադամեանց, որոնք ամրութիւններուն վրայ Թուրքերը ամրողջ ձմեռ աշխատացուցեր էին Հայերը, կարող էր երկար ժամանակ դիմադրել։ բայց Օսմանցիք այնքան ճոխ զօրութիւններ վհատած՝ գրեթէ առանց արիւնահեղութեան բերդին

բանակները յանձնեցին Ռուսաց զօրավարին (1829 յունվար 26)։

Սուլթան Մահմուտ տեսնելով որ Ռուսերը մեկ կողմէն մինչեւ Կարին և մեւս կողմէն մինչեւ Սդրիանապօլիս հասան, սիրտնեղեալ հայտարեց նոցա 1829ի մայիսին 2ին Կոնստանդնապօլսի դաշնադրութիւնը, որուն զօրավարն Թուրքիոյ սուլթանական տուգանքին տակ ձգեց Ռուսաց կայսեր Ստամպօլ, Փոթին, Սիլիստրիան և Սիլիստրիոյ բերդակից գիւղերով։

Այս պատերազմին, ինչպէս նաեւ պարսկական պատերազմի ժամանակ, Հայերը մեծ համակրութիւն ցոյց տուին Ռուսաց, և այս պատճառով Օսմանցոց բարկութիւնը չարժեցին իրենց դէմ։ Ռուսց զօրքերը մեծ և զօր մասնաւոր՝ որ ձեռք ձգեցին Երզրում կամ Կարնոյ կռնակը, որով կը յարդարէր Կարնեցոց հարկատար օգնութիւններն ընել քրիստոնեաներուն՝ մանաւանդ պատերազմի դէմ թէև սուլթանը նոր դաշնադրութեամբ կնահատէր ու իրմէ պատճառութիւն կը խնդրէր իր քրիստոնեաց հպատակներուն, բայց ու սիրտը Կարնեցի պատմիչ Կարապետ եպիսկոպոսը Օսմանցոց վրէժխնդրութենէն վախնալով՝ յարդարեց իր ժողովուրդը Ռուսաց զօրքին հետ միասին գաղթել Ռուսաստան։ Այսպէսով 1830ի սկիզբը 90,000 հոգի Կարինէն, Կարսէն ու Պայազիտէն դուրս ելան և ճամբան մեծ նեղութիւններ կրելով՝ գացին բնակիլ Սիլիստրիոյ պէն, Սիլիստրիայի և Սիլիսթրիոյ դաշտերը։

Կանոնագրութիւն Ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան (Պօլօժէնիա) (1836).— Ռուսահայոց նիւթական եւ մտաւորական յառաջդիմութիւնը.— Լազարեանց տոհմը եւ անոնց կառուցած ճեմարանը (1816).— Ներսիսեան դպրոց (1825).— Բարձրագոյն կրթութեան արդիւնքը.— Աղջկանց ուսումնարանները.— Տպագրութիւնը եւ մամուլը Ռուսահայոց մէջ։

Ռուսահայոց Հայրապետական մէկ նշանաւոր մասին ալբիւէլ ցիսայ, որուն մէջ կը գտնուէր Ս. Էջմիածնի Մայր աթոռը, հարկաւոր համարուեցաւ Ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան համար ուսումնական կանոններ սահմանել, որով որոշուէին Հայոց Եկեղեցիին իրաւունքները և անոր յարաբերութիւնները կայսերական կառավարութեան հետ։ Այս մտքով Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսին օրով խմբագրուեցաւ կանոնագրութիւն մը, որ յայտնի է Պօլօժէնիա ռուս անունով, և կայսերական սուրբգրութեամբ վաւերացուեցաւ (1836)։ Այս կանոնագրութեան զօրութեամբ Հայոց եկեղեցիին դերապոյն անկախութիւնը և եկեղեցական կանոններուն ու ծէսերուն անխախտ կատարման հակազդութիւնը վերապահուած է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին, որ իբրեւ ընդհանրական հայրապետ Հայոց, կ'ընտրուի Մայր Ս. Թոռի տաճարին մէջ ամբողջ Հայ ազգէն ղրկուած եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորներուն ձեռքով և կը հաստատուի Ռուսաց կայսեր հրովարտակով։ Կաթողիկոսին ազատութեան բարձրագոյն Հոգեւոր տեսանը կամ Սինոդը՝ ուրկէ եկեղեցական անդամներէ բաղկացած, որուն իրենց պաշտօնին մէջ կը

հաստատութեան կամ ողիկոսին առաջնորդութեամբ և կայսերական հաճութեամբ : Սինոդին առաջնորդն է Ս. Կաթողիկոսը : Բացի զատ կրօնական գործերէն և դատաստանական ինդիրներէն , որոնց վախճանական վճիռը ընդհանրական Հայրապետէն վերապահուած է , Սինոդը պարապուրթիւն ունի՝ Ա.) Հսկել Ռուսաստանի Հայոց բոլոր եկեղեցիներուն , վանքերուն , դպրոցներու և ընչից տուտւածոյ հաստատութիւններուն բարեկարգութեան և անոնց եկամուտներու գործադրութեան վրայ : Բ) Հրամայել փոփոխել այն կարգադրութիւնները եկեղեցական կարգ կամ վարդապետութիւն ընդունել , և ի հարկին հակառակութենէն արձակել զանոնք : Գ) Վերահաս ըլլալ ամուսնական կնճռոտ ինդիրներուն : Դ) Հսկել ամուսնացած եկեղեցականներու , որդիներու և սպրդներու իմամատարութեան վրայ : Ե) առանձին ցուցակներ պահել բոլոր եկեղեցականներու , վանքերու և դպրոցներու , ամուսնացած ու կուսակրօն եկեղեցականներու , ծնած , մեռած ու պսակուած ժողովրդականներու , և այս մասին տարեկան տեղեկագրութիւն ներկայացնել Ներքին գործոց Նախարարութեան , որուն վերատեսչութեան տակ կը գտնուի Սինոդը : Զ.) քննել թեմական առաջնորդներու և Սինոդի անդամներու վրայ եկած գանգատները , և եթէ յանցաւոր համարուին՝ պատժել ինքնուրոյն զանոնք ; նախատէս այդ մասին կայսերական հաճութիւնն առնելով : Սինոդի անդամութեան , թեմական առաջնորդութեան և նոյնիսկ կաթողիկոսութեան համար երկերիտս ընտրելիներ կը ներկայացուին , որոնցմէ մին կը հաստատուի կայսեր հաճութեան համեմատ : Սինոդին մէջ կայ նաև առանձին պաշտօնեայ մը Պրոկուրոր անուանով , որուն պարապուրթիւնն է հսկել յիշեալ առանձին վարչա-

կան և դատաստանական գործադրութիւններուն վրայ։ Ռուսահայոց վիճակները կը կառավարուին Թեմական առաջնորդներով, որոնք ոչ միայն հոգեւոր կարգադրութիւն կատարողներն և կը հսկուին կայսրէն։ Իւրաքանչիւր Թեմի մէջ կայ Վիճակային ատեան մը (Կոնսիստորիա), որուն անդամակից է Թեմական առաջնորդը, և կամ աւելի Հոգեւոր կառավարութիւն մը, որոնց նախագահներն են առաջնորդական փոխանորդները (յաջորդ)։ Հոգեւոր կառավարութիւնները կ'ենթարկուին Վիճակային ատեաններուն, և այս վերջիններս Սինոդին, որուն իւրաքանչիւր տարի հաշիւ կուտան իրենց գործադրութիւններուն համար։

Պարսկական և տաճկական պատերազմներու արդիւնքը այն եղաւ, որ Ռուսաստանը իր սահմաններուն ընդարձակութեան ատեն խաղաղ և աշխատասէր ժողովուրդ մը ձեռք բերաւ, որ իր խիտ ազգաբնակութեամբը տէրութեան արեւելեան սահմանները ապահով առպատակութիւններէն պիտի ապահովէր և երկրին առուտուրն ու արհեստները պիտի ծաղկեցնէր։ Եւ յիրաւի, Հայերը իրենց նոր կացութեան մէջ կեանքի ու առաջադէմ ապահովութիւն վայելելով, սկսան մեծ եռանդով վաճառականութեան եւէլ բլլալ, որով Կովկասի առուտուրը կարճ միջոցի մէջ մեծ պայծառութեան հասաւ։ Նիւթական ապահովութիւնը Ռուսաստանի Հայոց մէջ տուաւ կրթութեան հոգ տանելու, և այս կողմէն Ռուսահայերը աւելի յառաջդիմեցին քան Թուրքիոյ Հայերը՝ իրենց կանոնաւոր ուսումնարաններով։ Տակաւին նկրկայ դարու սկիզբը դժուար եկան քանի մը սկսնաւոր անձեր, որոնք իրենց առաջնորդութեանն ու ազդեցութիւնը ի գործ դրին Ռուսահայոց մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը հաստատ

հիման վրայ դնելու։ Նախաձեռնութիւնը այս պետական դարձին կը պատկանի Լազարեանց տոհմին և Ներսէս Ե. կաթողիկոսին։

Լազարեանց նախնիքը բնիկ Հին Ջուղայեցի էին, որոնք նոյն ատենի հարուստ բնակիչներուն հետ Շահարասի օրով գաղթեցին Սպահան, և այնտեղ յառաջնորդով մեծամեծ պաշտօններու հասան՝ իբրև փողերանոգեհաւաք և արքունի գանձերու ամբիկան և իբրևւագգապետ Նոր Ջուղայի Հայոց։ Նաեւբր չհին մահէն յետոյ Պարսկաստանը ներքին խռովութիւններու մատնուելով, չատ Հայեր տոհմպատիւներ Սպահանն ու Ջուղան թողուլ և օտար երկիրներ ապաստնիլ։ Ասոնց մէջ կը գտնուէր նաև Դաւթար Նազարեան Լազարեանը, որ իր բնատնիքով ու առագաստիքով անցաւ Թուրքստանն և բնակութիւն հաստատեց Մոսկուայի մէջ։ Եաւոով քաղաքին չրջակայքին մէջ մեռաքի գործարան մր հիմնեց ան, որ կարճ մրջոյնի մէջ աշխարհի կատարելութեան հասաւ, որ անունդմէ յառաջ եկած կերպասեղէններդ սկսան գործածուիլ կայսերական պալատի գահկիճներդ զարդարելու, միանգամայն և նաւէր կը դրկէին եւրոպական արքունիքներուն։ Այս և ուրիչ ծառայութիւններու փոխարէն Դաւթար Լազարեանը ազնուականութեան հրովարտակ ընդունեց Կատարինէ Բ. կայսրուհիէն։ Որդիքը հօրը չափերովը ընթանալով ակրութեան մատուցած ծառայութիւններու հետ չդլացան ձեռքերնուն եկած օգնութիւնը ընել գանազան հայ հասարակութիւններուն և իրենց հարստութենէն մաս ու բաժին հանել ազգային հաստատութիւններու համար։ Անոնց մէջնորգութեամբ գանազան առանձնաշնորհութիւններ ստացան Աժտէրխանի, Դգլարի, Մոզդոկի, Կրիմսրիսպոլի և Նոր-Նախիջեւանի Հայերը, անոնց ծախքով չինուեցան Մաս-

կատարել ու Ներքին գործոց նոր նկատողութիւնը և տասնամեայ նկատմանց պատճառագրութեան. վերջապէս անոնց առաջնորդութեամբ գործերը նոր Մանրամասն Հաստատութեան Ներքին գործոց պաշտօնեից ընդհանուր պարտականութեան, որ 1818ին Հոկտեմբեր ամսոյ Յովհաննէս Կարնեցւոյ ձեռքով տպուած է, և Մանրամասն Հաստատութեան Ներքին գործոց պաշտօնեից ընդհանուր պարտականութեան` որ նոյնպէս Յովհաննէս Կարնեցւոյ ձեռքով տպուած է: Ասոնցմէ զատ՝ տասնամեայ տարեկան հաշիւներ տպուեցան, որոնց առաջինը 1815ին սկսած է, և վերջինը 1825ին: Ներքին գործոց նոր Հաստատութեան ատենը՝ Ազգային ժողովոյ կողմանէ Ներքին գործոց պաշտօնեից ընդհանուր պարտականութեան` որ նոյնպէս Յովհաննէս Կարնեցւոյ ձեռքով տպուած է: Ասոնցմէ զատ՝ տասնամեայ

Նեղանման դպրոցի օրինակով եւ ապեցուքիւնք կարգադրութեան եւ միւս ներքին դպրոցներն եւ հասարակ նորանոր դպրոցներ եւ տարրական ուսումնարանները բացուելուն, որոց քիչ օր չի որ բազմանալու վրայ է. այնպէս որ նեղանման կանխաւոյն երկրին ազգաբնակութեան մէջ երեսունեւ տարի ետքը Հայոց մէջ տասնապատիկ է: Ջրատակնումով ազգային կամ պետական մէջնախորդ ուսումնարաններու մէջ տասնեակ երեսնեակ եւ հարիւրեակ աշակերտներ կային, ջան երեսունապրներեք ուսումնարանները Ջրատակնումով ազգային կամ պետական հսկողութեան ներքեւ գտնուած աշակերտներուն թիւը հազարէ աւելի է. ասոնց վրայ ալ ուրիշ ուսումնարաններ կան, որոնք ինչպէս ըսինք, ազգային կամ պետական հսկողութեան ներքեւ չեն գտնուիր:

Տարի ուսումնարաններուն մէջ Ուսուցչաց պակասութենէն մանուկներ միայն մէկ քանի ամիսներ կրնան դպրոց յաճախել: Երեքերեք, որ Ուսուցչաց ճեմարան կոչուի երեք տարի է, ուրկէ քանի մը ազգային ուսումնարաններ, որոնք իրենց յատկացեալ գումարներէն կը տրուին տարի ուսուցիչներ կը ճեմարանեն: Նշանաւոր են ճեմարանները Գորիսոյ և Մարտունւոյ (Զանգեզուր) ուսումնարանները, որոնցմէ յաջողակ վարժապետներ դուրս կուգան գաւառական ուսումնարանները համար:

Ուսուցչաց կրթութեան ոչ պակաս նպաստաւոր արդիւնքներ ընծայեցան և արդիւնաւոր ճանապարհ ճանապարհորդութիւնք: Ջանազան քաղաքներու մէջ այլ և այլ ճանաչուած հոգ արդիւնաբեր հիմնարկներ, ինչպէս Բազերդատի, Մանկաս, Սեմալէի, Նոր-Նախիջեւանի, Թիֆլիսի, Թէոդոսիոյ, Երեւանի, Ս. Էջմիածնի և այլն. այս արդիւնաբերներէն դուրս եկած դիրքերը

մեծ մասամբ կրթությանն վերաբերյալ աշխատություններ են և մանուկների դասական գրքեր։ Վերջին ժամանակներս սկսվեց աշխատություն էր դարձնել ժողովրդական բնավերցումներն վերաբերյալ գրքերը։ 1880ին Թիֆլիսի մէջ կազմակերպվեցաւ բնակերություն. որ գանազան ներքնատուն և թարգմանական գրքեր հրատարակելու և մեծ չափ ժողովուրդի մէջ տարածելու համար։

Առանձնապես մէջ տալիք հայ լրագրին եղաւ «Կովկաս» շաբաթաթերթը (գրաբար լեզուով), որ սկսաւ հրատարակուել Թիֆլիսի մէջ 1846ին՝ Տ. Գաբր. Պատկանեան քահանայի խմբագրութեամբ։ Երկու տարի անցնելէ յետոյ, «Կովկաս»ը դադրեցաւ. սորա շարունակութիւնը եղաւ «Արարատ» թերթը (1850), աշխարհաբար լեզուով խմբագրուած, որ մեծի մասի մը գոյութիւն պահեց։ 1848ին միեւնոյն տարին հրատարակուել «Մեղու Հայաստանեայ» շաբաթաթերթը Թիֆլիսի մէջ՝ Տ. Սահակ. Մանդինեանի քահանայի խմբագրութեամբ, «Ձայնարձակ» բանասիրական-լրագրական տասնաթերթը Մոսկուայի մէջ՝ Մեծ Պարթևստան Մելիքեանի խմբագրութեամբ, և «Մասեաց Աղաւնի» պարբերական տարեգիրքը, զոր Փարիզեն վերադարձեալ Թէոդորիկ Աղեքսանդր Գաբր. խմբագրեց։ 1858ին տասը հրատարակուեցաւ Մոսկուայի մէջ «Հեռագրաթերթ» տասնօրեայ Սո. Նազարեանցի խմբագրութեամբ և Մ.բ. Նալբանդեանցի պետական աշխատակցութեամբ։ «Հեռագրաթերթը իր ժամանակի համար նշանաւոր երեւոյթ մըն էր և մեծ ազդեցութիւն գործեց ընթերցող հասարակութեան վրայ իր ծանրակշիռ յօդուածներով, որոնք բնդհանրապէս ազգին բարոյական և մտաւորական կրթութեան կը վերաբերին. տակաւին պահեցաւ խմբագրեր

հայարնակ վերջանէն վեռա կ'ապրէր, անոր խորհրդա-
ժողովները յաճախ վերացական են և անմիջական
գործադրութիւն չէին կրնար ունենալ։ Այս կողմէն ա-
ւելի հաճելու՝ բայց և ուելի կենդանի թերթ էր «Կաուն
Հայոց աշխարհի» ամսագիրը, որ 1860ին սկսաւ հրատա-
րակել Փեթերսըրկ մէջ Մ. Ալամդարեանի խմբագրու-
թեամբ։ Նորագոյն հրատարակութիւններու մէջ նշանա-
ւոր տեղ կը բռնեն «Մշակ» լրագիրը Գր. Արծրունիի
խմբագրութեամբ (1872 — 1883), որ առանձին
գրքի մեծ լրագրական գործի՝ Ռուսահայոց մէջ, և
«Փորձ» ամսագիրը՝ Ս.րդ. Յովհաննէսեանի խմբագրու-
թեամբ (1876—1881), յայտնի իր ճոխ բովանդակու-
թեամբ եւրոպական լեզուներու հոդվածներու թարգմանու-
թեամբ և Ռուսական գործեր նոյնպես յաճախ նոյն-
ման ենթարկած են՝ վերջին տարիներս հրատարակուած
«Դարոյ՝ Մանկավարժական թերթ և Վարժարան։ Այս
բոլոր հրատարակութիւնները ուելի կամ նուազ գոյու-
թիւն ունենալէ յետոյ՝ դադրած են։ Ներկայիս Ռու-
սահայոց մէջ կը հրատարակուին «Նոր-Դար» և «Մե-
ղու Հայաստանի» լրագիրները։ «Արձագանք» շաբաթա-
թերթը, «Արարատ» ամսագիրը և «Արբիւր» ու Ման-
կավարժական» կրթական թերթերը։

Ինչպէս Թուրքիոյ՝ այնպէս և Ռուսաստանի Հայոց
մէջ դպրոցը և լրագրութիւնը նպաստեցին և կը նպաս-
տեն երկու կողմէ գրական լեզուներու միութեան, որուն
պատճառաւ ամենամեծ արդիւնքները։

ԹՈՒՐՔԱՑՈՑ ՀԱՅՑԵՐԸ

84

Թուրքիոյ Հայոցմիձակը անցեալ երեք դարերուն մէջ.— Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան հաստատութիւնը (1461). *— Ընդհանրութիւնը եւ անոնց նշանակութիւնը.— Պատրիարքներու գործած գնդծուճիները աթոռակալութեան համար. — Յովհ. Կոտա պատրիարքը* (1715—1741):

Օսմանցիք Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը եւ ամբողջ Փոքր-Հայքն ու Կիլիկեան նուաճելով, երկոյն իշխանութիւնը տարածեցին Հայ ազգին մեծամասնութեան վրայ, որուն թէեւ երկուբ ու կէս մլիոնին կը հասնէր։ Թէեւ սկիզբէն իւրաքանչիւր մեծ քրիստոնեայ տարածութեան համար՝ կը վաճառէին երկոյն կրօնական-ազգային պատուհասներէն, բայց եւ այնպէս քաղաքական իշխանութիւնները կարճ չատ կը տարբերէին սերտապէս համակրական տարբերէն, որ անտրտունջ աչքով կը նայէին անոնց վրայ՝ երբեք անհատականութեան (կեանքի) ու սրտերնին վրայ։ Հայերը միեւնոյն ատեն հարուստ պարտատէր էին զանազանելի բան Օսմանցիներէն և ոչ միայն գէնքերնին չունէին, այլ սովրեցած էին պահել գոյնն ու ձեւի պահանջները հարկել, և ոչ որ այս կանոններէն կը չեղէր, տեղին և նոյն իսկ մահուան կ'ենթարկուէր։ Հարկերը սովորական կերպով չէին հաւաքուեր, այլ կապալով կը պատէինն մեծամեծաններուն՝ որոնք կը խնամային ամէն վճարել սերտելու պաշտօնեաներուն, որոնք ժողովուրդը չափէ աւելի կը կեղեքուէր։ Ոչինչ կրթուս-

ցեր տվարտաքնուն մը՝ տալմանին ամէն հարտուկները եր վնասելոյն տրուելն ու ծառան եր տանարուելն, և ոչ միայն եներ, այլ եր վերադառնայն և բոլոր առաջուան պէս եր պատկանէր. ասոնց ոչ ալ յարմար եր եր կնոջ ու տնտեսութեան համար: Այս պատճառն օրէնքին դիմաց գոներ Հայերը կ'ըլլային. բայց պէտք էր որ նայ մը չեն հարտուկնուն մէր ըլլար, Թագաւորը պահպանէ զանազան վերադրութիւնները եր բարեկեն տնից վրայ, կ'ուրախանայ կամ մահուան եր զատապարտելն և տան ողբը՝ արտասուք վերջին երկրպագութեան մէջ Օսմանեան տէրութեան բոլոր հարուստներն ամէնն ալ Հայեր էին եղած և միևնոյն ատեն ամէնէն աղքատները ալ Հայեր էին եղած և միևնոյն ատեն ալ նոյն հարթութեան պահած էին:

Գաւառներէն Հայերը կամաց կամաց սկսան մոլորութիւնը դիմել, և այնտեղ ալ գրամական բոլոր գործերը և արհեստագործութեան զանազան ճիւղերը Հայերն առին. Կոստանդնուպոլսոյ ամէնէն վարպետ ոսկերիչները, արճիպարծները, արծիպիրները, քանդակագործները, մետաքսագործները գրեթէ բոլորն ալ Հայեր էին եղած և միևնոյն ատեն ալ նոյն հարթութեան պահած էին:

Սալթան Մէհմէտ Բ. իր գահը կառավարութեան մէջ տառապելէ յետոյ, Պրուսայի առաջնորդ Յակոբ եպիսկոպոսը իր խոսման տակ կառավարութեան պարիսպը անառիկ և Օսմանեան սէրտեթեան տպաւորութիւն տուող Հայոց հոգեւոր և աշխարհական պետ կարգեց (1461)։ Այսպիսով կառավարութիւնը Հայոց բարոյական կեանքի կեդրոնը գրաւու, ու Հայեր սկսան զանազան տեղերէ գոյքեր և տառապեալ բնակութիւններ դնել։ Հետզհետէ անոնց թիւը այնքան աճեցաւ, որ այժմ 250,000 Հոգի կը տանուրէ, չհաշուելով այն ժամանակաւոր պանդուխտները, որոնք Հայաստանի տէրն կոչուելէն կը դիմէին մայրաքաղաքը բնակութեան տրուած ձորին համար։

Թուրքոց Հայոց վարչութեան պետը Պարիարքն է, որ մինչև նորիկայ դարու կէսերը բոլոր ազգային գործերը կը տնօրինէր, քանի մը աշխարհական մեծամեծներու հետ ամիրաներու մականունով։ Անոր կը կոչուէին այն հարուստ հայերը, որոնք մեծ տառապանքով մայրաքաղաքը եկած են այնտեղ յառաջադիմելով՝ կառավարչի փաշաներու տեղապահութիւն (սարրաֆ) ու ձախտարար կը գտնային։ Բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հովանաւորութիւնը վայելելով, անոնք մէջտեղ ունէին իրենց կողքը առած տանելու ազգային գործերու մէջ, և որչափ մեծ դիրք ունենար փաշայ մը, այնքան մեծ կ'ըլլար նաև անոր ծառայող ամիրային ազդեցութիւնը, որ կարող էր երբեմն պարիարքը փոխել կամ ուզած անձը պարիարք նշանակել։ Բայց այս ազդեցութիւնը, երկար չէր տեւեր, երբ փաշան պաշտօնէն կ'արձակուէր և պատժի կ'ենթարկուէր, անոր հետ կը պատժուէր նաև տեղապահ ամիրան՝ ստիպուելով, առգրաւուած քէն և երբեմն կեանքէն զրկուելով։ Եղածներ

նաեւ պետական ամէրութիւնը, որուն իրենց ալ նպաստ ու
ժամանակաւոր ու մերթական մասնակցութեան ներքեւ մեծագոյն պատուոյ արժանանալու համար, և այդ պատուները երկար ժամանակ վարելէն յառաջացած։ Տասնեակ վերադասութիւնը իր ձեռքն ունէր արդարութեան ոստիկանութեան, Տէրեանն վերադասութիւնը արքունի դրամատնութեան, Պալեանն վերադասութիւնը արքունի հարկատրամադրութեան, և այլն։ ասոնք իրենց առանձնաշնորհումներուն մէջ ամէն կողմէ ազատ էին, և ոչ ոք կրնար իշխանութեան ներքեւ դնել զանոնք։ Ամէն մէկը իրենց ատեանն ունէր, և իրենց ենթակայ պաշտօնեաներուն վրայ ինքնագլուխ կրնային դատաստան տեսնել։ Ասոնց ամէնուն վրայ ալ՝ ամենէն գլխաւորը էր Ամիրա-Տարի, որուն ատեանն ալ ինքնագլուխ էր, և ոչ ոք կրնար անոր դատաստանին մէջ միջամտել։ Ամիրա-Տարի ամէն տարի կը փոխուէր, և ամէն անգամ որ նոր Ամիրա-Տարի մը կը նշանակուէր, ամէն անգամ ալ նոր կանոնադրութիւն մը կը հրատարակուէր։ Ասոնք ամէնքն ալ ինքնագլուխ էին, և ոչ ոք կրնար անոնց դէմ խօսիլ

ակաան կրկնել ժէ. դարս վերջին կ՚ասէին, երբ տալ թաններէ և եպարքոսներէ (ձեռ վէրէր) յառաջ կառավարութիւնն բոլորակ կ՚ելլայէին. և մայրաքաղաքէն եպարքոսին տեղակալ կը կառավարէր. այնպէս որ Յեսուն սարգսեան դիջոյի մէջ (1650-1700) եղաւն և վեց պարտիզք հետզհետէ երկար յաչտրեցին, և առնուելէ ասանք քանի մը տարի պաշտօնանէկ եղան և դարձեալ երկնց տեղերը հաստատուեցան:

Այս վերջաւմներուն վերջ տրուեցաւ երբ պարտիզքական սիստեմն վրայ հասցաւ. Յակոբեանէն Բարխուդեան կառավարութեան դարս, որ 26 տարի տեւեցաւ խռովութեամբ հալածեց երբ խնամքին յանձնաւած հօրը և զաւակներ բարեկարգութիւններ մտցուց պարտիզքարանի և տպագրեն վարչութեան մէջ (1715-1741): Յակոբեանէն Կարապետ առաջին դարձը եղաւ. Երուսաղէմ պարտիզքարանութիւնը, որ իր նախորդներէն մէկը կառավարութեան պարտիզքարանութեան հետ էր միացաւած, բաժնել և իր բնակարը՝ Ս. Կարապետի վրայեան Գրիգոր վարդապետը Երուսաղէմի պարտիզքարը կարգել տալ: Այս երկու պաշտօնատար հաղիւները ձեռք ձեռքի տաւած գործելով, սկսան աշխատելցան Ս. Երուսաղէմի վանքը իր ծանր պարտքերէն ազատել. և այս բանին համար Գրիգոր պարտիզքարը ամէն տարի չրխեայ երբ վերն, ուրկէ Եղիազարեանք կաչաւեցաւ: Միեւնոյն ժամանակ մեծ նեղութեամբ սկսաւ թնդել երբաւնք աւ Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարի Հոյոց բաժինը նորոգելու: վանքը պարտքէն ազատել ետքը, Գրիգոր պարտիզքարը նոր կառուցուածներ ձեռք բերաւ և քանի մը չինութիւններ ալ երաւ, որոնց մէջ նշանաւոր է Ս. Յակոբոյ տաճարի նորոգութիւնը: Նոյնպէս և Յակոբեանէն պարտիզքարքը բազմաթիւ չինութիւններ երաւ Կառավարու-

պատմ մէջ, Մխիթարէի, Սկիւտարի, Սամաթիոյ, Պալաթիոյ և Գալաթիոյ թաղական եկեղեցիները, որ հնար թիւնէն կամ հրդեհէն քայքայուած էին, ո՛րը նորոգել, ո՛րն ալ հիմէն շինել։ Այս շինութիւնները գլուխ հանելու դժուարութիւնը հասկնալու համար, պէտք է մտաբերել որ իւրաքանչիւր նոր եկեղեցի շինելու կամ գոնը նորոգելու համար՝ մեծ տուրք կը տրուէր սէրասքէրութեան։

85

Կաթոլիկութեան սկզբնաւորութիւնը Տաճկահայոց մէջ. — Հռոմէական Հայերը ազգային եկեղեցիի գիրկը դարձնելու փորձ (1820). Հռոմէական Հայոց ջանքը առանձին ազգապետ ունենալու (1827). Հռոմէադաւանութեան արտրը (1827-28). — Կաթոլիկոսութեան հաստատութիւնը (1830). — Յարութիւն Պէշճեան եւ իր գործերը (1771—1834).

Հռոմը իր արբանեակներուն ձեռքով չատ կանուխ ժամանակներէ սկսեր էր հետամուտ ըլլալ Թուրքիոյ Հայերը իր կողմը գրաւելու։ Օգուտ քաղելով պատերազմներու ժամանակագրութեան կռիւներէն, դանազան կարգերու յատկեալ կրօնաւորներ, մասնաւորապէս Ճիզուիտները իրենց բանտարկութիւններուն չնորհիւ յաջողեցան երկպառակութեան սերմանել ազգին մէջ։ Ճիզուիտները սկսան 1668ին առաքելութիւն մը հաստատեր էին Կարնոյ մէջ, որ երկու ճիւղի կը բաժնուէր. առաջինը կը կոչուէր Ս. Գրիգոր, և կը գործէր Տիգրանակերտ, Հասան-Գալէ, Կարս, Պայազիտ քաղաքներուն մէջ իրենց գիւղերով. իսկ երկրորդը Ս. Իգնատիոս

անուանել, և կը բռնադատէր Ծպեր, Բարեր, Տրամբոն և Կիւմբեխտոն քարտուղարը չբռնակոյ գիտենալ։ Փոքր առ փոքր կարգադրեալ կամքին ոյժ տարաբախտութեան մը, որուն անդամները պատճառ եղան հարգարժանութեան ունենալու ընդդէմ ազգակիցներուն հետ, և միայն միջոցը, զոր կը գտանէին կ'ընդունելին Հոյոց նկատողութեան։ Պատրաստեցին ամէնը փորձելու քաղցրութեամբ կամեցնելու այս չարաժառը, ուրիշները խիստ միջոցներ ի գործ դրին. բայց ի՜ զուր ամէնքին ներգործութիւնը, և ի՜ զուր վերջին նեղութիւնները տեսան Հոյոց ոգեկոչութիւնը։ Ամէն ինչ անօգուտ եղաւ նոցա համար, ոչ մէկ ցաւ կրցաւ նուաղեցնել անոնց ամրութիւնը, ոչ մէկ նեղութիւն կրցաւ ստիպել զանոնք ուրանալու իրենց հաւատքը։ Ամէնքն ալ մեռան ուրախութեամբ, ինչպէս թէ ամէնքն ալ ունենային հոգի մը, որ ամենեւին չէր վախնար մահէն, որ չէր ուզեր ոչ ինչ աշխարհիս վրայ, և որ ամենեւին

ան եր տպագրության գործակատարությունն ալ գործի մէջ խառնելուս։

Երբ 1819ին Տաղմէտեան Տիգրան պրպտումներ ընդունցի գործակատարութենէն դիտելով խնդրագրեր ներկայացուցի, առաջադրելն ու ալ արդարեր գրաւելուն, անոնց տանելուն մէջ գտնուած պատահարներուն անցքերը և եկեղեցական գործերը Օսմանեան տպագրութեան ուշադրութեանը հրաւիրելն Տաղմէտեան Հայոց խնդրին վրայ։ Անհրաժեշտ առաջարկեցաւ պատճառը, որ այս բաժանման առաջն առնէ, որովհետև տպագրութիւնը հայ ազգին բերած մեծ մտքին կը ճանչնայ, և պատիւը բանական ազգին համար պատահանաւոր է ը. Դրան առջեւ։ Պօղոս պատրիարք խոհրդակցելով Հայոց մեծամեծներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գրիգոր Պալեան և Յարութիւն Պէզճեան փոխանցելն նոր տառերը, Տաղմէտեան Հայոց մեծերն ու պետութիւնները պատիւ բերելու համար՝ որոշեցաւ որ երկու կողմի պիտանիները մտածել և վճռել խնդիրները քննելով ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացնել։ Ժողովը գումարեցաւ Հ. Սուքիասեան Ս. գերեզմանի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, իր նիստերն ունենալով երբեմն Պալեանին և երբեմն ալ Պէզճեանին տունը (1820 յունուար)։ Վիճաբանութիւնները երեք ամիս տեւելէ յետոյ՝ վերջապէս երկու կողմերն ալ փոխադարձ զիջումներով համաձայնութեան եկան, և վիճելի կէտերը գրի առնելով պատրիարքին ներկայացուցին։ Պօղոս պատրիարքը չատակց ընդհանուր ժողով գումարել Մայր եկեղեցիին մէջ, ուր կարդաց երկու կողմի պիտանիներուն տարա-

դրած դիրը, լուսաբանութիւնն կարօտ անդրը բացատրեց և առաջարկեց որ բոլոր նիկայ եղողները իրենց ստորագրութեամբ նոյն դիրը վաւերացնեն։ Թուղթը ստորագրուեցաւ և ժողովրականութեան պաշտօնէ տպագրուեցաւ «Հրաւէր Սիրոյ» անունով։

Այսպիսով միութիւնը լոյս երեւան կատարեալ ցաւ, և ինքնեցաւ փառաւոր ինչոյքներով, ուր հայ մեծամեծները միաբանող վարդապետները պատուական Թանկարժէք զգեստներ ընծայեցին անոնց։ Սակայն հայ ժողովուրդին մէջ խոր դժգոհութիւն կար կատարուած իրողութեան դէմ. շատերը Նահանգապետ պատրիարքը անձնասա կը համարէին այսպիսի կրօնական խնդրի ձեռնամուխ ըլլալ, որ միայն Ընդհանրական Ազգապետին ներկայութեամբ և եկեղեցական համագումար ժողով մը կարող էր լուծուիլ։ Նոյնպէս և միաբանող մասին մէջ դժգոհութեան նշաններ կ'երեւային։ Ոմանք, ինչպէս էին վենետիկի Մխիթարեան վարդապետները, ուրիշ համամիտ էին միութեան և իրենց հետ ունէին հռոմէական Ազգը պարպացած մասը։ Բայց կային շատեր, որոնց սրտին չէր սազեներ միութիւնը, այսպէս էին Կալիճցի, Իրանցի և Վիեննացի վարդապետները, որոնք իրենց կողմն ունէին Գաղատիոյ (Էնկիւրի) մօտաւոր ժողովուրդը։ Մտքերը այս տրամադրութեան մէջ էին, երբ 1890 Յունիս 12ին Հօրս պատրիարքը՝ իրատարակած պէտման համեմատ՝ վերջին օծման իւղը օրհնեց և եկեղեցիները զրկեց «յանկարծ» հիւանդները օծելու համար։ Գաղատացի հռոմէական մը, Կալիճանէ լսելին Լարդաւորին թելադրութեամբ, լուսարշական հայրապետարանը մտած՝ ինչ չուկայ, և Հրաւէր Սիրոյ տեսարանը ձեռքը, որուն ճակատը լուսարձէ պատկե-

բեն քոլը Փոլեն պատկերն ալ կոր, ակաա Կեսարացի կօչկակարներու անեսաՒները մտնել կլլել, և դրռել պատ նաև պատշարբեն դէմ: Հետեւեալ օրը, որ կիրակի էր, ժողովրդեան խաւեն բազմութիւն մը հաւաքուեցաւ Մայր եկեղեցին, և ամէն կողմէն միաբերան ակաան պոչել որ պատիժը պայ և իրենց կռակածները փոխուի: Ի զուր բարձրաստիճան եկեղեցականներ պատրիարքեն կողմէն եկան ժողովուրդը հանդարտեցնելու. ոուք չկրցան: Բազմութիւնը կատաղարար յարձակեցաւ Փատիարքարանին վրայ, դուռները խորտակեց ու ներս թափեցաւ. բայց մարդ չգտաւ այնտեղ, որովհետեւ Պօղոս պատրիարքը ամբոխին վրէժխնդրութիւնէն ազատելու համար՝ պատսպանէն փախեր և մօտակայ թաղքի մը տունը ապաւիներ էր: Ժողովուրդը չդրաւեցաւ միտքն ալ որ գօրքը եկաւ և խռովութեան պատճառները կարգադրեց: Բանտարկուեցան նաև ուրիշ շատ մը անձեր, որոնցմէ ոմանք բռնուելին անմեղ էին, և իրենց յանցանքներուն համեմատ դանազան պատիժներու ենթարկուեցան, ոմանք հրապարակաւ գլխատուելու կամ կախուելու, այլք աքսորուելու դանազան կողմեր: Աքսորուածներու մէջն էր Պէզճեան Յարութիւն, իրրեւ պատճառի գործերուն ձեռնամուխ եղող անձ:

Սակայն Պէզճեանի աքսորը երկար չտեւեց. սարի մը չափած ան վերադարձաւ և փողերանոցի տեսչութեան մէջ վերահաստատուելով՝ սկսաւ մեծ ազդեցութիւն ունենալ տէրութեան գործերուն մէջ: Տեսնելով որ մրցակցութեան խնդիրը, որուն վրայ ինքը այնքան աշխատեր էր, յանկարծ արդիւնքը չունեցաւ, Պէզճեան մտածեց այնպիսի ընթացք մը տալ գործին որ գոնէ հռոմէական Հայերը ազգին ընդհանրութենէն բա-

յորվին չանչաուսին: Ան խորհուրդ բրաւ Կարապետ Պատրիարքին էնա, որ 1823 Հոկտեմբերին Պոլոս Պատրիարքին յանդրդեր էր, առանչութիւնով որ Տաճկական վարդապետներէն մէկը փոխանորդ կարգուի պատրիարքին իրաւասութեան տակ, և անոնց հրամաններուն տակ մինչև ընդհանուր Տաղորդութեն Տաճկաստանի Հայոց: Սակայն առանց Պէզճեանն ոչ մինչև իր նպատակին չհասաւ, այլ անդի առաւ Տաճկական պատիւն տալին բարերարին ընծայել Տարբերութիւն վրայ մտածել, և առանձին պատրիարք ունենալու Տաճկաստան ըլլալ: Այս դիտաւորութիւնը դուն Տանելու Տասար Տաճկական Հայերը բարեպատեհ առիթ Տարուեցին 1827ի Ռուսաց և Պարսից պատերազմը իրենց բանակցութեան նիւթ ընելու և ընդհանուր Տայ ազգին վրայ քաղաքական ազդեցութիւններ բարդելու. իրրև թէ Հայերը Ռուսերուն հետ միաբանելով Պարսից իշխանութենէն ազատուելուն և այժմ միայն ունին Օսմանեան սիրաբեան ոտնակեալն և այժմ վրէժ յարձակիլ և առանձին քաղաքութիւն մը հիմնել Ռուսից հովանաւորութեան ներքեւ: Այդ, Տաճկական Հայերը իրենց ընդհանուր ազգին հետ Տոգեւոր Տաղորդակցութիւն չունին, բայց որովհետև կայսերական կառավարութենէն իրրև մէկ ազգ անդամ կը նկատուին, միութեան պատրիարքութիւն մը ունենալ, ուստի կը խնդրեն որ առանձին պատրիարք ու եկեղեցի տրուի իրենց, և այսուհետև առանձին մարմին մը ձանչցուին. որովհետև իրր ազգաժողովրդական մը ծագի, իրենք պատասխանատուութենէն ազատ մնան: Սակայն Մահմուտ, որուն այս գրաքով ակնարկութիւնը մտաղրեցաւ, գործին էութիւնը պէզճեանէն իմանալով՝ բանակցութեան մէկ պատրիարքին երաշխաւորութիւնը պահանջել: Կանչուելուն Բ. Դուռը

կարողանա պատրաստել եւ նախապէս Պօղոս պատրաստել, որուն երաշխաւոր կանգնելով հայ ազգի հաւատարմութեան համար՝ ապահովցուցած էր թէ բնաւ մէկուն մտքէն ապստամբութեան խորհուրդ անցած չէ. միայն ուզեցաւ Պօղոս եպիսկոպոս, մեր մէջ կոմիտէներու համակրութիւն մը կայ, որուն մեր եկեղեցիները չեն յաճախեր և մեր քահանաներուն չեն խոստովանիր, այլ Լատինացոց հետ հաղորդակցութիւն ունին, անոնց համար չենք կրնար երաշխաւորել:

Դարձը այս վիճակին մէջ էր, երբ Եւրոպացոց միտքը նուաճումը Օսմանցոց հաւատրմիտը այլեւ նուաճել սկսեր է. եւրոպական դեսպանները Կ. Պոլսէն հեռացան, և պատերազմը դրդռելու վրայ էր Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջեւ: Այս տպնուպալից պարագաներուն մէջ օսմանեան սէրասքիրը անհրաժեշտ համոզեց զբաղութեան միջոցներ առնել հռոմէական Հայոց դէմ, որոնք Եւրոպացոց հետ ունեցած յարաբերութիւններուն շնորհիւ՝ կամակոծներու տեղի կուտային: Սուլթան Մահմուտ հրամայական տուաւ Հայոց պատրիարքին անուն, որով կը պատուիրէր Գաղատիոյ հռոմէական կանոնները իրենց հարկերը տալ, իսկ Պօլսեցի հռոմէականները Փոքր-Ասիոյ այլ և այլ գաւառները. նոյնպէս բոլոր կրօնաւորները և կոյսերը Եւրոպա դրկել, և ընդհանրապէս Ռուս, Գալաթիա և ուրիշ եւրոպական թաղերու մէջ բնակող հռոմէականները հայարնակ թաղերը տեղափոխել: Սուլթանին հրամանը ամենայն խրոխտութեամբ գործադրուեցաւ. 1827 Դեկտեմբերի վերջերը և հետեւեալ տարուան Յունուար և Փետրուար ամիսներուն, բազմաթիւ պերդաւանները առանց որեւէ պարտաւորութեան և ձմեռուան ամենացուրտ ժամանակին քշուեցան տիրական գաւառները: Ա.քարեպներու

թիւը 12.000 տղի կը տանէր, որոց մէջ քառասունէն աւելի քահանաներ կային։ Մօտ 400 երախաներ համազգեցին մեռան ցուրտէն ու քաղցէն. մնացած բազմութիւնը նեղութիւններով տրտնջացաւ իր բնակութեան համար արշաւած տեղերը։ Բայց ինչպէս ամէրիկեան կ'ըսեմ այսպէս պէտքին մէջ, համէմատելու Հայոց մեծ մասը առաջնութեան մէջ մնացին, մինչեւ որ հանգրուանները մեզ տալի տեղ արտօրէն հանելու իրենց գաւառները։

Ռուս-տաճկական պատերազմը վերջացաւ Ադրիանուպոլի դաշնագրութեամբ, որ պարտք կը դնէր օսմանեան տէրութեան վրայ իր բոլոր հպատակ քրիստոնեայ ազգերուն կրօնական ազատութիւն տալու։ Այս հիման վրայ և եւրոպական դեսպաններու միջնորդութեամբ համէմատական Հայերը աւերուած վերադարձան և իրաւունք առան տանձին պրակ ունենալու, բայց պատմիչն մնախ Հայոց Պատրիարքարանին, այն պատմում որ 150,000 դրուշ առաջուընէ բնծայ տան արքունական գանձարանին և 3 միլիոն 38,000 տասկ (ոսկի) տարեկան հարկ վճարին (1830), Հայր Մեսրոբ Նաբիճան վարդապետը համէն դրկուած էր կամիլիկ Հայերը հաշուելու. բայց արդիւնքը Ամասիոյ հպատակէ, տալիքնը նշանակեց Մանուէլեան Յակոբ վարդապետ։ Այսպիսով համէմատական Հայերը երկու պրակ մնացան. մէկը հոգեւոր, որ կը կոչուէր Նահապետ և իր ձեռքը ունէր վերագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը, իսկ միւսը աշխարհական պրակ կամ ազգապետ, որ «ազգային խորհուրդի» ակամբութեամբ կը վարէր հասարակ գործերը և պատասխանատու էր ամբողջ համէմատական Հայոց բոլոր պարտաւորութիւններուն համար։ Քանի մը տարիէն յետոյ համէմատական հասարակ հոգեւոր

դպրոց հրատարակ առաջին անգամ Պատրիարքի օրոք (1835)։

Ռամկական Հայոց խնդրին մէջ, ինչպէս տեսանք, մեծ ժամանակագրութիւն ունեցաւ Պէզճեան Յարութիւն ամիրան, Տաճկահայոց ամենամեծ արծանագիրներէն մէկը։ Պէզճեան ծնաւ Կ. Պոլիս 1771ին։ Աղքատ ընտանիքէ։ Պատանեկութեան հասակին մէջ տարրական կրթութիւն ստանալով, մեսրոպատառաճառի վրայ աչակերտած է առաջ նկատի Գալէմ Աղթին անունը, որմէ ծանօթ էր ժամանակակիցներուն։ Ան չուտով իր ալարկութեամբ ու արհամարհութեամբ անցեր էր Տիւզեանց մօտ հրատարակուած գործակատարութեան պաշտօնով. իսկ այս վերջիններուն դժբաղդութիւնն եղաւ, արքունի փողերտնոցը անոր յանձնուիլը։ Այնուհետեւ Պէզճեանի ապրելակերպը օր աւուր կ'աւելնար թէ անձնական եւ թէ ազգային գործերու մէջ։ Բայց այդ ապրելակերպը իւր ետեւ ունէր վատ անունը բարեբախտութիւն։ Ի բնէ ազդեցիկ եւ մարդասէր ըլլալով, իր անուանի աւատատիրութիւնը վայելեցին անհամար հարստահարեալները առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան։ Իր ձախորդը Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ Հայոց եւ Յունաց եկեղեցիներ չունել ուշաւ, ինչպէս նաեւ ուսումնառանները իր ազգակիցներու կրթութեան համար, որ առաւել եկամուտներով ապահովեց։ Նոյնպէս եւ Եսիդուէի Ս. Փրկչի եկեղեցին չունեց ազգային հիւանդանոցով, եւ արքունի հրամարտակով հրամայ տուաւ նոյն վանքին մէջ մատրան հաստատելու եւ եկեղեցիներուն մոմ ծախելու, արտօնութիւն՝ որ մինչեւ այն ժամանակ չունէին քրիստոնեաները. ուրիշ հրամարտակ մըն ալ յաջողեցաւ հանել տալ անոնէն, որով քրիստոնեայ ազգերու եկեղեցական կալուածները կորուստէ վանդէն ազատուց։ Մեծ

եղան և տէրտէրան մասուցած ծառայութիւնքը, մանաւանդ 1828ի պատերազմի ժամանակ, երբ տէրտէրն զանձարանի դրամը նաւագած և մերձաւորին հասցէ պահած էր։ Պէզճեան իր հնարագիտութեամբ իմ դրամ ձգեց և ինձ քաղաքը տանելու կացութիւն ստեղծեց, որով և աղբատ դասին պանդխտելուն առիթը տուաւ։ Պէզճեան մեռաւ 1834ին և թաղուեցաւ Մարդ Նկուղիկին դամբարանին մէջ։ Անոնք՝ որ ծանօթ չեն այդ մեծ մեհենական տաղանդին, պէտք է կարդան Տաճկահայոց նեղքին կեանքին վրայ (1839).— Սկիւտարի ճեմարանը.— Յակոբոս պատրիարք եւ բողոքականութեան առաջին քարոզութիւնները.— ժողովրդական հազաբարձութիւն .— Բանեւեօթնեղբ ժողով (1831) .— Մատթէոս պատրիարք (1844).— Տաճկահայոց յարաբերութիւններու վերսկիզբը Ս. Էջմիածնի հետ. Նեղսէս Ե. Աշտարակեցի։

Սուլթան Աբտիւլ Մէճիտի թագաւորութիւնը նոր դարագլուխ մը եղաւ Թուրքիոյ քրիստոնեայ ազգերուն համար։ Մահմուտի երիտասարդ որդին գահը նստելով, 1839ի նոյեմբերի սկզբին հրովարտակ մը տանից, որով իր բոլոր հպատակներուն անխտիր կեանքի, պատուի ու ստացուածքի ապահովութիւն կը խոստանար և հարկերու համահաւասար բաժանման սկզբունքը կ'ընդունէր։ Այս հրովարտակին հիման վրայ պատրաստուեցան նոր օրէնքներ, որոնց բովանդակութիւնը յայտնի է «Թանզիմաթ» անուամբ։ Հաստատուեցան դատաւորական ժողովներ (մէճլիս) կառավարչներու նախագահութեամբ՝ խառն ժամէտականներէն և քրիստոնեաններէն, և կա-

«Թանզիմաթը» եւ անոր ազդեցութիւնը Տաճկահայոց ներքին կեանքին վրայ (1839).— Սկիւտարի ճեմարանը.— Յակոբոս պատրիարք եւ բողոքականութեան առաջին քարոզութիւնները.— ժողովրդական հազաբարձութիւն .— Բանեւեօթնեղբ ժողով (1831) .— Մատթէոս պատրիարք (1844).— Տաճկահայոց յարաբերութիւններու վերսկիզբը Ս. Էջմիածնի հետ. Նեղսէս Ե. Աշտարակեցի։

ամարել փաղանգներուն արդիւնքեան առանց այլ ժողովներուն դառնալու կամ հարկ առնելու: Նոյնպէս քրէական գործերը երդուեալք առանց քաղաքական պաշտօնեաներու միջ մտնել. Հայերը չուտով գայն ուսին երթայ բնդունակութիւնը այս նոր առարկային մէջ և անոնցմէ ոմանք կարճ միջոցի մէջ սկսան ծիծաղիլ ոմանց անհեթեթութեանց վրայ:

Նոր օրէնսդրութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամէն Հայոց նեղ մեն կեանքին վրայ: Մինչև այդ ժամանակները ազգային բոլոր գործերը ամիրաներէն կամ առնէին, որոնք սկսան պաշտօնեաներու տալ գործերը վարուիլ պէտք էր անոնց ուզածին պէս կը անօրէնին: ժողովուրդը, որ կը բաղկանար մեծ մասամբ արհեստաւորներու (էնաֆ) դասէն, շատ անգամ յաւերժան մէջ կ'էնար ամիրաներու դժուարութիւններուն, բայց չէր համարձակիր ձայն հանել էր մեծերուն առջև. սրովհետև գիտէր որ եթէ գժգոհութեան նշոյլը երեր, պատրաստ կամ ման կը սպասէր անոր: Այժմ որ նոր կարգերով ամէն մէկ անհատ կեանքն ու պատիւը կ'ապահովուէր, յայտնի էր որ ժողովուրդը պիտի ձգտէր մեծամեծներու ազդեցութենէն ազատելու և իր իրաւունքներուն տէր ելլալու:

Ընդհարումը սեղմ անեցաւ դպրոցական խնդրին առթիւ: Մինչև անցեալ դարուն վերջերը Կ. Պոլսոյ մէջ ազգային ուսումնարաններ չկային, այլ տարրական կրթութիւնը կը տրուէր խաներու, տուներու և կրպակներու մէջ: Շնորհք Մկրտիչ ամիրան եղաւ առաջինը, որ 1790-ին հաստատեց ուսումնարաններ հինինց մայրաքաղաքին այլ և այլ թաղերուն մէջ: Այսուհետև դպրոցներու թիւը ամիրաներու օգնութեամբ և զանազան անձանց ջանքով հետզհետէ աւելցաւ: Շուտով ան-

Տրաժեշտ նկատելով բարձրագոյն դէկերօվ մասնաւորապէս մը ունենալու, ուր մէս գարուցներէ ստացած աշակերտները կարողանային իրենց ուսումը շարունակել։ Այս պակասը ուղեց լրացնել Պալեան Կարապետ ամէրան իր մեկ քանի ընկերներով, երուսաղէմի վանքին մեկ շէնքը նորոգելով Սկիւտարի Թաղին մէջ և հիմնելով այնտեղ «Ճեմարան Ս. Երուսաղէմոյ անուանով» դպրոցը, որ բացուեցաւ 1838-ի նոեմբերին մէնաւ։

Նոյն ժամանակները պատրիարք նստաւ Յակոբոս եպիսկոպոսը, որ Մարզուանի առաջնորդութենէն բերուած էր բազում մարդ կար որ բողոքէին հոգեւորականներէն (մեթրոպոլիտ) Ամերիկացին նկեր էին Ն. Պոլիս իրենց վարդապետութիւնը Հայոց մէջ տարածելու։ Այս նպատակով երկու դիշերօվքի բարեկարգ ուսումնարաններ հիմնեցին Բերայի և Պէյօղլի թաղերուն մէջ, որոնց համար Հայերը գոռ սիրտ չէին, և որ սկսին կորսնցնել իրենց ազգաւոր հայ մանուկները ձրի ուսում տալու։ Ինչ կողմ հասարակութիւնը ալ սահմանեցին կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ, ուր պիտի կարդայ ուսուցանելու պարտաւորով՝ իրենց կրօնական գաղափարները կը ներչնչէին տորին կարդը ժողովուրդին մէջ։ Փոքրասիոյ սկսաւ ազդել այս մարդոցմէ նորնեցուած պղծութիւնը, որոնք Ս. Գիրքը ձրի կը բաժնէին, աղքատներուն ու պիտոյն տպաւոր կը հայթայթէին, անդրդ մարդոց համար պաշտօններ կը ճարէին։ Երբ իմացուեցաւ որ քարոզիչներու նպատակը ազգին մէջ նոր պատակոտ մը ձգելն է, Հոգին սկսան պատշաճով ընդդիմանալ. բայց արդէն բաղդատութիւնը բան դրած էր Ն. Պոլսոյ ժողովուրդին մէջ և կամաց կամաց գաւառներն ալ տարածուէր։ Յակոբոս արա-

քեարթը այս չարիքին առաջը առնելու համար՝ վճռեց բաւական միջոցներ ի գործ դնել։ Ա.բտրկց Փոբր-Ա.սթա այն անձերը՝ որոնց բաղդատակամութեամբ խնդրած կը համարուէին և Լաւութի վարդապետութիւնը տրտմաբաղձ նեղվից. բայց Անգլէս դեսպանին ազդու միջամտութեամբը Պառլեարը յանդիմանութեան առցաւ ի. Դաւանէն։ Ա.յն ժամանակ Յակոբոս մոռնց օտարականն քարոզչներուն դէմ անոնց զէնքալ՝ այն է կրթութեամբ մարտալ, այնպէս որ Հռչեը սոխրաւած չլլան այլեւ իրենց ազաբը բաղդատակոնութեան դպրոցներ դրկել։

Արքին այս նպատակով հիմնուած էր Ակ.ատրի ճեմարանը, և պարտիարբը իր բոլոր ինուժը գործադրեց այս հաստատութեան վրայ։ Թէեւ Երուսաղէմի վանքը իր գանձարանէն տարեկան 120,000 դրուշ յատկացուցեր էր ճեմարանին, բայց այս գումարը բաւական չէր բոլոր ծախքերը հոգալու։ Յակոբոս ամէրանեանն օրինակ տալու համար՝ իր վիճակին երկու չորրորդ աշակերտ բերել տուաւ և իր ծախքովը պահեց ճեմարանին մէջ. նոյնը յանձն առին ընել նաեւ ամէրանեաին. բան հոգի։ Բայց պահանջ առնը ճեմարանին գլխաւոր հիմնադրին դէմ թշնամութիւն ունէին, ոչ միայն իրենց իսաստութիւն չկատարելին, այլ և աշխատեցան որ Երուսաղէմի պատրիարքը իսաստացած գումարը չտաստանէ։ Ա.յս տեսնելով Յակոբոս պատրիարք մոռնց որ ամէն մէկ ճամբորդ Պատրիարքարանէն անցագրի վճարման համար՝ 5 դրուշ վճարէ յօգուտ ճեմարանին։ Ա.պա ամէն առաջ երթալով, յանձնեցաւ ամէրանեանց հաստատութիւնն առնել որ ազգային հաստատութիւններու պահպանութեան համար յաւելուած առքը հաստատէ ժողովարանին, և այդ առքին վրայ 24 հոգի հա-

զարդանք կարգաւոր արհամարհութեան զանազան ա-
ւելորդ : Բայց երբ բանիցդ ձեր ձեռագործ ձայնակ-
ցութեան վարձատրութիւն և առաքինութիւն եղաւ ա-
ղագ ոչ սիրելոյն կարգաւոր իրին սեաւոյ ձայնակ
զրկանքն վերս ոչ ամբարիշտ զատորոշ մեղադրի
արհամարհութեան ձեր մեծաւոր ձայնակցութեան
նախատինքով : Ա յսոքիւ զրկեցաք բոլոր բան
բանիցդ ձեր ձեռագործ , որ չկարողանալով ա-
զատել սէրս զձեզ , ոչ ոք ամենեւին ձեզ
զրկեալ 80,000
դրամի զանձեր գանել , ձեռագրեցան իրին ա-
ղագ : Վարդապետն վերջին ձեռագիր է ձերոյ . սի-
րելիքն իր ձեռ ձեռագրեալ և առաքինութեան
վերնագրութեամբ ներկայացնելով իրոյն
ոչ ձեռ ամենեւին զձեզ : Ա ձեռագրեալ
զրկանքն ձեզ ոչ ամենեւին զձեզ , այլ ոչ ոք
ձեռագրեալ իրին ոչ ամենեւին զձեզ : Ա յսոքիւ
ոչ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ոչ ամենեւին զձեզ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ : Ա յսոքիւ զրկեցաք
ամենեւին ձեռագրեալ ոչ ամենեւին զձեզ , ոչ ոք
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ :

Սակայն ձեռագրեալ վերջին ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ : 1841 ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ՝ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ , ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ :
Ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ
ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ ձեռագրեալ

*անուխիտեսէր թանկագին արհեստասիրներու հոգաբարձութիւնը ընտրեցաւ ազգային գործերու տեսչութիւնը վարելու, բայց ան գործէն ձեռնամուխ ըլլալ չկարողացաւ, որովհետեւ անիրանները չկրցան համաձայնիլ պետական հաստատութիւնը գործադրելէ։ Ժողովարարը վշտացած աղերսագիրը առաւ ապաքինելէն, որ գործէն քաշուելուն Ե. Դրան յանձնեց։ Սակայն ան երբեմն արդարութիւնը յայտնէ արդարացուցիչ կողմէն անիրաններուն, ասոնց ներքին վիճաբանութիւնը գոյ կողմէն ամբաստանելով զանոնք։ Ասոնք ալ ի պատասխանի Ե. Դրան գրեցին, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Հռոմ երթալով, իրենց գործերը չեն կրնար վարել, ուստի Ե. Դրան ներկայացնելու համար՝ անհրաժեշտ գրութիւնները պատրաստելու համար։ Բայց քանի մը օր յետոյ չորեքհոգի արհեստասիրներ ներկայացան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն ստացած հրովարտակը ցուցնելով։ Ան հրովարտակին մէջ կը գրուէր Ե. Դրան ժողովարարին հետ միաբանելու համար։ Ասոնք ալ ի պատասխանի Ե. Դրան գրեցին, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Հռոմ երթալով, իրենց գործերը չեն կրնար վարել, ուստի

Այս յաջորդեցին յետոյ, ժողովարկին ներկայացուցիչները չուռուլ ակոան գալ երից վրայ դրուած պարտաւորութեան ծանրութիւնը։ Այգպէս հաստատեցին՝ Պատրիարքարանը, ուսումնարանները, հիւանդանոցը և պրկերուն ու տղայութեան խնամքը մեծ ծախքեր կը պահանջէին, և մենք անկարող էինք այս պէտքերը հարկ առնոց սահմանափակութեան։ Տրուածնէ չատ մը գնաց առաջուան, և բանտօմները սպրդած չէ լրացած՝ ամբողջական պարտքեր հրաժարել և վարչութեան գնալը ժողովրդին յանձնել։ Բայց մենք ալ համկցան որ առանց ժողովրդին նախապատրաստութեան չպիտի կարողանան երկար դիմանալ, ուստի պատասխան եղաւ մը գանելու համար, պարտիզին պարտիզպետ Զմիւռնիացի Պատրիկ Պատեանը, որ այն ժամանակ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ Եւ յետոյ նոր պարտիզը յանձնելու երեք հոգուս կոմիտէութիւնները հաշուեցնել և վարչական ժողով մը կազմել 30 հոգիէ, որոնց 16ը ազգայիններ էին և 14ը պատասխան պետական պաշտօնեաներ (1844)։

Պատրիարքին պարտիզին առաջին գործերէն մէկը եղաւ Տաճկաստանի յարաբերութիւնները վերականգնել Ս. Էջմիածնի հետ։ Հայոց կաթողիկոսները ազատութիւն ունեցած են սկիզբէն իվեր նամբրականներ և օրհնութեան կոնդակներ դրկել ամէն հարստնակ երկիրները։ Այս նամբրականները ժամանակէ մը սկսան աւելի յաճախ երթեւեկութիւն ունենալ Կոստանդնուպոլիս, ուր երբեմն կաթողիկոսական ներկայացուցիչներ՝ անոնք կը վայելէին ժողովուրդին յարգանքը, երբեմն նաև պատրիարքական սեռը կը բարձրանային։ Սակայն ներկայ դարուն սկիզբները այս յարաբերութիւնները

վերհաստատեցան քաղաքական դէպքերուն պատճառով։ Դանիել կաթողիկոսին երկու յաջորդները՝ Եփրեմ և Յովհաննէս կաթողիկոսները տասնց տաճկահայոց մտաւոր զարգացման նպաստեցին։ Իսկ 1828ի առաւ-տաճկական պատերազմէն յետոյ, օսմանեան տէրութիւնը իր հպատակ Հայերը Օտտոմանի տպէսպիսութենն ազատ պահելու դիտաւորութեամբ՝ նոր լրիվ կանխիկներուն երթեւեկութիւնը պարտեցուց և մինչեւ անդամ արգելից էջմիածնի կաթողիկոսին տուներ յիշատակել եկեղեցիներուն մէջ։ Այսպէս մնաց մինչեւ Յովհաննէս կարթեցիին մահը, երբ Տաճկահայոց հրաւէր եկաւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու։ Անոնք երթոյ կողմէն պատուիրակ ղրկեցին էջմիածին՝ Եկեղեցւոյ առաջնորդ Պետրոս վարդապետը, որ իր ձայնը ժողովականներուն մեծ մասին հետ տուաւ Ներսէս Ե. Աշտարակեցիին (1843)։ Յաջորդ տարին Մատթէոս Պատրիարքը Ի. դրան հաճութիւնն առնելով ժողով որոշեց որ Ընդհանրական կաթողիկոսի անունը վերստին սկսի յիշատակուիլ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ։ Միտքն վճռուեցաւ, որ նուիրակութիւնը իսպառ վերցուի և Կաթողիկոսարանի պատրիարքը կաթողիկոսական իրաւունքներ համարուի, անոր ձեռքով հաւաքուին և ղրկուին էջմիածնի եկամուտները և Ս. միւռոնը բաժնուելու եկեղեցիներուն։

87

*Մատթէոս պատրիարքի գործունէութիւնը .— Հոգեւոր եւ Ներա-
գոյն ժողովներ (1847) .— Մատթէոսի հրաժարումը (1848) .—
Բողոքականութեան հաստատութիւնը Հայոց մէջ (1850).— Յակո-
բոսի երկրորդ պատրիարքութիւնը (1848—1858).— Մատթէոս կա-
թողիկոսի ընտրութիւնը (1858).— Գէորգ պատրիարքը.— Սարգիս
պատրիարքը եւ ազգային սահմանադրութեան հաստատութիւնը
(1860 մայիս 24).— Սահմանադրութեան գլխաւոր սկզբունքները.—
Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմութիւնն եւ պարտաւորութիւն-
ները.— Կրօնական եւ Բարեգործական ժողովներ եւ խորհուրդներ.—
Գաւառական ժողովներ:*

*Մատթէոս պատրիարք իր չորսամեայ պաշտօնավա-
րութեան ժամանակ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ։
Անոր օրով պահպանի ընկերութիւններ կազմուեցան գա-
ղափար գրքեր բանալու, գրատուն եւ ընթերցանու-
թեան թանգարան հիմնելու, եւ այնուհետեւ սկսաւ տպա-
գրութիւն մանր պզտիկ հատուածներ ընկերու-
թեանց եւ ժողովուրդին օժանդակութեամբ պահելու, եւ
ոչ լոկ տիրապետելու հոգեւորին, հապա որ միեւնոյն
ժամանակին կ'ըլլար։ Սկիզբն ձեռնարկ, որ տե-
րութեան ձեռքն անցաւ եւ արդեօք օրհասեր հետա-
քրքիր էր ոմանց, որպիսութիւն միջնորդութեամբ հա-
տուածներ բանալու։ պարբերաբար սկսաւ տպագրել «Հայասաց»
անունով (1830), որ յետոյ կոչուեցաւ «Մասեաց» (1852)։*

*Ունկնդիր Մատթէոս պատրիարք իր գործունէութեան
մէջ ներքինիանալարար իր վարուէքն եւ շատ բան կ'ընէր
առանց տեսնելու հետ խորհրդակցելու, եւ այս հա-

Այս մեծ տոնախմբին կը պատճառէր ուրոյ։ Թժգոհութիւնը թշնամութեան փոխուելուս պատասխան առջեւորդներու վրայնալու ատիթով. ամէրանները կ'ուզէին առաջնան պէս առջնորդներ փոխել և ուզած անձերը կարգել. եւկ պատրիարքը կը պնդէր թէ այդ էրաւունքը պատասխանատուութիւն է, որ իր ցանկացած եկեղեցականը պատրիարքի հաւանութեամբ առաջնորդ կ'ընդունի, և թէ աշխարհական մարդիկ իրաւունք չունին հոգեւոր գործերուն մէջ խառնուելու։ Ամէրանները առիթուեցան առժամանակ լսել, որովհետեւ Պատրիարքը ժողովուրդին սիրելի էր և նոյնիսկ ամիրաներու մէջ պաշտպաններ ունէր, ինչպէս էր օրինակի համար Ճէրաղեանը Ամիրան ամիրան, որ այն ժամանակները մեծ ազդեցութեան տէր էր։ Եւկ երբ ան ալ չկրցաւ պատճառով մը թշնամացաւ Առաքելոյ հետ, ամիրաները միաբանեցան իրենց վրէժն առնելու Պատրիարքէն։ Չհամարձակելով յայտնի հրաժարացնել զայն, մտածեցին անոր իրաւունքները սահմանափակել։ Այս դիտաւորութեամբ արքունի հրովարտակ հանեցին, որով կը պատուիրէր երկու ժողով հաստատել Պատրիարքարանին մէջ, մէկը կրօնական և միւսը աշխարհական գործերու համար։ Երկու ժողովներու մէջ ալ Պատրիարքը պիտի նախագահէր։ բայց ատոնց անունը դիտութեանը ը. Դրան հետ ոչինչ հաղորդակցութիւն չպիտի ունենար։ 1847ի մայիսի ընդհանուր ժողով կազմուեցաւ Առաքելեցիի մէջ, ուր Պատրիարքին ներկայութեանն ընտրուեցան 13 եկեղեցականներ «Հոգեւոր» ժողովի համար և 20 աշխարհական անձեր «Ներսդոյն» կոչուած ժողովին համար՝ ամիրաներէն, արհեստաւորներէն և վաճառականներէն։ Որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր ժողով շաբաթը մէյմէկ անգամ դումարուի ընթացիկ գործերը կարգադրելու։ Հոգեւոր ժողովի պատասխանատուութիւնը պիտի ըլլար եկեղեցիներու պատշաճութիւնը հոգալ։

առաջնորդներ նշանակել և անոնց մէջ ծագած վէճերը քննել, գատաստանները ժողովուրդը վարչութեան տարատարերեն և պետականներու անկրա պահանջներէն ազատել. իսկ եթէ խնդիր մը քաղաքական բնութիւն ունենար, Պատրիարքին առաջարկեն Ներսէս ժողովին, որ ազգային ժողովը գումարէ Պատրիարքը։ Բայց Ամաթէոս չուզեց իր ջոջարկը հրաժարիլ մինչեւ որ Բ. Դուռը տակաւին զայն դարձեալ հաստատէ (1848)։

Ամաթէոս պատրիարքին անուան հետ կապուած է բողոքականութեան հաստատութիւնը Տաճկահայոց մէջ։ Ճակատագրական անցքերէն իրարահաջորդ մը ստիպեցին Ամերիկեան միսիոնարները Պոլսոյ մէջ ստեղծել ազգային եկեղեցի մը։ Ամաթէոս պատրիարքը իր բոլոր զգուշութիւնը գործադրեց կարող չէր ուշադրութիւն չդարձնել այս նոր վտանգին վրայ։ Զգուշականութեան եկեղեցականները իսկոյն յաջախակի քարոզներով, ան կը հրաւիրէր իր ատենապետները, քաղցրութեամբ կը քարոզէր պահպանիլ հաստատուն մնալ իրենց կրօնքին մէջ, չդաւանութեան ալ դրամական օգնութիւն կը խոստանար։ Այսպէսով շատերը

կարդալու եւ գրել։ Մեծ մեծն խումբ մը յաճախողներ, որոնց վրայ ոչ տարիքին եւ ոչ իսոհրդներով կարելի եղաւ ներգործել. և ահա ասոնց դէմ Պատրիարքը ամենուրեք դէնքն ի գործ դրաւ՝ բանտ և հալածանք։ 1846 յունուար 15ին ընկերական թուղթ հանեց, որով կը բանտարկէր բողոքականութեան հետեւողները, և կը պատուիրէր իր հօտը հաղորդակցութիւն չունենալ մոլորեալներուն հետ, ո՛չ ողջակիզել, ոչ առնելիք տալիք ունենալ և ոչ անոնց տեղը մտնել։ Բանտարկեալները Բ. Դրան կողմէն պաշտպանութիւն չգտնելով, բողոքական տէրութիւններուն օգնութեան դիմեցին։ Վերջապէս անգլիացոց դեսպանը Բէոգլիի յանձնեցաւ բողոքականները Հայոց պատրիարքին իշխանութենէն հանել կայսերական հրովարտակով, և այնուհետեւ հայ-բողոքականները անկախ կրօնական հաստատութիւն մը կազմեցին առանձին ազգապետին իշխանութեան տակ (1850)։

Մատթէոսի տեղ ժողովուրդի փափաքով և ամիրաններու կամքին հակառակ ընտրուեցաւ դարձեալ Յակոբոս Յակոբեան երկրորդ պատրիարքութեան տարինեռեան (1848—1858) Պոլոյ Հայոց մեծաւոր և բարեյաջող կեանքին մէջ դիւրին չարժուեմը երեւցաւ. դպրոցներուն թիւը շատցաւ, լրագրութիւնը սկսաւ ծաղկիլ, և այս չարժուեմը գաւառներու ժողովուրդին վրայ ալ իր ազդեցութիւնն ունեցաւ։ Սակայն Սկիւտարի Ճեմարանը չբաւարարեցաւ պատճառով տեղափոխուեցաւ Եսկիւտարի Ս. Փրկչի վանքը, ուր արդէն բաւական որ ուսումնական աղբատ աղաքներ կը կրթուէին՝ թէ՛ քաղաքէ բնակիչներէն և թէ՛ գաւառացիներէն։

Յակոբոս պատրիարք իր նախորդին նման արդիւականացնելու յարաբերութիւնը պահպանեց Ս. Էջմիածնի Ընդ-

Տանրակաս Հոգեբուժարան հետ։ Երբ 1857ին փետրվարի մէջ Ներսէս Ե. մեռաւ, Տաճկահայք հրաւիրուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակցելու. անոնք բնականաբար ժողովի երթ լինելու ցանկութիւն ցուցուցին և Թէոդիկի պատգամաւորներուն դիմեցին, պատասխանելով որ իրենց քուէն երթալն մէկտեղ ուզեն։ Ընտրութիւնն ինկաւ Նախորդ Մատթէոս պատրիարքին վրայ, որ և Ռուսաց կայսեր հրամանով հաստատուեցաւ (1858)։ Մատթէոս կաթողիկոսը իր նոր կացութենէն գոհ ըլլալով, ընդհանրապէս քաշուած կեանք վարեց և գրեթէ միայն պատարագի աշխատութիւններով զբաղեցաւ։ Սակայն և այնպէս անոր չնորհք գալոցս կեանքը մեծ գարկացուց առաջս Ռուսահայոց մէջ առաւելութիւնները վարչութեան աշխարհական հոգաբարձութեանը ձեռքն անցաւ, և անոնց պահպանութեան համար եկեղեցականներէն ու վանքերէն եկամուտներ նշանակուեցան։

Տակաւին Մատթէոս կաթողիկոսը կատարեալ պատկառելի էր, որ Ցակոբոս պատրիարքը ծերութեան պատճառով հրաժարեցաւ և անոր տեղ ընտրուեցաւ Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը։ Այդչն տար տարի աւելի էր, որ Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները հաստատեր էին, և այդ միջոցին յիշեալ ժողովներուն անդամները քանի մը անգամ փոխուեցան, բայց և այնպէս ազգային վարչութեան եղանակին մէջ փոփոխութիւն չէր նշմարուեր, որովհետեւ ամէն անգամ միևնոյն անձերը կամ նոյն դաղափարի տէր անձեր կ'ընտրուէին։ Ժողովները արդ կանոնադրութիւն մը չունէին, որով կարգադրուէին առաջնորդուելիք իրենց գործունէութեան մէջ. և թէպէտ քանի մը փորձեր եղան վարչութեան մէկ կամ մէկ ձեռքին վերապահելու կանոններ առնմանելու, բայց

այդ վարձքը ապարդեն մնացին։ Վերջապէս Գէորգ պատրիարքին օրով Թերապոն ժողովը մեծ յանձնաժողով մը կազմեց և առաջարկեց պատրաստել կանոնադրութիւն մը, որով պարտէին վարչական ժողովներուն բնագրութեան եղանակը, անոնց իրաւունքներն ու պարտականութիւնները և այլն։ Անոր այսպիսով կազմուեցաւ 1860ի Սպասին Սահմանադրութիւնը, որուն իսկզբանէ այնքան նշանաւոր եկեղեցականներ ու աշխարհականներ և ժողովուրդ խուռն բազմութեան ներկայութեան կարդացուեցաւ Սպասին Սահմանադրութիւնը, և անոր մէջ կրօնի ու եկեղեցական կանոններուն հակառակ ոչինչ չգտնուելով՝ բոլոր ժողովականներուն ստորագրութեամբ վաւերացուեցաւ։ Այս սահմանադրութիւնը, որ յետոյ քանի մը փոփոխութիւններով տէրութենէն ալ հաստատուեցաւ, կը կառավարուի այժմ Թուրքիոյ Հայերը։

Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքները սոսկ են։

«Ա. Սպասին ամէն մէկ անհատը ստ ազգը արտօնութիւններ ունի. Ազգն ալ իր կազմէն ստ ազգային ամէն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի.

տրձնել ամէն մէկ անհատ իրաւունք ունի ազգին և ազգն անհատներին։

Ուստի ազգին ու ազգայինք փոխադարձ պարտիզք կապուած են իրարու հետ, այնպէս որ մէկին պարտաւորութիւնը միւսին իրաւունքն են։

Բ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է Ազգային-պետութիւնը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իրենց քանչիւրը իր կարողութեան չափովը. Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ և անոր իրաւունքը սիրով հնազանդիլ։

Ազգայնոց այս պարտականութիւնները Ազգին իրաւունքն են։

Գ. Ազգին պարտաւորութիւն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական և նիւթական վիճակը հոգալ. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնը անարատ պահել. մարդկութեան համար հարկաւոր նկատած անհրաժեշտ գիտութիւնները՝ ամէն ազգութեան մէջ մտնել և մէջէն ազգին համապատասխանը ծաւալել. ազգային հաստատութիւնները արդիւնաւոր պահել, հաստիքները օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերը իրատութեամբ անտեսել։ Ազգին ծառայութեանը մտնելնուն նորերուն անձանց կացութիւնը բարւոքել և ապագան ապահովել. կարօտելոց խնամքը տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերը արդարութեամբ լուծել, և վերջապէս ազգային յառաջդիմութեան անձնանուէրը պիտանալ։

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են։

Դ. Ազգը փոխադարձաբար ներկայացնող, և այս փոխադարձ պարտաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու ժամակարար կարգող իշխանութիւնը՝ ազգային վարչութիւն կը կոչուի. որուն յանձնուած է Օսմանե-

ման Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ, և Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու մնօքինութիւնը։

Ե. Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար՝ պէտք է երեսփոխանական ըլլայ։

Զ. Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ խրատանց ու պատուոց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունքն է. իր այժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է»։

Ազգային վարչութեան դիւտաւոր մարմինը երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն է, որ կը բաղկանայ 140 անդամներէ. առնցմէ 20ը եկեղեցական են, որ Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող եկեղեցականներէն կ'ընտրուին. 40ը՝ գաւառներէն ընտրուած երեսփոխաններ են, և 80ը՝ Կ. Պոլսոյ թաղերէն ընտրուած երեսփոխաններ։ Ազգային ընդհանուր ժողովը տարի տարիի համար կ'ընտրուի, և երկու տարին անգամ մը մէկ հինգերորդ մասը փոխուելով կը նորոգուի։ Ան իր վրայ կ'առնէ ազգին ընդհանրական գործերու մնօքինութիւնը, խնկ տեղական գործերու վարչութիւնը երկու ազգային ժողովներու կը թողու, կրօնական գործերու մասը կրօնական ժողովին, խնկ քաղաքական գործերու մասը Քաղաքական ժողովին։ Ընդհանուր ժողովը կը դումարուի Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար, Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքները ընտրելու համար, կրօնական և Քաղաքական ժողովներու կամ Պատրիարքի ու ժողովներու մէջ պատահած տարաձայնութիւնը բառնալու համար. Ազգային վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը լսելու, երեսփոխական պաշտօնատարներու ձեռքով ժողված ու գործածուած դումարներու ընդհանուր հաշիւը քննելու, և

Տասպ երկու տարուան մէջ ազգային տարբր ինչպէս անօրինութիւնը ամեմանելու համար :

Դպոցական ժողովը կը բաղկանայ 14 ևկեղեցականն, իսկ Քաղաքական ժողովը 20 աշխարհականն անդամներէ : Երկու ժողովներն ալ կ'ընտրուին ընդհանուր ժողովէն, և երկու տարին անդամ մը կը նորոգուին :

Քաղաքական ժողովը իր կազմէ կը կազմէ չորս Պարեգամներ՝ Առաջնորդն, Տեսուչն ու Դատաստանական գործերու և վանքերու տեսչութեան համար, երեք ալ հոգարարձուներ՝ ևկեղեցւոյ, կալվածներու և հիւանդանոցի հոգարարձուներ : Առանց տեսչութեան, ան կը գանուի Քաղաքին խորհուրդները, առանց որոնց անկարելի է իւրացնել իր Քաղին ևկեղեցւոյն և դպրոցներուն գլխաւոր կէտերը հոգալ, պարտաւորները խնամել, և մանաւանդ անձանց մէջ պատահած վէճերը քննել ու լուծել :

Ազգային Վարչութեան պաշտօնական դուռը Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքն է և կնքիչը՝ Ազգ. Պատրիարքարանը : Պատրիարքը կը նախագահէ ազգ. ժողովներուն և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ :

Այսպէս և գաւառներուն մէջ Առաջնորդը գաւառական ժողովներուն նախագահն է, և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ : Իր պատասխանութիւնն է գաւառին մէջ Սահմանադրութեան գործադրութիւնը հսկել :

88

Չէյթունի անցքերը. (1862-63). — Գօրս պատրիարքը եւ Սահմանադրութեան դադարումը (1863-68). — Իրիմեանի չորսամեայ պատրիարքութիւնը (1869—1873).— Ընտրութիւն նիւսէս պատրիարքի (1874).— Հաստատուելու եւ հակադրուելու վէճերը։

Վերեւը յիշեցինք թէ Չէյթունի վրայ անցեալ ժամանակներէ ի՛մպէ կէս մնացեր էր Հայ հասարակութեան մը, որուն կեդրոնները են Չէյթունն ու Հաճընը։ Չէյթուն լեռներով շրջապատուած ամուր դիրքով եղեր մի է, որ ունի երբ հարկ ալ ամենեկին անկախ։ Ան կը կազմէ գաւառակութիւն մը մաս դիրքով, որոնց վերը դատ հայրենի են իրենց չորս թերբիչներուն հետ միասին։ Այս գաւառակութիւնը կը կազմակերպէ չորս հայ իշխաններով, որոնք իրենց ձեռքին տակ ունէին օժանդակներ կամ ֆանիեաներ (զինուոր)։ Չէյթունցիք բարձրահասակ, յարմարուած ու բոլ մարդիկ են. յաճախ պատերազմներ ունենալով հետեւ Օրդ ատեան շրջակայ թերբիչն ցեղին հետ, անոնք միշտ բոլոր ատեանները եղեր են և իրենց անկախութիւնը պահած են։ Նոյնիսկ օսմ. տէրութիւնը չկրցաւ կատարելապէս ոտնակոխ և կանոնաւոր հարկատուութեան տակ դնել այս բոլ լեռնականները, այլ բաւականացած է իրենց միջեւ մաքը մը առնելով անոնցմէ իշխան հարկատուութեան։ Վերջին ներկայ պատ կէտերէն՝ Զէյթունի կռուակիները զանազան պատերազմներով տեսան միշտ բոլոր Չէյթունն ներքին գործերուն մէջ, ազատելով երբեմն մը անոր բնակիչները հարստահարութենէ։ Այսպէս, երբեմն պատերազմէն

յետոյ, երբ Թուրքիոյն բազմաթիւ մոհամետական-ներ գաղթեցին Օսմանցոց երկիրը, Մարաշէ նուրբիս փոշան ուզեց գաղթականութեան մէկ մասը բռնի Չէյթունցիներուն երկիրը բնակեցնել. բայց Հայերը ընդդիմացան և զէնքով սահմանքին կռուելէն իրենք զիրենք ազատեցին ու կեցան (1859):

Անկէ մեծ պրեզոտիզութեան տեղի ունեցաւ Չէյթունի բռնութեան մէջ 1862ի ամառը, որ մինչեւ հետևեալ եղրայրութեան մէջ արձագանգ գտաւ: Մարաշէ Սդիկ փոշան յարմար տեսնելով Չէյթունը գոչնակցութեան պատճառով Անտրաշ հայ պետէն և Ճէլեման բարբ պետէն բնակիչներուն մէջ ծագած կռիւը, 30,000 մարդոյն զօրքով յանկարծ կռիւով Չէյթունցիներու երկիրը: Անտրաշը քանդուելու և հարիւրաւոր հայ բնակիչներ կտորուելուն. Ս. Փրկչի վանքը կողոպտուելու ու կրակի մատնուելու՝ իր միաբանութեան տակ ունեցով մեծ վանականութեան պետերը (տե՛ս 28): Այս անգթութիւններէն յետոյ Թուրքերը զոյն պաշարեցին Չէյթունը (օգոստոս 2). Չէյթունցիք իրենց տարեկան հարկը՝ ներկեղեցական թոպերով դուրս կեան թշնամիներու առջեւ, և պատերազմը սկսաւ: Հայերը թէեւ տակաւին, բայց պատուական սրով վառուած՝ քաջութեան հրաշքներ գործեցին. թշնամիներու անել զօրութիւնը խորտակուելու և մեծ կտորածով քշուելու՝ հարուստ աւար ու ռազմամթերք թողլով յաղթողներու ձեռքը: Այդ նշանաւոր օրը պղտիկ-չէն 6000 հոգի ինկան և իրենց պետերով ձանձկացին ձորերն ու կիրճերը, իսկ Հայերը անվնաս կտրուան ու-նեցան: Շուտով ուխտուեցան կողմէ յանձնաժողով մը կազմուելու Մարաշի մէջ, իբր թէ քննելու և յանցաւորները պատժելու համար: Բանի մը նշանաւոր Չէյ-

Թունդլբ խարէութեամբ բերուեցան Մարաշ ու բանտարկուեցան։ Հայերը թոյլ չտուց մերժելին և պատգամաւորութեան մը դրկեցին Բարիզ, Նապոլէոն Գ. կայսեր պաշտպանութեանը խնդրելու. ուրիշ պատգամաւորութեան մըն ալ դնաց Կոստանդնուպոլիս, ճշմարտութեանը կեդրոնական կառավարութեան հասկցնելու համար։ Գործը ձգձգուեցաւ մինչեւ որ Գրանուայի մէջ նպաստաւորութեամբ բանալ կեցաւ Զէյթունլբ պատուիրան և կարգը վերահաստատուեցաւ անոնց երկրին մէջ։ Սակայն հրամայուածները չեղան վերջ՝ Զէյթունի վարչութիւնը, դատարանները և ոստիկանութիւնը պայմանուեցան ինձնից։ Տասնորդը և ուրիշ տուրքեր մերժուեցան իշխանութեան ձեռքով պետի հաւաքուելէն և Մարաշի կառավարին դրկուելէն, որ հետ Զէյթունը անմիջապէս յարաբերութիւններու մէջ պիտի բլլար։

Առաջին ոստիկանապետին պարիսպը հազիւ սարքի ու կէս մետր չափ պատուէն մէջ։ Երեսուներեք պատերին բնակութեան տակով հակառակորդին բեմատը բռնելով, Մարդիս պարիսպը սկսաւ հրաժարիլ, և սկսաւ երկար ժամանակ պարսպ մնալ՝ բնակութեան Զէյթունցոց առաջնորդ Տ. Գրիգոր եպիսկոպոս (1863)։ Նորընտիր Պատրիարքը իր բարեկարութեանցն ու խոստովանութեանցը համերձ թոյլ ու դանդաղ բնութիւն ունէր, և այդ յատկութիւնները անբնականակ կ'ընէին զինքը պարտքին դրծերու դլուխը կանգնելու այն դժուար ժամանակին մէջ, երբ վարչական մարմինները երկնց անկախան բնակչով ունէր այժ կու տային Սահմանադրութեան գործադրութեանը, որոնք ամէն կերպով կ'աշխատէին նոր օրէնսդրութիւնը խափանել։ Սնկարդութեան դիմաւոր

պատճառն այն էր՝ որ Կրօնական ու Բարոյական դասերը և հոգեւոր ծառայութիւնը առանձին պետական կանոններ չունէին հետեւաբար մեծամեծ և յարատեւ ֆրենների կարօտ էին, որով և յաճախ հրաման կը խնդրէին, հրաման կը խոստանար կը պահուէր, ուստի և հրեայ պատճառ կանչուած ժողովականներ պաշտօնավարութիւնն կը հրաժարէին և գործերը երթալ վրայ կը մնային։

Երբոր այս վիճակին մէջ գտնէ մը նշանաւոր խրատիչներ առաջ եկան, որոնք շատախօսի լեզուաւ կը պատուիրէին։ Սոքրատէսի և Պղատոնի կամ ոգեկանները մեռեր էին և անոնց տեղ մէջէն եպիկուրեան սորվելիք կերպով կամ ոգեկոյս էր նոսած։ Շատ չանցաւ՝ Ս. Լուսաւորչի Ընդհանրական կամ ոգեկոչին մոռնալ եղաւ, և Տաճկաստանը հրաւէրներուն նոր կամ ոգեկոչին բնորոշ մնալու մոռնալցեալ։ Ընդհանուր ժողովը վերջին խնդրին կրկնապատճառ մէջը, Սխալ և Սոքրատէսի խնդիրներու շատերը ցնորական և յանձնաժողով մը կազմեց, որուն պարտականութիւնը էր Ս. Ս. Լուսաւորչի կամ ոգեկոչին վիճակը քննել, Բ. Կամ ոգեկոչին բնորոշ եղանակը քննել, Գ. Որչէ Տաճկաստայ մոռնալցեալ եղանակը այս բնորոշ մէջ։ Յանձնաժողովը այս խրատիչները քննեց և տեղեկագրով մը իր եզրակացութիւնները ներկայացուց Ընդհանուր ժողովին։ Բայց և այնպէս պետական կէտերը անվճիռ մնացին և բնորոշ պարտական մոռնալցեալ կամարներ. երբեմն, Նեղոսէ եպիսկոպոս Վարժապետեան և Յակոբ Նորաւանցիեան, Սրպ. Ընտրութեան Ընդհ. ժողովին ներկայ գտնուելցան և Տաճկաստայ ձոյները տուին Պատասխ առաջնորդ և երեսին պատրաստ

Գէորգ եպիսկոպոսին, որ նաեւ Կամպոլիոս քնարուեցաւ. Մամբէս Ս.ի տեղ (1866 տպտմ.):

Այդ միջոցին Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերը գաւառի վիճակի մը մէջ էին. վարչական ժողովները լուծուած էին, Պաղտասն կորնթրոսներ մէջ դժդոհութիւն կը տիրէր. գաւառականին ալ անդադար հարստահարութիւն գանգատներ կուգային, բայց այս բաներուն վրայ հսկայող չկար: Նոյն իսկ Ընդհանուր ժողովը չառ. բէշ անգամ կը գումարէր, գումարուած ժամանակին ալ անձնական կիրքերը վայր չէին առ գործոց մը առջեւնին: Նոր կարգերով ընտրութիւնը տալեցին այս գործին: Ունանիմ անդամներ, բանի մը հոգի ընտրելիներու գործերը վարչական Խորհուրդին և պարտքին գործերու վարչութեան համար կը կազմէին նոյնպէս ժողով մը կազմել՝ որուն անդամներէն մին Պոլոս պատրիարք դէպ, որ չկարողացաւ Սահմանադրութիւնը պաշտպանել: Վերջապէս ընտրութիւնը գործադրին այն տեղ, որ ակտն հրապարակուած պահանջել պատրիարքին հրաժարականը, և բանի մը եկեղեցիներու մէջ մնացեալ պարբերա-

ցին տեղ տեղ անուան չէզոքութիւնը: Նոր պատրիարքին կարգադրութեան ներքեւ ընտրուեցաւ բանի մը հոգի խորհրդականներ՝ որոց պատասխանութիւնն էր հաստատել հոգեւոր գործերը, խնամել դիոց առակցաց, և Սահմանադրին տեղեակ պարտաւոր: Այս ատենները կուսակցութիւն մը չէր մնար բնակու՝ բոլոր միայն ժողովուրդին կամքը կատարել, և ան հրաժարեցաւ 1869ի սկիզբին: Տեղութիւնը ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար՝ խոստացաւ Սահմանադրու-

ֆիլիսը եւ գործնել, եւ ընթացքի գործերու անոչոբեան համար ֆոլլ տալու առաջանայ խոսն ժողով մը կազմել ժողովրդական ընտրութեամբ, որուն պիտի նախագահեր պատրիարքական փոխանորդը, իսկ պատրիարքական ընտրութիւնը յետաձգուելու մինչեւ առնանորդրութեան գործադրութիւնը։

Նոյն տարին Առնանորդրութիւնը առաջարկուց եւ պատրիարք ընտրուելու համարձակութիւն Կիրակոս Վէրամէ եպիսկոպոսը, որ չատ տարիներէ ի վեր Վանին ու Մուշի կողմերը պարագին լուսաորութեան գործին կը ծառայէր։ Կիրակոս այն չքնաղ անձնաւորութիւնն էր, որուն աշխարհային մեծութիւնները արհամարհելով՝ ամբողջական ժողովուրդին կը նուիրուէր, եւ անոր օրհնին կեանքը նուիրելու համար՝ անոր չքնաղին մէջ կը գործէր։ Ան եղաւ որ ամենամեծ արդիւնքներ յաղթելով՝ առաջին անգամ Հոգեւորականի մէջ տպարան հաստատեց (1837), եւ առաջին տպագրեց Աստուածաշունչ «Աստուած Վառաբանին» վանի Վարագայ վանքին մէջ, ուր եւ ժառանգաւորաց դէշերօթիկ դպրոցը հիմնեց։ Ժողովուրդին առաջադիմութիւնը մտնին ակնառուս էր, Կիրակոս իր ձեռքին եկած օրհնութիւնը չէ ինայած տարածելու, եւ ամէն ջանքեր ի գործ դրած՝ որ իր մխիթարութիւնը արդար երջանկութեան մէջ կ'որոնէ, որով էրաւունք Հոգեկան կոչումը արժանի եղաւ։

Կիրակոս Հոգեկը պատրիարքական աթոռին վրայ ալ իր սիրած ժողովուրդը չմոռցաւ։ Անոր օրով առաջին անգամ բուլ ուշադրութիւն ամուեցաւ՝ Հայաստանի գաւառներուն մէջ բնակող Հայոց կրած հարստահարութիւնները եւ դադարեցնել, բնութիւն ենթարկուելու Ընդհանուր ազգային ժողովին մէջ։ Երկուական հարստահարիչներ կան Հայաստանի մէջ, նախ՝

Տայ տղաները (չորսից), որոնք ժողովուրդին այդ-
քան դասը կը կեղտեն. անմեղները սէրտնեան այ-
ծուհանոցը տղեր կը գրպարտեն ու կը մատնեն՝ ի-
րենց չտեսադիտական նպատակները առանց տանելու հա-
մար. և երկրորդ՝ Քէրոները, որոնք հայրենակ զիւղե-
րու վրայ յարձակելով՝ ծանր պահանջումներ կ'ընեն, և
անպաշտպան Հայերը ստիպուած են անոնց ուզածը տա-
լու: Գալով այս վերջիններուն, պատիժը յայտնեց
ժողովին, որ անոնց անօրինութիւնները կը շարունակ-
ուին մինչև որ սէրտնեան հրամարակով Տաճատուրեան
օրէնքը չգործադրուի պատանիներու մէջ և Հա-
յերը մահմետականներու հետ հաւասար վարչական
պարտ պաշտօններու հասնելու իրաւունք չունենան:
Այդպիսի ժողովը բնդարձակ տեղեկութիւն մը պատրաս-
տեց, որու մէջ Քէրոներու դրած հարստահարութիւն-
ները և սէրտնեան պաշտօնեաներու վերջումները մի
առ մի ցոյց տրուելէ յետոյ՝ պատասխան մէջտեղը հղա-
նակուած էին Հայոց երկրին բարեկարգութեան համար:
Այս տեղեկագիրը Պատրիարքին ձեռքով կառավարու-
թեան սէրտնեան, որ իւրաքանչիւր Հայաստանեայ բա-
րեկարգել:

Արեւմտեան չորսական պատիարքութեան գլխաւոր
պրեհն ալ այն եղաւ, որ անոր պաշտպանութեամբ ժո-
ղովուրդին մէջէն դասու սղեկցութիւնը օրըստօր ա-
պացոյց գործերու մէջ. այնպէս որ Ընդհանուր և Տարա-
բական ժողովները մեծ մասամբ նոյն դասէն պատկա-
նող անդամներէն կը բաղկանային, մինչդեռ առաջ այդ
ժողովներուն սղեկցութիւնը մեծատուններէ մեծամասնու-
թեան մեծ պաշտօնեաներէ կամ հարուստ դասէ անձերէ
կը կազմէին: Այս բանէն դժգոհ մնացին հարկ մը եկե-
ղեցական և աշխարհական անձեր, որոնք ապագային դր-

ծնող մէջ երկոց անձնական չահը կ՚պահէին. կոչուեցաւ կառավարչութիւն մը, որ Պատրիարքը ապահովէր համար՝ անդադար կը յուզէր ու կը գրգռէր ժողովուրդը: Արեւելեան ազգով վերջ այլ յաջողութեան, նշանաւոր հրաժարումը մը տեսաւ, որ մեծ սպառողութիւն գործոց ժողովրդին վրայ և պատճառեցաւ հետեւեալ (1873 Յուլ. 2):

Յաջորդ սարսուռն Ապրիլ 24ին Պատրիարք ընտրելոցս Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, որ Սիս հռոմկլայի ընտրուիլ նորէն կ՚ուզուէր գացած և Ընդհանրական Կաթողիկոսական տեղապահութիւնը ընդունած էր, սրալեռնեալ թոռ Սահակեանց Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուելէն ի Ս. Էջմիածին մէջ եպիսկոպոսած կամ Մայր Աթոռ մերձաւոր ձեռնհաս եղած:

Մինչեւ Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերը մէկ կողմէ կը ջանային ազգային վարչութեան տեղապահութեան համար, և միւս կողմէ իւրաքանչիւր կրճատութեան վրայ, Հասկանալու Հայոց մէջ ալ ակամայ բարոյական մերձաւորութեան նշաններ երեւիլ ընդհանուր ազգին հետ: Այս ձգտումն առջին արդիւնքները եղաւ Հաւատացեալոց ընկերութիւնը, որ հիմնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1846ին Մարտիոս և Յովհաննէս վարժապետներուն առաջնորդութեամբ աշակերտներու միջոցաւ: Ընկերութեան նպատակն էր Հայաստանի մէջ ուսում ու կրթութիւն տարածել, երկրագործութիւնը ծաղկեցնել և ազգային տեղեկութիւններու քանը մը հաւաքել: Ընկերութեան անդամ կարող էին դառնալ ոչ միայն հասկնալու, այլեւ բաւարարական ազգայիններ, և արդէն ընկերութեան անդրանիկը էր (ինչպէս որ արդէն անունէն ալ կ՚երեւայ) բանալ ազգին մէջէն այլ տեսակ բաժանումը: Սակայն հասկնա-

Կոստանդին Պատրիարքը Հաստատ ապէն ընկերութիւնը իր Տպարանին համար տառեր ձուլելով, սկսաւ իր հօրը համարել որ «Տիրամոր» Հայոց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու դրաչանան, և սրտանոց աղաչում և հաղորդութիւն չտալ այն անձերուն՝ որոնք այդպիսի Տառերով ընկերութենէն չեն խորշիր: Այս չափով գոհ չըլլալով, Հաստատ Հոգին սրտին կոնդակ բերել սաւառ և ապին ճիշդ Թուականը ընկերութիւնը կրծանելու. վերջին վիճայն այն եղաւ որ Բ. Դրան դիմեց և Ընկերութեան անդամներու մեղադրութիւններ բերելով, զանոնք ամբաստանեց:

Այս դատաստիներէն առաջացած տագնապին մէջ սկսաւ գործունեութիւն մը երեւիլ իրենց հայրենի սիրոյն դէմ, որ սարսափելու վիճակի մէջ սակայն հիմնուեցաւ՝ Հաստատ Հոգին իրենց տան հաղորդակցութեան սրտագին: 1867ին, երբ Տպարանին Հայոց Լիւսաւորիչ կոմիտեին մեռաւ, Հաստատ իրենց Հոգի և սրտից իր հօրն հաստատութիւն սակայ՝ կոմիտեականին սարսափը բերելով: Այս ալ չափալ գոհ չըլլալով, Հաստատ Հոգին սրտին կոնդակ բերել սաւառ և ապին ճիշդ Թուականը ընկերութիւնը կրծանելու. վերջին վիճայն այն եղաւ որ Բ. Դրան դիմեց և Ընկերութեան անդամներու մեղադրութիւններ բերելով, զանոնք ամբաստանեց պրոտեստանտութեան, պէտ կրնան և բողոքեցին Պատին, բայց ան պատճառով Հաստատ և իրեն ալ հաստատ կոնդակը, որով Կոմիտեի Հայոց բոլոր նկերութիւնները և տպարանը սկսան հաստատ հաստատութիւնները և տպագրութիւնը սկսան հրատարակել մեծ կը գնէր և Հաստատ Հոգին Հայոց նկերցեցին պատճառ կը հաստատ: Կոմիտեի ժողովրդին հաստատել ճիշդ մեծից սրտին կոնդակը, իսկ կարդ մը տպիս ու հրատարակ կոմիտեներ բնդունեցին. սակայն տառերը կոչուեցան Հաստատութեան և տպագրութիւնը Հաստատութիւն: 1869ի սկիզբը, երբ Հաստատին մէջ տա-

մարտով եկեղեցական ժողովը կը պատրաստուէր Պատրիարքական անախտակնութիւնը հրատարակելու, բայց մեծ իշխանասութեանը ժողովականն և պատուիրը սպասելէն, որպէս Պատրիարքական պահանջութիւնները կը մերժէին: Այս պատուիրը սպասողները կոչուեցան «Սրբազնական Համախմբիկ Հայք»: Անոնք Բ. Դրան պատասխանութեամբ յայտնեցան իրենց կրօնական իրաւունքները պահել և առանձին պատրիարքութեան հաստատել: Հասան ատիպուեցաւ ժամանակ մը հանդարտութիւնը առնել իսկապես և իր կառավարիչները հաստատել պահ-

ելու: Բայց չատով քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ և Հակոնասունեանց ձեռքը եղած բոլոր եկեղեցիները Հասունեանց ձեռքն անցան: Հակոնասունեանը յաւասատելով՝ մեծ մասը ապրելի եկեղեցին դէրկը վերադարձան, իսկ մնացած փոքրագոյն մասը հաշտուեցաւ Հասունի կառավարութեան հետ, երբ ան կարմիրեալ պատուով Համ գնաց և անդր պատրիարք ընտրուեցաւ Ազարեան եպիսկոպոսը:

Հակոնասունեանց շարժումը մեծ ազդակ հանեց Ներսպայի մէջ՝ երբեւ առաջին հաստատական բողոք Պատրիարքութեան դէմ. բան որում անոնք Պատրիարքը մերժելով՝ մերժած եղան նաեւ անոր անախտակնութիւնը:

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԾՆՈՒՐԴՈՑ

§9.

Արեւելեան վերջին պատերազմին պատճառները.— Ռուսաց յաղթութիւնները (1877—1878).— Սան Սթէֆանոյ դաշնադրութեան Հայոց վերաբերեալ յօդուածը.— Պերլինի վեհաժողովը.— Հայոց պատուիրակները եւ Պերլինի դաշնագրութեան 61րդ յօդուածը.— Հայոց կրած նեղութիւնները վերջին պատերազմին ժամանակ.— Սով.— Չէյթունի յուզումը.— Տաճկահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրը.— Կրթական ընկերութիւններ։

Արեւելեան պատերազմէն յետոյ Արեւելեան խնդիրը առ ժամանակ յետաձգուեցաւ՝ բուն տերն յետոյ նոր զօրութիւնը արծարծուելու համար։ Ռուս-տաճկական վերջին պատերազմը Օսմանեան տէրութեան անխտիր մահմետականները ոգեւորեց։ Հետեւաբար քրիստոնեայ բնակիչներ հարկերու դադրեցնելու նպատակով՝ 1875ի ամառ տարատեսակ Օսմանցիներուն դէմ, անոնց օրհնական հետեւցան շատով Պոսնիայի եւ Հերցեգովինայի մէջ ալ։ Մինչեւ եւրոպական տէրութիւնները կ'աշխատէին խաղաղութեան ելք մը գտնել, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւն մը, որուն հետեւանքն եղաւ տալիս Սուլթան Մուրատ Ե.ի կոչուիլ Հարեմը։ Սուլթան երկու իշխանութիւնները, Սերպիան եւ Չէրնակորան, որոնք արեւմտեան տէրութիւններուն ոգեւորութեան շնորհիւ մինչեւ այն ժամանակ խաղաղ մնացեր էին, վճռեցին վերջապէս օգնութեան ձեռք կարկառել իրենց արեւ ազգակիցներուն։ Թուրքերը, որ բաւ մը ժողովուրդ մը ապստամբութեան զսպել անկարող էին եղած, երբ կոնեանար բանակներու հետ դէմ ունենան, ցոյց տալին

որ ամէնէն ընդունակ են յաջողութեամբ պաշտպանելու. բանի մը ճակատամարտերու մէջ դաշնակիցներուն զօրքերը յաղթութեան, և Չէրնիշօրայի մայրաքաղաքը արդէն Օսմանցոց ձեռքն իյնալու վրայ էր, երբ յանկարծ զօրք ուղիղ Կիրպուրնուք առացաւ։ Թագաքաղաքին անկանոն զօրքերուն (պաշիպոզուք), և Չերքէզներուն Պուլկարիոյ մէջ իրարու դրած անդադար խռովները մեծ դայթակղութիւն պատճառեցին Եւրոպացոց, որոնք Բ. Դուռնէն պահանջեցին երկրին ներքին վարչութիւնը բարեկարգել և հարկաւոր բարեփոխութիւններ մտցնել անոր վրայ։ Այս նպատակով գումարուեցաւ Կոնստանդնուպոլսոյ մէջ, և առաջարկութեան անդամներ ղրկեցին նահանգներուն մէջ։ Այդ միջոցին Սուլթան Ե. հիւանդութեան պատճառով գահէն հրաժարած էր հարկ չեղաւ ուրիշ մը դնել անոր տեղ, և նոր տասնեակ նոր Սուլթան Համիտ Բ.։ Նոր տասնեակ կառավարութիւնը ընդունեց նախ որեւէ անբարեխառնութիւններուն առաջարկութիւնը, բայց երբ տուին որ բարեփոխումները երկրին ձեռքով գործադրուին, Բ. Դուռը մերժեց եւրոպացոց միջամտութիւնը Բարբարոսի գործերուն մէջ, պատճառով թէ տասնեակը իր բարեխառնութիւնները հարկադրութեան տակ չէ ընդունած։ Այսպիսով հիւանդացաւ որ բարեխառնութիւն

*ծաս տան ամբս տեւել ։ Ռուսերը նախատէս մեծ ընդ-
դիմութեան հանդիպելոյն Պաւլովթոյ մէջ՝ ելեւէջք
ծաս և Հայաստանի մէջ՝ Չիլինի բարձրութիւնները
առնէ. բայց վերջապէս Օսմանցոց զօրութիւնը խորտա-
կելէն, անոնց ամուր բաղաքներ յարձակումով առնե-
և արագ արագ առաջ երթալով՝ մեկ կողմէն մտան Կա-
բին, իսկ միւս կողմէն Կոստանդնուպոլիս հասան ։ Ա-
սկայեան բանակին մէջ մեծ անուն հանեցին հետեւեալ
հայ զօրականները. Լօռի Մելիքեան՝ իր ճարտար հրա-
մանատարութեամբ, Լազարեան՝ վարժ առաջնորդ, Տէր
Դաւիթեան՝ հոգեկոյս հովիւ, Տպիտիեանց և
ուրիշներ ։*

*Ռուսաց գլխաւոր բանակը Սիլիստրիոյ մեծ ելևէ-
ջին առաջնորդութեամբ՝ կանգ առաւ Դ. Պալկ մեր-
ձակայ Ա.—Սեպտեմբեր գիւղին մէջ, որուն հիւ-
սիսային կողմանէն անառագնելին մէջ Ռուսաց և Թրքաց
Հրամանատարներուն ձեռքով կիրակացաւ Ուն—Սեպ-
տեմբեր գաշնադրութիւնը, որուն 16րդ յօդուածը հա-
տուկ բանակցութիւն ունէր. «Որովհետև Ռու-
սաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրուած երկիւղներէն ան
բաղաքելէն յետոյ՝ ձմեռնոց տեղերու մէջ կանգ են կոչե-
ներ ու յառաջիկայ գարնան տեղէն շարժելու, որպէս զի
կռուի մէջ գտնուելիք զօրքերուն կանգ
են իմանալ, Բ. Դուռը ցանկ կ'առնէ անցագրով ի-
րանցնելու այն բարեբարեացներն ու բարեկամները
որ անդրկովկասի գիւղերը կը պատկանին Հայոց բնակած
տեղերուն մէջ, և երաշխաւորել անոնց ապահո-
վութիւնը Կիւրիներու և Չերքէզներու դէմ»։ Այս ա-
ռաջին անգամն էր, երբոր գարնէ յետոյ, որ Հայ և
Հայաստան անուններն կը յիշուտէին միջազգային
դաշնագրութեան մէջ, և այս բանին համար շատ աշ-*

խառնցան Կ. Պոլոյ Հայոց քանի մը նշանաւոր եկեղեցականն և աշխարհականն անձինք, և մանաւանդ Ներսէս Պատրիարքը, որ նեղոտցաւ մեզ իշխանին հետ տեսակցութեան ունենալով, յայտնեցաւ ցեղիս յօդուածը դաշնագրութեան մէջ մտցնել տալ։

Սակայն Թուրքաստանի և Թուրքիոյ մէջ գտնուած հաշտութեան պայմանները չսփոփացուց նուաստացեալ էին այս պետութիւնները երկրորդին համար, որ ոչ միայն ընդարձակ երկիրներու տիրապետութենէն պիտի զրկուէր, այլ պիտի նաեւ իր գոյութիւնը կորսնցնելու կը դառնարտուէր իրեն անկախ մէրութիւն։ Այս պատճառով Ռուսիա, որուն դրամական ազդեցութիւնը Պոլսոյ, Սերպիոյ և Ռումանիոյ վրայ չէր կանխատեսած, Սերպիոյ և Ռումանիոյ (Ռարատաղ) անկախ մէրութիւնները ճանչցուցած։ Պատճառ Հերբ.ը Սատրոյ հետ միացած։ Պալկանեան առաջին իշխանութիւն մը կազմել Օսմանեան մէրութեան հարկաւոր, իսկ Սերեւելեան Պալկանեան մեղանչութիւնը չնորհուելուց զբաղմանելու նոհանդպատրաստ։

Տաճկահայոց բարեկարգութեան խնդիրն ալ վեհաժողովին խորհրդածութիւնները նեղի եղաւ։ Երկու

բարձրաստիճան եկեղեցականներ Ներսէս Պատիւոր-քին կողմէ պրկուելուն նոխազէս ներքին գործերը հրաւիրելու օսմանեան Հայոց ազգի իշխանութիւն վճռակին վրայ։ Միւսին Արեւմուտքի բարբարոսներ ուղեւորելու Հոմ, վճռելու, Բարիզ և Լոնտոն, իսկ Արքին եկեղեցական Ներսէս ազգին ապահովութիւնը։ Այնուհետեւ երկու պատուիրակները Պոլսէն մէկ մեկնելով՝ յիշատակարգը մը տալու վճռեցին, որուն մէջ Օսմանեան Հայոց համար սեղմական ինքնավարութիւն կը խնդրէին, նոյն երաշխաւորութեամբ որով ապահով է Յունաց վարչութիւնը, այն է՝ երկրին կառավարութիւնը Հայ պաշտօնեաներուն յանձնել, որոնք կարենային համապատասխանութիւնը պահպանել մահմետականներու և քրիստոնեաներու մէջ։ Վճռագրին չափաւոր ու արդարացի գաղափարը Հայոց պահանջը. մանաւանդ Անգլիոյ ներկայացուցչին կամ Սալիսբրի նախարարը կերպով խօսեցաւ Հայոց համար, ըսելով թէ՝ «Պէտք է պահպանել Հայոց շահերը և յառաջդիմութեան միջոց տալ անոնց»։ Այս յանդուգն վճռակամութեան վրայ Վճռագրին անդամները բնականաբար համակրելով խնդրացին պաշտպանութեան 61րդ յօդուածը, որ հետեւեալն է։ «Բ. Դաւաը յանձն կ'առնէ անդադար երաշխաւորել այն բարեփոխութիւնները՝ որ կը պահանջեն ներկայն պէտքերը Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ, և երաշխաւորել անոնց պատիւները Ջերքէզներու և Քիւրտերու դէմ։ Բ. Դաւաը այս նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանօթացնէ տէրութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»։ Այսպիսով Ներսէս Հայոց ազգային բարեկարգութեան խնդիրը իր հակադրութեան առակ կ'առնէ։

Վերջին պատերազմին ժամանակ Օսմանեան Հայաստանի Հայերը մեծ տառապանքներ կրեցին։ Բէրաթեր և ուղ ուղ նաեւ Չէրքէզները երկրին խառնակ վիճակէն օգտուած քաղելով, իրենց վայրենի կիրքերուն գոհատրութեան տալին և շատ յանցանքներ ու սպանութիւններ գործեցին։ Արտվինի և Պայազիտի Հայերը այս նեղութիւններէն գոհատրի Տանար՝ Երևանի նահանգը գաղթեցին, բայց շատերը ճամբուն մեռան, մնացեալները բնակութիւնեան տեղ ու գործ չգտնելնուն, երբ Օսմանեան կառավարութիւն նորէն հրամայեց որ իրենց հին տեղերը վերադառնան։ Գաղթականներուն մեծ մասը Տարօնի գաւառը գացին, ուր Հայոց Պատրիարքարանը «Հայկազեան Յանձնաժողով» և տարածեալ ճիգ ու վաստակ մէջ կրկին Հայութեան հաստատութիւն սկսաւ։ Հայերը սկսան կրկին տուներ շինել հողէ աղիւսներ շինելով, որով ոչ միայն շատ խնայողութիւն տեսնուեցաւ, այլ բարդագործ նոյն ատեն աշխատութիւն գտաւ։ Հայոց և Հայկական կրթարանները կրկին բացուեցան։ Հայոց Պատրիարքարանը մեծ ջանքեր կը թափէ Հայութեան վերակազմութեան համար։

Գաղթականներուն մեծ մասը ապրելու նպատակով Ամերիկայ Միացեալ Նահանգները գնաց։ Օսմանեան կառավարութիւնը 1864ին կը վաճառէ Ալիսկայի վերաբնակութիւնները Ռուսիոյ, ապա վերջն ալ Ամերիկայ Միացեալ Նահանգներուն։ Գաղթականները ոչ միայն ազատ կը թողուին իրենց կրօնքը կատարելու, այլ և ինքնավար կառավարութիւն մը կ'ունենան։ Գաղթականներուն մեծ մասը Ամերիկայ Միացեալ Նահանգներուն Միչիկան նահանգին մէջ կը բնակին։ Ամերիկայ Միացեալ Նահանգներուն մէջ Հայերը 1890ին 1500 հոգի էին, 1900ին 8000 հոգի, 1910ին 70000 հոգի։ Ամերիկայ Միացեալ Նահանգներուն մէջ Հայերը ամենէն աւելի Միչիկան նահանգին մէջ կը բնակին

ուսուցչութեան ամբողջ հարկը վերցնել, անոնք յանձն կ'առնէին պետութեան տալու այն գումարով որ բնից առած պետութիւնն առնէին գանգեր կրթարանի պահանջներուն համաձայնութեան մէջ: Նոյնպէս անոնք կը պահանջէին որ ամենքին ներկայութեամբ ձեռք ձայ, որ բերդը ներկայիներ համարելն և յանձնեն Մարդէ կառավարչին, և բերդը կրթելի կառավարչէ փոխանակին մեր ի բերդ: Կառավարութիւնը այս պահանջները բերաւ, բայց բերդացոց ուսուցչութեան հրամանատարութենէն և պահանջ Հայկական ձայնը ձայ, որ ինչ ձայնը ձայ կրթարանի մէջ, ինչպէս ձայնը ձայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Ասոր վրայ կառավարութիւնը

Տրամարանական մասին, որ պատճառով ստացվեն գործեր երեսի վրայ ծնունդ էին, Սալմեան Հաւատոյ յանկարծ մերժեց Ներսէս Արքեպիսկոպոսը և վերոհամառօտեալ գոյն իր պաշտօնեն մէջ (1882 Նոյեմբեր 29)։ Պատրաստը հրատարակեցաւ կայսերական պատուար և մեծապէս բնծանելով պատմագրեցաւ Սալմանէն։ Այս գէպքը երբեք բարի դուշակ մը՝ մեզ ուրախ մեծարելու բնազանցաւ մարդ ոչ ժողովրդէն, սակայն այն մեծ խնդիրը՝ որուն համար էր խոպան Պատրիարքին Տրամարանութիւն, գործեալ նոյն վիճակին մէջ մնաց, և մինչև այսօր Պետիկի պաշտպանեալ 61րդ յօդուածը դեռ ևս ոչ մէկ գործադրութիւն ունեցած չէ։

Վերջին տարիներուն Պոլսոյ մէջ տպուածոյ բնկերութիւններ կազմուեցան Հայասանեաց ժողովրդին մասին և կրճատելու ծառայելու համար։ Առաջ մէջ պատճառ մեր կը բանէ «Միացեալ բնկերութիւն Հայոց», որ 1880ին Ամերիկայի մէջ մեծ ժամանակ պատճառ գոյութիւն ունեցաւ «Արարատեան», «Արեւելեան-Դպրոցասիրաց» և «Կիլիկեան» բնկերութիւններէն։ Միացեալ Ընկերութիւնը այսօր 27 մասնաճիւղեր կը պահէ Հայաստանի մէջ, որոնցմէ 23ը մանչերու և 4ը աղջկանց։ Համանման նպատակ ունի «Արդիւնաբեր Հայուհեաց» բնկերութիւնը (1878), որ հաշուով և Միացեալ Ընկերութեան հակադրութեան տակ երեք աղջկանց պատճառներ կը պահէն գանազան գաւառներու մէջ և Դպրոցասէր Տիկնանց բնկերութիւնը (1879), որ գաւառներու համար ուսուցչուհիներ կը պատրաստէ։ Ընդարձակ ժամանակ է նոյնպէս «Աբեղեան Ընկերութիւնը» (1877), որուն նպատակն է օգտակար գրքերու հրատարակութեանը նպաստել։

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի գործերը եւ մահը (1866—1882).— *Նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան նախապատրաստութիւնները. Ընտրութեան արդիւնքը եւ հետեւանքը. Ներսէս պատրիարքի մահը* (1884 *հոկտ.* 26) *եւ իր յաջորդին ընտրութիւնը* (1885 *յունվ.* 26). *Ընտրութիւն եւ հաստատութիւն Տ. Մատթէոս Կաթողիկոսի* (*ապրիլ* 21 *եւ յուլիս* 18):

*Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի ժամանակին պետութեան մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն Ղազանճեանց Կաթողիկոսի մասը եւ նոր Հայրապետական պարտականութիւնները: Գէորգ Դ.ի տասնեւվեց տարուան կաթողիկոսութեան ժամանակ (1866—1882) բաւական կը յիշատակուէին տրժգոհ գործեր կատարեցաւ, որ կարելի չէ պատկառանք ասել: Իր օձակը ընդունելէ յետոյ, նորընտիր Հայրապետը համապարհարտութիւն կը յայտնէ առաջ Ռուսահայոց հոգեւոր պաշտօնեաներուն. նոյնպէս եւ Ներսիսեան եւ Աւետեան կոչուած կը տեսնէր` իր գրուելով հասնիլ բարեկարգութեան եւ մտաւորական վիճակին տնօրինութեան տեղեկութիւններ հասնիլ: Այս նկատմամբ առիթ կ՚ունենայ Ս. Էջմիածնի վերատեսուչ մասնաւոր գործ եղաւ հիմնել «Արարատ» կրօնական պաշտօնական ամսագիրը (1868), որուն արդիւնքը յատկացուց Մայր-Աթոռի պարտքերը եւ ձեռնարկեց բարեկարգութիւններ: Նոյն թուին Ռուսահայոց օժանդակութեամբ ձեռնարկեց շինել Մայր տաճարին կից՝ արեւելեան կողմէն ընդարձակ պահարան մը երկու տասնեակ պատուհաններով, ուր գտնուած են այժմ Ս. Էջմիածնի բոլոր արուեստները, հնութիւնները եւ թանկագին իրեղէնները: Այդ նկատմամբ մէջ կանոնաւոր եւ միօրինակ կարգադրութիւնը մտցնելու հոգ տանելով, ամէն հայարնակ գաղափարներէն ձայնել երեսատարներ

ժողով և հետո երեմիայի առաջնորդութեան հայկական ձեռագրաց գրադարանը սուղ ուսումնասիրել առիթ ունեցայ, իրենց տեղերը դրկից հետո արեւմտեան Հայաստանի մէջ ուսուցչութեան համար. վերադարձին Կիլիկիայի երեցփոխութեան դրքերը նոր ձեռագրութեան սպասելով տուաւ և ամէն տեղ ցրուեց, որպէս զի բոլոր եկեղեցիները միատեսակ ընթերցուածներ ունենան (1874): Վերջապէս եկեղեցականութեան վերաբերեալ և ազգային ուսումնասիրութեան համար հետեւեալ գործերը կատարեցի. Ա. Հետեւելով Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի հրամանին՝ Տաճկահայոց եկեղեցական գործերը կանոնաւորելու համար ժողովներ գումարուեցան Կ. Պոլսոյ Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ մէջ, որոնց մասնակցեցան Հայոց Պատրիարքը, Ազգային Ներկայացուցչական Ժողովի անդամները, Ազգային Վարչութեան անդամները, Ազգային Ատենադպիրը, Ազգային Հոգեւոր Ժողովի անդամները և ուրիշ ազգային երեսփոխաններ. այս ժողովներուն մէջ քննուեցան Հայոց եկեղեցական գործերուն վերաբերեալ հարցերը, որոնց մասին որոշումներ տրուեցան. այս ժողովներուն մէջ ես ալ ներկայ գտնուելով, ինձմէ ալ կարծիքներ հարցուցին, որոնց մասին գրաւոր տեղեկութիւններ տուի, որոնք ամբողջութեամբ տպագրուեցան 1882 թուականին 6ին մասին Տարեգրութեան մէջ. Բ. Հայոց Պատրիարքարանի Ազգային արխիւները կազմակերպելու համար ինձ յանձնուեցաւ Հայոց Պատրիարքարանի Ազգային Ատենադպրութեան գործերը, որոնց մէջ կային Հայոց Պատրիարքներու, Ազգային Ժողովներու, Ազգային Վարչութեան անդամներու, Ազգային Ատենադպիրներու, Ազգային Հոգեւոր Ժողովի անդամներու, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովներու, Ազգային Ներկայացուցչական

բնական վարչութիւնը Ազգային Ժողովին Սահմանադրութեան տրամադրութեան համեմատ՝ ձեռնարկեց բնարութեան մասնակցութեան նախապատրաստութիւնները առնելու։ Կառավարութեան Մայր Եկեղեցիին մէջ մեծ եկեղեցական ժողով մը գումարեցաւ, ուր Հայոց եկեղեցիին հոգեւորականները ընդհանուր ցուցակին գաղափարը քուէարկութեամբ հօծը արժանաւորապէս անձինք որոշուեցան Ս. Էջմիածնի Մայր-Աթոռին գահակալութեան համար (1874 Մարտ 12 և 19)։ Այս ժողովին անդամը մասնակցելու վերաբերեալ վիճակները, վճռոհրդերը և մատենիները բնութիւնը 96 հոդ, իսկ հնարաւոր վիճակառութիւնները և անդամոց հոգեւորականները երեց քուէները գրի կ՚արձանագրեն. միայն Սիսի Մկրտիչ կաթողիկոսը, որ Արեւմուտքի գրագրութեան գործերուն համար բնութեամբ էր, նախապէս Ընդհանուր. Հոգեւորականութիւնը վերադարձնելով,— տասնեակ գրութիւնը մեծ ընդհանուր ժողովին մասնակցելու, գումարեցաւ

քուէարկութեամբ երէք ընտրելի եպիսկոպոս կը ներկայացնէ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար։ Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցին կը պահանջէր որ իր եռանուն ցանկը ամբողջապէս ընտրելիներու քուէներուն նշանակութեամբ Ս. Էջմիածնի Տաճարին մէջ կատարած քուէարկութեան տուփին մէջ մնայ, և այն ընտրելին՝ որուն Աղգային ժողովին տոցած քուէներուն վրայ բարդուելով Օտաւոտանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց քուէները ձայներու մեծամասնութիւն կը տայինք, ան է ամենայն Հայոց ընտրեալ Հայրապետը։ Այս պղտման համեմատ՝ Ազգ. ժողովը հօժարանաւ ցանկին քուէարկեց երէք ընտրելի եպիսկոպոսներ, և միաբերանի պրպտեց որ Պատրիարքը այն եռանուն ցանկը հաղորդէ Արտաքսեան Մայր Աթոռի Տեղակալին առանձին պատուիրակի ձեռքով, պաշտօնապէս նոր Ս. Էջմիածնի ժողովին ներկայ ըլլալու և ընտրական դրծողութիւններուն հսկողական պաշտօնները մէջ մտնելու Թուրքիոյ Հայոց անունով (Ասքիւ 2)։ Ինչպէս եկեղեցական ժողովին կարմիր հօժարանաւ ցանկին դլուխը դասուելուս կասկածելով Ներսէս Պատրիարքը, չուզելով որ ան իր ակռաները ու անկարողութիւնը առջի բերելով՝ երկու ժողովներէն ևս դրաւոր կերպով խնդրեր էր որ իր անունը ընտրելիներուն չգրուէին։ Անոնք

Սակայն եկեղեցական և ազգային ժողովներու նիստերու մէջ ոչ Ռուսաց դեսպանը յայտնեց թէ կայսերական կառավարութիւնը կը պահանջէ որ այս անդամ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Պօլօժէնիայի արտօնութիւններուն համեմատ կատարուի, այսինքն Տաճկահայոց ամէն վիճակներէն երկ-երկու (մէկ եկեղեցական և մէկ աշխարհական) պատգամաւոր ներկայացան Ս. Էջմիածնի ժողովին և անձամբ իրենց քուէները տան մեռ պատգամաւորներուն հետ միասին, հակառակ պարագային, այսինքն եթէ միայն երկու պատուի-

քակ դրկուէին, լոկ երբեք Կ. Պոլսոյ Հայոց Ներկայացուցիչ պիտի նկատուէին և միայն երկու ձայն տալու իրաւունք պիտի ունենան։ Այս դժուարութենէն ելք մը գտնելու համար՝ Պատրիարքարանը Սպ. ժողովի քննարկած եռանուն ցանկը դրկեց Ս. Էջմիածին, նշանակելով իրաքանչիւր ընտրելիի ստացած քուէները հետեւեալ կարգով. Ներսէս Պատրիարք (62 քուէ), Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան (50) և Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրատեան՝ առաջնորդ Իզմիրի (42)։ միանգամայն առանձին թուղթով Օսմանցի Հայոց կողմէն պատուիրակ նշանակեց կամաղիկեան Տեղակալ Ս. Աթոռ արքեպիսկոպոսը, յանձնելով որ Տաճկահայոց մասնակցութեամբ իրաւունքները ներկայացնէ Կ. Պոլսոյ ժողովի և Սպ. ժողովի այս մասին ըրած պրպուռներուն պատշաճութիւնը խնդրէ։

Նշանակեալ օրը ընտրութեան գործը սկսաւ Ս. Էջմիածնի Տաճարին մէջ և քսան տպատրութեան երեք օր տեւեց (Մատթ. 7—9)։ Տեղակալ Սրբազանի առաջարկութեան վրայ ժողովականները որոշեցին Պատրիարքական եռանուն ցանկը անփոփոխ ընդունիլ, որով թէ օրէնքը անխախտ կատարուեցաւ և թէ Տաճկահայոց պատգամները գոհացում պրուեցաւ. միայն Պօլօժէնիէյի պատգամատրութեան համեմատ՝ չորրորդ ընտրելի մը եւս պէտք էր, այն է՝ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարք Տ. Եղիշէ արքեպիսկոպոսը։ Քուէարկութենէն առաջ կարգադրուեցաւ Ներսէս Պատրիարքին հրաժարագիրը, որ համապատասխան և երեսփ. ժողովներու մատուցած հրաժարագիրներու բաղդն ունենայ. Ներսէս Պատրիարք ձայնեներու ստոյգ մեծամասնութեամբ և Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի համեմատական առաւելութեամբ առաջին ընտրելիները հրատարակուեցան՝ կայսերական հաստատութեան առաջարկելի, առաջինը որպէս Կաթողիկոս, իսկ երկրորդը որպէս պաշտօնեայ։ Սակայն Ռուսաց կայսրը այս ընտրութիւնը անվաւեր համարեց, պնդելով որ Ս. Էջմիածնի ժողովը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին հրաժարականը նկատի չէր առեր։ Ասոր

աճատրեց նոր հրատիրատիր դրկել և նոր ընտրութիւն նշանակել 1885 Մարտ 19։

Այս միջոցին ներսէս Պատրիարքը, որու ակտրութիւնը չէր մը ժամանակէ ետը առանձնացեր էր, անսպասելի կերպով վախճանեցաւ (1884 Հոկտեմբեր 26), և փոխանորդ յաղարկատրութեամբ թաղուեցաւ, Մայր եկեղեցին մէջ. անոր մահը բոլոր Հայ ազգին մեծ ցաւ պատճառեց։ Մեզ. Ժողովը ամիս մը առաջ պահել էտոյ, ձեռնարկեց նոր պատրիարքի ընտրութեան։ Ընտրութեան հանձնաժողովը կազմեցին Սրբ. եպիսկ. Վեհապետեան (1885 Յունվ. 26)։

Ընտրութեան պատրիարքին հաստատութեան հրովարտակը դեռ եկած չէր, որ Մեզ. Ժողովը ուժանալով դատարկել իր մանակցութեան ընտրելը որոշեր հասար յառաջիկայ կամարկատական ընտրութեան մէջ. ուրախանալ Ս. Էջմիածնի Սինոդը Բոլոր. իշխանութեան կարգադրութեամբ հրատիրատիրեր Պոլսոյ Պատրիարքարանէն անկախ՝ ուղղակի վեհարտար առաջնորդներուն դրկեր էր։ Ժողովը որոշեց անցեալ ատրանի ընտրութեան ընտրակը անփոփոխ պահել և իր նամանաւ գանկը յայտնելով վերահաստատել, երբորդ ընտրելի դնելով Սրբազն վանքին վանահայր Կարէն եպիսկոպոս Սչրեանը (Մարտ 1). վիճակահանի իր Սահմանադրութեան դրութեան ցանկարարքեց արտատիրակութեան ընտրակը առնելու և իր հարկին Պոլիս պատրիարք դրկել։ Ընտրեալն ցանկը Հանդարտեցին Ընտր. Ժողովի անդամներուն անունով գրած պատրիարքութեան Բանդիին հետ դրկեցաւ Ս. Էջմիածին Տ. Յովհաննէս Սիրեան բերելու Ձեռքով։ Մարտ 20ին այս ցանկին վրայ ուսկրցուեցաւ չորրորդ ընտրելի՝ Նախկինանի և Պետրոպոլսոյ առաջնորդ Մակար Արքեպ. Սրբազան, իսկ հետեւեալ օրը վիճակահան բանտարկութեամբ ընտրուեցաւ Սկիտիակի Սրբազանը և Մակար Արքեպ.։ Յունիս 18ին Տ. ՄՈՒՍԱՐ Ս. հաստատուեցաւ Սահմանի Հայոց Կաթողիկոս։

Գրեց՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱԼՄԱՍԱՆԵԱՆ

ՎԵՐՋ

۲۱۶. ۱۵۵ ۲۱۴.

4805

0000818

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000818